

Biró Zsuzsanna Hanna

BÖLCSESZDIPLOMA
ÉS TÁRSADALOM

GONDOLAT

Bölcsészdiploma és társadalom

Társadalom és oktatás 39.

Szerkesztőbizottság

LUKÁCS PÉTER
NAGY PÉTER TIBOR
SÁSKA GÉZA

Biró Zsuzsanna Hanna

BÖLCÉSZDIPLOMA ÉS TÁRSADALOM

*Német szakos középiskolai
tanárok Magyarországon (1895–1945):
a tanulmányi és szakmai karrier
társadalmi meghatározottsága*

Gondolat Kiadó
Budapest

Szakmai lektor
KARÁDY VIKTOR

© Biró Zsuzsanna Hanna, 2014

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu

A kiadásért felel Bácskai István
Felelős szerkesztő Berényi Gábor
Tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 693 575 7
ISSN 0865-1981

TARTALOM

1. Bevezető	9
1.1. A kutatást megalapozó szakirodalom	12
1.1.1. Tanárképzés- és tanárságtörténet	12
1.1.2. Tantárgytörténet	19
<i>Szakdidaktikai szemléletű tantárgytörténet-írás</i>	20
<i>Tudománytörténeti szemléletű tantárgytörténet-írás</i>	20
<i>Neveléstörténeti szemléletű tantárgytörténet-írás</i>	21
1.2. A kutatás forrásai, előzményei, elméleti-módszertani kérdései	23
1.2.1. A kutatás közvetlen előzményei és menete	24
1.2.2. A felhasznált adatbázis(ok) jellemzői	26
1.2.3. Rekrutációs vizsgálatok: a társadalmi háttér „jelzései”, elemzési módszerek	29
1.2.4. Egyéni életutak – kollektív elemzés	34
1.2.5. A vizsgált időszak problémája: két korszak – két ország?	36
2. Alapadatok a magyarországi bölcsészképzés társadalomtörténetéhez	38
2.1. A bölcsésztanárképzés állomásai Magyarországon (1777–1945)	38
2.2. A magyarországi bölcsészképzés a korabeli statisztikák tükrében (1895–1945)	46
2.2.1. A bölcsészképzés helye a dualista Magyarország oktatási viszonyai között	46
2.2.2. A bölcsészképzés helye a Horthy-korszak felsőoktatási rendszerében	53
2.3. Bölcsészdoktorok és/vagy bölcsésztanárok: a kiadott diplomák számának alakulása	60
2.4. Szakválasztás, szakpárosítás	64
2.4.1. Leggyakoribb szakpárosítások a dualizmus korában	65
2.4.2. Leggyakoribb szakpárosítások a Horthy-korszakban	67
2.4.3. A szakválasztás gender meghatározottsága	70
2.4.4. A szakválasztás felekezeti-nemzetiségi meghatározottsága	73

2.4.4.1. Magyar névjellegű keresztények	73
2.4.4.2. Német névjellegű keresztények	74
2.4.4.3. Szláv névjellegű keresztények	76
3. A német szakos bölcsészek útja a diplomáig	77
3.1. A németszakosság általános jellemzői a bölcsészképzésen belül	77
3.1.1. A német szakon diplomázók számának alakulása (1874–1945)	77
3.1.2. A német szakosok jellemző szakpárosításai	80
3.2. A „németszakosság” szociológiai profilja	87
3.2.1. A német szakon diplomázók társadalmi jellemzői a dualizmus idején	88
3.2.2. A német szakon diplomázók társadalmi jellemzői a Horthy-korszakban	94
3.2.3. A német szakon diplomázók társadalmi profilja tudományegyetemenként	99
3.2.4. Regresszióelemzés: a profilalkotás ellenőrzése	103
3.2.4.1. A németes orientáció magyarázó tényezői a dualizmus korában	105
3.2.4.2. A németes orientáció magyarázó tényezői a Horthy-korszakban	107
3.3. Tanulmányi utak, tanulmányi stratégiák	112
3.3.1. Királyi és nem királyi út a német diplomáig	114
3.3.2. A tanári és doktori végzettség megszerzésének stratégiái	121
3.3.3. A vizsgaeredmények kapcsolata a kiválóság egyéb jelzéseivel	126
3.3.4. A tanulmányi kiválóság összefüggése a szociokulturális háttérrel	132
3.3.5. Mennyire voltak kiválóak az Eötvös-kollégisták?	137
4. A német szakos diploma „értéke”	142
4.1. Elhelyezkedési lehetőségek a középiskolai tanári pályán	142
4.1.1. Statisztikai adatok a középiskolai piac jellemzőiről (1895–1945)	143
4.1.2. Statisztikai adatok a középiskolai tanárokról (1895–1945)	150
4.2. A német nyelv és irodalom helye a középiskolai tárgyak között	157
4.3. A német szakos bölcsészek elhelyezkedési esélyei	166
4.3.1. Mikor mennyit ért a bölcsész diploma?	167
4.3.2. Mennyit ért a német szakos diploma?	172
4.4. Az elhelyezkedésben szerepet játszó demográfiai tényezők	174
4.4.1. Általános összefüggések: felekezet, társadalmi nem, nemzetiségi háttér	175
4.4.2. A germanisztikai képzésben felülreprezentált csoportok megjelenése némettanárként	186
4.4.2.1. A német nemzetiségi csoportok elhelyezkedési lehetőségei	193
4.4.2.2. A női bölcsésztanárok helyzete a két világháború között	200

4.4.2.3. <i>A zsidó vallású bölcsészek karrieresélyei a tanári pályán 1919 előtt és után</i>	207
4.5. A tanulmányi kiválóság szerepe a tanári karrierben	216
4.5.1. A középiskolai tanárok „minősége”	217
4.5.2. A doktorátus jelentősége a némettanári karrierben	223
5. Összegzés	228
Melléklet	241
Irodalom	281

1. BEVEZETŐ

A mű, amelyet az olvasó a kezében tart, egy neveléstörténeti doktori disszertáció tartalmilag érintetlenül hagyott, nyelvileg néhol feljavított változata.¹ Az értékezés a Magyarországon germanisztikából egyetemi diplomát szerzett és német szakos középiskolai tanárrá vált népesség társadalmi összetételét és karrierépítési stratégiáit vizsgálja az 1895 és 1945 közötti időszakban, elsősorban a történeti szociológia eszközeire támaszkodva.

A magyarországi németoktatásról szóló monográfiák (itt mindössze három doktori disszertációról beszélhetünk) a neveléstörténeti kutatásokban általánosan elfogadott megközelítésmódokat alkalmazzák: a tantárgypedagógiát (tankönyvek, tantervek, módszertani útmutatók elemzése), az életrajzit (a szakma egy-egy kiemelkedő képviselőjének életét és munkásságát bemutató leírás), valamint az intézménytörténetit (a németoktatás szerepe, megvalósulása egy konkrét gimnáziumban).² Amiről eddig keveset olvashattunk, az maga a szakma, vagyis a „némettanárság”, akik a fent említett tankönyvekből a magyarországi középiskolák katedráin német nyelvet és irodalmat oktattak, függetlenül attól, hogy e munkásságuk (vagy inkább egyéb jeles cselekedeteik révén) bekeverültek-e a magyar germanisztika vagy a magyar neveléstörténet panteonjába. Egy szakmai csoport „névtelen tömegéről” van tehát szó, amit propozográfiái adattárak nélkül nehezen lehetne megragadni.

A történeti szociológia azonban számos más lehetőséget is kínál, amennyiben egy-egy szakterület (szaktárgy vagy tudományág) művelőiről vagy műveléséről szeretnénk képet nyerni. Hat nagy témakört határozhatunk meg, melyekben a történeti szociológia talaján az eddig felgyűlt tantárgytörténeti

¹ A disszertáció adatai: *Német szakos bölcsészek és középiskolai némettanárok Magyarországon (1895–1945) – kollektív életút elemzés.* ELTE PPK Neveléstudományi Doktori Iskola, Budapest 2012.

² A témában eddig három tantárgytörténeti monográfia született: az első rövid áttekintést ad a magyarországi iskolai németoktatás történetéről az 1750–1950 közötti időszakban (MIHALOVICSNÉ 2001), a második elsősorban Lux Gyula munkásságának szentel figyelmet (BENCÉNÉ 2004), a harmadik az 1860-as évekig követi nyomon a debreceni református kollégiumban zajló németoktatást (KOVÁCS 2012).

ismereteink ugrásszerűen gyarapodhatnak. A *német nyelv és irodalom tárgy* vonatkozásában e témaköröket a következőképpen jelölhetjük ki:

1. A kutatások egyik irányát azok az elemzések jelenthetik, amelyek a *németül tanuló diákok* szocializációját és tanulmányi eredményeit vizsgálják. Egy ilyen komplex – a szociokulturális és pedagógiai tényezőket egyidejűleg figyelembe vevő – történeti elemzéshez rendelkezésünkre áll az 1850 és 1950 közötti időszakra egy személysoros középiskolai adatbázis mintegy félmillió érettségizett, illetve elsőéves tanuló iskolai értesítőkből és anyakönyvekből felvett adataival.³
2. A kutatások másik irányát mutatja a jelen értekezés is, ahol a *németet tanító tanárok* állnak a vizsgálódások középpontjában. A tanárságtudományokhoz kapcsolódó történeti adatbázisok a bölcsészképzés kimenetére (diplomások) 1873–1950 között teljeskörűen, a középiskolákban működő tanárokról ugyanazon intervallumban mintaévekre teljeskörűen tartalmazza az egyetemi anyakönyvek és diplomakönyvek, illetve a különböző tanárlisták (középiskolai zsebkönyvek, tiszti cím- és névtárak) adatait.
3. A harmadik irányt azok az intézményszintű elemzések jelenthetik, melyek a *németet tanító iskolák* tanári és tanulói népességét teszik vizsgálatuk tárgyává. Ez esetben nem a német tannyelvű iskolákról van szó, hanem mindazon iskolatípusok összehasonlító elemzéséről, melyekben a német *kötelező* tárgy volt. Ez a dualizmus korában és a Horthy-korszakban csaknem minden középfokú intézményre igaz (vö. a 4.2-es fejezettel) – a német tantárgy viszonya a többi tárgyhoz ugyanakkor nagyon különböző az egyes iskolatípusokban, így az összehasonlító elemzésekkel mindenképpen új ismereteket nyerhetünk mind a vizsgált iskolatípusokról, mind a németoktatásról általában.
4. A negyedik irányban végezhető tanulmányok csak egy átfogóbb társadalom- és művelődéstörténeti kutatás keretében képzelhetők el. Az elemzések előterébe itt a *magyarországi elitcsoportok német nyelvhez kapcsolódó tevékenysége* kerülhet. A különböző tudományágak társadalmi-kulturális (vagy akár gazdasági) jelentőségének minden korban kihatása volt az adott iskolai tárgy presztízsére. E kérdés tudományos feldolgozása nélkül a németoktatás szerepéről, a némettanuláshoz kapcsolódó attitűdbeli eltérésekről sem alkothatunk világos képet. Ebben az esetben a nemzeti nagylexikonok címszóelemzésein alapuló személysoros elit-adatbázisok jelenthetik azt az empirikus alapot, amin az iskolai tárgyak és a tudás-elit kapcsolata vizsgálható.
5. Ötödik témaként neveznénk meg a *tanítási eszközök és módszerek* elemzését, mivel ez a tantárgytörténeti kutatások egyik kiemelkedő területe.⁴ Mégis:

³ E kutatási irány első eredményeit lásd in KARÁDY 2012.

⁴ A nyelvoktatási módszerek történeti kutatásában Magyarországon BÁRDOS Jenő munkái emelkednek ki – lásd pl. Bárdos nyelvpedagógiai témájú kandidátusi és nagy-

érdemes továbbgondolni e témakörben is milyen új lehetőségek rejlenének a történeti szociológia módszereiben. A kutatások egyik irányát egy olyan adattár kiépítése jelenthetné, amely – például az iskolai értesítők feldolgozásán keresztül – iskolatípusok szerint tartalmazná a némettanárok által alkalmazott tankönyvek, módszerek listáját, hozzákapcsolná a némettanárok szociológiai és szakmai jellemzőit (tanulmányok, pozíció, egyéb szakmai aktivitás), valamint az adott oktatási intézmény mutatóit (tanulói összetétel az anyanyelv, felekezet, tanulmányi eredményesség stb. szerint). Ha az adattár kiegészülne még a tankönyvekkel kapcsolatos kortársértékelések jelzéseivel is, akkor a tananyagok, tanítási módszerek többdimenziós (tanárok – tanulók – iskolák – korszakok) bemutatásához minden alapinformációval rendelkezünk.

6. Az utolsó nagy témakör a *németoktatásról* vagy általában a *modernnyelv-oktatásról* szóló *diskurzusok* szisztematikus feltárása lenne. A neveléstörténeti kutatások eredményei e téren még prozódikusak⁵, a modernnyelv-oktatással összefüggésben mindeddig egyetlen nagyobb ívű elemzés született.⁶ A pedagógiai diskurzusok feltárásában a szakfolyóiratok bibliográfiai adattárai lehetnek a segítségünkre. Az első szövegsoros adattár kiépítése már megkezdődött.⁷ A bibliográfiai adatokhoz hozzákapcsolhatjuk a szövegek tartalmi jegyeit, illetve a szerzők életútelelemzéséből származó változókat is. Amennyiben az adatbázis így módon kiegészül, lehetőség nyílik a különböző tantárgyakhoz kötődő szakmai diskurzusok történeti feltárására.

Az értekezésben megjelenő statisztikák, illetve elemzések természetesen átnyúlnak a tantárgytörténet kínálta tematikus horizonton, és olyan központi neveléstörténeti témákat is érintenek, mint a tanárképzés, a tanári szakmák intézményesülése, az iskolatörténet vagy az állam, egyház és oktatás viszonya. Az így körvonalazódó szakirodalom oly bőséges, hogy még felsorolása is irracionálisan megnövelte volna ezt a fejezetet. A szelekció tehát elkerülhetetlen volt. Ennek fényében érdemes értékelni a következő historiográfiai áttekintést.

doktori disszertációját: BÁRDOS 1992, 2005. A nyelvoktatás-módszertani tanulmányok szinte kivétel nélkül azokra a tipológiákra épülnek, amit a nyelvpedagógia kínál a témát kutató neveléstörténészek számára.

⁵ A németoktatásról eddig egyetlen ilyen tanulmány született VINCZE Tamás tollából, aki a kötelező németoktatás hasznáról folytatott tanítóképző-intézeti tanári vitát elemezte a dualizmus idején (VINCZE 2003).

⁶ STURZ Zoltán kandidátusi disszertációja az 1910-es évek modern nyelvoktatással kapcsolatos diskurzusait dolgozta fel. Lásd in STURZ 1991.

⁷ NAGY Péter Tiborral 2010-ben kezdtük meg a magyar pedagógiai folyóiratok bibliográfiai adattárának kiépítését az 1890–1950 közötti korszakra. Az adatgyűjtés 1950-nél nem fejeződött be, az ELTE PPK Pedagógiatörténeti Tanszékén 2012 márciusában indult OTKA-kutatás keretében folytatódik. (Az OTKA-kutatás címe: *A magyar neveléstudomány története a szakmai folyóiratok tükrében 1945–1989*, kutatásvezető: Dr. NÉMETH András.)

1.1. A kutatást megalapozó szakirodalom

Elméleti kutatásaim elsősorban két területre terjedtek ki: egyfelől az egyetemi tanárképzéssel és a középiskolai tanársággal foglalkozó művek, másfelől a tantárgytörténeti szakirodalom elemzése jelentette a fő irányt. A felhasznált irodalom bemutatására így két önálló historiográfiai áttekintésben kerül sor. A kronológia mellett a rendező elv az adott művek kapcsolódása volt az értekezés témáihoz, illetve módszereihez. A felhasznált irodalomra a későbbiekben is számos helyen történik majd utalás – elsősorban lábjegyzetek formájában.

1.1.1. TANÁRKÉPZÉS- ÉS TANÁRSÁGTÖRTÉNET

A 19. század végén a tanárképzés történetével foglalkozó munkák homlokterében az állam-oktatás, illetve az állam-egyház viszony állt. A szerzők alapvetően két, a korban aktuálisnak ítélt kérdés köré szervezték érveiket: 1. hogyan vezethet be az állam minőségi standardokat egy olyan oktatási rendszeren belül, amely elsősorban nem az állam, hanem az egyházak által fenntartott iskolai hálózatokra épült; illetve 2. miként védheti meg az egyetem az autonómiáját, miközben elismeri, hogy az állam – mint finanszírozó – vele szemben is megrendelőként léphet fel. E két kérdés, pontosabban az ezekkel kapcsolatos álláspontok határozták meg a tanárképzésről szóló diskurzusok tartalmát, így – még ha történeti kontextusba is ágyazták a szerzők mondandójukat – sem a kortárs reflexiók, sem a retrospektív elemzések nem tekinthetők érdekmentes – azaz tárgyilagos és tudományos – helyzetértékeléseknek (pl. HÓMAN 1895, SPITKÓ 1895, WALDAPFEL 1899, CSENGERI 1900; KÁRMÁN 1895, BÉKEFI 1904).

A 20. század első évtizedeiben a tanárképzés kérdését a tanáregyesületek továbbra is rendszeresen napirendre tűzték – a korabeli folyóiratokban a diskurzus fonala könnyen nyomon követhető. Történeti szempontból különösen a polgári iskolai tanárságot foglalkoztatta a téma, minek háttérében elsősorban a polgári iskola presztízsemeléséért folytatott hosszas küzdelem állt. A polgári iskolai tanárok önlegitimációs törekvéseinek egyik fontos hozadéka egy olyan tanári életrajgyűjtemény lett („A polgári iskolai írótanárok élete és munkái”), amely méltán nevezhető a neveléstörténeti prozopográfia⁸ magyarországi előképének (DEÁK 1942).

⁸ A magyar történettudományban jól ismertek a prozopográfia, illetve archontológia módszerei (ezeket a történettudomány segédtudományaiként tartják számon). A prozopográfiai adatgyűjtések egy-egy jól körülhatárolt elitcsoportra létrehozott életrajzi adattárak. A módszer lényege, hogy az életrajzi adatok lehetőleg egységes struktúrában jelenjenek meg, hogy ezzel lehetőség nyíljon összehasonlító elemzésekre, jellemző karrierpályák, életútmodellek bemutatására is. Számos ókori, középkori vagy újkori névjegyzék, illetve életrajzi adattár került ily módon összeállításra. Két szempontból azonban meg kell különböztetnünk a történeti prozopográfiát az értekezés módsze-

Miután 1949-ben a tanárképzés és bölcsészképzés kettős rendszere megszűnt, a tanárképzés története – mint aktuálpolitikai téma is – háttérbe szorult. Megkezdődött a polgári Magyarország oktatásügyének történeti feltárása – persze ideológiailag terhelten, nemritkán az új politikai rendszer legitimálásának szándékával bírálva a régi rendszert.

Az első áttekintő tanulmány FELKAI László kutatásai nyomán 1961-ben jelent meg, csaknem egyidejűleg Tóth Gábor írásával, amely a kádári konszolidáció évtizedében igen nagy befolyásra szert tett Eötvös-kollégisták alma materéről szólt (TÓTH 1961). Az iskolatörténeti, illetve áttekintő tanulmányok mellett (pl. FELKAI 1972, 1983) a polgári kor oktatásügyének rendszerszerű bemutatása is megkezdődött, melyek közül (a nyolcvanas évek végéig szakirodalmi forrásnak számító) JÓBORÚ Magda (1963) és SIMON Gyula (1973) neveléstörténeti munkái emelhetők ki. Előbbi a két világháború közötti középiskolai oktatás intézményrendszerének bemutatását vállalja – a tanárok életkörülményeit érinti, de a tanárképzés kérdéseivel nem foglalkozik. SIMON ezzel szemben a polgári iskolai oktatás és tanárképzés történeti feldolgozását nyújtja a kezdetektől az iskolatípus megszűnéséig.

A tanárság mint értelmiségi réteg társadalomtörténeti leírása ebben az időszakban elsősorban SZABOLCS Ottó nevéhez kötődik (SZABOLCS 1964, 1967, BALOGH-SZABOLCS 1963). SZABOLCS elemzéseit ugyan részben olyan statisztikákra (pl. szellemi munkások 1928-as felvétele) alapozta, melyek saját elemzéseim között is hivatkozási alapként jelennek meg, mindazon témákra, amelyeket Szabolcs részletesen tárgyal, a jelen értekezés – tematikus és terjedelmi okokból – nem terjedhetett ki. (Itt olyan témákra gondolok, mint pl. a tanárok egzisztenciális helyzete a két világháború között vagy az 1919 utáni tanári elbocsátások.)

A neveléstörténeti tanulmányok a 80-as évektől szerteágazó és gyümölcsöző kutatási tevékenységet tükröznek. A tanárképzés intézményesüléstörténeti bemutatása mellett egyre gyakrabban találkozhatunk a személyi tényezők hangsúlyos megjelenésével is.

A kutatók érdeklődése egyfelől a magyar oktatáspolitikai prominens személyiségei, mindenekelőtt a magyar kultuszminiszterek munkássága felé fordult (pl. FELKAI 1979; MANN 1982, 1987, 1993, 1997; T. KISS 1987; KISSNÉ 1988; KÉKES SZABÓ 1996), mely munkákból elsősorban Trefort, Eötvös Loránd, Wlassics,

reitol: 1. Egyfelől, a középkori, újkori életrajzi adattárak általában az eliten belül is egy szűkebb körre koncentrálnak: többnyire az egyházi és világi főmértóságok, illetve a magasabb hivatalok betöltőinek névjegyzékeiről, életrajzi adatgyűjteményeiről van szó. 2. Másfelől, a hagyományos prozopográfiai kutatásokban az életrajzi adatok feldolgozásának módja is alapvetően más: nem kvantitatív, hanem kvalitatív (narratív) természetű. – Magyarországon is igen gazdag a prozopográfiai adatgyűjtés hagyománya (lásd pl. HÉJJA Julianna Erika áttekintését a vármegyei szinten zajló munkákról, HÉJJA 2010), de az eddig elkészült adattárak statisztikai feldolgozása még nem valósult meg, többnyire nem is volt célja e kutatásoknak.

Klebensberg és Hóman kultuszminiszteri korszakának leírása volt a könyv témája szempontjából releváns.

A tanárságtörténeti kutatások előterébe került a tanáregyesületek szerepének kérdése is, ahol mindkét szerepkör – a tanárok életkörülményeinek javításában vállalt szociális, illetve a különböző pedagógusrétegek professzionizálódásában játszott szakmai – alapvető szempontként jelent meg (lásd pl. KELEMEN 2004, illetve MÁRKUS 2010). A tanáregyesületekkel foglalkozó munkák világítanak rá arra, hogy a pedagógusszakma, a pedagógusszervezetek és a pedagógusképzés különböző formái párhuzamosan és egymással kölcsönhatásban differenciálódtak, ami az egyes szakmai csoportok társadalmi és ideológiai elkülönülését Magyarországon elmélyítette. Elemzéseinkbe ezt a szempontot mégsem építhettük be. Korpuszunkban ugyanis csak bölcsész-végzettségű humán- és reáltárgyakat tanító tanárok fordulnak elő, akik bármely középfokú iskolatípusban alkalmazást nyerhettek, ennél fogva szakmai elkülönülésüket a képzettség felől csak szaktudományi érdeklődésük alapján tudjuk értelmezni. A középiskolai tanárok egyébirányú tevékenysége, mint pl. a különböző tanári egyesületekben kifejtett aktivitás, viszont már nem volt tárgya e műnek.

A tanárképzéssel összefüggő intézménytörténeti munkákat, melyekre az értekezés támaszkodhatott, három csoportba rendezhetjük:

- a) Az egyik csoportba az egyetemtörténeti monográfiák tartoznak – ezek értelemszerűen kitérnek a bölcsészettudományi fakultások történetére is (SINKOVICS 1985; SZÖGI 2003; RÁCZ 2006; MAKK–MARJANUCZ 2011; OROSZ–BARTA 2012), avagy ennek a témának szánják a mű egészét (SZENTPÉTERY 1935; DIÓSZEGI 1989; MUDRÁK 2012).
- b) Külön csoportot alkotnak azok a tanulmányok, amelyek a magyarországi középiskolai tanárképzés kitüntetett intézményeinek kialakulását és működését vizsgálják. Született elemzés az Eötvös-kollégiumról (TÓTH 1995; SZIGETI 1997), a pesti és kolozsvári tanárképző intézetről és gyakorló gimnáziumról (RAKACZKINÉ 1996; KÉKES SZABÓ 1994; KÉKES SZABÓ–PUKÁNSZKY 1998; PUKÁNSZKY 1999), a fővárosi pedagógiai szemináriumról (MANN–HUNYADY–LAKATOSNÉ 1997), valamint az egyetemek pedagógiai tanszékeiről (NÉMETH 2002, 2004, 2005) – s mintegy szintézisét alkotva mindezeknek, az utóbbi években a tanárképzés társadalom- és intézményesülés-történeti bemutatására is sor került (LADÁNYI 2008; NÉMETH 2012).
- c) Végül, azokat a munkákat kell kiemelnünk, amelyek a pedagógusképző intézetek egy-egy típusát (pl. polgári iskolai tanárképző, elemi iskolai tanítóképzők) teszik leírás tárgyává – de mindezt azon a módon, hogy nem az intézményi struktúrák, hanem a hallgatói vagy diplomás népességek szociológiai összetétele alapján jellemzik az adott pedagógusréteget, illetve intézményt (KARÁDY–VALTER 1990; DONÁTH–PRESKÁNÉ 2007; DONÁTH 2008).

Az egyetemtörténeti monográfiák és adattárak a bölcsészképzés személyi és infrastrukturális feltételeiről, illetve különbségeiről adnak képet – ezek az ismeretek az egyetemi szintű összehasonlító elemzéseknél nélkülözhetetlenek voltak. A tanárképzés intézménytörténetét bemutató tanulmányok jelentették azt a tudásbázist, amire pl. a történeti áttekintő fejezet épült (2.1). A polgári és elemi iskolai pedagógusképző intézmények hallgatóságának történet-szociológiai leírásai pedig elsősorban módszertani szempontból alapozták meg a bölcsészkar hallgatókról, illetve középiskolai tanárokról készült elemzéseket – különösen KARÁDY Viktor és DONÁTH Péter témába vágó kutatásai mutatnak paradigmaticus rokonságot az értekezés háttérében álló kutatással.

Más neveléstörténeti írásokban is felfedezhetjük az itt bemutatásra kerülő módszer egyes elemeit. NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, illetve KELEMEN Elemér tudománytörténeti tanulmányaiban jelennek meg pl. ennek nyomai: az egyetemi tanárok hálózatos működése és hatásvizsgálata, illetve az akadémiai taggá vált neveléstudósok életútjának bemutatása során alkalmaznak szociológiai, illetve prozopográfiai módszereket (KELEMEN 1992; NÉMETH–PUKÁNSZKY 1997; még részletesebben lásd in NÉMETH 2002, 2005). Az egyetemi professzorok vagy lektorok név szerinti listái természetesen az egyetemtörténeti munkákban is fellelhetők, sőt önálló életrajzgyűjtemények is megjelentek az egyetemtörténeti kutatások eredményeként,⁹ de elemzéseket a fent megnevezett művek a tudományos elit e csoportjáról nem tartalmaznak.

A neveléstudósok – s részben gyakorló tanárok – elitcsoportját jelenítik meg azok a személyek is, akikkel MÉSZÁROS István a magyar neveléstudomány első akadémiai folyóiratáról (*Magyar Paedagógia*) készült írásában foglalkozik, számba véve mindazokat, akik – álláspontja szerint – 1892 és 1992 között a magyar neveléstudományi diskurzusok legnagyobb hatású szerzői közé tartoztak (MÉSZÁROS 1992).

Itt kell megemlítenünk TÓTH Gábornak az Apponyi Kollégium hallgatóságáról készült elemzését is, mely nem személysoros adatbázison nyugszik, de a hallgatók társadalmi összetételének vizsgálatát végzi el (TÓTH 1992).

Amint már erre korábban utaltunk, a tanárképzésben részt vett hallgatók személysoros adatbázison alapuló szociológiai elemzését legelőször KARÁDY Viktornál találjuk a szegedi polgári iskolai tanárképző népességéről. Ezt követően történeti szociológiai kutatások az egyetemi hallgatóság körében folytak.¹⁰

⁹ Lásd pl. a kolozsvári egyetem tanárainak és lektorainak életrajzgyűjteményét in GAZDA 1997.

¹⁰ A magyar neveléstörténeti prozopográfia egyik kiemelkedő teljesítménye a Magyarország területén született és 1919 előtt külföldi egyetemekre járt peregrinusok demográfiai, illetve életrajzi adataiból összeállított teljes körű adattár. A projekt vezetője SZÖGI László, az ELTE egyetemi könyvtárának és levéltárának igazgatója volt. Az adattár mind nyomtatott, mind elektronikus formában hozzáférhető. (Könyv formában lásd in SZÖGI 1994, 2000, 2001, SZÖGI–KISS 2003; internetes elérhetősége: <http://leveltar.elte.hu/> adattárisok.) Az utóbbi tíz évből még két vállalkozásról tudunk: KARÁDY Viktor

NAGY Mária tanárságtörténeti munkássága is figyelmet érdemelt a téma szempontjából: az első témába vágó műve 1994-ből szociológiai elemzéseket nem tartalmaz, egy oktatáspolitikai megközelítésű tanulmány, mely a tanári szakma professzionalizációs folyamatait vizsgálja az 1945 előtti korszakban.¹¹ Az 1895–1945 közötti időszakra a bölcsészdiplomások, illetve középiskolai tanárok szociológiai jellemzőit a KARÁDY Viktor kutatásai nyomán kialakult szellemi műhely tagjai írták le. A kutatásoknak mind ez idáig két fő iránya volt: a tanulmányok részint egy-egy konkrét felsőoktatási intézmény hallgatóságával foglalkoztak (KARÁDY–NASTASA 2004; NAGY 2006; FEKETE 2009), illetve a bölcsészdiplomások szakválasztására illetve középiskolai tanári karrierjére kiható társadalmi tényezőket kutatták (BIRÓ–NAGY 2007, 2012, BIRÓ 2008, 2012a, 2012b).

Analóg kutatások folytak HUSZÁR Tibor műhelyében az ELTE TáTK történet-szociológiai tanszékén is, mely munkák közül KOVÁCS I. Gábor és KENDE Gábor

és LUCIAN NASTASA a kolozsvári bölcsészkar, illetve orvosi kar hallgatói népességéről, UGRAI János a Tiszáninnen Református Egyházkerület lelkészeiről készített propozográfiái adatfelvételt. A kolozsvári orvostanhallgatók adataira nyomtatott formában jelentet (KARÁDY–NASTASA 2004), a bölcsészkar hallgatók propozográfiájának kiadását elhalasztottuk, mivel újabb forrásokat sikerült feltárni a kolozsvári egyetemi levéltárban, melyekből a tanári képesítést nyert hallgatók eddig hiányzó adatai pótolhatók. UGRAI adatgyűjteménye az *Egyháztörténeti Szemle* honlapjáról érhető el: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/>.

Az európai felsőoktatás 19. századi modernizációja során (Poroszországon kívül) csak egyes – s talán nem véletlenül – protestáns kisállamokban került sor az intézményes oktatásban részt vevők személyi adatainak a Monarchiában ismert részletes regisztrálására. Erre példa az észtsországi tartui (dorpati) német egyetem vagy az oszlói norvég egyetem, melyek a 19. század elejei alapításuk, illetve (Dorpatnál) újjraalapításuk óta a beiratkozóikról nagyjából ugyanolyan részletes személyi adatsort vettek fel, mint később a Monarchia főiskolái és egyetemei. Az idevágó szakirodalomból lásd pl. AUBERT 1964; TITZE 1987.

Az 1890-es évektől eloroszosított, majd 1919 után észt nemzeti egyetemmé vált Tartui Egyetem – tudomásunk szerint – az első és az egyetlen, amely diákjainak személyi adataiból elektronikus adatbankot állított elő a világháborúk közötti korszakra, illetve az 1889 és 1918 közötti (orosz) egyetem diákjainak standardizált életrajzi adatait szintén teljes körűen jelentette meg az alábbi kiadványban: *Album Academicum Universitatis Tartuens (1889–1918)* I–III., Tartu, 1986.

¹¹ NAGY Mária későbbi munkássága – az alkalmazott módszerek, illetve a problémafelvetés szempontjából – már párhuzamba állítható kutatásaim szemléletével, s beleilleszthető azon szociológiai tanulmányok folyamába, melyek a 70-es évektől a tanárok életkörülményeivel, társadalmi összetételével, jellemző karrierpálya-modelljeivel kapcsolatban megszülettek (lásd pl. FERGE–GAZSÓ–HÁBER–TÁNCZOS–VÁRHEGYI 1972; BENEDEK 1973; HÁBER 1975, 1986; DEÁK 1990; NAGY M. 1992, 1998; valamint a „Jelentés a magyar közoktatásról” sorozat pedagógusokról szóló fejezeteit az OKI, majd OFI kiadványaiban). Lukács Péter vezetésével felmérés készült az ezredfordulón a tanári pályára kerülő egyetemi hallgatók motivációiról, karrierpálya-elképzeléseiről. E kutatás keretében a tanárképzésben részt vevők szociológiai jellemzőiről jelen dolgozat szerzője is készített kortárstanulmányt (lásd in BIRÓ 2002). A tanárságkutatásokhoz lásd még CSERNUS László bibliográfiáját (1985).

a két világháború között működő egyetemi tanárok társadalmi háttéréről írt elemzése, HUSZÁR Tibor akadémikusokról szóló kutatása, valamint BÍRÓ Judit magántanárokat leíró monográfiája áll a legközelebb e könyv témájához (KOVÁCS–KENDE 2006; HUSZÁR 1993; BÍRÓ J. 1990).¹²

¹² Természetesen, a magyarországi és nemzetközi elitszociológia, illetve értelmiség-szociológia területén számos egyéb „analóg” kutatás folyik. A hazai történeti elítutak közül a már említett HUSZÁR Tiboron és KOVÁCS I. Gáboron kívül LENGYEL György gazdasági elitről, HAJDU Tibor és SZAKÁLY Sándor katonai elitről, GERGELY Jenő és BERZEVICZY Klára egyházi (katolikus) elitről, valamint PÜSKI Levente politikai elitről szóló munkái tekinthetők mintaadóknak. Az értekezés háttérében álló kutatás – nemzetközi viszonylatban – a Bourdieu-iskola nyomán létrejött elitszociológiai kutatások sorába illeszkedik – a kutatói műhely alapítója, KARÁDY Viktor párizsi tartózkodása során ebben az iskolában szocializálódott. A KARÁDY Viktor által elkészített adattárakhoz kapcsolódó neveléstörténeti kutatások az alkalmazott kategóriák és elemzési technikák tekintetében mutatnak rokonságot az elitszociológia módszereivel, de „elit”-értelmezésük nem fedi át teljesen az elitszociológiában elterjedt fogalomhasználatot. NAGY Péter Tibor szerint az „elit” általánosan elterjedt definíciójából kiindulva („hatalmi pozíciót betöltő személyek intézményesen meghatározott csoportjai”, lásd pl. in MILLS 1972:7) a középiskolai tanárságra is tekinthetünk úgy, mint hatalmi pozíciót betöltő csoportra: mivel a középiskola látja el a 20. század közepéig a hatalomelosztás feladatát (az érettségi az „úri” és a „művelt középosztály” belépője egyaránt), a középiskolai tanárok a II. világháború végéig a hatalmi elit részét alkották. Meglátásom szerint, a középiskolai tanárok hatalmi pozíciója elsősorban a tanulók értékelésén keresztül jut kifejeződésre, de még az oktatási rendszeren belül is relatív ez a „hatalmi” (ellenőrző, értékelő) szerepkör – összehasonlítva pl. a tanügyigazgatás vagy az egyetem/tudomány ebben játszott szerepével. Az elitszociológiához ezért jómagam az „iskolázott elit” vagy „tudás-elit” fogalmán keresztül látom kapcsolhatónak neveléstörténeti kutatásainkat, egyetértve NAGY Péter Tiborral abban, hogy a középiskola 1945 előtt kulcsszerepet játszott a különböző elitcsoportok kiválasztódásában, ezért az elitképzésben részt vevő intézmények, illetve személyek vizsgálata – elitszociológiai szempontból is – releváns. Lásd ehhez még NAGY Péter Tibor írását a *Magyar Pedagógia* 1996/3. számában a történeti elitkutatás és a neveléstörténet kapcsolatáról.

A történeti tanárkutatások másik erős kapcsolódása a szociológia egyes ágazataihoz a tanárság mint értelmiségi réteg fogalmán keresztül ragadható meg. Míg az „elit” fogalma a társadalmi alrendszerek hatalmi struktúráihoz kötött, az értelmiségi rétegeket a szakmai tudástartalmak és a szakmagyakorlás intézményes formái által jellemezhetjük (professziókutatás). A diplomás értelmiségről szóló empirikus forrásanyag bősége: a népszámlálásokban külön kategóriákban jelennek meg a nagy értelmiségi foglalkozások (tanárok, orvosok, mérnökök stb.), s már 1869-ben külön sort kapnak a 'tudósok' is. A magasabb iskolai végzettségűek tulajdonságairól 1910-től, a diplomával rendelkezőkről 1920-tól rendelkezünk adatokkal. 1928-ban külön is összeírták a szellemi munkásokat, 1930-ban elemző kötet jelent meg az egyetemi hallgatóságról, 1934/35-ben pedig az oktatási ágazatban foglalkoztatottakról. Az értelmiségkutatók többsége mégsem terjesztette ki empirikus elemzéseit az 1945 előtti korszakra. A második világháború után az értelmiségsszociológia hosszabb ideig elhanyagoltnak számított (kivételt képeznek SZABOLCS Ottó köztisztviselőkkel kapcsolatos empirikus vizsgálatait), csak a hetvenes évektől történnek rétegfelvételek – a pedagógusok vonatkozásában FERGE ZSUSZA illetve NAGY Mária környezetében, az egyéb értelmiségi rétegekre HUSZÁR Tibor munkatársai körében (lásd pl. in HUSZÁR–TÓTH 1981). A tanári professziók kialakulásának kutatása a 70-es évektől nemzetközi szintén kurrens témának számít (lásd pl. in JARAUSCH 1983, 1990; HERBST 1985; SIEGRIST–MERL 1995; APEL–HORN–LUNDGREEN–SANDFUCHS

Az értekezés egyes résztémáinak kidolgozásánál nélkülözhetetlen ismeretekkel szolgáltak

- a) a dualizmus kori és a két világháború közötti felsőoktatás viszonyairól (LADÁNYI 1999, 2002),
- b) a nők egyetemi karrierjének jellemzőiről (JÁKI 1962; NAGYNÉ-LADÁNYI 1976; NAGYNÉ 1988; LADÁNYI 1996; MÜLLER 2001),
- c) a numerus clausus hatásáról (KARÁDY 1985; LADÁNYI 1994; NAGY 2002b, 2011),
- d) a modern polgári rétegek (elsősorban a német és zsidó származásúak) tanulmányi kiválósága mögötti társadalmi tényezőkről (KARÁDY 1997, 2000, 2001),
- e) a középiskolákban tanított idegen nyelvek szerepéről (NAGY 2000b, 2002b), valamint
- f) az állam-egyház-oktatás viszony oktatástörténeti és oktatáspolitikai összefüggéseiről szóló tanulmányok (NAGY 1992; 2000a; KELEMEN 2002).

Mint a fentiekből már nyilvánvaló, jelen értekezés az empirikus szociológiai módszereket alkalmazó neveléstörténeti kutatások sorába illeszkedik. NÉMETH András és SZABOLCS Éva 2001-ben megállapítják, hogy a neveléstörténeti kutatásokban – nemzetközi és hazai szinten egyaránt – komoly teret nyert a 70-es évek óta a társadalomtörténeti szemléletmód. E változás négy jellemző kutatási irányt hívott életre: a) az egyéni életutakat középpontba állító mikrotörténeti kutatásokat; b) a társadalom peremére szorult rétegek nevelésével-oktatásával foglalkozó, illetve c) a közösségi nevelés vagy informális tanulás jellegzetességeit feltáró történeti munkákat, valamint d) azokat a kutatásokat, amelyek az egyéni és kollektív életpályák megtervezésére kiható társadalmi tényezőket (mint pl. a nemi vagy a felekezeti hovatartozás) tárták fel.¹³ Jelen mű ez utóbbi irányzatot képviseli.

A némettanári szakma történeti bemutatása ugyanakkor kapcsolatban áll a tantárgytörténettel is. S persze fordítva is igaz: „teljes” tantárgytörténet nem írható le annak ismerete nélkül, mi jellemezte az adott tárgy oktatóit. Ahhoz, hogy a tanulmányt a tantárgytörténeti kutatások folyamába is el tudjuk helyezni, a következő fejezetben ötvenkét 1960 és 2010 között¹⁴ megjelent tantárgytörténeti mű elemzésén keresztül mutatom be egyrészt azt, hogy a tantárgytörténet he-

1999), de történeti szociológiai tanárkutatásokról a II. világháború előtti korszakokra vonatkozóan nem tudunk. A magyar neveléstörténet szociológiai műhelyében végzett adatbázis-építő és -elemző munkák értelmiségszociológiai hozadéka ezért – hazai és nemzetközi viszonylatban – is jelentős.

¹³ NÉMETH-SZABOLCS 2001:55–57., a történeti szociológia kvantitatív módszereinek alkalmazásáról a neveléstörténeti kutatásokban lásd uo.: 65–66.

¹⁴ Az 1960 előtti tanulmányokat azért hagytam ki a historiográfiai elemzésből, mert ezek a történeti tanulmányok valójában részei voltak az élő nyelvek, illetve a latin formális képző erejével kapcsolatos aktuálpolitikai vitáknak.

lye miként határozható meg a háttérben álló tudományok (neveléstudomány – szaktudomány – történettudomány) viszonyrendszerében, másrészt pedig azt, milyen tudománytörténeti folyamat eredményeként jelenhetett meg a tantárgytörténeti tanulmányok sorában egy szociológiai szemléletű mű.

1.1.2. TANTÁRGYTÖRTÉNET

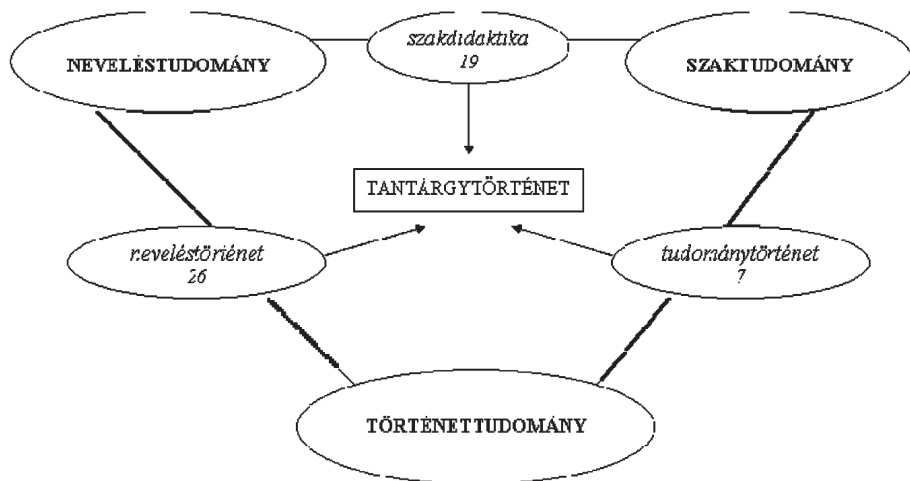
Historiográfiai elemzéseim során az első probléma, amivel szembesültem, hogy nincs világos definíciónk arra, mi tartozik a tantárgytörténet körébe, és mi az, ami ezen kívül áll. Az itt bemutatásra kerülő tantárgytörténeti munkák ezért mindössze három tulajdonságban osztoznak:

1. minden elemzett mű egy konkrét iskolai tantárgy oktatásával foglalkozik;
2. valamely korábbi történeti korszak oktatásügyét írja le;
3. publikus, vagyis folyóiratszöveg, könyvrészlet vagy monográfia formájában jelent meg.

Ha mindössze e három szempontból vesszük számba a tantárgytörténeti kutatásokhoz tartozó írásokat, a művek sokszínűsége zavarba ejtő. A rendszerezés elvét azon a módon alkothatjuk meg, hogy figyelembe vesszük e kutatási terület kétszintű referenciális kapcsolódását a három háttértudományhoz (neveléstudomány, szaktudomány, történettudomány), valamint a tantárgytörténettel is érintkező határterületekhez (szakdidaktika, tudománytörténet és neveléstörténet). (Lásd az 1. ábrán.)

A tantárgytörténet-írás területén nagy számban találkozhatunk olyan munkákkal, melyek az adott szaktudomány és a neveléstudomány határterületén megjelenő szakdidaktikák felől közelítenek a tárgyukhoz. Céljuk elsősorban a tantárgy tanításában alkalmazott módszerek immanens fejlődési folyamatának feltárása, azon hatásrendszer bemutatásán keresztül, amely a korabeli művelődés- vagy kultúrpolitika felől érte az iskolai oktatást. Közös jellemzői e leírásoknak a normatív (értékelő) megközelítésmód. Irányító kérdéseik: *Mi volt a régi gyakorlatban „haladó”, „előremutató”, „korszerű”? Milyen belső (organikus) fejlődési út írható le? Hogyan használhatjuk fel a múlt tapasztalatait a jelen gyakorlatának megújítása érdekében?*

A külső magyarázó tényezők bevonása az elemzésekbe sokszor egyoldalú: az esztétik történeti áramlatokból vagy a művelődéspolitikai koncepciókból közvetlenül vezetnek le a szakmódszertan alapelveit. A szélesebb értelemben vett kontextus – a társadalmi, gazdasági, kulturális hatások, az oktatásszociológiai vagy tudománytörténeti összefüggések – feltárása többnyire elmarad (legfeljebb utalás történik ezek jelentőségére). A szakdidaktikai szemléletű tantárgytörténeti tanulmányok kutatási módszere a dokumentumelemzés; a módszertani eljárásokról igen részletes leírást adnak, ami alapvetően az adott tárgy metodikai kérdéseivel foglalkozó szűkebb szakmai körnek szól.

1. ábra A tantárgytörténeti munkák viszonya az érintett alap- és határtudományokhoz¹⁵
Szakdidaktikai szemléletű tantárgytörténet-írás

A tantárgytörténeti kutatások fő irányát a 60-as évektől a 70-es évek közepéig a szakdidaktikai szemléletű elemzések határozták meg. Idetartoznak a „Tantárgytörténeti tanulmányok” című kötetek írásai, valamint a korszakban megjelent tanulmányok többsége (pl. BÍRÓ S. 1960; OROSZ 1964; MAKOLDINÉ 1964; UDVARHELYI–GÖCSEI 1973; UNGER 1976; OLÁHNÉ 1977, 1979). A 80-as évektől elsősorban az anyanyelvi vagy idegen nyelvi oktatással foglalkozó tanulmányok között találhatunk szakdidaktikai megközelítésű tantárgytörténeti munkákat (pl. XANTUSZNÉ 1985; ADAMIKNÉ 1990; BÁRDOS 1992; BÍRÓ 2004; GORDON GYŐRI 2005).

Tudománytörténeti szemléletű tantárgytörténet-írás

A módszertani kérdésekre összpontosító szakdidaktikai megközelítésmóddal szemben az érintett tantárgy oktatásának tudománytörténeti szemléletű elemzéseiből a tanítási módszerek bemutatása hiányzik a leginkább. Az ebbe a csoportba sorolható munkák aszerint oszthatók két alcsoportba, hogy az érintett szaktudomány a tudományok rendszerében már elismert vagy egy még legitimációs nehézségekkel küzdő szakterület.

¹⁵ Az ábrában feltüntetett számok azt mutatják, hogy a historiográfiai elemzésbe bevont 52 tanulmány közül hány mű tartozott a különböző (szakdidaktikai, tudománytörténeti és neveléstörténeti) szemléletű tantárgytörténeti munkák közé.

- a) Az első esetben a tantárgytörténeti kutatások célja a tudományos eredmények pedagógiai implementációjának bemutatása. Irányító kérdése: *Melyek voltak a vizsgált korszak uralkodó tudományos nézetei, és miként épültek be ezek az iskolai tárgyak tudáskanonjába?* A kutatási módszerek sokrétűek, de alapvetően itt is a korabeli dokumentumok (vezető tudósok írásai, tudományos és szakmapolitikai diskurzusok, tantervek, tananyagok) tanulmányozására alapulnak. A történeti kontextus feltárása e tanulmányokban elsőrangú: a politikai, társadalmi, kulturális hatások eredőjeként írják le a vizsgált korszak oktatására jellemző vonásokat. Az idetartozó tantárgytörténeti munkák a 70-es évektől tűnnek fel, és hol konkrét személyekhez (pl. OLÁHNÉ 1970; KISS 1995), hol tudományos nézetekhez kapcsoltan (pl. BÓKAY 1983; NAGY-SIPOS 1998) vizsgálják tudomány és oktatás viszonyát.¹⁶
- b) Tudománytörténeti megközelítésmód jellemzi azokat a szakterületeket is, melyek helyüket az akadémiai intézményrendszeren belül még nem vívták ki, de törekvésük az, hogy a neveléstudomány aldiszciplínájaként elismerést nyerjenek. Az új tudományterület kialakulásának történeti rekonstrukciója, jeles képviselőinek számbavétele, az adott tantárgy(csoport) tanításával összefüggő módszertani és oktatásméleti kérdések önálló didaktikai rendszerben való megjelenítése – túl a történeti feltáró munka tudományos értékén – e művekben önlegitimációs és identitásképző funkciókat is ellát. Ilyen pozícióból, illetve igénnyel folytak a 70-es években a testnevelés- és sporttudományok, a 90-es években a nyelvpedagógia területén tantárgytörténeti kutatások (lásd pl. in FÖLDES-KUN-KASSAI 1979 vagy BÁRDOS 2005).

Neveléstörténeti szemléletű tantárgytörténet-írás

Az iskolai tárgyak oktatásával összefüggő történeti munkák fele a neveléstudomány és a történettudomány határterületén elhelyezkedő neveléstörténet felől közelít témájához. A neveléstörténeti megközelítésmód nem az érintett szaktudomány céljaival azonosul, hanem a saját céljait, vagyis a neveléstudományi/neveléstörténeti ismeretek bővítését tartja elsődlegesnek. Ennélfogva a kutatások fókuszában valamely általános neveléstörténeti téma áll – a tantárgytörténet csak újabb adalékokkal szolgál a vizsgált téma tudományos megismerésé-

¹⁶ A tudománytörténeti megközelítésmód alapvetően a tudományok történetével foglalkozó szakemberek sajátja, ezért szinte minden szaktudomány történeti kutatója foglalkozik valamelyest az adott tudomány megjelenésével az iskolai oktatás különböző szintjein (közép- és felsőfok). Ezeket a tudománytörténeti műveket azonban szervezett-szociológia okoknál fogva nem sorolhatjuk a tantárgytörténeti tanulmányok közé, még akkor sem, ha az oktatással foglalkozó fejezeteik tantárgytörténeti, illetve neveléstörténeti hozadéka vitathatatlan.

hez, legyen szó egy oktatáspolitikai döntés hatásáról, egy korszak pedagógiai nézeteiről vagy gyakorlatáról, egy iskolatípus, szakmai csoport vagy szakterület oktatási rendszeren belüli pozíciójáról, stb. stb.

Itt is érdemes elkülönítenünk azonban a művek két csoportját:

- a) A neveléstörténeti szemléletű tantárgykutatások általában a „hagyományos” (narratív-hermeneutikai) történettudományi módszereket követik, vagyis tanügyi dokumentumok, levéltári anyagok, oktatáspolitikai vagy pedagógiai diskurzusok elemzésein alapulnak. (Lásd pl. in MÉSZÁROS 1960; MAKOLDINÉ 1964; CSINÁDY 1965; SZEBENYINÉ 1973; VÖRÖS 1976; S. HAMAR 1978; SZABÓNÉ 1978; TERÉNYI 1982; SZEBENYI 1990; 2001; VINCZE 2003; KÉZI 2004a.)
- b) Az ezredforduló óta azonban egyre gyakrabban találkozhatunk olyan munkákkal is, ahol a tantárgytörténet – akárcsak az iskolatörténet – kísérleti terepül szolgál: rajtuk keresztül új források, új szempontok és új módszerek jelennek meg a neveléstörténeti kutatások területén. Kísérletek történtek pl. a tartalomelemző módszerek alkalmazására elsősorban a tankönyvkutatás eredményeiből kiindulva (pl. LAJTAI 2004; ALBERT 2006; Kovács E. 2006), prozopográfiai adatgyűjtésekre (KÁNTORNÉ 2009), a mikro- és makrotörténeti kutatások összekapcsolására (pl. BIRÓ 2007), empirikus szociológiai elemzésekre (pl. KÉZI 2004b)¹⁷, valamint egyes iskolai tárgyak társadalom- és kultúrtörténeti jelentésének (újra)értelmezésére (pl. NAGY 2000; GÖMÖRI 2002; KARÁDY 2003).

A magyarországi tantárgytörténet-írásban az ezredforduló óta tehát ugyancsak érvényesül a módszertani sokszínűség. Jelen értekezés is egyrészt újabb kutatási eredményekkel szeretne szolgálni a neveléstörténet egyes témaköreiben – mint az egyetemi tanárképzés, a tanári szakmák differenciálódása, a tanári rekrutáció vagy a tanári karrierpályák leírása –, másrészt egy konkrét szakmai csoport, a némettanárság jellemzőinek bemutatásán keresztül szeretné azt is demonstrálni, milyen lehetőségek rejlenek a történeti szociológia alkalmazásában.

¹⁷ A szociológiai módszerek alkalmazására a tantárgytörténeten, illetve iskolatörténeten belül éppen a németoktatással összefüggésben jelent meg a közelmúltban egy újabb munka Kovács Teofil jóvoltából, aki a debreceni református kollégium 1867 előtti németoktatásáról írt könyvében a tanulók társadalmi összetételéről és némettanuláshoz való viszonyáról ad statisztikai alapú leírást. Lásd in Kovács 2012.

1.2. A kutatás forrásai, előzményei, elméleti-módszertani kérdései

A középiskolai tanárság társadalmi jellemzőit és életútját feltáró kutatások több ágon indultak el, történetileg is különböző időszakokban zajlottak, a vezetőkutatók személyükben többnyire átfedték egymást, de alkalmanként kisebb-nagyobb teamek is szerveződtek körükük. E kutatási terület a magyarországi neveléstörténet empirikus-szociológiai irányát jeleníti meg; képviselőinek érdeklődése elsősorban a polgári Magyarországon, vagyis az 1850 és 1950 közötti periódusban alkotó értelmiségi csoportok felé irányult, ezek szociokulturális háttéréről, iskolai előmeneteléről, érvényesülési stratégiáiról, valamint művelődés- és társadalomtörténeti szerepéről szerettek volna minél teljesebb képet nyerni.

A neveléstörténet oktatásszociológiai paradigmája – vagyis a KARÁDY Viktor köré szerveződő kutatói team – legfőbb célja az, hogy a „tudás-elit” egyes szegmenseiről – iskolázottsági szintek és képzési/foglalkozási ágak szerint differenciáltan – minden korszakra mélyreható elemzések készüljenek, kiemelten kezelve azoknak a társadalmi tolóerőknek vagy húzótenyezőeknek a szerepét, melyek az elitkiválasztás folyamatát determinálták.

A közös témaválasztásban vagy kutatói érdeklődésben azonban még nem ébred iskolateremtő erő – ennél sokkal fontosabbak azok az egyezések, amelyek az érintett kutatók megközelítésmódjában, adatgyűjtési és elemzési technikáiban, valamint taxonómiájában tetten érhetők. A módszertani elemek közül kiemelkedő jelentősége van a személysoros és egy-egy szakmai csoportra teljes körű adatbázisokon elvégzett szociológiai elemzéseknek, ami e kutatói közösség tevékenységét sok más történetiszociológiai kutatással foglalkozó csoporttól megkülönbözteti. Azokban a történelmi korszakokban, amikor a központi-hivatali adatszolgáltatás még nem elég fejlett, a teljes körű adatfelvételek elsődleges tényfeltárásnak minősülnek: ilyenek pl. a középkori egyházi tisztségviselőkre vagy az újkori peregrinus diákokra vonatkozó kutatások. A magyar statisztikai adatállomány azonban az 1880-as évektől nemzetközi viszonylatban is kivételesen gazdag, az adatfelvételek „teljeskörűsítése” ezért nem feltétlenül a hiányzó központi statisztikák pótlására szolgál, hanem része e kutatói műhely hosszabb távú vállalkozásának.

A különböző forrásokból felvett, de személyi szinten beazonosítható életút-adatok összekapcsolásával lehetőség nyílhat arra, hogy akár százazres nagyságrendben is kollektív életútelemezések készüljenek, illetve hogy mindig az aktuális kérdésfeltevésnek megfelelő adatbázisok állhassanak elő. Ezen – talán technikainak tűnő – hozadék mellett a teljes körű adattárak kiépítésének episztemológiai jelentősége is van: Abban az esetben, ha egy-egy elitcsoport életútját a családon belüli szocializációs hatásoktól a középiskolai és főiskolai tanulmányokon át a szakmai karrierpálya különböző állomásaiig nyomon tudjuk követni, feltehető, hogy a társadalmi mobilitás és elitkiválasztás összefüggéseiről

igen mély és megalapozott tudásra teszünk szert. E kutatások a társadalmi (al) rendszerek „rejtett” mechanizmusainak feltárásában is fontos szerepet játszanak, mivel a teljeskörűségnek köszönhetően a vizsgált népességek finom mozgásai, illetve az egészen kis létszámú szegmensek magatartásmintázatai is leírhatók.

1.2.1. A KUTATÁS KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI ÉS MENETE

Jelen mű háttérében több, az elmúlt évtizedben folytatott történetiszociológiai kutatás áll,¹⁸ melyek közül közvetlen előzménynek KARÁDY Viktor, NAGY Péter Tibor és Lucian NASTASA bölcsészkarai adatfelvétele, valamint NAGY Péter Tibor mintaéveken alapuló tanári adatbázisa tekinthető. Jelen dolgozatban – területi okokból – nem foglalkozhattam a középiskolai tanárság elitcsoportjainak elemzésével, de az összegzésben röviden ismertetem, milyen egyéb adatok állnak még a rendelkezésünkre, hogy a tanári szakma belső rétegzettségét a tudományos vagy szakmai tevékenységek jegyei alapján leírassuk.

Saját kutatásom a fent említett bölcsészkarai adatbázisok gondozásával kezdődött. Mivel az adatfelvétel több fázisban valósult meg, és az egyetemváltások csak utólag voltak rekonstruálhatók, legelőször is el kellett végezni az adatbázisban található személyek duplum-szűrését, majd ezt követően a nyers adatok szttenderdizálását és kategorizálását. Az adatbázis a személyi duplumok kiszűrése után jelenleg 18 241 sorban tartalmazza az 1873 és 1950 között bölcsészkarra járók, illetve diplomát szerzettek adatait. Mivel az értekezésben a vizsgált korszak 1945-tel lezárul, az elemzéseknél az 1945 után diplomázottakat nem vettem figyelembe.

Kutatásom azokra a középiskolai tanárookra, s ezen belül középiskolai némettanárookra irányult, akik az 1895 és 1945 közötti időszakban fejtették ki tevékenységüket. Az 1870-es/1880-as évekbeli bölcsészkarai adatokat csak akkor

¹⁸ KARÁDY Viktor és NAGY Péter Tibor vezetésével az elmúlt 12 évben számos jelentős adatfelvétel zajlott. A legfontosabbak ezek közül a futamidő és a támogató megjelöléssel: 1. *Iskolázottsági egyenlőtlenségek a századfordulón* (2000–2004, OTKA); 2. *Az egyetemet végzett értelmiségi elit rekrutációja, képzése és európai kapcsolathálója a huszadik században, különös tekintettel a foglalkozási, nemi, regionális, felekezeti és nemzetiségi egyenlőtlenségekre* (2004–2006 NKFP) 3. *Az iskolázottság térszerkezete a két világháború közötti Magyarországon, 2005–2007, OTKA*; 4. *A magyar orvostársadalom szociológiája a régi rendszer végén (1920–1944)* (2006–2008 OTKA), 5. *Jogi, bölcsész és teológus diplomások Magyarországon (1867–1919)* (2008–2009 OTKA); 6. *Középiskolai tanárok Magyarországon 1900–1950* (2008–2010, OTKA); 7. *Culturally Composite Elites, Regime Changes and Social Crises in Multi-Ethnic and Multi-Confessional Eastern Europe (The Carpathian Basin and the Baltics in Comparison 1900–1950)* (2009–2011, European Research Council). E kutatások keretében elkészült minden nagyobb egyetemi és főiskolai diplomás népesség 1945 előtti teljes körű, valamint néhány foglalkozási ágazat (ügyvédek, tanárok, állami hivatalnokok) mintaévekre teljes körű adatfelvétele.

használtam fel, ha a századforduló középiskolai tanszemélyzetét szerettem volna jellemezni. (Ez nem vonatkozik természetesen a nőkre, hiszen velük kapcsolatban – életkoruktól függetlenül – csak a dualizmus kora utolsó két évtizedéből rendelkezünk bölcsészkar adatokkal, tanári alkalmazásuk pedig csak az 1910-es évektől leírható.)

Az adatok rendezése közben az adatbázis tudományos kiértékelése is megkezdődött. Az első szakaszban összehasonlító elemzéseket végeztem elsősorban a klasszika-filológia és a modern filológia területén,¹⁹ később a bölcsészdiplomások nagyobb alcsoportjaival kezdtem foglalkozni, különös tekintettel a nők bölcsészeti tanulmányaira,²⁰ s csak az utolsó fázisban fordult figyelmem a szakválasztás társadalmi természetének, illetve az egyetem utáni karrierpályák leírása felé.²¹

¹⁹ A témában megtartott előadások:

A némettanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon, az MTA Neveléstörténeti Albizottságának éves konferenciája, Pécs, 2005. dec. 2–3.; *Élőnyelv-szakos bölcsészhallgatók a két világháború között*, az Oktatás és Társadalom Doktori Iskola, az Európai Szociológiai Társaság Oktatásszociológiai Hálózata és a Magyar Szociológiai Társaság Oktatásszociológiai Szakosztálya által szervezett konferencia, PTE Pécs, 2006. máj. 23.; *Királyi és nem királyi út a bölcsész diplomáig – „túlkoros” és „nem túlkoros” hallgatók a magyar egyetemeken (1920–1945)* ONK, Budapest, 2006. okt. 26–28.; *Az idegen nyelvi orientáció társadalmi összefüggései – történeti-szociológiai elemzés a Horthy-korszak filológus-hallgatói körében*, „Oktatás, elitek, zsidóság a 19–21. században” c. konferencia a 70 éves Karády Viktor tiszteletére, MTA székház, Budapest, 2006. dec. 14–15. weboldal: <http://www.mtaki.hu/Oktatas-elitek-zsidóság-a-19-21-században/3/427/0>

²⁰ *A társadalmi nemek közötti különbségek empirikus kutatása a két világháború közötti bölcsészkarok példáján*, „Új utak a neveléstörténet-írás historiográfiájában és metodológiájában”, Neveléstörténeti Szimpózium, Eger, 2007. október 4–5.; *A társadalmi nemek eltérő szakválasztási és pályaválasztási stratégiái a Horthy-korszak bölcsészdiplomásainak körében*, „Közép-európai egyetemi hallgatók a 20–21. században”, WJLF, Budapest, 2008. május 17. weboldal: <http://www.wesley.hu/kozep-europai-egyetemi-hallgatók-19-21-században>; *Döntési stratégiák gender különbségei – a hallgatói prozopográfiákban rejlő lehetőségek*, „Oktatás és iskolázottság nemi egyenlőtlenségei”, MTA székház, Budapest, 2008. szeptember 11–12. weboldal: http://www.socio.mta.hu/oktatas_es_iskolazottsag_nemi_egyenlőtlenségek/; *Pedagógiai diskurzusok, nemi szeparáció a dualista Magyarországon*, „Nyelv, ideológia, média 6. – A társadalmi nemi viszonyok intézményesülése: a 'magyarság' és 'nemiség' metszetei”, SZTE BTK, Szeged, 2010. okt. 1–2. weboldal: <http://primus.arts.u-szeged.hu/ieas/gender/archive/nyim/genderkonf2010/nyim6.html>

²¹ *Az idegen nyelvi orientáció társadalmi összefüggései – történetiszociológiai elemzés a bölcsésztanárok körében (1895–1945)*, ONK, Budapest, 2010. nov. 4–6., *Női bölcsész karrierpályák*, Iványi Tibor tiszteletére szervezett konferencia, WJLF, Budapest, 2010. nov. 17. weboldal: <http://www.wesley.hu/ivanyi-tibor-emlekkonferencia>; *Középiskolai tanárnők a 20. század első felében*, „Társadalmi nem és oktatás”, PTE Neveléstudományi Intézet, 2010. nov. 20.; *Tanárok és tudós tanárok a 20. század első felében*, az MTA Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottságának éves konferenciája, Székesfehérvár, 2011. jan. 14–15.; *Zsidók a bölcsészkaron és a középiskolai tanári pályán*, „Zsidóság – tradicionalitás és modernitás” tisztelő konferencia a 75 éves Karády Viktor előtt, CEU-WJLF Budapest, 2011. dec. 15–17. weboldal: <http://www.wesley.hu/zsidóság-tradicionalitás-es-modernitás-tisztelő-konferencia-karady-viktor-75-születésnapjára>

Az elemzések eredményeinek megvitatása különböző szakmai fórumokon nagyban hozzájárult az alkalmazott kategóriák, valamint a hiánypótlásra szolgáló súlyok továbbfejlesztéséhez. A köztes eredményeket szakmai folyóiratokban tettem közzé, de nem minden részeredmény vált publikussá, mivel az adathiányok pótlására az értekezés megírásáig nem adtam fel a reményt.²²

A személysoros és teljes körű adatbázisokon végzett elemzéseknél az egyik óvatosságra intő körülmény az adathiány, ami történeti forrásokról lévén szó, az iratpusztulások miatt szinte kikerülhetetlen. Ennek kezelésére többféle módszerrel is élhetünk, melyek közül a doktori értekezés megírásakor hármat használtam fel:

1. Minden adathiányról felmérést végeztem korszakonként is, egyetemenként is, hogy tisztába legyek ezek torzító hatásaival, és ezt szem előtt tartassam az eredmények értelmezése során.
2. Az adatok korrigálására kidolgoztunk egy kombinált weightet, amit minden olyan esetben alkalmaztam, amikor a bölcsészadatbázison végeztem elemzéseket. Ahol hiány volt, ott pótlás céljából felsúlyoztunk bizonyos személyeket; ahol „többlet” volt, ott a megfelelő alpopuláció lesúlyozásával értük el, hogy adataink a valóságos viszonyokat tükrözzék.
3. A harmadik lehetőség abban rejlett, hogy az elemzett népeiséget leszűkítettem annak érdekében, hogy az adathiány a megállapítások érvényét ne csorbítsa. Elemzéseimből ezért kellett kizárnom többször is a kolozsvári bölcsészeket a dualizmus kori diplomásnépesség társadalmi összetételének, illetve a tanárrá válás esélyeinek vizsgálatakor.

1.2.2. A FELHASZNÁLT ADATBÁZIS(OK) JELLEMZŐI

Elemzéseim empirikus hátterét a dualizmus idején és a Horthy-korszakban működő bölcsészkarok (Kolozsváron és Szegeden a matematika és természettudományi karral kiegészülve) diplomás népeiségének teljes körű adatbázisa jelenti.

A második világháború alatt újraindított kolozsvári bölcsészkar adatbázisa nem készült el. A kolozsvári egyetem diákjaira vonatkozóan a tanárvizsgáló bizottságok iratanyaga ugyancsak nem került feldolgozásra, így az 1873–1918 közötti időszakban a beiratkozási anyakönyvek alapján vettük fel a teljes hallgatói populációt. A pesti egyetem bölcsészeiről a források ugyancsak szűkösek voltak: 1919 előtt a beiratkozási anyakönyvek a háború következtében elpusz-

²² A sors iróniája, hogy miután lezártam tekintetem az adatbázis-építést, s hozzáfogtam a dolgozat megírásához, Karády Viktor felfedezte a kolozsvári egyetem levéltárában az elveszettnek hitt tanári vizsgálati iratanyagokat, így a későbbiekben – mihelyst az újabb adatok beépülnek az adatbázisba – egyes számításokat meg kell ismételnem.

tultak, így a dualizmus korában csak a szigorlati és tanárvizsgálati jegyzőkönyvek, illetve törzskönyvek adataira támaszkodhattunk.

A források eltérő jellegéből következik, hogy a bölcsészkarok végzettjeinek demográfiai háttéréről, illetve tanulmányi előmeneteléről a dualista időszak adattárai különböző információkkal szolgálnak. A beiratkozási anyakönyvek nem tájékoztatnak a szakbefejezés pontos idejéről, a záróvizsga eredményéről vagy a választott szakcsoportról – vagyis: sem a tanári képesítés, sem a német szakos végzettség tekintetében nincsenek a kolozsvári hallgatókról biztos adataink. A németszakosság társadalmi összefüggéseinek elemzéséből így a kolozsvári hallgatókat többnyire ki kellett zárnom. A budapesti diplomás adattárban más természetű hiányokkal kellett szembenézni: itt a szakbefejezés körülményeiről megfelelő az adatbiztonság, viszont hiányzik egy igen fontos jellemző, az apák foglalkozása. A pesti bölcsészekkel kapcsolatban tehát ott kellett megszorításokat tennem, ahol az apák foglalkozásából levezetett változókkal végeztem elemzést.

A Horthy-korszakban ehhez fogható generális adathiányokkal már nem kellett számolni, volt azonban néhány szisztematikusnak mondható hiány, amiről felmérést készítettem. A következő alfejezetben minden fontosabb demográfiai változónál megadom az adathiányra vonatkozó százalékszámokat, valamint egy rövid leírást, hogy az adathiány milyen értelemben tekinthető szisztematikusnak.

A bölcsészdiplomás népesség egészére tehát csak a kolozsvári egyetem esetében kellett speciális szorzókat kialakítanunk. Ennek során a VKM hivatalos statisztikáira támaszkodtunk, évenként megvizsgálva a kiadott tanári oklevelek számát, valamint a tanári képesítést nyertek vallási megoszlását. E két információ birtokában dolgoztuk ki a korszakra érvényes súlyozást, ami a doktorigal nem rendelkező katolikusok adatait 0,63-as, a görög katolikusokét 0,57-es, a reformátusokét 0,3-as, az evangélikusokét 0,61-es, a zsidóké 0,4-es, a görögkeletiekét 0,47-es, az unitáriusokét 0,25-ös szorzókkal vette számításba.²³

²³ E szorzók az egyes vallási csoportokból érkezettek esélyét mutatják a tanári diploma megszerzésére.

1. táblázat

A diplomás népesség mérete (esetszám) súlyokkal (weight) és súly nélkül
nemi bontásban egyetemenként (1873–1945)

	Esetszám weight nélkül			Esetszám weighttel		
	Férfi	Nő	Mind	Férfi	Nő	Mind
Budapest 1920 előtt	5028	518	5546	5088	518	5606
Kolozsvár	3568	180	3748	1934	98	2032
Budapest 1919 után	3036	2170	5206	3519	2618	6137
Debrecen	723	363	1086	723	363	1086
Szeged	592	421	1013	592	421	1013
Pécs	294	229	523	294	229	523
Mindösszesen	13241	3881	17122	12150	4247	16397

Amint az 1-es táblázatból kitűnik, Kolozsvár mellett súlyokat kapott még a budapesti diplomás népesség is – kisebb mértékben a dualizmus idején, nagyobb mértékben a két világháború között.²⁴

A bölcsészdiplomások adatbázisára rákapcsolt tanári adattár mintaéves adatgyűjtésen alapult. A legfontosabb forrásai ennek a 8-10 évente kiadott középiskolai tanári zsebkönyvek voltak. A zsebkönyvek előnye a tiszti cím- és névtárakkal szemben, hogy azokban nemcsak névlisták (esetleg státusz- vagy pozíciójelzések) fordulnak elő, hanem olyan demográfiai adatok is (születési hely, év és vallás), amelyek a személyek beazonosításához nélkülözhetetlenek. A középiskolai tanári zsebkönyvek tartalmazzák ezenkívül a diplomaszerezés évét és a szaktárgyakat is. Mintaéveink a középiskolai tanári zsebkönyvek kiadási éveivel igazodtak (1894, 1906, 1922, 1928, 1936 és 1942). Kiegészítésképpen – hogy a dualizmus kora korábbi és későbbi szakaszairól is legyenek adataink – feldolgozásra került még az 1887-es és 1916-os tiszti cím- és névtár is. Ezek körül a téma korszakhatárának megfelelően csak az 1916-os évet használtam fel.

A teljes tanári adatbázis népessége nagyobb, mint a jelen tanulmány célcsoportja: nem csak a középiskolai, hanem az egyéb középfokú intézmények

²⁴ Az adathiány oka az iratanyagok elpusztulása volt: a dualizmus korában teljes hiányunk van a doktori végzeteknél a korszak elejéről (1873–1883 között), illetve a századfordulón (1898–1907 között). Az előbbi időszak hiányainak pótlására nem vállalkoztunk, mert alapelvünk volt, hogy csak akkor használunk szorzókat, ha a hiátus előtti és utáni éveket is fel tudjuk ehhez használni. Mivel 1873 előtről nincsenek adataink, az első évtized hiányai megmaradtak; a másik adathiányos évtizedet azonban a megelőző négy, illetve a rákövetkező négy év segítségével kompenzálható volt. (A szorzók az 1894–1897-es éveknél: 1,94; az 1907–1911-es éveknél: 1,57). A két világháború között a tanári vizsgálatok dokumentumai tűntek el, részlegesen az 1925-ös és 1935-ös évekre, teljes egészében az 1929-es évre és az 1937–39-es időszekekre. A töredékes éveekben a fellelt személyek adatait 4-es szorzóval láttuk el; az 1929-es, 1937–39-es évek hiányait a megelőző és rá következő évek 1,5-ös, illetve 1,75-ös súlyozott adataival vettük számításba.

oktatói is megjelennek benne. Elemzéseim csak a bölcsészdiplomás tanárokra terjedtek ki, mert egyelőre csak ennél a tanári alcsoportnál tudjuk nyomon követni a szakmai karrierpálya egyes állomásait. A tanári adatbázis sarokszámainál ezért elkülönítve látjuk a teljes tanári népesség, illetve a dokumentáltan tudományos végzettségű középiskolai tanárok adatait (2. táblázat).

2. táblázat

A tanári népesség mérete (esetszám) nemi bontásban mintaévenként

	Teljes tanári adatbázis			Bölcsésztanárok		
	Férfi	Nő	Mind	Férfi	Nő	Mind
1894	2870	130	3000	773	1	774
1906	4145	359	4504	2082	18	2100
1916	4508	532	5040	2416	66	2482
1922	3012	401	3413	1799	144	1943
1928	2498	466	2964	1679	203	1882
1936	2532	717	3249	1626	334	1960
1942	3738	1235	4973	2000	543	2543

Az adatbázis-gondozás módszere (sztenderdizálás, duplumszűrés, súlyok kialakítása), valamint a fontosabb demográfiai változók kategóriáinak meghatározása a kutatásban részt vevők közös megegyezéssel hozott döntésein alapult. E döntéseknél elsődleges szempont volt, hogy a különböző hallgatói népeségek összehasonlítható elemzése a későbbiekben megvalósulhasson. Az adatbázis-gondozás a bölcsészekre nézve az én feladatom volt. A bölcsészdiplomásokról tantárgyi szintű elemzés csak a történelem szakosokról készült,²⁵ egy-egy résztémában született néhány tanulmány,²⁶ de jelen értekezés tekinthető az első monografikus munkának, amely a teljes bölcsészdiplomás népeségre kiterjed.

1.2.3. REKRUTÁCIÓS VIZSGÁLATOK: A TÁRSADALMI HÁTTÉR „JELZÉSEI”, ELEMZÉSI MÓDSZEREK

Az imént bemutatott adatbázisok mindenekelőtt a bölcsésztanárok szociológiai összetételének, illetve az egyes társadalmi csoportok érvényesülési stratégiáinak a leírásához nyújtanak empirikus alapot. Mivel szociológiai jellemzők mentén szegmentáljuk a bölcsésztanárok táborát, fontos megismernünk a legfontosabb szociokulturális háttérmutatóink jellemzőit is. A könnyebb áttekinthetőség végett a demográfiai változókkal kapcsolatos információkat egy

²⁵ NAGY 2009.

²⁶ NAGY 2006, 2011; BIRÓ–NAGY 2007, 2012, BIRÓ 2008, 2012; FEKETE 2009.

táblázatban foglaltam össze (3. táblázat), mely tartalmazza: *a)* a változó megalkotásához felhasznált primer adatot; *b)* a változó egyes kategóriáit; valamint *c)* az adathiány mértékét 1919 előtt és után.

A 3. táblázatban feltüntetett változók egyes kategóriához, illetve az elemzések során alkalmazott terminológiához a legfontosabb tudnivalók:

- A 'névjelleg' változó megalkotására a nemzetiségi háttér jelzéseként volt szükségünk. Az egyetemi anyakönyvek, illetve vizsgálati törzskönyvek nem tartalmaznak semmilyen primer adatot (mint pl. az anyanyelv), mely a diplomásaink nyelvi-kulturális kötődéséről informálhatna minket. A névjelleg – ami esetünkben annyit jelent, hogy a vezetéknévben a magyar, német, román, valamely északi vagy déli szláv, vagy más, Magyarországon nem honos nyelv lexikai elemét fedezhettük fel – a dualizmus korában nagy valószínűséggel utal az adott személy etnikai hátterére, 1919 után pedig – éppen az újabb névmagyarosítási hullámnak köszönhetően – a nemzetiségi hovatartozás, pontosabban a nemzetiségi származás felvállalásának egyik erős markerévé válik. A szláv névjellegűek belső differenciálását a nevek magyaros írásmódja nem tette lehetővé (a cseh, szlovák, rutén, lengyel, szerb, horvát, szlovén nyelvhez tartozó lexikai elemek gyakran csak az íráskéjük vagy a kiejtésük alapján elkülöníthetők). Az elemzések során a diplomások nemzetiségi háttérének jellemzésére többféle kifejezést is alkalmazok: pl. 'német nevű', 'német névjellegű', 'német háttérű' vagy csak 'német' – de ezek minden esetben a névjelleg alapján megalkotott kategóriák.

3. táblázat

Az elemzések során felhasznált főbb demográfiai változók jellemzői

Változó	Primer adat	Kategóriák	Adathiány*	
			1919 előtt	1919 után
Névjelleg	Vezetéknév	magyar / német / szláv / román / egyéb ¹	nincs hiány	
Nem	Utónév	nő / férfi	nincs hiány	
Születési hely rangja	Település	kisközség / járásszékhely / nagyközség / kisváros ² / város ³ / nagyváros ⁴ / egyetemi város / főváros	1,6%	0,9%
Születési hely régiója	Település / Megye	Duna bal p. / Duna jobb p. / Duna-Tisza köze / Tisza jobb p. / Tisza bal p. / Tisza-Maros köze / Királyhágón túl / Fiume / Horvát-Szlavónia / Budapest / Monarchia / Külföld	1,2%	0,6%
Vallás	Felekezet	róm. kat. / görög kat. / ref. / ág.h. ev. / izr. / görögkel. / unit.	25,6%	3,3%

Változó	Primer adat	Kategóriák	Adathiány*	
			1919 előtt	1919 után
Felekezeti-nemzetiségi csoport	'Névjelleg' + Felekezet	minden lehetséges kombinációt tartalmaz a névjelleg és vallás alapján	nincs hiány	
Apa iskolázottsága ⁵	Apa/ eltartó foglalkozása	elemi / polgári / középiskola / főiskola / orvos vagy jogász	66,6%	36,3%
Apa foglalkozási szférája ⁶	Apa/ eltartó foglalkozása	önálló / magánszférában alkalmazott/ közszférában alkalmazott	66,6%	36,0%
Apa foglalkozási ágazata	Apa/ eltartó foglalkozása	mezőgazd. / ipar / keresk. / közl. / pénzügy. / oktatás / kultúra / egészségügy / közig. / védelem / egyház / egyéb / bizonytalan	66,5%	38,1%

* Megjegyzések az adathiányokhoz: *Születési hely* – A hiány hibahatáron belül van, nem szisztematikus. *Vallás* – Csak a dualizmus kori pesti egyetemen jelentős az adathiányunk (40,9%), a korszak végéig folyamatosan javul az adatbiztonság. 1919 után már Pesten is majdnem minden adattal rendelkezünk. Az adat regisztrálása a vizsgalapokon fokozatosan vált rendszerszerűvé, egyébként nincs kapcsolata más változókkal. Az adathiány tehát szisztematikus, de nem befolyásolja a statisztikai eredmények validitását. *Apa foglalkozása* – Mivel a dualizmus kori Budapesten nincsenek beiratkozási anyakönyvek, itt teljesen kiesik ez a változó a demográfiai háttérelmzéseknel. Kolozsváron a teljes korszakban egyenletesen 18-19%-os hiányunk van, ebben nincs szisztéma. A két világháború között általában a diplomás életkorával áll összefüggésben az adathiány: az idősebbek (vagy azért, mert önfenntartók, vagy azért, mert 1919 előtt kezdték meg a tanulmányaikat) nem közölték adatokat az eltartójukról. E változó alkalmazásánál tehát mindig a „királyi úton” járók erősebb reprezentációjával kell számolni.

¹ 'egyéb' névjelleg: nem valamely honos nemzetiség nyelvéhez kapcsolható; idegen (francia, olasz stb.)

² 'kisváros': város már 1900-ban is, de 30 ezer főnél kevesebb lakossal

³ 'város': 30-40 ezer fős város 1900-ban

⁴ 'nagyváros': 40 ezer főnél nagyobb város 1900-ban vagy 50 ezer főnél nagyobb város 1930-ban

⁵ Az apa foglalkozása alapján szakértői becsléssel vélelmezett legalacsonyabb iskolai végzettség

⁶ Az apa foglalkozása alapján feltételezett státusz

- A társadalmi nem meghatározása a keresztnevek elemzése, illetve besorolása alapján történt.
- A 'születési hely rangja' változó kategóriáit mindkét korszakban az adott település közigazgatási besorolása, illetve mérete szerint alakítottuk ki. (Lásd ehhez még a 3. táblázat alatti megjegyzéseket.)
- A 'vallás' meghatározása az anyakönyvekben fellelt felekezeti bejegyzéseken alapszik, tehát nem mond semmit az adott személy vallási meggyőződéséről, identitásáról vagy mindennapi vallásgyakorlatáról, csupán annyit fejez ki, hogy az illető egy meghatározott felekezet tagja. Ugyan az 1945 előtti hivatalos dokumentumokban a zsidók megjelölésére a 'mózes hitű', majd 'izraelita' jelzőket találjuk, a leírásokban többnyire azt a terminust használom, ami a magyar és nemzetközi történetírás, különösen a zsidóság történetével foglalkozó munkák nyelvhasználatára is jellemző, vagyis szinonimaként 'zsidó vallásúnak' vagy egyszerűen 'zsidónak' nevezem az

izraelita felekezet tagjait.²⁷ A keresztény felekezetek megjelölésére a 3. táblázatban felsorolt jelzők rövid változatait alkalmazom: 'római katolikus' (vagy ha egyértelmű: 'katolikus'), 'református', 'evangélikus', 'görögkeleti' és 'görög katolikus'.

- A felekezeti bejegyzés és a névjelleg kombinációjából létrehozott kategóriák a korabeli társadalom egy-egy jól körülírható szegmensének a leírását teszik lehetővé, mint amilyen a magyar reformátusok, a német evangélikusok vagy a névváltoztatáson átesett magyar nevű zsidók csoportja. Természetesen e változó alkalmazásával atipikus (vegyes házasságok, betelepülések stb. folytán létrejött) formációk is megjelenhetnek, mint pl. 'szláv névvellegű reformátusok' vagy 'német névvellegű unitáriusok'. Ezek ugyan valóságos társadalmi képződmények, de viselkedésüket általában valamely nagyobb csoporthoz viszonyítva vizsgáljuk.
- Az 'apa/eltartó iskolázottsága', valamint az 'apa/eltartó foglalkozási szférája' változók értékei az apa/eltartó foglalkozási adatából szakértői becsléssel megalkotott kategóriák. Az iskolázottsági értékek az adott tevékenység típusban tipikus iskolai végzettséget fejezik ki, az alkalmazási szféra besorolása is szakértői becslésen alapszik, bár itt a foglalkozások mellett megjelenő egyéb információk is a segítségünkre voltak (pl. MÁV-tisztviselő, egyetemi tanár).

A tanári karrierpálya jellemzésére megalkottam néhány kiválósági mutatót is az időfelhasználás, a kétféle kimenethez való viszony és a záróvizsgán mutatott teljesítmény alapján. Ezekről a – részben tipológiai természetű – változokról a megfelelő fejezetekben fogok részletes leírást adni. Természetesen ahogy a 'vallás' sem informál arról, hogy valaki kötődik-e az adott vallási közösséghez, csak arról, milyen felekezetbe jegyezték be, ahogy a 'névjelleg' sem valódi nemzetiségi hovatartozást fejez ki, csak a családi háttér feltételezhető nemzetiségi vonatkozásait, s ahogy az 'apa iskolázottsága' sem a családfő konkrét iskolai végzettségét mutatja, csak a társadalmi-iskolázottsági hierarchiában elfoglalt helyét, úgy a „kiválóság” sem valódi kiválóságot tükröz, hanem azon tényezők együttes hatását jeleníti meg, ahogyan az egyes diákok eltérő szociális körülményei, speciális motivációi és a (nem mindig objektív) tanári értékelések a különböző érdemjegyeket kialakították.

²⁷ A 'zsidó' jelző a magyar társadalomtudományi szaknyelvben általánosan elfogadott, a közelmúlt legfontosabb kézikönyvszerzői, Haraszti György, Karády Viktor, Komoróczy Géza, Kovács András, Randolph Braham szerint, de már a dualizmus idején is többségében ezt a megjelölést használták, vö.: BIRÓ-NAGY 2 007:569, 10-es lábjeget.

Az adatok statisztikai kiértékelésére az SPSS adatkezelő és elemző program 15-ös verziója szolgált. A számítógépes feldolgozás számos opciója felhasználásra került a keresztábrás elemzésektől a középérték-számításokon át a korrelációs vizsgálatokig. Az alkalmazott elemzési módszerek két elemét szeretném csak kiemelni: a reprezentációs értékek kiszámításának módját és célját a keresztábrás elemzéseknél, illetve a regresszioelemzés alkalmazásának lehetőségét és szerepét egy történeti-szociológiai kutatásban.

A „felül- vagy alulreprezentáció” fogalma a 20. század eleje óta használatos a magyar demográfiai szakzsargonban. A történeti szociológia ezt általában a különböző társadalmi csoportok jellemzésére használja. Ha egy példán szeretnénk megvilágítani: amennyiben a zsidó vallásúak a társadalom 6%-át adják, de a bölcsészdiplomások között 12%-os arányban fordulnak elő, akkor ez a zsidó népesség kétszeres felülreprezentációját jelzi a bölcsészek körében. A „reprezentációs értéknek” nevezett viszonyszám a két százalékszám hányadosából áll elő, ami csupán annyit fejez ki, hogy egy kiinduló népességhányadhoz képest jobb vagy rosszabb eséllyel kerültek be egy szűkebb népességbe az adott társadalmi csoport tagjai. Az egyetlen módszertani probléma ezzel a mutatóval abból fakad, hogy minél kisebb az abszolút értékben kifejezett mérete a vizsgált csoportnak, annál kisebb különbség is elég az „erősebb” felül- vagy alulreprezentáció eléréséhez. Ha nem akarunk bonyolult valószínűség-számításokat végezni, akkor a problémát azzal is kezelhetjük, ha a kapott adatok értelmezésénél az abszolút számokat is figyelembe vesszük. Mivel teljes körű adatbázissal dolgozunk, mindez nem jelenti azt, hogy a kis létszámú csoportok felül- vagy alulreprezentációjával ne foglalkozhatnánk – erre nagyon is szükség van, hiszen bármilyen nagyságú csoport magatartásmintázata kezünkbe adhatja a kulcsot egy társadalmi jelenség megértéséhez. A reprezentációs értékek funkciója tehát csak annyi, hogy ráirányítják az elemző és az olvasó figyelmét a releváns összefüggésekre – az értelmezésük már összetettebb feladat, amihez a jelenségek társadalomtörténeti kontextusának ismerete is elengedhetetlen.

A regresszioelemzés ezzel szemben egy matematikai-statisztikai eljárás, amivel azt ellenőrizhetjük, amit a keresztábráink soha nem mutatnak meg: a vizsgált változók mint indikátorok relevanciáját. A regresszioelemzés célja – a történeti szociológiában éppúgy, mint a kortárs kutatásokban –, hogy megállapítsa, melyek a legerősebb ok-okozati összefüggések a vizsgált jelenség (függő változó) és a feltételezett társadalmi indikátorok (független változók) között. Erre a statisztikai elemző módszerre akkor van leginkább szükségünk, ha több olyan független változóval is rendelkezünk, amelyekről feltételezhető, hogy egymással is valamilyen kapcsolatban állnak. Ilyen például az apák iskolázottsága és a hallgatók neme közötti összefüggés. A német szakos diplomások apái a Horthy-korszakban elsősorban azért iskolázottabbak az átlagnál, mert a modern nyelvszakokon – így a német szakon is – átlagosnál nagyobb arányú a női részvétel, s ők szisztematikusan jobb családokból érkeznek, mint

a férfiak. Hogy melyik független változó – a társadalmi nem vagy az apa iskolázottsága – hat ki erősebben és közvetlenül a németszak-választásra, azt a leg-egyszerűbb módon egy többváltozós regresszióelemzéssel állapíthatjuk meg.²⁸

1.2.4. EGYÉNI ÉLETUTAK – KOLLEKTÍV ELEMZÉS

Az adatbázis és az elemzési módszerek alapvető jellemzőivel már foglalkoztunk, néhány pontban azonban szeretném még összegezni, milyen alapvető kritériumai vannak egy „strukturált életrajzi leírason” alapuló kollektív elemzésnek:

- a) Az adatbázisba felvett személyek a magyarországi értelmiség egy meghatározott csoportjának reprezentánsai, akik a kiválasztás pillanatában egyetlen tulajdonságban osztoztak: mindannyian a vizsgált korszak bölcsészdiplomásai voltak, akikről azonos típusú forrásokból származó életrajzi adatokkal rendelkezünk. Kollektív életútielemezéseket a csoportthomogenitás e minimuma nélkül elvégezni nem lehet. A kolozsvári egyetemmel kapcsolatban éppen az okozta az „anomáliát”, hogy a be-

²⁸ Amennyiben számos, egymással is konkuráló változóval rendelkezünk, a STEP-WISE módszer a legadekvátabb, mivel ennek során az elemző program minden újabb magyarázó modell megalkotásakor minden változót újra „versenyeztet” a modellbe való bekerülésért. A statisztikai kiértékelés végén azt a magyarázó modellt kapjuk készhez, amelyben a legtöbb olyan független változó szerepel, melyek együttthatója a vizsgált jelenséggel szignifikáns, hatásuk egymástól is független, és a legtöbb esetet képesek a vizsgált alapsokaságból értelmezni. A társadalmi jelenségek ilyen vizsgálatánál azonban van egy visszatérő módszertani probléma: a nominális változók dominanciája. A regresszióelemzés többdimenziós együttthatásokat (korrelációkat) vizsgál, egy lineáris függvénybe rendezi, illetve ahhoz viszonyítja az egyes értékeket, így értelemszerűen az elemzés statisztikailag sokkal megbízhatóbb eredményhez vezet, ha lineáris változókkal van dolgunk. Tiszta linearitásról azonban – társadalmi jelenségekről lévén szó – csak teoretikusan beszélhetünk. Még az életkor, a testsúly vagy a jövedelem növekedését vagy csökkenését sem kezelhetjük minden további nélkül lineáris változókként, hiszen az ilyen, egyenlő egységekre osztható jellemzőknél is vannak küszöbértékek, melyek a vizsgált alapsokaságot társadalmi szegmensekre bontják, s attól függően, hogy az életkor, a testsúly vagy a jövedelem alatta vagy felette áll-e a küszöbnek, különböző jellemtéssel bírnak a talált összefüggések.

Van azonban egy ennél súlyosabb probléma is, mégpedig az, hogy a releváns változóink túlnyomó többsége még csak kvázi-lineáris változóként sem alkalmazható. Ezek általában nominális vagy ordinális változók. Erre a problémára azonban léteznek megoldások, olyan kipróbált módszerek, mint pl. a „dummyzás”. Ha azokat a nominális vagy ordinális változókat, amelyekről feltételezzük, hogy magyarázó erővel bírnak (mint pl. a nemzetiségi hovatartozás vagy a születési hely rangja), kétértékű (dummy-) változókká alakítjuk át, úgy, hogy minden érték egy-egy önálló változóvá válik, akkor ezeket már „versenyeztethetjük” a kvázi-lineáris változóinkkal. Minden esetben a regresszióelemzés eredménye igazolhatja csak a választásunk helyességét. (Szemléletes leírását adja a többváltozós regresszió-elemzésnek Székelyi Mária és Barna Ildikó in: SZÉKELYI–BARNA 2008.)

került személyekről csak részben tudtuk megállapítani, hogy megfeleltek-e a csoportba kerülés feltételének – ennek köszönhető, hogy a kollektív elemzések többségéből ki kellett zárunk a kolozsvári egyetem hallgatóit.

- b) Az adattárnak minden egyes személy adatait egységes struktúrában kell tartalmaznia, vagyis minden olyan adat, amely az alapstruktúrából „ki-lóg”, az elemzések szempontjából irreleváns. Az anyakönyvek ‘megjegyzés’ rovatai szinte „érintetlenül” maradtak, mert az alkalmilag vagy véletlenszerűen bejegyzett adatok egy kollektív életútelelemzéshez nem szolgálnak biztos adatforrássul. Ezért nem vehettük be az elemzett szempontok közé pl. a külföldi tanulmányutak vagy ösztöndíjak szerepét – ezekre ugyan a megjegyzések között találunk néhány esetben utalást, de kollektív életútelelemzést az esetleges bejegyzések alapján nem végezhetünk.
- c) Az adatok hiánya csak akkor jelent leküzdhetetlen akadályt, ha az egyes elemzett csoportokra nézvést az eredmények torzulhatnak. Az egyéni életútadatok statisztikai feldolgozásának célja a csoportjellemzők leírása – amíg az adatok minőségi és mennyiségi jellemzői ezt lehetővé teszik, az adatok hiánya a közös jegyek szempontjából nem mérvadó. Lásd pl. az apa foglalkozásában mutatkozó kétharmados hiányt 1919 előtt és egyharmados hiányt 1919 után. Itt csak az előbbi okoz komoly gondot, mert szisztematikusan kizárhatja a budapesti bölcsészeket a dualizmus kori elemzésekből, a Horthy-korszak hiányaival – ezzel szemben – csak a korcsoportos vizsgálatoknál kell törődnünk.
- d) Az általunk felépített teljes körű személysoros adatbázisok alapvető tulajdonsága a „nyitottság”, de pontosabb lenne úgy fogalmaznunk, hogy: olyan adatbázisokkal dolgozunk, melyek soha nem tekinthetők lezártak. A források köre folyamatosan bővül, új változók és új szempontok kerülnek kidolgozásra – a vizsgált népesség variációkban gazdag életútja ezen az úton válhat mind komplexebb leírások tárgyává.
- e) Az már a kutatás történeti jellegéből fakad, hogy forrásaink részlegesen vagy teljesen elenyésztek, s ilyenkor pótlásukról valamilyen egyéb forrás bevonásával kell gondoskodnunk. Ugyan nem egyéni életutak rekonstrukciója a célunk, hanem a vizsgált népesség magatartásmintázatait keressük, a szisztematikus adathiányok megszüntetése érdekében néha egyéni vagy alcsoport szinten kell folytatnunk az adatfeltárást. A kollektív életútelelemzések mögötti adatgyűjtési, adatrögzítési és adatfeldolgozási munkálatok pedig – mindettől függetlenül is – majdhogynem „mikrotörténeti alapossággal” mennek végbe, ami esetünkben pl. abban mutatkozott meg, hogy a több mint 18 ezer személy vezetéknevét három menetben, különböző szakértők (történészek, nyelvészek, anyanyelvi beszélők) bevonásával vizsgáltuk át, hogy a névjelleg szerinti besorolások mind pontosabbá váljanak.

1.2.5. A VIZSGÁLT IDŐSZAK PROBLÉMÁJA: KÉT KORSZAK – KÉT ORSZÁG?

A téma részletes bemutatása előtt egy általános elméleti-módszertani kérdésre még ki kell térnünk. A 20. század első felével foglalkozó történeti elemzőnek sajátos ellentmondásokkal kell szembenéznie, miközben a dualizmus és a két világháború közötti Magyarország viszonyait hasonlítja össze egymással.

Az egyik ellentmondás vagy inkább kérdés, vajon beszélhetünk-e – nagyobb történelmi távot átívelően is – „magyar állami bölcsészképzésről”, „magyar állami tanárképzésről”, „magyar állami tanügyigazgatásról”, stb. Ez kétségtelenül indokolt, hiszen valamiféle folytonosság az állami szerepvállalásban a korszakok között is fennállt. Ugyanakkor felvetődnek kétségek is az elemzőben. Ennek egyik oka, hogy 1918 előtt még a magyar oktatáspolitikai formálója az uralkodó, aki ritkán avatkozott be a magyar oktatás ügyeibe, de ezt annál hatékonyabban tette. Gondoljunk például, az iskolafenntartó egyházak és a kormány közötti közvetítőszerépére vagy a nők egyetemre bocsátásában meghozott végső döntés körülményeire. Ilyen helyzetek 1918 után már nem állhattak elő.

A másik ellentmondás, amire többször is reflektálnom kellett az elemzések során: Trianon – ami nemcsak azért okoz gondot, mert Magyarország területe és népességének összetétele 1919 után alapvetően megváltozik, hanem mert jelentőségüket veszítik azok a korábbi oktatáspolitikai kérdések, amelyekre a közép- és felsőfokú oktatásnak is választ kellett adnia, mint pl. a nemzetiségek integrációjának vagy nyelvi szocializációjának kérdése. Ugyanakkor, van egy területi folytonosság, nemcsak a határon belüli területek révén, hanem az ország oktatási piacát meghatározó néhány alapvető jellemzőben is, úgymint: a Budapest és a vidék ellentét fennmaradása, a fejlettségi mutatók nyugat-keleti tengelye, az iskolavárosok meghatározó szerepe a vidéki népesség művelődési igényeinek kielégítésében stb. stb.

Így, a nyelvi-nemzetiségi kérdés mellett a legtöbb gondot az elemzések során nem is az erdélyi vagy a felvidéki iskolavárosok elszakadása jelentette, hanem azon vallási csoportok helyzetének radikális megváltozása, amelyek korábban híveik és iskoláik számát tekintve fontos szerepet játszottak a magyarországi középiskolázásban. Itt elsősorban az evangélikus közösség megváltozott összetételére és helyzetére utalhatunk, de említhetnénk a katolikusok 1920 utáni erős dominanciáját is, ami ugyancsak új viszonyokat teremtett az oktatási rendszeren belül.

A következő ellentmondás már konkrétan kapcsolódik a kutatás témájához, s ez a vizsgált népesség folytonosságának kérdése. Folytonosság abban az értelemben természetesen van, hogy az 1919 előtt megkezdett tanulmányokat sokan 1919 után zárják le, illetve az 1919 előtt megszerzett diplomákat 1919 után „értékesítik”. Itt nem is ez okoz gondot, hanem a két korszak adatforrásainak eltérő jellege. Erről a fentiekben már részletesen beszámoltam, de itt is szeretném még egyszer aláhúzni: a két korszakon áthúzódó folyamatok vizs-

gálatában a legnagyobb nehézséget az adatforrások s ezáltal a kutatható jelenségek különbözősége okozza.

Ellentmondásosnak tűnhet, bár ez nem csak a „két korszak – két ország” problematikához tartozik, hogy miközben a bölcsészkar, illetve a szakok megválasztása egy meghatározott időpontban vagy időszakban történik, a tanári pálya időtartama – optimális esetben – évtizedekben mérhető. A középiskolába való bekerülés természetesen erősen összefügg a konkrét történelmi időponttal, de a tanári szakma összetétele egy-egy mintaévben már az évtizedek alatt kialakult viszonyokat tükrözi.

Az ellentmondások feloldására a legalkalmasabb módszernek az tűnt, ha korszakonként készítünk elemzéseket, melyek egyrészt más és más magyarázó körülményeket használnak fel az egyes korszakok jellemzésére, másrészt külön-külön veszik nagyító alá az 1919 előtti és 1919 utáni diplomás és tanári népességet.

A fent felvázolt ellentmondások ellenére továbbra is úgy vélem, hogy indokolt a „polgári korszak” bölcsész- és tanárnépességével együtt foglalkoznunk. A legfontosabb érvek e mellett:

- a nagy társadalmi átrendeződések ellenére a magyarországi elit lényegében nem cserélődött le, folytonossága – többek között – a kolozsvári és pozsonyi tudományegyetem áttelepítésével is biztosított volt;
- bár nagy nemzetiségi területek váltak le az ország testéről, a németszakosság legfontosabb társadalmi toló- és húzóerőit nem változtak, legfeljebb hatásuk lett gyengébb;
- a nők egyetemre járása a dualizmus idején csak a későbbi évtizedekben hozta meg gyümölcsét;
- az egyetemi tanárképzés és a középfokú oktatás történeti állomásai, illetve legfontosabb tendenciái nem követhetők nyomon a teljes időszak vizsgálata nélkül –pl. a doktori és tanári kimenetek kettőssége és ennek hatása a tanárrá válásra vagy az érettségit adó intézmények rendszerének struktúraváltásai és ezek visszahatása a bölcsészkarok diplomásainak szakválasztására, jellegzetesen ilyen jelenségek;
- közös alapot szolgáltat az elemzésekhez, hogy a német irodalom és nyelv tanítása a 20. század első felében kiemelt szerepet játszott a magyar középfokú oktatás egészében, s így módon a némettanárok bölcsészkarai képzésében is;
- végül, de nem utolsósorban fontos körülmény, hogy a magyar közgondolkodás (ellentétben a hasonló problémákkal szembenező osztrákkal) egyértelműen a kontinuitásra helyezi a hangsúlyt; a neveléstörténeti hagyomány – legyen szó pedagógiai áramlatokról, iskolatörténetről vagy tantárgytörténetről – előszeretettel fogja át e két történelmi korszakot.

A bölcsésztanárképzés történetének rövid áttekintésénél épp ezért a korszakokon átívelő folyamatokra helyeztem a fő hangsúlyt, azokat a jelenségeket kiemelve, melyekre a későbbi elemzések során is számos adalékkal szolgállok.

2. ALAPADATOK A MAGYARORSZÁGI BÖLCSESZKÉPZÉS TÁRSADALOM- TÖRTÉNETÉHEZ

2.1. A bölcsésztanárképzés állomásai Magyarországon (1777–1945)

Az egyetemi tanulmányokhoz kapcsolt tanárképzés megteremtése Magyarországon egybeesik a feudális rend lassú felbomlásával és a modern-kapitalista gazdasági és társadalmi viszonyok megszilárdulásával – vagyis a 19. század végére nyeri el alapvető formáját. A folyamat a magyar oktatás első állami szabályozását jelentő 1777-es *Ratio Educationis* megjelenésével kezdődött, a bölcsésztanárképzés intézményeinek kialakítását a 19–20. század folyamán is jellemzően felülről vezérelt reformok hatották át.²⁹ Kezdetben a Habsburg-ház felvilágosult abszolutisztikus oktatáspolitikája, az 1850-es években a győztes hatalom jogán kersztülvitt és osztrák mintára megvalósuló oktatásügyi reformok, majd a kiegyezést követően a magyar liberális kormányzat modernizáló-kodifikáló törekvései szabtak e változásoknak irányt.³⁰

Az I. *Ratio Educationis*³¹ királyi felségjognak tekintvén a nyilvános oktatással kapcsolatos ügyek rendezését, hosszú távra lefektette a tanfelügyelet és a finanszírozás alapintézményeit, meghatározta az egyes iskolatípusok helyét és feladatát, jogi kereteket adott a működési szabályzatok elkészítéséhez, valamint részletes tantervekkel és módszertani leírásokkal nyújtott útmutatást az elemi, közép- és felsőoktatás szellemi munkásai számára. A rendelet a bölcséleti stúdiumokat két szinten helyezte el: alsóbb szinten – a királyi akadémiák egyik típusaként – létrehozta a *bölcséleti akadémiát*, amely az öt évfolyamos gimnázium és az egyetem között biztosította az átmenetet, és a gimnáziumi tanárok felkészítését is magára vállalta volna. Mindemellett fenntartotta a *kétéves*

²⁹ A felülről vezérelt reformok – Németh András értelmezése szerint – a tanárképzés német vagy porosz típusú fejlődési modelljére jellemzők, az angolszász országokban – ahol maga az oktatási rendszer is alulról épült ki – az állami befolyás a tanárképzés területén sem meghatározó. Lásd pl. in NÉMETH 2003: 55–56, 2012: 39–51.

³⁰ A tanárképzés intézményi fejlődéséhez lásd NÉMETH 2003: 61–65., 2009, 2012: 62–67, 93–96; LADÁNYI 2002: 142–150, 2008: 31–73; SOMOGYI 1942: 238–243; TÓTH 1995; SZIGETI 1997; RAKACZKINÉ 1996; KÉKES SZABÓ 1994; KÉKES SZABÓ–PUKÁNSZKY 1998; PUKÁNSZKY 1999; MANN 1993, 2004.

³¹ A rendeletet Mária Terézia adja ki, de a tervezetet a bécsi udvarban dolgozó Ürményi József kancelláriai tanácsos és Trestyánszky Dániel kamarai levéltáros szövegezi meg németül, majd feltehetőleg Makó Pál, a bécsi Theresianum jezsuita tanára ülteti át (viszonylag szabadon) latinra. Lásd FRIML 1913.

egyetemi bölcséleti stúdiumot, amely megőrizvén előkészítő szerepét a teológiai, jogi és orvosi fakultások felé az akadémiai tanárok „kiszemelésére” is alkalmas terep volt.

Az *I. Ratio Educationis* tehát az oktatás teljes rendszerét szem előtt tartva gondolta el a modern tanárképzés intézményesítését. Az elképzelésekből ugyan kevés valósulhatott meg, de a mögöttes szemlélet, miszerint az egyes oktatási szinteken önálló tanárképzésre van szükség, amelynek szervezeti és tartalmi szempontból függetlennek kell lennie a tudományos jellegű ismeretközvetítéstől, s hogy a tanárképzés tananyagát elsősorban az oktatott iskolai anyagra kell építeni, a 19. század végéig iránymutató maradt.

Az *I. Ratio Educationis* hatását – bizonyos szempontból – a középiskolai oktatásban érhetjük tetten a legkönnyebben. Nemcsak azért – amint ezt Friml Aladár 1913-as elemzésében hangsúlyozza³² –, mert a tanfelügyelet intézményei, a szervezeti és működési szabályzatok és tanrendek a középiskolák esetében őrizték meg az eredeti koncepciót a leghívebben, hanem főként azért, mert a *Ratio* oktatáspolitikai implikációi – vagyis az állami befolyás kiterjesztése az oktatási rendszer egészére – sehol nem tanulmányozhatók olyan behatóan, mint a középiskolai oktatás területén.³³ Mint más európai államokban, e folyamat Magyarországon is a katolikus egyház visszaszorításával kezdődött. A jezsuita rend elkobzott vagyonából 1780-ban létrehozott központi pénzalapok szolgáltak arra, hogy az állam közvetlen irányítása alá vonja az oktatás egy részét, s többek között ezekből finanszírozza a „királyi”, 1883 után „királyi katolikus” gimnáziumokat.³⁴ E praxis az autonóm protestáns egyházakkal szemben nem volt alkalmazható, de két eszköz a tanügyigazgatás céljaira mindvégig rendelkezésre állt: az oklevelek állami elismeréséhez, illetve az állami segélyekhez kapcsolt befolyás.

A 19. század közepétől a középiskolai képzés diverzifikációja az egyházi iskolahálózatok kisebb-nagyobb mértékű bővüléséhez vezetett,³⁵ ezek fenntartása azonban – az állami minőségi elvárások folyamatos szigorodása mellett

³² FRIML 1913, 29–31.

³³ Az állam szerepvállalásáról nagyívű történelmi áttekintés olvasható in NAGY 2002: 8–34.

³⁴ A Tanulmányi Alapból fenntartott gimnáziumok neve többször módosult: kezdetben „királyi gimnázium”-nak hívták, 1849 után „állami gimnáziumnak” (Staatsgymnasium), a kiegyezést követően újra „királyi”, végül 1883-tól „királyi katolikus gimnázium” lett a neve. Lásd in MÉSZÁROS 1988: 84–86. – A királyi katolikus gimnáziumok ugyanakkor nem álltak teljesen az állam ellenőrzése alatt, mint erre NAGY Péter Tibor rámutat: „Felekezet-független” iskolarendszerről a 19. századi Magyarországon nem beszélhetünk. Mária Terézia a Tanulmányi Alapból még minden polgár javára szándékozott iskolákat alapítani, de valójában az iskolák működtetését katolikus szerzetesrendekre bízta, s mintegy jelezvén a római katolikus intézmények erős felekezeti kötődését, 1920-ban a Tanulmányi Alap nevét is megváltoztatták Magyar Katolikus Tanulmányi Alappá. Lásd in NAGY 2012: 21.

³⁵ KARÁDY 1995, 1997.

– az erre elkülönített költségvetési keretből „lehívható” források nélkül már nem volt megoldható.³⁶ Így a segélyezés intézményének kihasználásával – mint közvetett eszközzel – sikerült az állami befolyást a középiskolák mind szélesebb körére kiterjeszteni. Az állam ellenőrző szerepét – természetesen – számos egyéb eszközzel is érvényesíthette: az iskolalátogatásoktól kezdve a tankönyv-engedélyezésen át a tanárok minősítéséig vagy a végelbánásokig igen gazdag volt az eszköztár.³⁷

Miután az 1849-es középiskolai reformtervezet³⁸ a régi gimnáziumi osztályok és a kétéves egyetemi bölceleti tagozat összevonásával a középiskolai oktatást nyolc évre emelte, a gimnáziumi tanárok képzése is szükségszerűen „felfelé tolódott”. A bölceleti akadémiák már nem jöhettek szóba, mint a szaktudományi műveltségre épülő tanárképzés modern intézményei, így mind a gimnáziumok, mind az 1849 után meghonosított reáliskolák tanárutánpótlásáról a bölcsészettudományi karoknak kellett gondoskodniuk. (Végül 1872-től a bölcsészettudományi kar természettudományi tanszékei, a kolozsvári menynység- és természettudományi kar és a királyi József Műegyetem is részt vett a reáliskolai tanárok képzésében.)

Az „új típusú” bölcsészképzés 1850-től a tudományegyetemen belül – szervezetileg – egyenrangúvá vált a teológiai, jogi és orvosi fakultásokkal, bár kettős arculatát mindvégig megőrizte. 1862-től kétféle kimenetet is biztosított: akik mindenekelőtt tanári pályára készültek, bölcsészeti tanulmányaikat tanári képesítő vizsga letételével zárhatták, kiknek karrieraspirációi a kultúra és tudomány egyéb területei felé irányultak, azok a hároméves képzés végén doktori szigorlatot tehettek. Ezt a kettősséget a többi fakultás nem ismerte. Pontosabban: a doktorátus nélküli jogi vagy teológiai tanulmányok az egyetemnél alacsonyabb rangú intézményekben (jogi akadémiákon, teológiai főiskolákon) folytak – a doktorátus nélküli bölcsészdiploma ennél fogva a jogi és orvosi fakultásokon szerezhető oklevelekkel szemben „presztízshátrányba” került.

Az 1850-es évek felsőoktatási reformjainak nyomán, de csak a kiegyezést követően az egyetemi tanárképzés helyének és feladatának kijelölése került napirendre. Kardinális kérdéssé vált a középiskolai tanárképzés viszonya az egyetem szervezetéhez. Eötvös József elképzelése szerint a tanárképző intézeteket a francia École Normale Supérieure és a német pedagógiai szemináriumok mintájára az egyetemi intézményrendszer szerves részeként kellett volna megvalósítani, a fővárosi gyakorló gimnázium és tanárképző intézet az 1870-es évek elején mégis az egyetemen kívül jött létre, és minden, az integrálására tett kí-

³⁶ NAGY 2002: 8–34.

³⁷ Az oktatásirányítás központosító törekvéseinek eszközeiről az 1930-as évekre vonatkozóan (de érvényesen a korábbi és későbbi korszakokra is) Nagy Péter Tibor neveléstörténeti kandidátusi disszertációja ad részletes bemutatást: NAGY 1992.

³⁸ *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*. K.u.K. Staatsdruckerei, Wien, 1849.

sérlet – az egyetem kitartó és hathatós ellenállása miatt – csak félig-meddig járt sikerrel.³⁹ Az egyetemi érdekkör érvelésében az „intézményi autonómia” és a „tanszabadság” védelmére való hivatkozás gyakran megjelenik, de a tanárképző integrálásának akadályozásában nem elhanyagolható szerepe volt annak a konfliktusnak is, ami a pesti egyetem hangsúlyozottan katolikus pedagógiát művelő és antiherbartianus professzora, Lubrich Ágost és a tanárképző intézet szakmai vezetésével megbízott, elkötelezetten liberális és herbartista Kármán Mór között feszült.⁴⁰

Trefort a tanárképzőt és gyakorló gimnáziumot intézményesen összevonta, de ennél többet az integráció érdekében elérni nem tudott. A szemináriumi rendszer bevezetésével sem közeledett az elméletorientált tudósképzés és a gyakorlatorientált tanárképzés egymáshoz. Trefort ezért felélesztette Eötvös József ötletét, és a párizsi École Normale Supérieure mintájára egy egyetemi internátus megalapításának gondolatával állt elő. A megvalósítás a kultusztárca élére kerülő Eötvös Lorándra maradt; de 1895-ben az intézményt végül utódja, Wlassics Gyula kultuszminiszter nyitotta meg.

Az Eötvös Collegium megalapításával az egyetemi tanárképzés ugyan új intézményi formát nyert, de ezzel a tanárképző intézetek és gyakorlóiskolák egyetemi integrációjának kérdése még nem oldódott meg. Eredménye volt mindenképp, hogy némileg lecsendesítette a kedélyeket, afféle egyensúlyi helyzetet teremtett: Mivel főleg egyetemi oktatókra bízta az ösztöndíjas tanárjelöltek mentorálását, az egyetemi professzorok nem érezhették „idegen testnek” a Collegiumot, viszont, mivel az Eötvös Collegium nem váltotta fel, csak kiegészítette a tanárképző intézet és gyakorlóiskola munkáját, a Kármán Mór körüli szakmai csoport érdekei sem sérültek. Az Eötvös család nevével fémjelzett kísérlet a tanárképzés integrálására a magyar tudósképzés, illetve az akadémiai habitus megőrzésére irányult. Eötvös Loránd több nyilatkozatából is kitűnik, mily aggodalommal töltötte el a bölcsészképzéssel szemben megfogal-

³⁹ Pukánszky az 1924-es középiskolai törvény kapcsán Fináczyt idézve az alapproblémákat a következő módon ecseteli: „A meglévő intézetek fennállásának több mint ötven éve alatt *sem sikerült megeremteni* a kiforrott szervezeti kereteket, és mindvégig tisztázatlan, sőt *problemátikus* volt a tanárképző és az egyetem közötti viszony. »E viszony pontos meghatározása valóban nehéznek látszhatott – írja Fináczy –, mert a két intézmény részben ugyanazt a célt szolgálja, s eszközeik is részben ugyanazok. Bővebb tapasztalatra volt szükség, hogy egymással való összefüggésük épp úgy, mint egymástól való elhatárolásuk, főleg pedig a mindegyiket külön-külön jellemző feladatok megállapítása megtörténhessenek.«” Lásd in: PUKÁNSZKY 1989, az idézett mű: Az 1924. évi XXVII. törvénycikk. Középiskolai tanárvizsgálati szabályzat. Melléklet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1934. Fináczy magyarázatai.

⁴⁰ Álláspontjuk gyökeresen szemben állt: Lubrich a tanárképzést, a gyakorlati képzéssel egyetemben a pedagógia tanszék alá rendelte volna, Kármán viszont épphogy a tanszéktől szeretett volna függetleníteni, s a gyakorlóiskolára építette volna fel a tanárok felkészítését. Végül Kármán elképzelése valósult meg. RAKACZKINÉ 1996: 161–163; MÉSZÁROS 1980: 48–57.

mazott igények sokfélesége,⁴¹ ami veszélyeztette az egyetemi képzés minőségét. Ez önmagában már a bölcsészképzés kettős kimenete révén is adva volt, a kiutat a követelményrendszer egységesítése érdekében a „tudóstanár-képzés” koncepciója jelenthette, ami az egyetemi professzorok igényeihez sokkal közelebb állt, mint Kármánék pragmatikus elképzelése a tanárképzésről.⁴²

A tanárképző intézetek mellett a bölcsészképzés színvonalának emeléséhez járult hozzá a szemináriumi rendszer bevezetése és a bölcsésztanulmányok időtartamának négy évre emelése is. Bizonyos szempontból *csak ezek* hoztak a követelményszintben emelkedést, hiszen a tanárképző intézet oktatói által meghirdetett előadások, proszemináriumok és gyakorlatok látogatása az 1883-as középiskolai törvény értelmében nem volt feltétele a tanári képesítés megszerzésének. A törvény ugyan gondoskodott arról, hogy mindkét egyetem (a pesti és a kolozsvári) mellett tanárképző intézetek működjenek, de csak az 1924-es középiskolai törvény írta elő, hogy folyamatos tanárképző intézeti tagság és egy év iskolai gyakorlat szükségeltetik ahhoz, hogy a tanárjelölt pedagógiai vizsgára jelentkezzen.⁴³ Az Eötvös Collegium tagjai a tanárképző intézet által előírt tanrend szerint készültek fel a tanári képesítő vizsgákra, de a kollégisták jelenléte a bölcsészképzésben, illetve a középiskolákban még a két világháború között is olyannyira szerény, hogy ez sem a tanári szakma rangjának megemeléséhez, sem a tanárok felkészültségének egységes szintre hozásához nem tudott érdemben hozzájárulni.⁴⁴

⁴¹ Az egyetemi képzés színvonalának megőrzése érdekében érvel Eötvös pl. abban a rektori beszédben, amit a pesti egyetem újjáalakításának ünnepségén tartott 1892-ben „A fizika tanítása az egyetemen” címmel: „Bölcsészeti karunkon képviselt tudományok hallgatói között vannak olyanok, akik magukat valamely szakban tudósokká kívánják képezni, olyanok, kik azt a szakot mint segédtudományt tanulják, s végre olyanok, kik azzal a szakkal csak általános műveltségök kiegészítése végett foglalkoznak. A hallgatóknak mind e három csoportja méltán kívánhatja, hogy az egyetemen megtalálja, amit keres; de azért ne gondoljuk, hogy mindegyikére nézve külön-külön intézkedések volna szükségesek. Vezessük csak valamennyit ugyanahhoz a forráshoz, a tiszta tudomány forrásához, [...]. Nem az a feladat, hogy minden hallgatónak mást, hanem az, hogy mindegyiknek eleget adjunk.” – *Eötvös Loránd a tudós és művelődéspolitikus írásaiból*, Gondolat, Budapest, 1964, 124. o.

⁴² Kármánék gyakorlati szemlélete nem lépett túl az *I. Ratio Educationis* alapvetésén, miszerint a tanárképzésnek nem a szaktudományok, hanem a középiskolai tananyag és követelményrendszer kívánalmaihoz kell alkalmazkodnia.

⁴³ 1924. évi XXVII. tc. 4. és 6. § – A bölcsészeti karoknak – más fakultásoktól eltérően – nem volt tanulmányi rendje („szabad bölcsészet”). A tanulmányi szabályzat heti 20 óra hallgatását (értsd: lecke könyvbe való felvételét) írta elő. Kollokválniuk csak a tandíjkedvezményért folyamodóknak kellett. A bölcsészdoktori szigorlathoz nem voltak kötelezően teljesítendő tárgyak vagy vizsgák. A középiskolai tanárnak készülők rendszeres felkészítése így lényegében teljesíthetetlen volt. Lásd in LADÁNYI 2002: 142–150.

⁴⁴ Ezt az állítást később adatokkal is alátámasztjuk. Ladányi Andor egyébként ugyanerre a következtetésre jut. Az Eötvös-Collegium működéséről ő is – mint neveléstörténet-írásunk általában – elismerően nyilatkozik, ugyanakkor tényszerűen azt is megállapítja, hogy a bölcsészek közül csak elenyésző számban kaphattak hallgatók ösztöndíjat,

Mindezzel együtt, a tanügyigazgatás – az államilag felügyelt tanárképző intézetek, illetve internátusok⁴⁵ megalapításával – a bölcsésztanárképzés tartalmi kérdéseire közelebb jutott, mint a tudósképzéshez általában, s bár a 20. század első felében mindvégig alapelv maradt, hogy az egyetemi autonómia ügyeibe adminisztratív eszközökkel az állam csak a legszükségesebb mértékben avatkozhat be, az I. világháború után megerősödik az állam befolyása a felsőoktatásban is. Az állami beavatkozás növekedése mindenekelőtt azokon a területeken volt érzékelhető, ahol a magasabb állami hivatalok és köztisztviselői állások betöltésére jogosító bizonyítványok állítottak ki. A 20. század első felében mindinkább idesorolhatók a tanárképzés intézményei is.

Állami beavatkozásra a felsőoktatásban kimeneti és bemeneti oldalon egyaránt nyílt lehetőség. A bemeneti korlátozás legeklektásabb példája az 1920-as *numerus clausus* törvény⁴⁶, amellyel a kultusztárca részben politikai, részben társadalmi szempontú szelekciót kísérel meg – de a törvény által kodifikált különbségtétel csak látszólagos. A politikai szándék nyilvánvalóvá válik a törvény 1-es paragrafusából, mely szerint a jövőben az állam csak a „nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók” számára teszi lehetővé felsőbb tanulmányok folytatását, vagyis a politikailag megbízhatatlanok előtt elzárja az elitbe vezető utat. A „nemzethűségi és erkölcsi megbízhatóságról” szóló bizonyítvány elsősorban a kommunista aktivitással vádolható egyedek kiszűrésére szolgált, következményeként viszont kétezer zsidó hallgató tanulmányai kerültek veszélybe.⁴⁷ A *numerus clausus* törvény célja nemcsak a politikai retorzió és az ideológiai kontroll kiterjesztése volt, hanem a húszas évek válságos időszakában az egyetemi túlképzés kezelésére is alkalmasnak tűnt.⁴⁸ A 3. §-ban megjelenő szabályozásban, mely alapján az egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszámát az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámához kell igazítani, már világosan kifejezésre jut a törvény valódi motívuma, a zsidó vallásúak értelmiségi „túlsúlyának” visszaszorítása a keresztény középosztály javára. A 6%-os zsidókvóta bevezetésével, amin a

így az intézménynek a tudós utánpótlásban betöltött szerepe mindenképpen jelentősebbnek mondható a tanárképzés színvonalemelésében játszott szerepénél. Vö. LADÁNYI 2008: 34.

⁴⁵ 1931-ben az Eötvös-Collegium mintájára Szegeden is alakul hasonló intézmény, mely Eötvös Lóránd nevét veszi fel. SOMOGYI 1942:243.

⁴⁶ 1920: XXV. tc. a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról.

⁴⁷ Ez egy becslült érték. A hallgatói létszámok az 1919/1920-as tanévben radikálisan visszaestek, ami csak részben magyarázható azzal, hogy az 1918–19-es évek hallgatói dömpingjének (a háborúból hazatért férfiakkal felduzzasztott népességnek) ellensúlyaként jelenik meg ez az erős létszámcsökkenés. Ha megnézzük, hogy miként érintette ez az egyes vallási csoportokat, világossá válik, hogy a hallgatói létszám zuhanásában a zsidó hallgatók kizárásának is döntő szerepe volt. Míg 1918/19-ben a hallgatók 36,4%-át adta az izraelita közösség, 1919/20-ban ez az arány 5,6%-ra apad.

⁴⁸ Vö. LADÁNYI 2002: 46–51.

numerus clausus törvény 1928-as módosítása sem változtatott érdemben, a hazai antiszemita törekvések politikai rangra emelése megtörtént, a zsidó bölcsésztanárok karrieresélyei ezzel a zsidótörvények megszületése előtt már jelentősen romlottak.⁴⁹ Mivel az izraelita felekezetűek alkották a magyarországi germanisták egyik jellegzetes csoportját, e kérdés a továbbiakban különösen fontos helyet foglal el.

A nőkkel kapcsolatban is voltak – még a két világháború között is – megkülönböztető rendelkezések, a teljes eltiltástól (*numerus nullus* pl. a jogtudomány területén) a női kvóta megállapításán át (1927. és 1934. évi rendelkezések) a foglalkoztatás korlátozásáig (pl. az 1930-as évekbeli válság idején).⁵⁰ Ezen intézkedések párhuzamba állítása a *numerus clausus* törvénnyel azonban több szempontból is problematikus.⁵¹ Az egyik legfontosabb ellenérv az, hogy a nők továbbtanulási kedvét többnyire maguk az egyetemek igyekeztek visszafogni – akár szembeszállva a kormányzati akarattal is. Mindez azonban a felsőoktatás jelentős részét még így sem érintette. Különösen nem a bölcsészképzést és a bölcsésztanári pályákat, ahol a nők részvétele – minden korlátozó intézkedés ellenére – gyors ütemben erősödött, az 1930-as évek közepére a bölcsészdiplomások között már kiegyenlített a nemi arány, a Horthy-korszak végére a középiskolákban is minden negyedik pedagógus női oktató.

Az egyetlen „legitim” – értsd: teljesítményelvű – bemeneti korlátozást egyébként a kultusztárca nem tudta a két világháború között véghezvinni, ami

⁴⁹ A teljes képhez hozzátartozik, hogy a *numerus clausus*t elsősorban a budapesti felsőoktatási intézmények hajtották végre: az 1919 előtti évekhez képest minden főiskolán és egyetemi karon jelentősen visszaesett a zsidó hallgatók aránya, de leglátványosabban a keleti kereskedelmi akadémián és a pesti egyetem orvosi karán, a legkisebb mértékben pedig a művészeti akadémiákon (kivéve az iparművészeti főiskolát). Az 1920–1923-as évekhez képest 1925–30-ban a zsidó arányszámok a jogi és orvostudományi karon tovább csökkentek, a bölcsész- és gyógyszerészképzésben, valamint a műegyetemen valamelyest, az új közgazdasági karon pedig jelentősen emelkedtek. Vidéken minden egyetemi karon vagy a korábbi szinten stagnált, vagy kissé még javult is a zsidó hallgatói részesedés, a szegedi vagy a pécsi bölcsészképzés hallgatói statisztikái egyenesen rapid emelkedést mutatnak. A zsidó bölcsésztanárok tanulmányi és elhelyezkedési lehetőségei szempontjából azonban a fővárosnak kitüntetett szerepe volt. Vö. KARÁDY 2011: 180. – A *numerus clausus* törvény módosításával és a bölcsészekre gyakorolt hatásával kapcsolatban lásd még: LADÁNYI 1994, 2002, NAGY 2011.

⁵⁰ LADÁNYI 2002: 52–58. o.

⁵¹ Elismervén, hogy a nők elleni diszkriminatív intézkedések a „korszellem” szempontjából közös talajon áll a vallási (de végső soron faji) alapú zsidó diszkriminációval, a felsőoktatásban e kettő hatása nem összemérhető. NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin egy egész könyvet szentel e témának, s megpróbálja statisztikai adatokkal is igazolni alapállítását, miszerint a női és a zsidó *numerus clausus* erős zuhanást idézett elő a hallgatók női és izraelita arányaiban egyaránt, de a leköszölt adattáblák ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják: sem az orvosi, sem a bölcsészkarokon nem csökken a nők aránya (kivéve a pécsi egyetemet). Ugyanezt mondhatjuk el a bölcsészdiplomásokról is: az 1930-as évek közepén – még ha csak átmenetileg is, de – meghaladja a női diplomások aránya a férfiakét. Vö. a 11. táblázattal in NAGYNÉ 1988: 184.

a „gyenge” tanulmányi eredménnyel, vagyis elégségesre érettségizők automatikus visszautasítását jelenthette volna.⁵² Az egyetemek e kérdésben ellentmondásosan viselkedtek, ami érthető, hiszen egyszerre voltak érdekeltek a keretszámok kihasználásában és a tanulmányi színvonal biztosításában. A *numerus clausus* törvény szellemiségével maga is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a tanulmányi kiválóság helyébe gazdasági, társadalmi és politikai céloknak alárendelt szelekciós szempontok lépjenek.

Bemeneti beavatkozásra természetesen egyéb intézkedések is alkalmasak voltak ösztöndíjak, tandíjkedvezmények formájában, melyekkel pl. a köztisztviselők gyermekeinek, s ezen belül is a pedagógiai pályára készülőknek biztosíthattak előnyöket.⁵³

Kimeneti oldalon az állami kontroll a képesítő vizsgák formális és tartalmi elemeinek szabályozásával valósult meg. A 20. század első felében a tanári képesítések az 1888. évi 50.098. sz., az 1919. évi 78.686. sz. és az 1928. évi 16.696. sz. vizsgaszabályzatok vonatkoztak, az 1929-es évben egy kisebb módosítással. A tanárképzés, illetve képesítés szaktantárgy-csoportos rendszerben épült fel – a tantárgyválasztás szabadsága ugyan adott volt, vagyis az egyetem polgárai bármilyen tárgyú előadást hallgathattak, a tanárjelölteknek azonban a tanári képesítő vizsgát, illetve az azt megelőző alapvizsgát, illetve szakvizsgát a választott szakcsoporton belül kellett teljesíteniük. A tanári képesítéshez kötődő vizsgarendszer az országban egységes módon alakította ki a munkaerőpiacra lépő bölcsésztanárok szakmai profilját. A rendeletileg rögzített szakpárok a középiskolák igényeihez, illetve a kultusztárca stratégiai céljaihoz egyaránt illeszkedtek. (A szakválasztások szabályozásának részleteit és az adatbázisunkban fellelhető szakpárosításokat lásd a 3.1.3.-as fejezetben.)

A kizárólag doktorátusra pályázóknál a szakválasztás kevésbé volt kötött, a tanári pályára készülőknel pedig volt lehetőség a tanulmányok alatt a szakcsoport megváltoztatására, illetve egy harmadik szak felvételére is, amit az egyetemek mellett működő, s többnyire egyetemi tanárokból álló tanárvizsgáló bizottságok bírálhattak felül. A szakfelvételi/szakpárosítási kérelmek elbírálásánál nemcsak a különböző irányú (humán/reál) tanulmányok eltérő szakmai követelményrendszerét vették figyelembe, hanem azt is, hogy a jelölt a felvett tárgyakkal főállásban alkalmazható-e, illetve hogy az alkalmazó iskola valóban igényt támaszt-e a választott szakpárra.⁵⁴ A szakcsoportokban szervezett bölcsésztanárképzés – meghagyva az egyetemeknek a végső döntés jogát –

⁵² A középiskolai szelekciót sem tudták megvalósítani, így a felvételi létszámokat csökkentették. Ennek eredményeképpen pl. a jogi karokon és akadémiákon 1932–1937 között 1640-ről 1197-re, a bölcsészeti karokon 750-ről 360-ra csökkent a ténylegesen felvettek száma. In: LADÁNYI 2002: 56.

⁵³ NAGYNÉ 1988: 164–166.

⁵⁴ A hallgatói kérelmekről illetve a Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság döntéseiről a pesti egyetemen nyilvántartást vezettek, ami az ELTE levéltárában a 14. fond alatt megtalálható. Ezek elemzésén alapszik a megállapítás.

egyszerre tartotta szem előtt a közoktatási rendszer igényeit, a jelölt személyes karrieresélyeit és a tudományos képzés követelményeit.

A középiskolai tanárképzés tehát egységes szervezeti és jogi keretek között zajlott. A központi szabályozás természetesen nem jelentette azt, hogy a különböző tudományegyetemen ne alakulhatott volna ki a bölcsésztanárképzés sajátos arculata. Ezekről bőszegesen szó lesz még, hiszen szinte minden témánál intézmények közötti összehasonlító elemzések is sor kerül.

A középiskolai tanárok képzése ugyanakkor nem csak a bölcsészkarok, illetve a bölcsészkarokhoz kapcsolt tanárképző intézmények feladata volt, más felsőfokú intézmények is bekapcsolódtak e munkába, melyek azonban jelen értekezésben nem kerülnek később tárgyalásra. Az egyik tanárképzéssel foglalkozó intézménycsoport a katolikus rendek (bencések, ciszterciták, piaristák, premonstreiek) által fenntartott és működtetett tanárképző intézetek;⁵⁵ a másik pedig azoknak a középiskolai tanári csoportoknak a képzőhelyei, akik valamely készségi tárgyat (pl. testnevelést, ének-zenét, rajzot) tanítottak a középiskolákban.⁵⁶ Ezek a szakképzési formák kiesnek a kutatás látószögéből, bár tudjuk, hogy a katolikus rendek intézeteiből kikerültek német irodalom- és nyelvtanárok is, akik név szerint fellelhetők a tanári adatbázisunkban – de tanulmányi előmenetelükről vagy társadalmi háttérükről jelenleg olyannyira kevés információval rendelkezünk, hogy karrierpályájukat nem tudjuk leírni.

2.2. A magyarországi bölcsészképzés a korabeli statisztikák tükrében (1895–1945)

2.2.1. A BÖLCSESZKÉPZÉS HELYE A DUALISTA MAGYARORSZÁG OKTATÁSI VISZONYAI KÖZÖTT

A dualizmus korában két tudományegyetemen folyt bölcsészképzés: a pesti és az 1872-ben alapított kolozsvári egyetemen (előbbi 1923-tól veszi fel Pázmány Péter nevét, utóbbit 1881-ben nevezték el Ferenc Józsefről). A kolozsvári egye-

⁵⁵ A katolikus rendek által fenntartott tanárképző intézeteknek – a statisztikai évkönyvek adatai alapján – 1919 és 1942 között összesen 1922 tagja volt; a Horthy-korszakban a tanárképző intézetekben összesen 35 601 tagot számláltak, vagyis a katolikus rendek a tanárképzés 5,4%-áért feleltek.

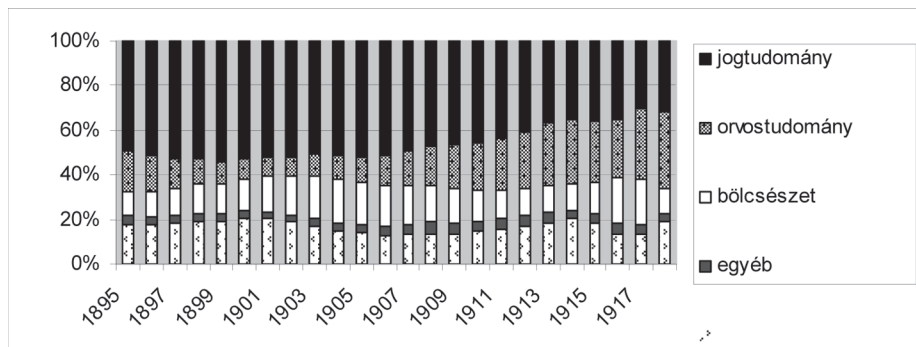
⁵⁶ Az ének-zene tanárok és a franciát rendkívüli tárgyként tanító középiskolai tanárok képesítéséről már a 19. század végén rendelkezik a VKM 1896. évi 4576. sz., illetve 1897. évi 58.891. sz. rendelete. Ezek értelmében a tanárjelöltek az egyetemen mellett működő középiskolai tanárvizsgáló bizottságok előtt tehettek képesítő vizsgát. (A képesítés középiskolai és/vagy polgári iskolai tanításra jogosított.) – A testnevelők és rajztanárok képesítését saját képzőhelyeik megalapítása után rendezték, a testnevelők 1925-től a Magyar Királyi Testnevelési Főiskolán, a rajztanárok az 1903. évi 19.952. sz. rendelet alapján a királyi rajztanárképző-intézetben állhattak tanárvizsgáló bizottságok elé.

temen két különálló karhoz tartoztak a bölcsészeti, illetve a matematikai és természettudományi tanulmányok, a fővárosban minden tudományos képzést a bölcsészkaron végeztek. *A továbbiakban ezért „bölcsész”-nek tekintünk mindenkit, aki a 19. század fogalomhasználata szerint „bölcsészeti tanulmányokat” végzett, vagyis a humán- és reáltudományok művelőit egyaránt.*

A bölcsészképzés helyét a felsőoktatás rendszerében többféle módon is meghatározhatjuk – a hallgatói létszámokkal mérhető különbség csak egyike a lehetőségeknek. *A beiratkozott hallgatói adatokból kiindulva területi vagy intézményi szempontból a dualizmus kori bölcsészképzést a pesti egyetem uralta: a századfordulón 75%-os, a 20. század első évtizedének végére 80% körüli, majd a háború alatt 80% feletti hányaddal.*⁵⁷ Mindebből – s különösen, amint majd látni fogjuk, a hallgatói származási adatokból – egyértelmű, hogy a kolozsvári egyetem nem tudta kiterjeszteni rekrutációs bázisát az ország egészére, regionális egyetem maradt mindvégig. A háború, illetve 1912-ben az újabb bölcsészkarok megnyitása (Debrecenben és Pozsonyban) a pesti bölcsészkar hegemoniáját – a statisztikák tanúsága szerint – inkább erősítette, mint gyengítette. Ez a kép akkor sem módosul jelentősen, ha a kibocsátott diplomákra szűkítjük le az elemzést: *a dualizmus kora utolsó évtizedeiben a hallgatók 85-86%-át befogadó pesti egyetem a bölcsész-doktori oklevelek 78-79%-át, a tanári képesítések 75%-át adta ki. A hallgatói részvétel és a kibocsátott diplomák eltérő arányszámai itt csak annyit jeleznek, hogy a pesti bölcsészkaron valamivel erősebb volt a lemorzsolódás, mint Kolozsváron.*

A hallgatóság mérete alapján a bölcsészkar a negyedik helyet foglalta el a jogi, az orvosi fakultások, valamint a műegyetem után. Ha a teológiai és a jogi akadémiák hallgatóságát is figyelembe vesszük, akkor a bölcsészképzésre átlagosan a hallgatók jó egytizede jutott. A tudományegyetemeken belül a jogász-képzés jelentette az egyetemi képzés közel felét (átlagosan 45%-ot); a bölcsész-képzés, a műszaki és az orvostudományi képzés pedig viszonylag szorosan követték egymást, átlagosan 15, 17, illetve 19%-kal. A maradék 4%-ot a katolikus teológiai kar, illetve a gyógyszerészeti tanfolyamok hallgatói tették ki. (Vö. az 1. ábrával, illetve az I. tábla számaival a mellékletben.)

⁵⁷ E fejezetben a statisztikai adatok a magyar statisztikai évkönyvek megfelelő kötetinek felső tanintézetekre vonatkozó összefoglaló tábláiból származnak. Ha ettől eltérő a forrás, azt minden esetben jelezzük.

1. ábra. Hallgatói megoszlás az egyetemi fő szakirányok szerint (1895–1918)

Amint ez az 1. ábrán igen szemléletesen megjelenik, a különböző képzési irányok egymáshoz viszonyított helyzete a vizsgált másfél évtizedben hullámzó volt. A 20. század eleje a bölcsészkarokon gyors ütemű fejlődést hozott: tíz év alatt megháromszorozódott a bölcsészkarra járók száma, ami meghaladta a jogi karokon vagy a műegyetemen regisztrálható bővülést, s egy évtizeddel megelőzte az orvosi képzés hasonló ütemű expanzióját. (Az orvosi hallgatók száma a századfordulón csökkenő tendenciát mutat, a trend csak 1904-ben fordul meg.) A 20. század elején így átmenetileg a bölcsészképzés lesz a második legjelentősebb képzési irány az egyetemeken: 1905-ben már minden ötödik egyetemista bölcsészkarra jár; az összes főiskolai hallgató között (beszámítva tehát ebbe a jogakadémiák és hittani intézetek beiratkozottait is) 14% körüli az arányuk. Hasonlóan kiemelkedő értékeket a bölcsészkarokkal kapcsolatban csak az I. világháború idején mérhetünk – a két jelenség azonban merőben más természetű.

A századforduló táján – párhuzamosan a nyolc évfolyamos középiskolák terjedésével – az érettségizők száma viszonylag erős ütemben gyarapodik: 1918-ig mintegy két és félszeresére nő (vö. a 3. ábrával). A középiskolai oktatás bővülése – és különösen az állami szektor térnyerése – a századfordulón pozitívan hatott ki a bölcsészdiplomások elhelyezkedési esélyeire, így a 20. század elején többen választották a tanári pályát, illetve többen fejezték be a már megkezdett bölcsészeti tanulmányaikat. A bölcsészképzés ebben az időszakban olyanokat is e területre vonzott, akik korábban távol maradtak tőle. Ilyen csoportnak számít, például, az izraelita felekezetű tanulói népesség. Erről a bölcsészdiplomások társadalmi háttérét és elhelyezkedési esélyeit bemutató fejezetünkben részletesen szólnunk még.

A bölcsészképzés másik, mérhető „felfutása” az I. világháború idején ezzel szemben csak látszólagos. Itt nincs szó sem általános felsőoktatási expanzióról, sem munkaerő-piaci konjunktúráról – éppen ellenkezőleg: háborús évek vannak megcsappant főiskolai jelenléttel. Így felvetődik a kérdés: miért nő mégis a bölcsészhányad? A válasz kézenfekvő: mert a bölcsészképzésből jóval kevesebb hallgató marad ki a háború miatt, minek oka leginkább a nemi arányokban keresendő. Miközben 1906 és 1915 között a felsőoktatás egészében (a rendes és

1. táblázat. Kiadott egyetemi diplomák száma (1895–1918)¹

	Jogi karok*	Orvosi karok**	Bölcsepszkarok***	Egyéb****	Műegyetem
1895	479	204	88	103	108
1896	536	202	107	100	138
1897	493	189	122	95	156
1898	513	214	127	90	217
1899	615	186	119	92	189
1900	768	174	143	98	225
1901	810	151	163	82	282
1902	974	117	203	90	258
1903	1107	131	233	95	341
1904	1165	118	200	112	324
1905	1205	154	237	122	273
1906	1201	176	300	135	247
1907	1274	170	325	153	250
1908	1292	199	383	181	221
1909	1344	223	403	202	221
1910	1519	285	399	197	214
1911	1453	305	337	227	235
1912	1503	349	333	264	217
1913	1552	351	314	238	251
1914	1305	502	330	223	375
1915	475	618	189	112	192
1916	388	241	163	65	85
1917	493	231	171	68	77
1918	761	212	210	77	143

¹ Az itt közölt statisztikák – a bölcsepszek kivételével – a magyar statisztikai évkönyvek azon tábláinak adataira támaszkodnak, amelyek a magyarországi egyetemeken kiadott doktori és egyéb oklevelek számát tartalmazzák. A 2. ábra arányszámainak kiszámításához az 1. táblázat adatso-
rait használtam fel.

* Jogi és államtudományi diplomák.

** Orvostudományi és gyógyszerészeti doktori oklevelek.

*** Ez a számsor alapvetően nem a magyar statisztikai évkönyvek adatait tartalmazza, hanem a saját adatbázisunk adatait. A statisztikai évkönyvek külön táblákban foglalták össze a kiadott bölcsepszdoktori és középiskolai tanári oklevelek számát, de ezek – a konkrét személyekre nézve – átfedő halmazok, s mint ilyenek a jogi vagy az orvosi diplomásokkal nehezen összevethetők. Ugyanakkor az 1898–1906 közötti időszakra a pesti egyetem levéltárában nem leltük fel a doktori szigorlati jegyzőkönyveket, így ezekben az években az adatbázisunkon kiszámított adatokhoz hozzá kellett adnunk a statisztikai évkönyvek által leközölt bölcsepszdoktori szigorlati adatokat, aszerint súlyozva, hogy feltehetőleg hányan szerezhettek csak doktori oklevelet az érintett években. Azoknál, akik kétféle diplomát is szereztek (tanarit és doktorit), az első diploma megszerzésének éve számított.

**** Hittudományi és kánonjogi doktorik, gyógyszerészmesteri oklevelek.

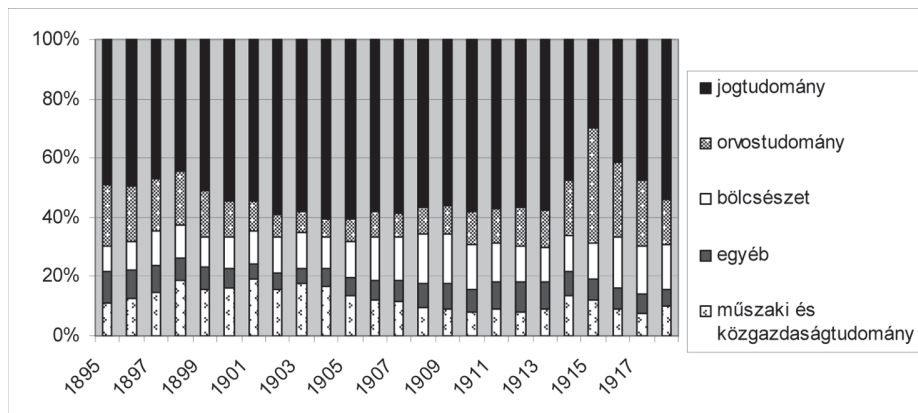
rendkívüli hallgatókkal együtt) mindössze 6,5%-ra emelkedik a női részvétel, a bölcsészeknél a női arány 1906-ban már 6,7%-on áll, és a világháború első évében 22,7%-nál tart. *Az I. világháború alatt már minden ötödik bölcsészhallgató nő volt. A kimagasló női jelenlétnek köszönhető, hogy a 10-11% körüli bölcsészhallgatói részesedés a háborús években ismét 14%-ra emelkedik (az egyetemi népességen belül ez ismét 20%-ot jelent).* (Lásd a II. tábla adatait a mellékletben.)

A hallgatói létszám mellett a kiadott oklevelek számával is jól jellemezhető a különböző szakterületek, felsőoktatási intézmények súlya, szerepe. Nagyságrendi eltérésekre nem számítunk a hallgatói adatokhoz képest, az oklevelek számából legfeljebb a képzés szelektív jellegére illetve a felsőoktatás és a munkaerőpiac viszonyára következtethetünk.

Az egyetemi képzésen belül jelentősebb arányeltolódást elsősorban a jogi és az orvosi diplomáknál figyelhetünk meg (lásd a 2. ábrát). *Kimeneti oldalán még szembetűnőbb, mennyire dominálja a magyar felsőoktatást e korszakban a jogász-, illetve állami hivatalnokképzés: az egyetemi népesség fele jogi karra jár, de a kiadott diplomáknál a jogi és államtudományi végzettségek aránya már 60% körül mozog.* Ezt a képet – átmenetileg – csak a háborús évek alakítják át: Az orvosi karokon az 1913/14-es és az 1914/15-ös tanévekben megugrik a diplomás kibocsátás (vö. az 1. táblázat számaival), ami a korábbi évek hallgatói növekedésével nincs összhangban. (Feltehetően a háború kezdetekor fellépő orvoshiány tette ezt szükségessé.) Mindazonáltal nem ez „szorítja vissza” a jogászdiplomás arányokat, hanem az a tény, hogy a jogászképzésből – a katonai szolgálatok megkezdése miatt – tömegével maradnak ki alsóbb és felsőbb évfolyamos hallgatók: ahogy ez az 1. táblázatból látható, 1915–1918 között felére-harmadára csökken a kiadott jogi és államtudományi oklevelek száma. (A mellékletben található I. tábla adatai bizonyítják, hogy ez a csökkenés a teljes hallgatói népességet érintette.)

A bölcsészdiplomásoknál – néhány éves eltolódással – azt a létszámnövekedést érzékelhetjük, amelyre a hallgatói arányok változásánál korábban már utaltam (vö. az 1. ábrával): *az 1905 környékén csúcsosodó bölcsészképzésből logikusan 1906 és 1911 között lépnek ki a munkaerőpiacra nagyobb arányban bölcsészdiplomások.* (Elhelyezkedési lehetőségeikről a 4. főfejezetben írok bővebben.) A műegyetemen is nagyjából azokat a hullámokat látjuk továbbgyűrűzni, amelyek a hallgatói arányokból következnek. Az „egyéb” kategória igen vegyes (a hittudományi és kánonjogi doktorok mellett idesoroltam a gyógyszerészmestereket is), ezért ennek értelmezésére itt nem vállalkoznék. Arányuk az egyetemi népességen belül külön-külön nem számottevő, és tendenciaszerű változásokról sem beszélhetünk.

Ha a diplomások belső megoszlását a hallgatói adatokkal is egybevetjük, a jogászképzés túlsúlya szembetűnő. A jogi diplomások hallgatói súlyukhoz képest is túlképviseltettek (átlagosan 56%-a az egyetemi végzettségeknek jogi vagy államtudományi oklevél), miközben az orvosok, a műegyetemisták és a bölcsészek kimeneti oldalon alulreprezentáltak: hallgatói arányaikhoz képest

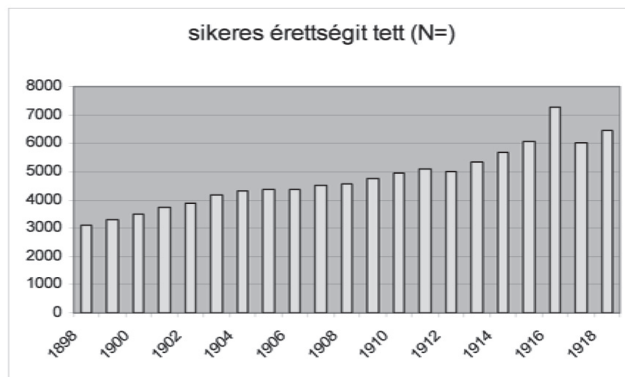
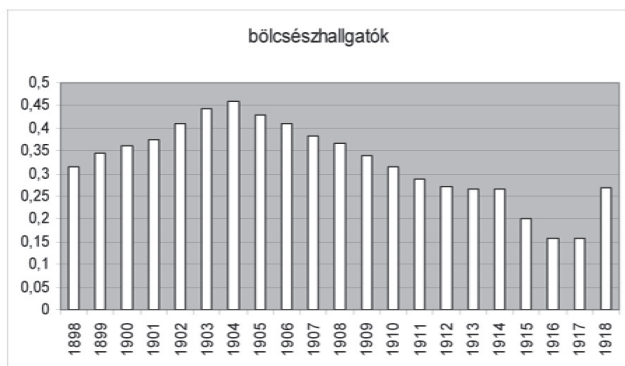
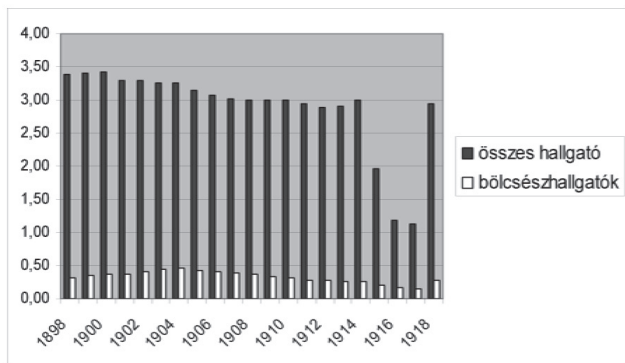

2. ábra. Kiadott diplomák megoszlása az egyetemi fő szakirányok szerint (1895–1918)

3-4%-kal kisebb diplomáсарányuk. Ez világos jelzése annak, hogy a jogászképzés nemcsak dominálja a felsőoktatást, de a legkevésbé szelektív képzés a dualista egyetemek falain belül.

A bölcsészképzés jelentőségének bemutatásához alkalmaztam még egy harmadik módszert is: megvizsgáltam, hogy a középiskolák végzettjei között mennyire volt népszerű a bölcsészeti tanulmány. Az érettségizők számához egyrészt az összes főiskolai/egyetemi hallgató számát, másrészt a két bölcsészkarra beiratkozottak számát viszonyítjuk. Ez a viszonyszám tehát azt fejezi ki, hány főiskolai/egyetemi hallgató, illetve ezen belül hány bölcsészhallgató jutott egy érettségizőre, ha az adott évet megelőző három tanév érettségizettjeinek számátlagát vesszük alapul.⁵⁸ Mivel a bölcsészre eső viszonyszámok igen alacsonyok, a két bölcsészkar adatait egy kisebb léptékű diagramon ábrázoljuk, illetve egy olyan diagrammal is kiegészítjük a 3. ábrát, amely 1898–1918 közötti időszakban az érettségizők számának alakulását is mutatja.

⁵⁸ Tisztában vagyok azzal, hogy az egyetemek hallgatói között nemcsak „frissen érettek” fordultak elő, így a 3. ábra adatai „ideálisabb” képet nyújtanak a valóságnál, de jelen leírás szempontjából ez nem releváns.

3. ábra. A főiskolai/egyetemi hallgatók (ezen belül a bölcsezhallgatók) száma az adott évben érettségizők számához viszonyítva, valamint a sikeresen érettségizők száma (1898–1918)*

* A 3. ábra diagramjai a főiskolai összefoglaló táblák bölcsezzkari adatai mellett a statisztikai évkönyvek középiskolai adattábláiból az érettségi vizsgákra vonatkozó adatokat is tartalmazzák („sikeres érettségít tett összesen”).

A jobb oldalon szereplő diagram abszolút értékei világosan jelzik, hogy a 20. század első évtizedeiben – néhány átmeneti stagnáló évtől eltekintve – folyamatosan emelkedett a felsőbb tanulmányokra érettek száma.⁵⁹ Amennyiben a felsőoktatásba lépők száma a középiskolai érettek számbeli változását követi, a bal oldali diagramokon megjelenő viszonyszámok azonos értéken maradnak. Ez jellemzi pl. a teljes hallgatói népesség viszonyszámait a századfordulón (3,4 körüli értékkel) vagy az 1906–1914 közötti időszakban (3 körüli értékkel). 1900 és 1904 között láthatunk egy mérsékeltabb visszaesést, illetve az I. világháború idején egy rapid csökkenést. Általában azonban elmondható, hogy *a dualizmus korának utolsó évtizedeiben – az érettségizők számának növekedését követve – a továbbtanulási valószínűség nagyjából azonos szinten maradt.*

A bölcsészkarra járók érettségizőkhöz viszonyított számai azonban az általános tendenciától eltérő mozgásokat jeleznek: 1905-ig az érettek mind nagyobb hányada választotta a bölcsészkart továbbtanulása helyszínéül, de ez a népszerűség-növekedés 1905 után megszakadt, illetve ellenkező irányba fordult. Erre a jelenségre már korábban – az egyetemi hallgatók tudományterületi megoszlásánál is – felhívtam a figyelmet, de a 3. ábrán válik egyértelművé, hogy *a 20. század elején a bölcsészképzés „felfutása” a többi kartól vagy egyetemtől, sőt a felsőbb tanulmányokat nem ambicionáló érettektől is, független jelenség.* E fordulatok lehetséges okait, illetve hatását – úgy a bölcsészképzés, mint a tanári elhelyezkedés vonatkozásában – behatóan fogjuk még elemezni.

2.2.2. A BÖLCSESZKÉPZÉS HELYE A HORTHY-KORSZAK FELSŐOKTATÁSI RENDSZERÉBEN

A dualizmus korával ellentétben, amikor csak a pesti és a kolozsvári egyetemen volt lehetőség bölcsésztanári képesítés megszerzésére, *a két világháború között – a csaknem harmadára zsugorodott országban – a fővároson kívül három vidéki egyetem is kibocsát bölcsésztanári okleveleket.* A Ferenc József Tudományegyetem 1921-től Szegeden folytatja tevékenységét, ahol a tanárvizsgáló bizottságok is továbbműködnek; az 1912-ben alapított debreceni Tisza István Tudományegyetemen, illetve a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemen (mely 1921-ben Pécsre kerül) 1924-től lesz lehetőség pedagógiai záróvizsga letételére.

A vidéki bölcsészkarokon 1940-ig zavartalanul folyhat a képzés, a II. bécsi döntést követően a kolozsvári egyetem újraalapítása céljából Pécsen átmennetileg megszűnik a bölcsészkar (vö. a 2. táblázat adataival). A szegedi egyetem

⁵⁹ Az 1916-os év kiugró adatai a háborús eseményekkel állnak összefüggésben: az érettségivel rendelkezők azonnal tiszti rangba kerültek a hadseregen belül, ami erős motivációt jelentett sokak számára az érettségi megszerzésére akkor is, ha továbbtanulási szándékkal ez nem párosult, sőt, mint azt a fenti diagramokon láthatjuk, a háborús években a továbbtanulási valószínűség radikálisan csökkent.

a kolozsvári hagyományokat nem szakítja meg, így a mennyiségtani és természettudományi kar itt is szervezetileg elkülönül a humánbölcész képzéstől. *A fővárosi egyetem súlya a magyarországi bölcsezképzés egészében továbbra is meghatározó: mind a bölcsezhallgatók, mind a kiadott diplomák 70%-a a budapesti bölcészkarra esik.*

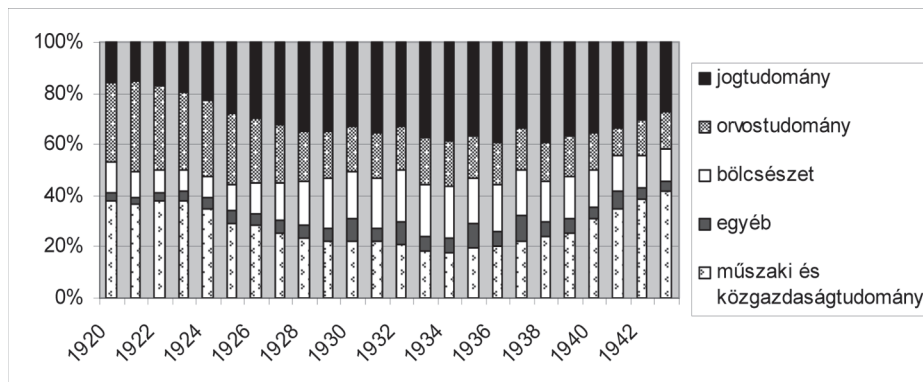
Mivel az I. világháborút követően a magyar államigazgatás gyakorlata a statisztikai adatszolgáltatásban lényegesen nem változott, a Horthy-korszakbeli bölcsezképzés jellemzését hasonló módszerekkel kíséreljük meg, mint azt a dualizmus korára megtettük. Elsőként a különböző szakterületek hallgatói arányait mutatom be a teljes főiskolai, illetve az egyetemi népességen belül (lásd a III. tábla abszolút értékeit a mellékletben és a 4. ábra arányszámait), majd itt is megvizsgáljuk, milyen esélye volt annak, hogy a frissen érettek éppen a bölcsezkart válasszák a felsőbb tanulmányaik helyszínének.

Ami legelőször is feltűnhet a hallgatói népesség szakterületek szerinti megoszlását mutató diagramon – összevetve a 4. ábra adatait a dualizmus korának hasonló adataival az 1. ábrán –, az a jogászképzés és állami hivatalnokképzés visszaszorulása, illetve a műszaki és gazdasági képzés megerősödése. A dualizmus korának egyetemi népességéről megállapítottuk, hogy a főiskolai hallgatók csaknem felét a jogi és államtudományi tanulmányokat folytatók tették ki. A Horthy-korszakban ez az arány átlagosan 30,3%-ra csökken, míg a korábban 13-20% között ingadozó műegyetemi népességhányad 1919 után a közgazdaságtudományi kar hallgatósága nélkül is 22%-os átlagértéket mutat, a gazdaságtudományi képzésekkel együtt pedig már átlagosan 28,8%. Az orvosi karokra jutó hányad átlagban 20,9%, a bölcsezszeke eső rész pedig – ugyancsak az 1920–1943 közötti időszak átlagában – 14,7%. (A maradék itt is a hittudományi karok és gyógyszerészeti tanfolyamok hallgatóságából áll, megint igen alacsony, 5% körüli értékkel.)

Az egyetemi oktatás belső struktúrája, tehát, a dualista viszonyokhoz képest a két világháború között kiegyensúlyozottabbá válik: a nagy tudományterületek (jogi, orvosi, bölcészeti, műszaki és gazdasági tudományok) a tudományos képzés egy-egy meghatározó irányát adják. Ezzel együtt növekedni kezd, illetve színesedik a nem-egyetemi szintű képzés palettája is (lásd a III. táblát a mellékletben).

A 4. diagram oszlopai ugyanakkor azt is jól tükrözik, hogy 1920–1943 között területenként különböző irányú elmozdulások történtek. A mellékletben szereplő abszolút számokból kiindulva megállapíthatjuk, hogy nagyobb „átrendeződések” elsősorban az 1920–1928 közötti időszakban jelentkeztek, illetve a II. világháború (különösen a területi visszacsatolások) idején. A bölcsezképzéssel kapcsolatban jelentősek még az 1930-as évek is.

A kezdő év (1920) a magyar felsőoktatás szinte minden területén igen alacsony hallgatói létszámokat hozott. Már túl vagyunk az 1918/19-es tanéven, amely kiugróan magas hallgatói adataival nem illeszthető be az általános trendekbe, hiszen itt a hallgatói „boom” mögött nem kell más okot keresnünk, mint hogy a katonai szolgálatból hazatérők tesznek kísérletet arra, hogy a há-

4. ábra. Hallgatói megoszlás az egyetemi fő szakirányok szerint (1920–1943)

ború alatt megszakított tanulmányaikat folytassák, illetve lezárják. Ezért nem az 1919-es évhez, hanem az 1920 utáni időszakhoz viszonyítva tarthatjuk feltűnőnek az 1919/20-as tanév hallgatói adatait. A felsőoktatást érintő legfontosabb magyarázó tényezők: a) A kolozsvári és pozsonyi egyetem az új országhatárokon kívülre esik, így átmenetileg 1920-ban Budapestre, majd 1921-ben Szegedre, illetve Pécsre kerül, ami ezekben az években bizonytalanná teszi a két intézményhez kötődők helyzetét. b) Már a *numerus clausus* bevezetése előtt is mindennaposakká válnak a zsidó hallgatók elleni erőszakos cselekmények (verbális és testi bántalmazások, beiratkozások megakadályozása, stb.). A zsidó hallgatók – mint ismeretes – egynegyedét tették ki a főiskolai népességnek a dualizmus idején, mely arány a háború végén 30% fölé emelkedett. Ezekhez az adatokhoz képest mérvadó az 1920. évi államigazgatási statisztika, mely szerint az 1919/20-as tanév II. félévében beiratkozottak között mindössze 5,6% zsidó volt. Ha csak a kieső 20%-nyi zsidó hallgatósággal számolunk, már megvan a „távolmaradók” nagytöbbsége. c) Harmadrészt az is felvethető, hogy a katonai szolgálatot teljesítő egyetemisták egy része az 1919-es forrongások idején távol maradt a tanulmányaitól; a hadifogságból hazatérők pedig – valószínűleg – ugyancsak később kapcsolódtak be az egyetemi életbe.

Az 1920-as „pangó” év után viszont „kompenzációs” évek következnek, amikor minden területen kiemelkedően magas hallgatói részvételt regisztrálhatunk, majd 1925-től „konszolidálódik” lassan a magyar felsőoktatás is, és kialakulhatnak azok a viszonyok, amelyeket korábban úgy jellemeztünk: „kiegyensúlyozottabbá válik a képzési kínálat”.

A bölcsészképzéssel kapcsolatban a következő tendenciák írhatók le: Az 1920-as évek elején a bölcsészek részesedése az összes hallgató között visszaesik a századfordulón mért 8-9%-os értékre, sőt 1923–1925 között a 20. század mélypontjára jut 7% körüli hányaddal (vö. a II. és IV. tábla adataival a mellékletben). 1926-ban fordul meg ez a tendencia: a bölcsészek a 20-as évek végére már a teljes főiskolai

népesség több mint 15%-át teszik ki, az egyetemi hallgatók közül pedig ismét minden ötödik hallgató bölcsészeti tanulmányokat folytat. (Ezek az arányszámok 1905 körül és az I. világháború alatt voltak jellemzők utoljára a bölcsészképzésre). Ha az abszolút számokat tekintjük, ugyanerre a megállapításra juthatunk, tehát nem viszonylagos ez a gyarapodás: *a 30-as évek elején kétszer annyi bölcsészkarai beiratkozó van, mint tíz évvel korábban.*

A bölcsészhallgatói arányokban lényeges elmozdulás ezt követően a 30-as évek közepéig nem tapasztalható, utána azonban ismét „leapad” a bölcsészkarok népessége (10%-ra az összes hallgató és 13%-ra az egyetemi hallgatók között). Ez nemcsak a bölcsészképzés visszaszorulását jelentette, hanem általánosabb jelenség volt: olyan tendencia, ami elsősorban nem a főiskolai, hanem az egyetemi hallgatóság létszámcsökkenéséhez vezetett, s csak 1940-től, a területi visszacsatolások révén volt megállítható (vö. a III. tábla adataival a mellékletben).

Összefoglalva tehát: *a 20-as évek közepétől fokozatos növekedés, a 30-as évek első felében stabilitás, majd 1935 után lassú visszafejlődés jellemzi a bölcsészképzés helyzetét.* A bölcsészkarok népességének csökkenése vagy gyarapodása mögött ismét több makrotényező is szerepet játszhatott: a zsidók kiszorulása a magyar felsőoktatásból, a nők viszonylag szabad érvényesülése a bölcsészpályákon, a középiskolai piac átstrukturálódása – hogy csak néhányat említsünk a fontosabb tényezők közül. E jelenségekről a további alfejezetekben statisztikai adatokkal is szolgálunk.

A hallgatói létszámok után a kiadott diplomák számával is jellemezni szeretném a korszak bölcsészképzésének alakulását (lásd a 2. táblázatot és az 5. ábrát).⁶⁰

A hallgatói és diplomás adatok összehasonlítása alapján ismét megállapíthatjuk: *a jogi és államtudományi karokon – 1919 után még markánsabban, mint a dualizmus idején – több diplomást találunk, mint amennyi hallgatót* (a hallgatók alig egyharmada tanult a jog- és államtudományi karokon, míg az oklevelet nyert népességben az arányuk 41,7%). Ezzel szemben *az orvosi és bölcsészettudományi képzésben a hallgatói arány nagyjából megegyezik a diplomások körében mért hányadokkal* (20, illetve 15% körüli értékek); a műszaki és gazdaságtudományi tanulmányoknál pedig a diplomáshányad messze elmarad a hallgatói hányadtól (28,8% a hallgatói és 18,2% a diplomás arány). A 20-as évek végétől azonban nemcsak a jogi diplomások, hanem a bölcsészvégzetek száma és aránya is jelentősen nő. A kérdés csak az, hogy ez a felsőoktatás általános expanziójával, vagy – hasonlóan a 20. század első évtizedéhez – az érettségizők preferenciáival áll-e összefüggésben.

⁶⁰ A Horthy-korszak jellemzésére mindig ötéves bontásban fogom a diplomásadatokot leközölni. (Az indoklást lásd az 1.3.3.-as fejezetben.)

2. táblázat. Kiadott egyetemi diplomák száma (1920–1942)¹

	Jogi karok*	Orvosi karok**	Bölcész- karok***	Egyéb****	Műegyetem*****
1920–1923	3969	1767	957	516	1646
1924–1928	3944	3131	1111	804	2472
1929–1933	5064	2288	1882	780	1875
1934–1938	5957	1955	2366	646	2282
1939–1942	3769	1385	1707	459	1611

¹ Az itt közölt statisztikák – a bölcészek kivételével – a statisztikai évkönyvek azon tábláinak adataira támaszkodnak, melyek a tudományegyetemeken kiadott doktori oklevelek számát tartalmazzák. Az 5. ábra arányszámainak kiszámításához a 2. táblázat adatsorait használtam fel.

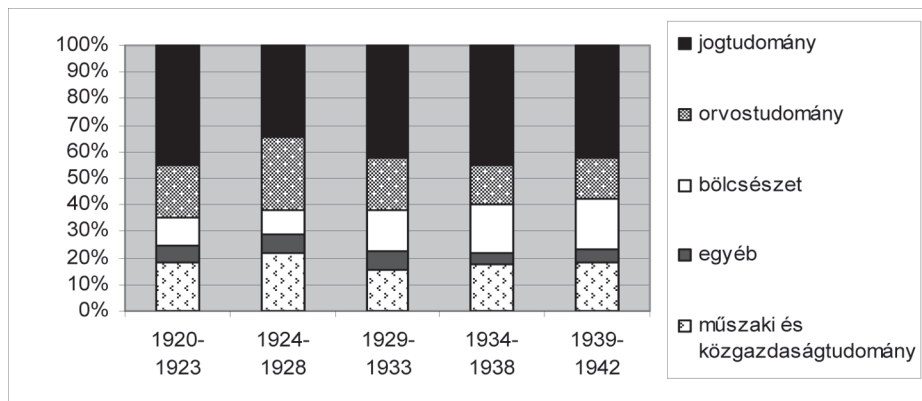
* Jogi és államtudományi oklevelek.

** Orvostudományi és gyógyszerészeti doktori oklevelek.

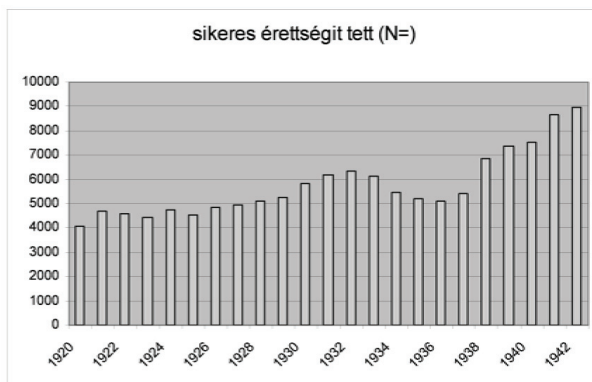
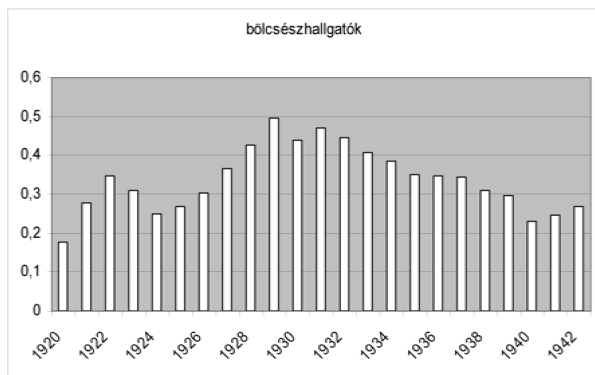
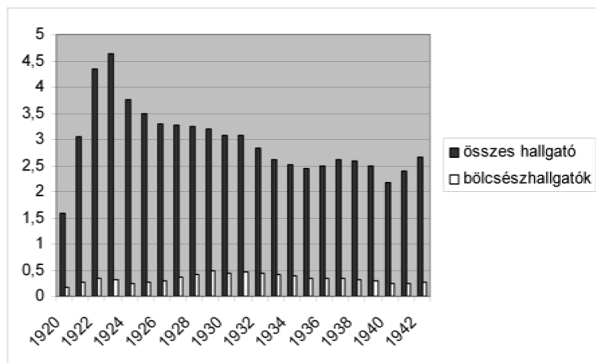
*** Ez a számsor nem a magyar statisztikai évkönyvek adatait tartalmazza, hanem a saját adatbázisunk adatait. (A magyarázatot lásd az 1. táblázat alatt.)

**** Hittudományi és kánonjogi doktorik, gyógyszerézmesteri oklevelek.

***** Összes oklevél, amit a József nádor műszaki és gazdaságtudományi egyetem adott ki – kivéve az 1920–23-as éveket.

5. ábra. Kiadott diplomák megoszlása a fő egyetemi szakirányok szerint (1920–1942)

6. ábra. A főiskolai/egyetemi hallgatók (ezen belül a bölcsezhallgatók) száma az adott évben érettségizők számához viszonyítva, valamint a sikeresen érettségizők száma (1920–1942)*

* A 6. ábra diagramjai a főiskolai összefoglaló táblák bölcsestkarai adatai mellett a statisztikai évkönyvek középiskolai adattábláiból az érettségi vizsgákra vonatkozó adatokat is tartalmazzák („sikeres érettségét tett összesen”).

Először is meg kell jegyezni, hogy általános felsőoktatási expanzióról a Horty-korszakban nem beszélhetünk. A főiskolai/egyetemi hallgatók és az érettségizők száma közötti viszony alapvetően más képet mutat, mint a dualizmus idején (vö. a 6. ábra diagramjait a 3. ábra hasonló diagramjaival). Az *érettek számának növekedése 1920 és 1942 között nem folytonos, 1933-ban megtörik, de ez a visszacsúszás a továbbtanulási valószínűséget nem érinti, a felsőoktatásba lépők viszonylagos száma ugyanis – ettől teljesen függetlenül is – jelentősen csökken*. Ha a 20-as évek elejét nem számítjuk (amikor a hadifogságból visszatérők, illetve az áttelepülők „előzönlik” a felsőbb tanintézeteket), akkor is világosan kivehető, hogy 1924 és 1938 között kisebb valószínűséggel jutnak be az érettek a magyar felsőoktatásba, mint az azt megelőző évtizedekben. A dualizmus utolsó időszakában 3-3,5 hallgató jutott egy érettségizőre; 1924/1925-ben nagyjából ugyanerről az értékről indulunk, de a viszonyszám tíz év alatt 2,5-re csökken (a mélypontot – a visszacsúszott területek nagyszámú érettségizője miatt – 1940-ben regisztráltuk, 2-es értékkel). Vagyis: *a felsőoktatás bővülése az érettségizettek számbeli növekedésével a két világháború között nem tart úgy lépést, mint a dualizmus idején, amikor a gazdasági válság, illetve az értelmiségi munkanélküliség játszott mindenekelőtt szerepet*.⁶¹ *Az általános trenddel tehát szembe megy – s ezért különösen figyelemre méltó – a bölcsészkar népszerűségének erősödése a 20-as évek második felében*. Ez, mint látjuk, nem a 20-as évek elején érettségizők számával, és nem is a továbbtanulókra jellemző általános tendenciákkal van összefüggésben, hanem a bölcsészkarok saját vonzerejét mutatja – elsősorban az „érett” lányok szemében.

A bölcsészképzés súlyának változása tehát a két történelmi korszakban igen eltérő tendenciákat mutat, de még a korszakokon belül is erős hullámzásokra figyelhetünk fel. Kiemelkedő szakaszoknak számíthatnak: a századforduló, az I. világháború évei, majd az 1920-as évek második fele. Ezekben a periódusokban az érettségizők kimondottan preferálják e területet, minden ötödik egyetemista a bölcsészkarok hallgatója lesz, erősödik a diplomázási hajlandóság, és ami ösztönzőként hat minderre, a munkavállalási lehetőségek is ezekben az időszakokban szélesebbek. Általános tendenciaként írható le az 1915–16-os évtől a nők növekvő részvétele a bölcsészképzésben, ami az I. világháború alatt, majd a 20-as években regisztrált „felfutásban” is fontos

⁶¹ Ladányi Andor a főbb okok között a gazdasági válságot (tandíj, ellátás költségeinek növekedése), az értelmiségi munkanélküliséget és a háború alatt született nemzedék alacsonyabb számát emeli ki (ők a 30-as évek első felének érettségizői). Negyedik okként felvehetjük még a külföldi egyetemeken továbbtanuló zsidó tanulókat is. – A gazdasági válság okozta restriktív a felsőoktatást is nagyon érzékenyen érintette: Az egyetemeknek a harmincas évek elején hat év alatt 10%-kal kellett csökkenteniük az alkalmazottak létszámát, amit elsősorban a megüresedő állások be nem töltésével értek el, de jelentős volt a pénzmegvonás a kutatások területén is, ami közvetett módon ugyancsak kihatással lehetett a magyar egyetemek felvevőképességére. Lásd in LADÁNYI 2002: 9–20.

tényező volt. Mindez a német szakos képzésben is érezte hatását, különösen, mivel a nők alkották az egyik meghatározó csoportját a német szakon végzetteknek.

2.3. Bölcsészdoktorok és/vagy bölcsésztanárok: a kiadott diplomák számának alakulása

A bölcsészképzés helyét a magyar felsőoktatásban elsősorban a VKM által összeállított statisztikák alapján írtam le, de már az előző fejezetben utaltam arra, hogy a bölcsészdiplomások számának meghatározásánál gondot jelent, hogy ugyanazon személy egyszerre kétféle végzettséget is szerezhett: középiskolai tanárit és bölcsészdoktorit. A statisztikai évkönyvek a végzettek számát oklevéltípusok szerint külön táblákban közlik, tehát ugyanazon személy egyszerre két helyen is felbukkanhat, így arra a kérdésre, hogy hányan szereztek egy bizonyos évben bölcsész tudományi oklevelet, még megközelítő adatokat is csak a bölcsészdiplomások személysoros adatbázisából nyerhetünk. Azért „megközelítőek” ezek az adatok, mert az egyetemi anyakönyvek/diplomakönyvek elpusztulása csak statisztikai értelemben pótolható (elsősorban a meglévő adatok felsúlyozásával). A továbbiakban már csak a „súlyozott” adatbázison kiszámított értékeket ismertetem, de tájékoztató jelleggel a mellékletben elhelyeztem az adatbázisunk „nyers” diplomásszámaait is, mellettük az adott évhez tartozó hivatalos diplomásnépszerűségi adatokkal (lásd az V. és VI. táblákat). Ugyanakkor előre jelzem, hogy a dualizmus kori adathiányok miatt az 1919 előtti korszakban csak Budapest vonatkozásában lesznek adataink, és ott is csak 1907-től kezdődően. (A hiányokról, illetve azok pótlásáról lásd az 1.3.3. fejezetet, illetve az V. tábla alatti megjegyzéseket a mellékletben.) Annak érdekében, hogy a tendenciaszerű jelenségeket is megismerjük, a Horthy-korszak jellemzésére is a budapesti adatokat fogjuk most felhasználni.

Az 1883-as középiskolai törvény értelmében rendes tanári állásra csak tanári képesítő oklevél birtokában lehetett pályázni. Akik a törvény életbe lépésekor nem rendelkeztek ilyen oklevéllel, de már legalább három éve rendes tanárként nyilvános középiskolában tanítottak, a képesítő vizsga alól felmentést kaptak, azoknak azonban, akik nem voltak rendes tanári státuszban, vagy kevesebb mint három éve nyerték el állásukat, két éven belül képesítő vizsgát kellett tenniük (29. §). *A tanári oklevél megszerzése, tehát, elvileg minden 1880 után alkalmazásba vett középiskolai tanárnál elvárás volt.*

A tanári képesítő vizsgára bocsátás feltételei, hogy a jelölt: *a)* nyolc féléven át a választott szakcsoporthoz tartozó kurzusokat teljesítse; *b)* a tanárképzéshez kapcsolódó általános műveltségi tárgyakat abszolválja; *c)* valamint valamilyen tanítási gyakorlatot igazoljon (61. §). (1924 előtt még nem előírás, hogy ezt nyilvános középiskolában kell elvégezni, magánoktatásban szerzett tapasztalatot is esetenként elfogadtak. Mindez azt jelentette, hogy a képesítés megszerzé-

sének jogáért a liberális szabályozásban egyetlen iskolafenntartó jóindulatáért sem kellett erőfeszítéseket tenni.)

A tanárjelöltnek a képesítő vizsga előtt sikeresen át kellett esnie szaktárgyairól a negyedik félévi alapvizsgán, a nyolcadik félévi szakvizsgán, majd az ötödik évben a pedagógiai záróvizsgán (1888. évi 50.098. sz. rendelet, 9–11. §). Az alapvizsgán ezenfelül minden jelöltnek számot kellett adnia magyar nyelv és irodalmi, illetve modern nyelvi, csak a reáliskolákból érkezetteknek latin nyelvi ismereteiről is (16–20. §).

A bölcsészképzés doktori szigorlat nélküli kimenete, tehát, egyértelműen a középiskolai tanári pályára való alkalmasság igazolására szolgált. A tanárképző intézetek – az Eötvös Collegiummal kiegészülve – a korban elvárt módszertani ismereteket, normákat közvetítették, de – amint erre már korábban utaltunk – a tanárképző intézeti tagság 1924 előtt csak az ösztöndíjasok számára volt kötelező.

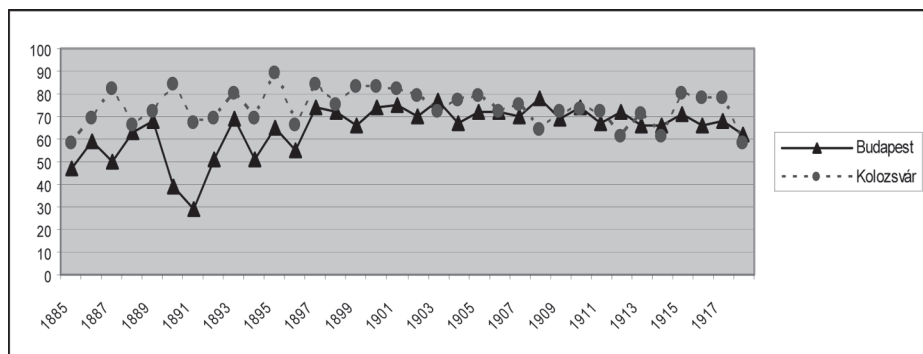
A tanári képesítés követelményei az 1924-es középiskolai törvénnyel szigorodtak. Ekkortól válik kötelezővé a szakcsoportok szerint meghatározott kiegészítő egyetemi és tanárképző intézeti előadások és gyakorlatok elvégzése, illetve az ötödik évben az iskolai tanítási gyakorlat teljesítése (lehetőleg a tanárképző intézethez kapcsolt gyakorlóiskolában vagy a nyilvános középiskolák valamelyikében). (1924:XXVII. tc. 4., 6. §, a törvény szövegét lásd a 2.1. fejezet 21. lábjegyzetében.) A szaktudományi tanulmányokon felül bővül azoknak a tantárgyaknak a köre is, amelyeket a tanárképzésben résztvevőknek, mint általános művelődési tárgyakat, abszolválniuk kellett: magyar irodalom- és művelődéstörténetet, lélektant, logikát, etikát, filozófiatörténetet, valamint neveléstant, gyakorlati módszertant, iskolai szervezettant és ezeknek történetét kellett hallgatniuk (13. §). Képesítő vizsgára a tanárjelölt csak sikeres alap- és szakvizsga letétele, valamint a tanítási gyakorlat eredményes elvégzése után jelentkezhetett, ahol úgy szaktárgyi, mint tanítás-módszertani ismereteiről számot kellett adnia. Ezenfelül a képesítés előtt azt is felmérték, hogy a tanárjelölt egy élő idegen nyelven (németül, franciául, angolul vagy olaszul) képes-e szakmai kommunikációra (ez egyébként a vizsgakövetelmények között már a századfordulón is szerepelt).

A bölcsészdoktorjelöltek a szaktárgyaik megválasztásában kezdetektől fogva nagyobb szabadságot élveztek (vö. majd a következő alfejezet adataival): még a szigorlati főtárggyal kapcsolatban sem volt előírás, hogy annak azonosnak kell lennie a bölcsésztanulmányok fő szakirányával, s az végképp nem, hogy a főtárgy olyan szaktudomány legyen, amely a középiskolák tantárgyi palettáján is szerepel. Két megkötés volt: *a)* a doktori értekezés a szigorlat főtárgyának köréből készüljön, illetve *b)* a szóbeli egyik melléktárgya a főtárgy tudományos művelését elősegítő szakterületek közül kerüljön ki (1892. évi 55.129. sz. rendelet, 8. pont). A szigorlatra bocsátás feltétele volt még, hogy a folyamodó valamely belföldi vagy külföldi egyetem bölcsészkarán nyolc féléven át – mint rendes hallgató – heti 20 órában előadásokat hallgasson (2–3. pont). Azt azonban semmilyen szabályzat nem írta elő, hogy az előadások tárgya pontosan

mi legyen, illetve milyen sorrendben kell ezeket teljesíteni. (Kötött tanrenddel egyébként a tanárjelöltek sem rendelkeztek, de náluk az alap- és szakvizsgák követelményei, illetve a szakcsoportrendszer nagyjából megszabták az egyes félévekre eső feladatokat.) A doktorjelöltek a disszertáció elfogadása után mehetettek szóbeli vizsgára, ahol az általuk választott főtárgyhoz kapcsolódó elméleti és kutatás-módszertani ismeretekről kellett beszámolniuk (25. pont).

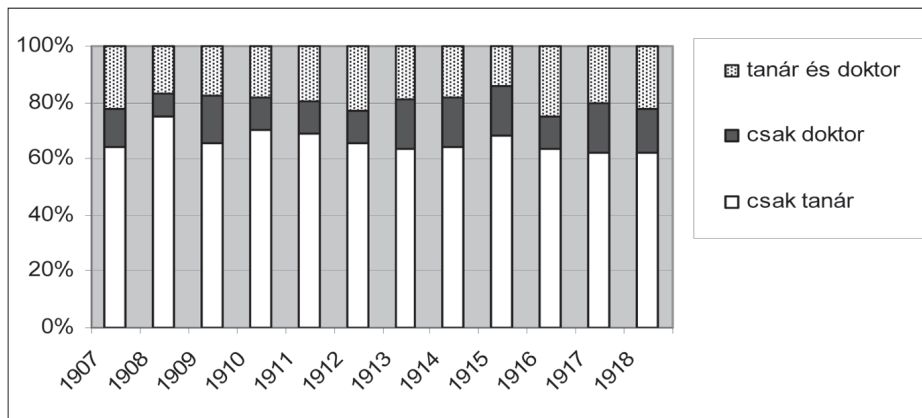
A tudományegyetemeken hagyományosan doktori címmel járó tanulmányokhoz képest (beleértve ebbe a bölcsészdoktori végzettséget is) a bölcsész-tanári diploma megszerzése sem a tanulmányi idő, sem a választott szaktudományok száma, sem a képesítéshez kapcsolt egyéb követelmények tekintetében nem járt kevesebb idő- és munkaráfordítással. Mindezek fényében izgalmas lesz megvizsgálni, hogy a két alternatív út közül – doktori és/vagy tanári képesítés – melyikre léptek többen a bölcsészkarok hallgatói közül.

Az adathiányok ellenére a dualista Magyarország mindkét egyetemén az egész korszakon át el tudjuk különíteni egymástól a doktorival és a tanári diplomával végzeteket (lásd a melléklet V. táblájában), s a köztes halmaz – doktorival és tanári oklevéllel rendelkezők – ismerete nélkül is annyit meg tudunk állapítani, hogy 1895 és 1918 között a kiadott diplomák háromnegyede – mind Pesten, mind Kolozsváron – tanári oklevél volt. Ha visszatekintünk egy évtizednyit az időben (lásd a 7. ábrán), világosan megmutatkozik, hogy nagyjából a századfordulóra áll be ez az állapot, vagyis: a kiadott diplomák mennyisége alapján a 19. század végétől a középiskolai tanári pályára való felkészítés a bölcsészkarok kiemelt feladatává válik.

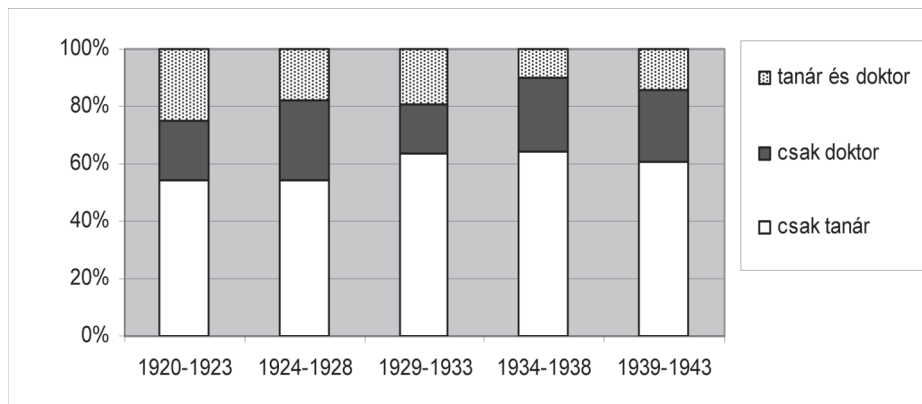
7. ábra. A tanári diplomák aránya a bölcsészkarokon kiadott oklevelek között a két tudományegyetemen (1884–1918)

Az 1907–1918 közötti időszakban – csak Budapesten – megvizsgálhatjuk azt is, hogy a tanári végzettség önmagában kielégítette-e a bölcsészdiplomások ambícióit. A 8. ábra diagramján a három lehetséges kategória szerint ('csak tanári oklevéllel' / 'csak doktorival' / 'mindkettővel rendelkezett') osztottuk három csoportra a pesti bölcsészkar diplomásait, mégpedig aszerint, hogy mely évben szerezték meg az első diplomájukat.

8. ábra. A budapesti bölcsészkar végzettjei 1907 és 1918 között a megszerzett diplomák típusa szerint (N=2840)

A 8. ábra arányszámai viszonylag stabil megoszlást tükröznek: a diplomázók mintegy egyötöde döntött úgy, hogy a tanári képesítésen kívül (vagy az adott évben, vagy előtte, vagy később) a doktorátust is megszerzi; kétharmaduk megelégedett a tanári képesítéssel, s a maradék (14%) döntött kizárólag a doktori szigorlat mellett. Tehát: ha a személyi átfedéseket nem számítjuk, akkor a pesti bölcsészkaron a sikeresen diplomázók több mint négyötöde (86%) a tanári végzettséget tartotta biztosabb „befektetésnek”.

9. ábra. A budapesti bölcsészkar végzettjei 1920 és 1943 között a megszerzett diplomák típusa szerint (N = 6138)

Ez az állapot 1919 után megváltozik. Amint ez a 9. ábráról leolvasható, Budapesten – és ez a megoszlás nagyjából megfelel az országos átlagnak is – a tanári diplomát szerzettek *aránya összességében 10 százalékponttal esik, míg azoké, akik egyáltalán nem töreksenek tanári állások betöltésére, 10 százalékponttal nő. A 30-as években átmenetileg megint erősebb a tanári diploma iránti igény, de a valószínűsége annak, hogy ez kiegészül egy doktorival (ami a 20-as években még „kifizetődőnek” tűnik), a 30-as évek közepén jelentősen gyengül.* E jelenséget a középiskolai tanárok felől is szemügyre vettük (vö. a 4.5. fejezet elemzéseivel). A középiskolai tanári adatbázisban is jól nyomon követhető, hogy az elhelyezkedett friss diplomások között a 20. század első évtizedeiben erősen növekszik a doktori címet birtoklók aránya, minek következtében a korszak végére az iskolák tanárai közül minden harmadiknak van már doktorátusa. Ez az arány azonban nem emelkedik tovább. Itt egy átmeneti jelenségről van szó, ami nem a tanárok tudományos ambícióit, mint sokkal inkább a tudományos ambíciókkal rendelkezők szűkös elhelyezkedési esélyeit bizonyítja.

2.4. Szakválasztás, szakpárosítás

A felsőbb tanulmányok alatt meghozott egyéni döntések vizsgálatára talán semmi nem kínálkozik alkalmasabb témának, mint az egyetemi stúdiumok szakirányának megválasztása. A bölcsészeti tanulmányokra ez különösen érvényes. Amint erre már korábban kitértünk, a tanárjelöltek döntési szabadságának a középiskolai oktatás szükségleteihez igazodó szakpárosítási rendszer korlátot szabott. A megszorítás – egy mai fogalommal élve – „kimeneti szabályozás” formájában érvényesült.

A 20. század első felében az 1888-as vizsgaszabályzat határozza meg azoknak a szakcsoportoknak a körét, amelyekben tanári képesítő vizsga tehető.⁶² A rendelet alapján 12 szakcsoportban lehet középiskolai tanári képesítést szerezni. Ezek: 1. klasszika-filológia (latin–görög); 2. magyar–latin; 3. magyar–német; 4. magyar–francia; 5. német–latin; 6. német–francia; 7. történelem–latin; 8. történelem–földrajz; 9. földrajz–természettan (biológia); 10. természettan–vegytan (kémia); 11. mennyiségtan (matematika)–természettan (fizika); 12. mennyiségtan–ábrázoló geometria. A magyar helyébe más élő nyelvek (olasz, román vagy szerb) is léphettek, illetve e nyelvek bármelyike a magyarral is alkotott szakcsoportot.⁶³

⁶² 1888. évi 50.098. sz. VKM rendelet.

⁶³ 1919. évi 78686. sz. VKM rendelettel kiadott ideiglenes szabályzat az ábrázoló geometriát kiemelte, az 16.696/1928. IV. számú rendelettel életbe lépett új tanárvizsgálati szabályzat 1929-es módosítása az ásványtant (a természettan–kémia szakcsoport kiegészítéseként) beemelte a szaktárgyak közé (525-05-9/1929. sz. VKM rendelet). Más változás a szakcsoportrendszerben nem történt.

A hivatalos dokumentumokban rögzített szakcsoportokhoz képest adatbázisunkban többféle szakpár-kombinációt is találunk – még a tanári diplomával végzettek között is. A szaktárgyváltásnak, illetve a harmadik vagy negyedik tárgy felvételének adminisztratív akadályai nem voltak, amennyiben a folyamodó igazolni tudta, hogy a választott tudományágakban az előírt négyéves tanulmányait valamely hazai vagy külföldi egyetemen abszolválta. A szakcsoportosítás szabadságának – tanügy-igazgatási szempontból – ésszerű határt a mindenkori vizsgakövetelmények mellett leginkább az elhelyezkedési lehetőségek szabhattak, amit a tanárvizsgáló bizottságok nagyon alaposan mérlegeltek, így a választások többsége egy jól kezelhető variabilitáson belül mozgott.

Mivel a szakcsoportokban folytatott tanulmány elsősorban a tanárképzés követelménye volt, a tanári képesítéssel végzettek pedig – mint ezt az előző fejezetben láthattuk – a bölcsészdiplomások meghatározó részét – 1919 előtt 86%-át, 1919 után 76%-át – adták, a szakválasztás jellemzőit a tanárjelöltek szempontjából fogjuk leírni.

2.4.1. LEGGYAKORIBB SZAKPÁROSÍTÁSOK A DUALIZMUS KORÁBAN

A kolozsvári egyetem végzettjeinek szakválasztásáról nagyon bizonytalanok az információink. Amint ezt korábban jeleztem (lásd erről az 1.3.3. fejezetet), a szakválasztás a beiratkozás időpontjában még nem végleges; a tanárjelöltek számára is csak akkor kötelező, ha a tanárképző intézet tagjai. Tehát, nem túl meglepő, hogy a kolozsvári adatbázisban a vizsgált személyek alig egynegyede rendelkezik szakmegjelöléssel (vö. a 3. táblázat számaival). Ez a nagyarányú hiány elsősorban a mennyiség- és természettudományi kar nyilvántartásának köszönhető: az itt fellelt anyagönyvekben a főszakokról alig voltak adatok. A tíz leggyakoribb szakpár között Kolozsváron csak egy természettudományi *van* (*földrajz–biológia*), miközben Budapesten három reál-szakkombináció is bekerült a népszerű szakpárok közé, mindjárt az első helyen a *matematika–fizika* szakcsoporttal. A reáltárgyakból diplomázott tanárokról a kolozsvári egyetemmel kapcsolatban, tehát, még megközelítő adatokkal sem rendelkezünk, ezért az elemzést az 1919 előtti korszakban le kell szűkítenünk a humánbölcsészekre.⁶⁴

A 3. táblázatban felsorolt szakpárok – két kivétellel – azonosak azokkal a szakcsoportokkal, amelyeket a jogszabály a tanárképzés számára kijelölt; de látható az is, hogy mindkét egyetemen volt lehetőség arra, hogy a hallgatók érdeklődésüknek megfelelően válasszanak főszakokat maguknak. *A humán szakok tetszőlegesen párosíthatók voltak egymással, sőt, egészen kivételes esetekben még*

⁶⁴ Ezen a karon is vannak hiányaink, a népesség mindössze 40%-ánál találunk szakmegjelölést, ráadásul az adathiány nem állandó, hanem az időtengely mentén csökken, ami azt jelenti, hogy a kolozsvári „humánbölcsész-minta” a 20. század első két évtizedének viszonyait jobban tükrözi, mint a 19. század végi állapotot.

humán-reál szakpárosításokra is sor kerülhetett. Ilyen engedélyezett szakpár volt Budapesten a *filozófia–matematika* vagy a *filozófia–fizika*, de előfordult egy-egy alkalommal a *magyar–geometria* és a *földrajz–matematika* kombináció is.

3. táblázat. Az 1873–1918 között végzett bölcsésztanárok preferált szakpárosításai a két tudományegyetemen

Kolozsvári egyetem				Budapesti egyetem			
	N =	%	Valid %		N =	%	Valid %
Magyar–latin	67	4,7	22,0	Matematika–fizika	816	16,8	20,2
Történelem–földrajz	66	4,7	21,6	Magyar–latin	590	12,1	14,6
Magyar–német	58	4,0	19,0	Latin–görög	578	11,9	14,3
Latin–görög	39	2,8	12,8	Magyar–német	445	9,1	11,0
Történelem–latin	34	2,4	11,2	Történelem–földrajz	399	8,2	9,9
Német–latin	23	1,6	7,5	Biológia–földrajz	384	7,9	9,5
Filozófia–pedagógia	6	0,4	2,0	Történelem–latin	272	5,6	6,7
Magyar–történelem	5	0,3	1,6	Biológia–kémia	222	4,6	5,5
Német–francia	5	0,3	1,6	Német–latin	188	3,9	4,7
Biológia–földrajz	2	0,1	0,7	Német–francia	142	2,9	3,5
Összesen	305	21,3	100	Összesen	4035	82,9	100
A 14 féle egyéb szakpárosítás összesen	81	5,7		A 39 féle egyéb szakpárosítás összesen	474	9,7	
Csak egy szakját ismerjük	25	1,8		Csak egy szakját ismerjük	6	0,1	
Adathiány	1017	71,2		Adathiány	354	7,3	
Mindösszesen	1428	100		Mindösszesen	4869	100	

Az egyetemek összehasonlításában: Kolozsváron valamivel erősebben preferáltak a nemzeti tárgyak, illetve a klasszikus nyelvek, azaz: a magyar, a történelem és a latin. Amennyiben a természettudományi szakokat nem vesszük számításba, a kolozsvári bölcsészkaron a tíz leggyakoribb szakpárt választók több mint fele latin szakos volt (53,4%) – ez Budapesten csak 40% körüli érték. A magyar és a történelem választásánál kisebb az eltérés, mégis jellemző: Kolozsváron 42,6% magyar és 34,4% történelem szakost regisztráltunk, ezzel szemben Budapesten 39,6% magyarost és 29,7% történészt találunk. Ha társadalmi szerkezetét és nem az új alapítású, hanem a kora újkorból megörökölt iskolahálózatát tekintjük, a tradicionálisabb Erdélyben nem túl meglepő a klasszikus nyelvek és a nemzeti tárgyak viszonylagos erőssége. A szaktantárgyi orientáció társadalmi összefüggéseire azonban szeretnék még e fejezet végén bővebben kitérni.

Ami a 3. táblázatban ugyancsak feltűnhet, az két olyan szakpár felbukkanása a kolozsvári toplistán, melyeket (a korabeli szabályzatok értelmében) tanárképzősök nemigen vehettek fel: ezek a *filozófia–pedagógia*, illetve a *magyar–történelem*.

Filozófia–pedagógia szakpárral tanári képesítő vizsgát tenni – elvileg – nem lehetett, ezért itt felmerül a gyanú, hogy nem tanári, hanem doktori végzettségekkel van dolgunk. Tény, hogy Budapesten, ahol diplomakönyvekből származnak az adataink, 1919 előtt *pedagógia* szakon csak bölcsészdoktorival ki-lépők fordultak elő – joggal feltételezzük ezért, hogy a kolozsvári végzettek is valójában doktori szigorlatot tettek le. Más a helyzet a *magyar–történelem* szakpárosítással. Ez mindkét egyetemen megjelenik a tanárképzésen belül, függetlenül attól, hogy a VKM nem támogatta, a két világháború között sok vitát generált, de végül hivatalosan nem került be a tanári szakcsoportok közé. Mindez mit sem csorbitott a *magyar–történelem* szakpár népszerűségén: Budapesten a dualizmus korában a 12. legnépszerűbb szakpárosítás volt, a Horthy-korszakban fellép a 11. helyre, országosan pedig – lásd a 4. táblázatot – 10. lesz a rangsorban. A magyar–történelem szakválasztás népszerűsége könnyen belátható, ha belegondolunk, hogy erős iskolai tárgyakról van szó, melyek nem igényeltek komolyabb idegennyelv-ismeretet, s a korszak szellemiségéhez is jól illeszthetők.

2.4.2. LEGGYAKORIBB SZAKPÁROSÍTÁSOK A HORTHY-KORSZAKBAN

Az 1919 utáni állapot bemutatására egy összesített és egy egyetemekre bontott adattáblát adok közre (4. táblázat és VII. tábla a mellékletben). Nagy változást az új korszak nem hozott: *a tanári diplomára vágyók 1920 és 1945 között is alapvetően a tanári képesítő vizsgához kapcsolt szakcsoportok szerint választottak főszakokat*. A 4. táblázatban leközölt 15 szakpárosítás a diplomások 92,8%-ának választását tükrözi. A toplistás szakpárok mindössze egy tucat tudományterület összekapcsolásával jöttek létre, mely tudományok lefedték a középiskolai ismeretanyag sztenderd részét (ezekből kerültek ki a középiskolai tanrend ún. „rendes” tárgyai). Az egyes szakcsoportok népszerűségi listája is szemlátomást az alapján állt fel, milyen széles körben (a középiskolák mely típusaiban) „rendes tárgy” az adott tárgy, illetve milyen (pl. heti óraszámban kifejezhető) „súlya” van a tudományszaknak az adott iskolatípus órarendjében.

A reál műveltséganyag legfontosabb tárgyai a *matematika, fizika, kémia és biológia*. Ezek párosítása viszonylag szabad volt, de a matematika túlnyomórészt a fizikával (esetleg geometriával) került egybe, a kísérleti tárgyak pedig egymással kombinálódtak.

A humán műveltség alaptárgyai a *történelem*, a nemzeti nyelv (*magyar*), a klasszika-filológia (*latin–görög*) és a három kiemelt élő idegen nyelv (*német, francia, angol*). Ezek a vizsgált korszakban szinte bármilyen kombinációban előfordulhattak, kivéve a görögöt, amely csak a klasszika-filológiai tanulmányok része lehetett, más tudományszakkal, mint latinnal nem párosult.

4. táblázat. Az 1920–1945 között végzett bölcsésztanárok preferált szakpárosításai a négy tudományegyetemen összesítve

	N =	%	Valid %
Matematika–fizika	1232	18,4	19,9
Történelem–földrajz	912	13,6	14,7
Magyar–német	766	11,5	12,3
Magyar–latin	561	8,4	9,0
Német–francia	531	7,9	8,6
Biológia–földrajz	410	6,1	6,6
Magyar–francia	373	5,6	6,0
Történelem–latin	277	4,1	4,5
Fizika–kémia	272	4,1	4,4
Magyar–történelem	204	3,1	3,3
Biológia–kémia	181	2,7	2,9
Latin–német	149	2,2	2,4
Latin–görög	145	2,2	2,3
Német–angol	96	1,4	1,5
Latin–francia	96	1,4	1,5
Összesen	6205	92,8	100
Az 50 egyéb szakpárosítás összesen	360	5,4	
Csak egy szakját ismerjük	45	0,7	
Adathiány	74	1,1	
Mindösszesen	6684	100	

A reál- és humántárgyak egymással való összekapcsolására ebben a korszakban is csak kivételes esetekben találunk példát. A középiskolai tanárvizsgáló bizottságok az ilyen irányú kérelmeket – a természettudományi és humánbölcsész-képzés gyökeresen eltérő jellege, a középiskolai tanterv hagyományosan reál- és humántárgyakra bontott struktúrája és ezzel összefüggésben a végzettek nehezebb alkalmazhatósága miatt – többnyire elutasította. Bár a szegedi egyetem kivételével a természettudományi és humánbölcsész képzés kari szinten 1949 előtt nem vált szét, a tanári képesítő vizsgák szakcsoportrendszerre, illetve az erre hivatkozó döntési mechanizmus intézményesítették a két tudományterület elkülönülését.

A földrajz tekinthető az egyetlen kivételnek, amely – öndefiníciója szerint is – úgy a természeti, mint a társadalmi jelenségvilág felé nyitott. A humánbölcsész – vagy mind inkább „nemzeti” – beállítottságú hallgatók többnyire történelemmel párosították, a „természettudományi érdeklődés” pedig elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a földrajzot a biológia társszakjaként vették fel. E mögött a biológia állat- és növényföldrajzot leíró jellege áll, vagyis az a tény, hogy – a kémiával vagy a fizikával ellentétben – kevésbé elméleti tudomány.

A fenti adatok országos szakválasztási preferenciákat mutatnak. A négy tudományegyetem között e tekintetben csak néhány jellemző eltérés van (vö. a VII. tábla adataival a mellékletben):

- a) *Pécssett* (a legfiatalabb egyetemen, melynek Bécs és Budapest között fekvő dualizmuskori elődintézményében a legkevésbé került sor a természettudományi tanszékek kiépítésére) a vizsgált korszakban alig volt természettudományi képzés. Vezető helyen a humánszakok közül itt a *német–francia* párosítás áll (21,9%), a *történelem–földrajz* a második helyre szorul (20,5%), a harmadik helyen pedig megint a *német* szakot találjuk a *magyarral* társítva (14,6%). A *német nyelv* erős preferenciája (például a *latin*nal szemben) az egyetem rekrutációs bázisának egyes jellemzőiből adódik. (Erről igen részletes elemzést adunk a 3.2.3., illetve 3.2.4. fejezetekben.)
- b) *A tudományos infrastruktúra kiépítettsége a vidéki egyetemi városokban alig összemérhető a budapestivel.* Ugyan jelentős intézményi fejlesztések indultak el Klebelsberg alatt Szegeden és Debrecenben, ennek hatása a természettudományi képzésre nagyon eltérő. Az egyik ilyen jelzés, például, hányan szereztek diplomát a vezető természettudományok (*fizika, kémia*) valamely területén. Szeged ebben az országos átlagot hozza, Debrecen erősen elmarad az átlagtól, Budapest pedig minden területen túlteljesíti azt. *A szegedi egyetem vidéki viszonylatban relatíve erős természettudományi arculatának forrása, hogy még európai szinten is ritkaságnak számított az önálló természettudományi kar,* a természettudományi irányultság eredménye pedig többféle nemzetközi siker – többek között az egyetlen olyan Nobel-díj, amely mögött magyar vidéki egyetemen folyó kutatómunka állt.
- c) *A választások szabadságában Budapest vezet: itt a toplistás 15 szakpáron kívül 33-féle egyéb szakpárosítással élhettek a középiskolai tanárnak készülők.* A kombinációk magas száma három dolognak köszönhető: a viszonylag nagy hallgatói létszámnak, a „kisszakok” jelenlétének, valamint a szakfelvételnél/szakpárosításnál megnyilvánuló rugalmasságnak (bár ez utóbbi még igazolásra szorul, hiszen eddig csak a budapesti tanárvizsgáló bizottság döntéseit vettük nagyteljesítő alá). Budapest után a legszélesebb kínálatot Debrecen nyújtotta (itt a legfontosabb 15 szakpáron kívül 27 egyéb szakpárosítással lehetett tanári diplomához jutni) – ezzel szemben Szegeden vagy Pécsen szűkösebbek voltak a lehetőségek, csak 8, illetve 9 egyéb szakcsoportosítást találunk. *Debrecen kínálata nem marad el jelentősen a fővárositól, minek oka vélhetőleg az, hogy a kálvinista egyetem széles spektrumban próbált meg alternatívát nyújtani Budapesttel szemben. A pécsi és szegedi bölcsészkar kevésbé tudott a hallgatói igényeknek elébe menni, de ennek értelmezését – a körülmények alaposabb feltárásáig – nem kísérelném meg.* (Különösen, mivel Szegeden erős és önálló természettudományi részleg működik, míg Pécsen a tudományos képzés éppen e területen „alulfejlett”.)

Az itt prezentált adatok alapján kijelenthetjük, hogy a tanárképzéshez kapcsolt szakcsoportrendszer meghatározó volt a 20. század első felének képzési struktúrája szempontjából, s ha ez korlátot is szabott az egyéni tanulmányi út megválasztásának, a „szabad választás” elvét nem sértette meg. Az eddigi elemzésekből az is kiderült, hogy az általunk vizsgált bölcsészhallgatói népes-ségek szakcsoport-preferenciái időben és térben valamelyest eltértek egymástól – ezek magyarázatához azonban nincs szükség személysoros adatbázisokra, általában elegendő, ha a központi rendelkezéseket vagy az adott intézmény belső szabályozási gyakorlatát tanulmányozzuk át.

A bölcsészdiplomások személysoros adatbázisán mindenekelőtt a szakmai orientáció társadalmi összefüggéseit vizsgálhatjuk meg; olyan kérdésekre kereshetünk választ, mint pl.: szisztematikusan más irányú tanulmányokat folytattak-e a férfiak és a nők, az eltérő kulturális háttérű vagy társadalmi státuszú hallgatók, a különböző életkorban és/vagy tanulmányi előmenetellel továbbtanulók. Ha a szakválasztás társadalmi természetére vagyunk kíváncsiak, el kell távolodnunk egy kicsit a szakcsoportrendszertől, *a szociológiai háttérváltozókkal magyarázható jelenségek ugyanis nem a szakpárok, hanem az egyes szaktudományok szerint kialakítható hallgatói népes-ségek stratégiai döntéseivel, magatartásával állnak összefüggésben*. A bölcsészképzés egészét érintő fejezet végén – még mielőtt a témát a németszakos bölcsészekre szűkítenénk – e jelenségek közül kettőre szeretnék részletesebben kitérni.⁶⁵

2.4.3. A SZAKVÁLASZTÁS GENDER MEGHATÁROZOTTSÁGA

A szakválasztással kapcsolatos egyik alapvető szociológiai összefüggés a szakmai orientáció gender meghatározottsága. Ezt az elemzést – természetesen – csak a két világháború közötti korszakra végezhetjük el, hiszen a nők jelenléte a bölcsészképzésben az I. világháború előtt nem volt olyan arányú, hogy jellemzőik a férfiakéval összevethetők lennének.

Gender kutatásaim során először abból a hipotézisből indultam ki, hogy a tantárgyakhoz kötődő általános sztereotípiák érvényesek lesznek a 20. század első felében végzett bölcsészdiplomásokra is, vagyis arra számítottam, hogy a humánbölcsész szakokon a nők, a természettudományi szakokon a férfiak végeznek majd nagyobb arányban. A bölcsészdiplomások adatbázisán elvégzett elemzések azonban ezt a feltevést nem igazolták: a tanári pályára készülők között a lányok aránya humánbölcsész szakpárok esetén 49%, természettudo-

⁶⁵ Jelen tanulmányban a két kiválasztott témát sem tárgyalhatjuk kellő mélységben, ezért Nagy Péter Tiborral közösen írt tanulmányainkra hivatkoznék, melyekben a különböző nemű, illetve eltérő vallási vagy nemzetiségi háttérű hallgatók szaktudományi orientációjáról még ennél is részletesebb bemutatás található: BIRÓ–NAGY 2007, illetve 2012.

mányi szakpárok esetén 47% volt; a doktorátussal végzettek között a humán-bölcseseknekél 32,1%-ot, a reálbölcseseknekél 33,6%-ot tett ki. *A nők erősebb humánbölcseész érdeklődése tehát, csak azoknál a hallgatóknál volt kimutatható, akik tanári diplomát szereztek, de ez a különbség oly csekély, hogy a humán- vagy a reálirányú választásokat nem értelmezhetjük gender különbségként.*

A pontosabb helyzetfelmérés érdekében a megközelítés módján kellett változtatni: eltekintettem a kiinduló sztereotípiáktól, és az egyes szaktudományokkal kapcsolatos döntéseket önmagukban elemeztem. Arra a kérdésre kerestem a választ, vajon az egyes tudományszakok inkább a nők vagy inkább a férfiak által preferált szakterületek voltak-e.

A „tanárképes szakokra” leszőkített elemzés a főszakok között az 5. táblázatban látható sorrendet eredményezte. A tizenhárom tárggyal kapcsolatban vizsgálatunk alanyai összesen 16 737 individuális döntést hoztak meg. A „representációs érték” azt mutatja, hogy az adott szakra jellemző női részesedés miként viszonyult a nők átlagos 41,8%-os arányához. Az 1-es representációs értékkel bíró szakokat „uniszex szakok”-nak neveztem el, mert ezek olyan szakterületek, ahol egyforma eséllyel végezhetnek nők és férfiak. (Ezeknél a szakoknál a nemi alul- vagy felülrepresentáció 0,9-es és 1,1-es értékek között mozgott.) Az 1,1-nél nagyobb representációs érték a „feminin szakokat” jelöli, vagyis ahol kimutatható, hogy a nők előfordulása az adott szakon gyakoribb volt, mint más szakokon. A 0,9-nél kisebb értékű „maszkulin szakok” pedig azok a területek, ahol a végzettek között a férfiak részesedése átlag feletti.

5. táblázat. A szaktudományok népszerűségi sorrendje a nők részvételi adataival*

		Döntések száma	Nők aránya	Representációs érték
		N =	%	
1	Magyar	2 702	40,9	1
2	Történelem	1 934	40,6	1
3	Német	1 920	56,7	1,4
4	Földrajz	1 779	41,3	1
5	Fizika	1 728	44,4	1,1
6	Latin	1 519	26,7	0,6
7	Matematika	1 398	39,8	1
8	Francia	1 293	62,1	1,5
9	Kémia	1 006	51,3	1,2
10	Biológia	797	40,1	1
11	Angol	291	58,4	1,4
12	Olasz	201	51,2	1,2
13	Görög	169	8,9	0,2
	Mind	16 737	41,8	

* A nagyon kis szakokat, melyekből a Horthy-korszakban kevesebb mint 100 ember szerzett oklevelet, nem tüntettem fel.

A legnagyobb szakok – a nyelvi szakokat kivéve – mind „uniszex szakok”. Az ezekkel kapcsolatos döntések az összes itt elemzett döntés 62%-át tették ki, és lényegében csak olyan tudományokat érintettek, amelyek ismeretanyaga felsőközépfokon a legtöbb iskolatípus tantervében kötelező tárgyként szerepelt. A szakok „uniszex” jellege tehát elsősorban a középiskolai piac keresleti oldalának jellemzőivel függ össze, ezt támasztják alá a tanári képesítő vizsgával rendelkezők arányszámai is.

A Horthy-korszak teljes bölcsésznépszerűségének 25%-a csak doktori oklevelet, 57,9% pedig csak tanári képesítést szerzett. A maradékot azok alkották, akik mind a kétféle végzettséget megszerezték. A kettős végzettségűeket – mivel bizonytalanabb volt a különböző karrierpályákhoz való viszonyuk – az elemzésből ez esetben kiszűrjük. A kérdés az, hogy az uniszex szakokat választók között a csak tanári végbizonyítvánnyal rendelkezők aránya jelentősen meghaladja-e az átlagos értéket.

Az eredmény alátámasztja a feltevésünket: a tanári kimenet az uniszex szakokon tanulóknál jellemzőbb: *magyarból, történelemből, földrajzból és biológiából 61-65%, fizikából és matematikából 82, illetve 87% az, aki csak tanári diplomára vágyott.* Mindebből az következik, hogy *a tanári pályát megcélzó tanulmányok (már amennyiben a középiskolai tanári végbizonyítvány megszerzése ilyen irányú aspirációkat jelez) valószínűsítik az érintett szakokon a nemi megoszlás viszonylagos egyensúlyát.*

A *német nyelv és irodalom* harmadik volt a szakok sorában (1920 egyéni választással), de az első, ahol megjelenik a női felülreprezentáció. A nyelvi szakoknál egyértelmű a különbség a nemek orientációja között: *míg a férfiak elsősorban a klasszika-filológián felülreprezentáltak, addig a modern nyelvi szakok iránt a nők részéről mutatkozik nagyobb érdeklődés – egészen a harmincas évek végéig.* A 40-es évekre a helyzet két szempontból is megváltozik: egyrészt drasztikusan csökken a modern nyelvi diplomások száma, másrészt gender aspektusból is fordulat áll be, amennyiben megerősödik a nők részvétele a latinképzésben, a férfiaké pedig az angolban. (Lásd a 6. táblázat adatait.) A negyvenes években a férfiak a klasszika-filológia mellett egyre nyitottabbá válnak a modern filológiai stúdiumok iránt. Ennek magyarázata a középiskolai tantervi reformok hatásának tudható be: a *görög* tárgy helyzete már 1890-től, a „görög-pótló” tárgyak bevezetésétől megingott, és minden „restaurációs” törekvés ellenére, amit a húszas-harmincas években a klasszika-filológus tábor kifejtett, a század közepére lényegében kiszorult a középfokú oktatásból.⁶⁶ A *latin* szakosok képzésében az 1934-es középiskolai reform után expanzió figyelhető meg (egységes gimnáziumi tanterv bevezetése) – ez a konjunkturális hatás azonban a negyvenes évek első felében már nem érzékelhető.

⁶⁶ A vizsgált korszakra vonatkozóan a klasszikus és modern nyelvekhez kötődő szakmapolitikai küzdelmekről, valamint az egyes nyelvek szerepéről az oktatási rendszer különböző szintjein az alábbi tanulmányokban olvasható részletes elemzés: NAGY 2002 és BIRÓ 2007.

6. táblázat. A nők arányának változása a két világháború között a nyelvi szakokon

	1920– 1929	1930– 1939	1940– 1949		1920– 1929	1930– 1939	1940– 1949
Német	44,5%	60,6%	57,1%	Latin	17,9%	25,3%	33,6%
Francia	62,4%	62,6%	61,2%	Görög	14,5%	6,7%	2,1%
Angol	80%	67,6%	46,3%				
Modern filológus (N=)	481	1887	1103	Klasszika filológus (N=)	489	547	641

Ha a feminin szakokon végzettek társadalmi háttérét vesszük szemügyre, általánosságban elmondható, hogy a feminin szakok egyik legszembetűnőbb szociológiai jellemzője a zsidó hallgatók magas képviselete: a modernnyelv-szakos diplomásnők 14,3%-a, a kémiából végzettek 24,8%-a izraelita felekezetű volt (a bölcsészdiplomások között a Horthy-korszakra átlagosan 9,9%-os izraelita részvétel a jellemző). Az izraelita felekezetűek, illetve a nők a német szakos képzésben külön-külön is erős motivációkkal rendelkeztek, amiről részletes elemzést a 3.2. fejezet mellett a 4.4. fejezet megfelelő részeiben olvashatunk.

2.4.4. A SZAKVÁLASZTÁS FELEKEZETI-NEMZETISÉGI MEGHATÁROZOTTSÁGA

A szaktárgyválasztás másik alapvető társadalmi determinánsa a felekezeti hovatartozás. Mivel az izraelita felekezetű bölcsészekről a későbbiekben részletesen lesz szó, itt most csak a keresztény népesség szakmai orientációjának néhány jellemző vonását emelem ki, mégpedig a nemzetiségi háttérük szerint, amit adatbázisunkban a vezetéknev jellege alapján különíthetünk el. A további elemzéshez az adatokat a VIII. tábla tartalmazza a mellékletben. (A 'névjelleg' változóhoz lásd még az 1.3.4. fejezetet.)

2.4.4.1. Magyar névjellegű keresztények

A Horthy-korszakban az a magyar keresztény diplomás népesség, amely névjellegében is „hordozza” etnikai hovatartozását (azaz olyan családok fiai és lányai, akik vagy eredetileg is magyar névjellegűek, vagy éltek a névmagyarosítás lehetőségével), a bölcsészdiplomások kétharmadát tették ki. Közülük is meghatározó a magyar katolikusok és reformátusok csoportja. Bár mind a két felekezet elkötelezett volt a Horthy-korszak eszmerendszere mellett, e ketős értékvilág – keresztény és nemzeti – fenntartásában, illetve áthagyományozásában eltérő módon vettek részt. Míg a római katolikusoknál elsősorban a latin nyelvű, illetve a latinnal szorosabb kapcsolatban álló francia nyelvű tanulmányok vonatkozásában jelenik meg erős preferencia, addig a reformátusoknál legfeljebb a nemzeti

tárgyakról (magyar és történelem) jelenthető ki, hogy az átlagnál többen orientálódnak a szaktudományok felé. Ez a felekezetiileg determinált különbség a történelem–latin és a történelem–magyar szakcsoportoknál talán a legjobban kifejezett – nem véletlenül. A latin jelenti a keresztény, a római katolikusok szempontjából „a” vallási világnézet alapjait, a magyar pedig a nemzeti egység megteremtésének legfontosabb feltételét, illetve eszközét. Szakválasztásaikkal a magyar katolikusok így a világnézeti alapok, a reformátusok pedig a nemzeti identitás erősítésének irányában tesznek egy-egy határozottabb lépést.

Amint a VIII. táblában látható, a magyar névjellegű evangélikusok a nagy magyar felekezeti csoportokkal nem mutatnak túl sok hasonlóságot, leszámítva talán, hogy a reformátusokkal együtt a magyar evangélikusok sem kedvelik a latin–német párosítást (ebből természetesen az evangélikusoknál a latin és nem a német diszpreferált). A magyar névjellegű evangélikusok szakpárosítási/szakválasztási stratégiái részben a német, részben a szláv (szlovák) névjellegű evangélikus hallgatókéval tartanak össze. A szláv (szlovák) háttérűeknél a biológia–földrajz, a német névjellegűeknél a német–angol csoportosításban jelenik ez meg.

A német–angol esetben elsősorban a német filológiai tanulmányok iránti nyitottság köti össze a magyar és német evangélikus hallgatót – még ha sajátos módon is jelentkezik ez: a német névjellegű evangélikusoknál a férfiakra, a magyar névjellegű evangélikusoknál a nőkre jellemzőbb e magatartás, az ő döntéseik következtében áll elő a felekezeti-nemzetiségi felülreprezentáció. Ha nyelvi választásokról van szó, amint ezt korábban láttuk, szinte mindig érdemes a jelenséget gender aspektusból is megvizsgálni. Nem túl meglepő, ha nők vagy evangélikusok választják a németet; a német névjellegű evangélikusoknál tapasztalt férfifölény azonban még magyarázatra szorul (lásd majd a 4.4.2.1. fejezetben).

A biológia–földrajz szakcsoportéhoz való viszony evangélikus részről igen összetett. Amennyire a magyar és szlovák névjellegűek kedvelik, a német evangélikusok annyira közömbösek a szakkombináció iránt. Azt tudni kell, hogy nem a biológia választása mutat valódi összefüggést a felekezeti-nemzetiségi háttérrel (a biológia egyike azon kevés szakoknak, amelyek statisztikailag nincsenek értelmezhető viszonyban ezzel a változóval) – tehát itt a földrajz a kulcstárgy. A földrajzról köztudott, hogy a Horthy-korszakban (más koroknál jellemzőbben) ideológiai tartalmakkal terhelt tárgyként jelenik meg. Ez a trianoni területvesztések nyomán kialakult nemzeti tudatépítéssel is szoros kapcsolatban áll, így érthető, ha a magyar evangélikusok számára vonzóbb, a német evangélikusok számára közömbösebb a földrajz–biológia párosítás.

2.4.4.2. Német névjellegű keresztények

A német névjellegű keresztény bölcsesek választási stratégiájának a legfontosabb közös nevezője a viszonylag erős német nyelvi orientáció. A döntő különbség ott mutatkozik meg közöttük, mivel párosítják a németet. Ha a német

mellett a francia jelenik meg, nem találunk lényegi különbséget a német név-jellegű evangélikusok és német nevű római katolikusok választásaiban (mindkét diplomás csoport 1,5-szeres felülreprezentációt mutat e szakcsoportban). Ennek egyik magyarázata talán az lehet, hogy a francia vagy a katolicizmussal vagy a városiasabb és iskolázottabb környezettel függ össze – s mivel ez utóbbi az evangélikusokat jobban jellemzi, a két tényező kiegyenlíti egymást.

A *német–angol* szakcsoportosítás – ezzel szemben – kizárólag a német nevű evangélikusokra jellemző, a katolikus németek ezt határozottan diszpreferálják, amiben világosan kifejeződik, hogy az angol–amerikai kultúrkör elsősorban a protestánsok számára fontos referenciapont. Más a helyzet a *német–latin* szakpárosítással: bár mindkét német háttérű csoport előnybe részesíti, a német nevű katolikusok körében ez a szakkombináció egyértelműen kedveltebb. A *latin* és az *angol* esetében a felekezetiesség mögött megbúvó eltérő értékválasztások, nemzetközi orientációk is kifejezésre jutnak. *A latin a második vatikáni zsinatig a katolicizmus nemzetközi nyelve, így a latinos műveltség fenntartásában a római katolikusoknak van döntő szerepe, míg az angolos műveltség (protestáns értékrend) megerősítésében a protestánsoknak, mégpedig minden idevonatkozó iskolatörténeti alapú feltevessel szemben (lásd sárospataki kollégium angol tagozata) nemcsak a magyar reformátusoknak, hanem a magyarországi német evangélikusoknak is.*⁶⁷

A német háttér negatív módon is hatást tudott gyakorolni a szakválasztásra. A két világháború között a *fizika–kémia* szakcsoportosítás a német nevű katolikusokra igen, a német nevű evangélikusokra egyáltalán nem jellemző. Ez a jelenség az evangélikusok nemzetközi kapcsolathálójával függhet össze, mégpedig kétféle értelemben: Az ideológiáktól mentesebb szaktudományok tanulmányozására a hazai egyetemeken kívül kínáltak még más egyetemek is (pl. Prágában, Bécsben, Heidelbergben), ahol a német evangélikusok nem kis része végezhetett tanulmányokat.⁶⁸ A másik magyarázat, hogy a német evangélikusok „átengedték” e tantárgyak tanítását másoknak, mégpedig jellemzően „idegen hangzású” (francia, olasz) vezetőknévvel rendelkező tanároknak (vö. a 4.4.2.1. idevonatkozó adataival).

⁶⁷ Alátámasztja ezt, hogy a két világháború között a katolikus egyház francia középiskolát hozott létre, ami a katolikusok latinos műveltségével egybevág, a protestánsok pedig angol tannyelvű iskolát működtettek, ami az angolszász orientációjukat támasztja alá – bár tény, hogy ez utóbbit a református és nem az evangélikus egyház működtette. A megjegyzés forrása: NAGY 2012: 22.

⁶⁸ A németországi peregrinációban részt vett magyar területről származó hallgatók körében az evangélikusok 1890–1919 között – ha a felekezeti adattal nem rendelkezőket figyelmen kívül hagyjuk – 1196 fővel a peregrinusok 37,3%-át tették ki, messze megelőzván mind az izraelitákat (27,1%), mind a római katolikusokat (24%). SZÖGI 2001: 44.

2.4.4.3. Szláv névjellegű keresztények

A trianoni Magyarországon a szláv névjellegű bölcsészhallgatók túlnyomó többsége felvidéki (vagyis szlovák) bevándorló volt, ezért itt most eltekintünk attól, hogy differenciáltan vizsgáljuk a szláv névjellegű csoport magatartását, és általában szlovák háttérű hallgatókról beszélünk.

A szlovák névjellegű katolikus és evangélikus bölcsészdiplomásokról elmondható, hogy nincsenek olyan erős kulturális kóddal bíró szakpreferenciáik, mint a német vagy a magyar névjellegűeknek. Hiányzik náluk például egy olyan szimbolikus tantárgy, amelyben kifejeződhetne kulturális-nyelvi identitásuk. Szlavisztikát kevesen tanulnak magyar tudományegyetemen – 1920 és 1945 között összesen 30 diplomásról tudunk, akik valamely szláv nyelvből szereztek filológusi oklevelet. Így csak közvetett jelzésekkel rendelkezünk, nem is feltétlenül arról, mi jellemezte a szlovák hallgatókat, mint inkább arról, hogy a nemzeti kisebbséghez tartozás kihatással volt-e a szakválasztásokra vagy szakcsoportosításokra. Itt két jelenségre lehetünk figyelmesek, melyek közül az egyikről már korábban említést tettem. Ez a *biológia-kémia* szakcsoportosítás előnybe helyezése a *biológia-földrajzzal* szemben – tehát a kevésbé ideologikus tárgyak iránti vonzalom –, ami úgy a szlovák, mint a német kisebbségi csoportot jellemzi.

Ez az általános megfigyelés azonban nem érvényes az idegen nyelvekre, hiszen ezeknél minden választás ideológiafüggő, így eleve ideológiai tengelyek mentén érdemes csak közöttük összehasonlításokat tenni. A szlovák háttérűek esetében a „nemzeti” és a „nemzetközi” szembeállítás lehet egyike az ideológiai tengelyeknek. Ebbe a jelenségkörbe sorolható pl. a szlovák katolikusok *német-francia* szak iránti nyitottsága. Ha mégis nemzeti tárgyakra esik a szlovákok választása, akkor a szlovák evangélikusok a *magyar* nyelv és irodalom, a szlovák katolikusok a *történelem* iránt fognak nagyobb érdeklődést mutatni. Ezek szubtilis különbségek, mégis jellemzők: A szlovák katolikusok elsősorban a Nyugat-Felvidékről, a szlovák evangélikusok a Kelet-Felvidékről származnak. A Felvidék nyugati része közvetlenül érintkezik Ausztriával, és közelebb fekszik Németországhoz – a németes orientáció így a térség geopolitikai helyzeténél fogva adott. A keleti Felvidék történetileg jelentős magyar központokkal (iskolavárosokkal) rendelkezett, így a magyar nyelvi-kulturális kötődés itt sem kíván különösebb magyarázatot.

3. A NÉMET SZAKOS BÖLCSESZÉK ÚTJA A DIPLOMÁIG

Három fő részre tagolódik a könyv 3. fejezete: Az első részben a diplomás adatbázis felhasználásával képet kapunk a német szakon végzettek méretéről, a kétféle kimenet (tanári és doktori diploma) szerepéről, valamint a jellemző szakpárosításokról – különös tekintettel a szakcsoportrendszerben tanuló bölcsésztanári képesítéssel rendelkezőkre. A második rész célja a németszakosság társadalmi természetének feltárása lesz, vagyis annak bemutatása, mely társadalmi csoportokból szereztek az átlagosnál nagyobb arányban német szakos diplomát az 1873 és 1945 között végzettek. A németszak-választás legfontosabb társadalmi összefüggéseit először a történeti szociológiában közkeletű többváltozós keresztábrák elemzések segítségével írom le, majd kísérletet teszek arra is, hogy az így feltárt szociológiai összefüggéseket regresszióelemzésekkel is megerősítsem. A fejezet utolsó részében részletesen kitérünk még azon jellemzőkre, melyek a bölcsészdiplomások, s ezen belül a német szakosok szakmai karrierjére kihatással lehettek, mint amilyen a vizsgaeredményekben, a kettős végzettségben vagy az optimális időfelhasználásban megnyilvánuló tanulmányi kiválóság.

3.1. A németszakosság általános jellemzői a bölcsészképzésen belül

3.1.1. A NÉMET SZAKON DIPLOMÁZÓK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA (1874–1945)

A német nyelv és irodalom a dualizmus idején a középfokú iskolák tanrendjében többnyire rendes tárgyként szerepelt, továbbtanulásra jogosító bizonyítványokat német érettségi nélkül nem állítottak ki. (Bővebben lásd a 4.2. fejezetben.) A katonai, hivatali, gazdasági, műszaki vagy tudományos karrier szempontjából a németnyelv-tudás elengedhetetlen műveltségi elemnek számított. A német szak súlya a bölcsészképzésen belül – a német nyelvnek a középiskolai oktatásban és a társadalmi érvényesülésben betöltött szerepével összhangban – a diplomásarányokban is igen jól tükröződik: *a dualizmus idején minden hato-*

dik, a két világháború között minden ötödik bölcsészdiplomás folytatott germanisztikai tanulmányokat.⁶⁹

A kolozsvári népességről a 19. század utolsó évtizedeiben nincsenek megbízható adataink (lásd erről az 1.3.2. fejezetet); a századforduló után javul ugyan az adatbiztonság (ami arra elég, hogy általános jellemzést adjunk a kolozsvári egyetem német szakos diplomásairól), de pontos adatokkal nem szolgálhatunk. Az 1. táblázatban ezért nem is írtam a kolozsvári esetszámok mellé százalékos értékeket.

A budapesti bölcsészkar adataira támaszkodva három korszakot különíthetünk el: 1. az első az 1870-es évektől a századfordulóig terjed, amikor is 10-13% között ingadozik a német szakosok aránya; 2. a századfordulón a német szak népszerűsége erősödni kezd: 1899–1903 között a végzettek egynegyede szerez germanisztikából diplomát; 3. a növekedés azonban viszonylag hamar megtorpan, és a korszak végéig 15% körüli értékben állapodik meg.

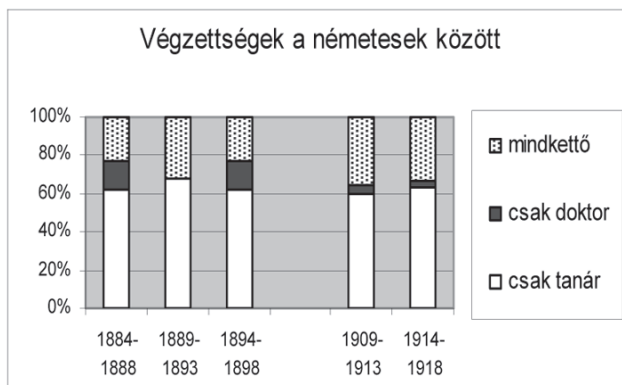
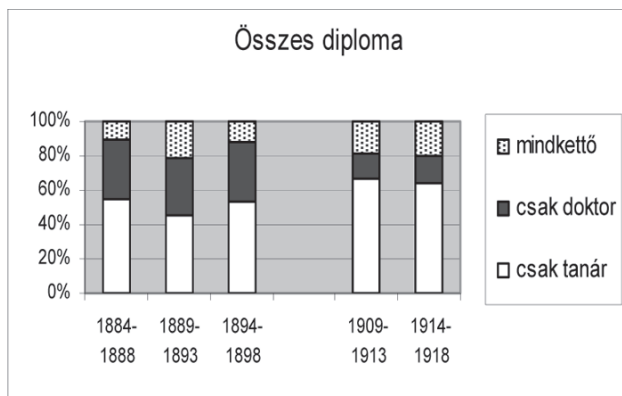
Az egyik legkézenfekvőbb magyarázat a századfordulós aránynövekedésre a középiskolák és az egyéb felsőközépfokú intézmények (tanítóképzők, felsőkereskedelmi iskolák) terjedése, ahol az élő idegen nyelvek közül csak a német volt kötelező tárgy. A bölcsésztanárok ezekben az iskolatípusokban is kaptak állásokat, de alternatív megélhetési lehetőség kínálkozott a 19. század végén virágzásnak induló maganyelvoktatásban is.

1. táblázat. A német szakon diplomázottak száma a pesti és kolozsvári egyetemen abszolút értékben és az összes diplomához viszonyítva (1874–1918)

	Budapest			Kolozsvár		
	Összes diplomás	Német szakosok		Összes diplomás	Német szakosok	
		N =	%		N =	%
1874–1878	208	27	13,0	108	1	Nincs adat
1879–1883	620	62	10,0	117	2	Nincs adat
1884–1888	248	26	10,5	125	2	Nincs adat
1889–1893	255	34	13,3	134	1	Nincs adat
1894–1898	400	69	17,3	183	1	Nincs adat
1899–1903	475	114	24,0	280	17	Bizonytalan
1904–1908	956	149	15,6	391	47	Bizonytalan
1909–1913	1443	213	14,8	342	50	Bizonytalan
1914–1918	846	124	14,7	217	22	Bizonytalan
Összesen	5451	818	15,0	1897	143	

⁶⁹ Két fontos megjegyzést fűznék a fenti adatokhoz: a) „bölcsezszen” mindig a human- és a reálszakos hallgatókat együtt értjük. Amennyiben a természettudósokat kiemeljük az alapszakaságból, ezt külön jelzem; b) azokat a doktori okleveleket is beszámítom a német szakos diplomák közé, amelyeknél nem volt adatunk az adott személy főszakjairól, de a szigorlati főtárgyát ismertük, és az a germanisztikai képzéshez kapcsolt tárgy volt.

A bölcsészdiplomák értéke a századfordulón, ahogy ezt korábban a bölcsész-képzés népszerűségi görbéinél már kimutattam (2.2.2. fejezet), a középiskolai piacon is relatíve magas volt. A német szak népszerűsége és a nyelvoktatási piac kiszélesedése közötti kapcsolatot támasztja alá az a tény is, hogy a német-szakosság egyértelműen valószínűsíti – mégpedig a 20. század elején inkább, mint a 19. század végén –, hogy az adott személy tanári képesítéssel fejezi be az egyetemi tanulmányait. *A tanári kimenet erősödése egy általános tendencia, de a németesek esetében ez az átlagnál is pregnánsabb* (vö. az 1. ábra diagramjaival).

1. ábra. A bölcsészdiplomások megoszlása az oklevél típusa szerint a pesti egyetemen (1894–1918)

* A budapesti diplomázóknál hiányzik két oszlop. Ennek oka, hogy ezekben az években a doktori szigorlatokról nincsenek adataink.

Trianon után a pesti egyetemen hasonló szintről indul a német szakos képzés, mint ahol a dualizmus végén tartott (lásd a 2. táblázatban): a germanisztika 1920–1923 között 16,2%-át adja a végzeteknek (az országos átlag e közben 17,5%). A kö-

vetkező időszakban a diplomások 22%-a szerez képesítést német nyelv és irodalomból. Ez éveken át stabil országos átlagot jelent, ami két időszakban esik vissza látványosan: a 20-as évek közepén, valamint a vészkorszakban (előbbinél 5, utóbbinál 7 százalékponttal). Az okokat nem nehéz kitalálni: a nyílt diszkrimináció és a zsidóüldözések hatására a német szakos képzésben egyébként mindig erősen képviselt izraeliták „eltűnnek” a germanisztikai képzésből. Nem véletlen, hogy ahol viszonylag nagy számban fogadják be őket – pl. a pécsi egyetemen – a német szakosok aránya a 20-as évek közepén sem csökken drasztikusan, sőt mi több, kifejezetten nőni kezd. A *numerus clausus* hatása azonban ennél összetettebb, így ezt külön fejezetben tárgyaljuk majd (4.4.2.3.).

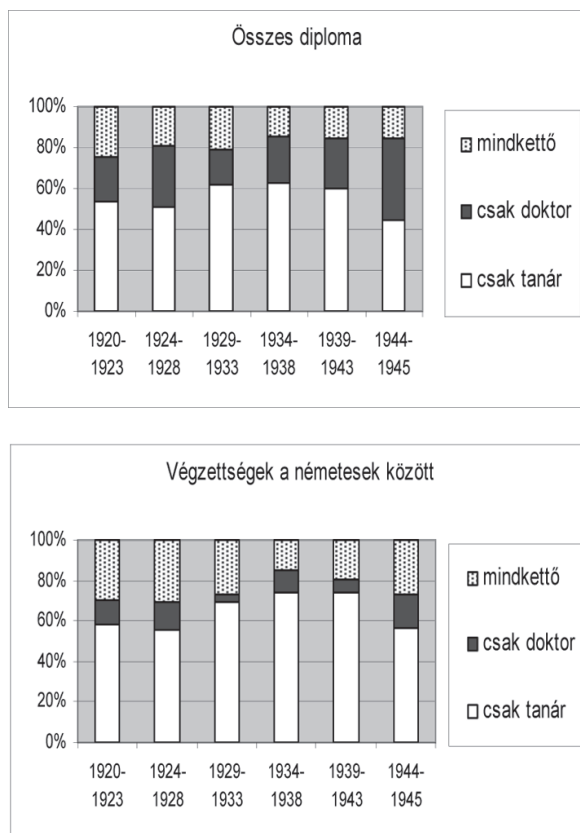
2. táblázat: A német szakon diplomázottak száma a négy tudományegyetemen abszolút értékben és az összes diplomához viszonyítva (1920–1945)

	Budapest			Debrecen			Szeged			Pécs		
	Dipl.	Németes		Dipl.	Németes		Dipl.	Németes		Dipl.	Németes	
		N =	%		N =	%		N =	%		N =	%
1920–1923	811	131	16,2	63	18	28,6	54	10	18,5	29	8	27,6
1924–1928	877	97	11,1	80	13	16,3	110	10	9,1	44	16	36,4
1929–1933	1333	292	21,9	195	31	15,9	210	42	20,0	144	54	37,5
1934–1938	1506	347	23,0	369	71	19,2	308	58	18,8	183	62	33,9
1939–1943	1320	291	22,0	320	61	19,1	264	48	18,2	123	34	27,6
1944–1945	291	49	16,8	59	6	10,2	67	5	7,5	0	0	0
<i>Mind</i>	5847	1158	19,8	1027	194	18,9	946	168	17,8	523	174	33,3

A német főszakkal megszerzett doktorátusok aránya a dualizmus végi állapothoz képest ugyan emelkedik (vö. a 2. ábra adatait az 1. ábrával), de ennek jelentősége – akárcsak a dualizmus korában – a német szakosok szempontjából nem túl nagy. Itt nem a doktori, hanem a tanári kimenet a mérvadó, ami mindig attól függ, milyenek a némettanári végzettséggel rendelkezők munkaerő-piaci kilátásai. A tanári kimenet a 20-as évek második felében, illetve a 30-as évek végén erősödik, ami a középiskolai piac szerkezetváltásaival, illetve a területi visszacsatolások eredményeként bővülő kereslettel áll kapcsolatban.

3.1.2. A NÉMET SZAKOSOK JELLEMZŐ SZAKPÁROSÍTÁSAI

A német irodalom és nyelv szak választását számos demográfiai és/vagy történeti tényező befolyásolhatta. A legfontosabb toló-, illetve húzó tényezőket a következő fejezetekben tárgyaljuk majd. Mindezek előtt azonban érdemes megvizsgálnunk azokat a szakcsoportokat vagy egyéb szakpárosításokat, amelyek az 1945 előtti Magyarország bölcsészdiplomásait a német szakkal kombináltan jellemezték.

2. ábra. A bölcsészdiplomások megoszlása az oklevél típusa szerint (1920–1945)

A 3. táblázatban gyakoriság szerint láthatók a német szakosok jellemző szakcsoportjai. Rögtön szembetűnik, hogy miközben a szakkombinációk száma viszonylag magas (13 különböző szakpárosításban fordult elő a német), azoknak a szakcsoportoknak a köre, amelyek korszakonként és országosan legalább száz diplomást adtak, igencsak lehatárolt. *A némettel párosított fontosabb szakok azonosak a középiskolai oktatás szempontjából is legfontosabb filológiai tárgyakkal, melyek: a magyar, a latin, a francia, majd az I. világháború után (Budapesten és Debrecenben) az angol.*

Az olasz – hasonlóan az angolhoz – csak 1919 után jelenik meg a német szakpárjaként, de jelentősége elmarad az angolétól. A *történelem*hez kizárólag Budapesten és elsősorban a dualista korszakban társul a német (ez egyébként olyan szakpárosítás, ami nem szerepel a központi szakcsoportlistán); a többi élő idegen nyelv (köztük két honos kisebbségi nyelvvel), illetve a *filozófia* szerepe pedig marginális a német szakos képzés felől nézve.

3. táblázat. A német szakkal kapcsolatos szakpárosítások Magyarország egyetemein (1873–1945)

	Budapest 1920 előtt	Kolozs- vár	Budapest 1919 után	Debrecen	Szeged	Pécs
Német–magyar	447	94	540	108	83	58
Német–latin	188	32	115	22	8	10
Német–francia	142	8	347	57	64	89
Német–angol	0	0	95	5	0	0
Német–olasz	0	0	24	3	2	5
Német–történelem	22	0	5	0	0	0
Német–román/szlovák	7	2	5	0	1	0
Német–filozófia	6	1	1	1	0	0
Német–orosz	0	0	3	1	0	0
Német–egyéb szak*	1	0	1	1	0	0
Csak egy főszakja volt, de az német**	0	0	3	0	0	2
Szigorlati főtárgya német***	28	22	67	2	15	10
Németesek összesen	841	159	1206	200	173	174
Más szakon végzett	4386	633	4878	884	835	344
Nem ismerjük a szakirányát	379	1241	53	1	5	5
Teljes diplomás népesség	5606	2033	6137	1085	1013	523

* Három speciális szakpárosítással találkoztunk még: a némethez kapcsolódva (Budapesten) régészetet, földrajzot és (Debrecenben) testnevelést választott egy-egy személy főszakként.

** Az „egyszakosság” nem feltétlenül jelenti azt, hogy kiegészítő képzésről van szó (bár ez sem kizárt), elképzelhető az is, hogy – akár adatrögzítői hiba folytán – csak az egyik főszak ismert.

*** Nem az összes, szigorlati főtárgyként német nyelv és irodalmat választó számát tartalmazza ez a sor, csak azokét, akiknél egyéb jelzésünk nem volt arra vonatkozóan, hogy német szakosok lettek volna.

A négy legfontosabb szakpár esetében téves lenne azt hinnünk, hogy itt különböző nyelvek közötti választásokról van szó, ami pusztán egyéni érdeklődés kérdése volt. Elég csak a társadalmi nemek megoszlását vizsgálnunk, máris feltűnnek az alapvető osztóvonalak: két modern nyelv együttes tanulmányozása egyértelműen női stratégiára vall. A két világháború között német–francia szakcsoportban a diplomások 70-80%-a nő, ez minden egyetemnél erős női felülreprezentációt jelent. A német–angol szakcsoportban is hasonló a helyzet: a fővárosban 68,4% a női arány, Pécsen és Szegeden nincs még ilyen szakcsoportban végzett hallgató, és Debrecenben is mindössze öt diplomásról tudunk, ami túl kevés ahhoz, hogy a nemi megoszlási adatokat a budapestivel egybevegyük. A modern nyelvekkel szemben – gender szempontból – egyértelműen a latin áll: még a némettel kombinálva is átlagosan a diplomások kétharmada férfi. A harmadik esetünk – a legtöbbször által választott – magyar–német szakpárosítás, ahol a nemi arányok nem a német szakos átlaghoz képest, hanem a böl-

csészátlaghoz képest mutatnak kiegyensúlyozottabb megoszlást (vö. a IX. tábla adataival a mellékletben).

Az imént felsorolt különbségek lényegében megegyeznek azokkal a kategóriákkal, amelyeket a szakválasztás gender aspektusú elemzésekor is felállítottunk ('feminin'/'maszkulin'/'uniszex szakok'). A Horthy-korszakban a németeseken belüli női hányad – Debrecen kivételével – már mindenhol jócskán 50% feletti, és kivétel nélkül minden egyetemen messze meghaladja a bölcsészkarai átlagos női részesedést. Ugyanakkor a IX. táblán az is leolvasható, hogy a némethez kapcsolódó másik főszak gender jellegétől függően ez a női felülreprezentáció vagy tovább erősödik (modern nyelvek), vagy eltűnik (a latinnal párban), vagy a nemi megoszlás viszonylagos egyensúlyához vezet (a magyarral együtt). *A szakokkal kapcsolatos gender megállapítások az érintett szakcsoportokra tehát nem automatikusan átvihetők.*

A kérdés ezek után az, van-e bármilyen más jelentős társadalmi eltérés a három szakcsoporttípus között. A társadalmi nemekhez kapcsolódnak bizonyos szociológiai jellemzők, ezért ezek semlegesítése érdekében a három szakcsoporttípust (modern nyelvekkel, latinnal vagy magyarral társított német tanulmány) csak a női diplomások bevonásával hasonlítjuk össze, de tesztek arra utalást, hogy a megállapítások csak a nőkre vagy a teljes bölcsésznépességre is érvényesek-e. Három erős szociológiai háttérmutató segítségével hajtjuk végre ezt az elemzést: *a)* a születési hely települési rangsorban elfoglalt helye, *b)* az adott személy felekezeti hovatartozása és *c)* az apa vagy gondviselő vélelmezett iskolai végzettsége alapján.

Amennyiben a némettel kapcsolatos legnépszerűbb szakpárokat a női diplomások születési helyének rangja szerint hasonlítjuk össze, másfajta osztóvonalakat érzékelhetünk, mint a korábbi gender elemzésekkor. A 4. táblázat arányszámaiból kitűnik, hogy a *német-francia* szakcsoportválasztás relatíve erősebb a vidéki egyetemi városok szülöttjeinél, míg a *német-angol* a budapestiekénél. A vidéki bölcsészkarokon az angol nyelvi képzés mérete és jelentősége messze elmaradt a pestitől, ami talán összefügghet azzal is, hogy német-angol szakos diplomával csak leány-középiskolákban volt esély tanári állások betöltésére, a leányiskolák piaca viszont csak Budapesten volt kellően széles ahhoz, hogy a némettanári oklevéllel rendelkező hölgyek felekezetüktől függetlenül munkát találjanak maguknak. A pestiek aspirációira nyilván az is kihathatott, hogy a főváros kínálta a legszélesebb magán-nyelvoktatási piacot, nem beszélve a gazdasági környezetről – az angolszász érdekeltségű vegyesvállalatok, könyvkiadás, folyóirat-kiadás fordítói, lektori, idegen nyelvi levelezői stb. munkalehetőségeket teremtett.

4. táblázat. A születési hely települési rang szerinti megoszlása a leggyakoribb német szakpárok összehasonlításában a női diplomásoknál (1920–1945)

	Német-Magyar		Német-Latin		Német-Francia		Német-Angol		Összes germanista		Összes diplomás	
	N =	%	N =	%	N =	%	N =	%	N =	%	N =	%
Főváros	89	23,7	12	24,5	137	32,7	38	56,7	303	30,7	1146	31,7
Egyetemi város	19	5,1	2	4,1	44	10,5	2	3,0	75	7,6	244	6,7
Nagyváros	21	5,6	6	12,2	41	9,8	9	13,4	82	8,3	334	9,2
Város	103	27,5	11	22,4	93	22,2	10	14,9	237	24,0	817	22,6
Nagyközség	90	24,0	10	20,4	57	13,6	5	7,5	168	17,0	590	16,3
Kisebbségi település	53	14,1	8	16,3	47	11,2	3	4,5	122	12,4	484	13,4
Mind	375	100	49	100	419	100	67	100	987	100,0	3615	100,0

Ami a német magyarral vagy latinnal való kombinációját illeti, e két szakcsoport között lényegi eltérések nincsenek, sőt azt mondhatjuk, hogy ezek együtt különülnek el a két élő nyelvi szakcsoporttól, mégpedig azon a módon, hogy mind a magyarosokra, mind a latinosokra jellemző, hogy aránylag magas a nem városi környezetből érkezettek aránya (37-38%, miközben a bölcsészátlag és a németes átlag is 30% alatt marad). Itt már felsejlik, hogy: *élő idegen nyelvet tanulni – túl az alapvetőnek ítélt gender determináción – egy sajátos értékrendet takar, amit az idegen kultúrák befogadására nyitottabb nagyvárosok könnyebben közvetítenek.*

A szakválasztások mögött tehát mindig értékválasztások húzódnak meg – s ez különösen érvényes a nyelvi-irodalmi stúdiumokra. Néha már-már úgy tűnik, mintha a tanulmányok irányának megválasztásában az értékrendek vagy szimbolikus kódok megjelenítése, kifejezése nagyobb súllyal esne latba, mint a karrieraspirációk. Az 5. táblázat egyes számai is ezt jelzik a számunkra.

5. táblázat. A nagyobb felekezeti csoportok megoszlása a leggyakoribb német szakpárok összehasonlításában a női diplomásoknál (1920–1945)

	Német-Magyar		Német-Latin		Német-Francia		Német-Angol		Összes germanista		Összes diplomás	
	N =	%	N =	%	N =	%	N =	%	N =	%	N =	%
Római kat.	228	61,0	27	55,1	229	54,8	27	40,3	569	57,9	2150	60,3
Református	78	20,9	4	8,2	50	12,0	9	13,4	144	14,7	589	16,5
Evangélikus	32	8,6	8	16,3	31	7,4	9	13,4	88	9,0	304	8,5
Izraelita	30	8,0	10	20,4	98	23,4	17	25,4	161	16,4	440	12,3
Egyéb	6	1,6	0	0,0	10	2,4	5	7,5	20	2,0	84	2,4
Mind	374	100	49	100	418	100	67	100	982	100	3567	100

A vallási megoszlás legfontosabb jelenségei:

1. *Két markáns elhatárolódást tapasztalhatunk a német szakon tanuló női bölcsészeknél: a római katolikusok egyértelműen diszpreferálják az angolszász kultúrát középpontba helyező tanulmányi utakat, míg a zsidó nők átlagos súlyukhoz képest távol maradnak a német–magyar szakcsoporttól.* (A római katolikusok német–angol szakpárral a férfiaknál is alulreprezentáltak; a német–magyar szakcsoportban viszont a zsidó férfiak még a nőknél is kisebb valószínűséggel jelennek meg, férfiaknál az összes izraelita aránya e szakcsoportban csak 5,9%.) Az izraelita felekezetű nők elhelyezkedési esélyeit figyelembe véve, valószínűleg reális helyzetfelismerésre vall, hogy a német–magyar szakos képzéssel szemben inkább választották – a középiskolai szférában jóval kevesebb álláslehetőséget kínáló, de a magánoktatásban vagy egyéb szabad bölcsész pályákon hasznosítható – német–angol szakcsoportot. Ami azonban még magyarázatra szorul: miért nem hasonlóan alacsony az izraelita nők részvétele a *német–latin* szakcsoportban, mint a német–magyarban, hiszen a klasszikus nyelvek, ha lehet, még inkább a középiskolai oktatás területére irányították a végzeteket. Erre a kérdésre majd akkor tudunk választ adni, ha a többi szakra is elvégeztünk hasonló elemzéseket. A bölcsészdiplomások középiskolai piacról kiszorult tagjai bizonyos szaktudományi profillal jobb esélyekkel jutottak állásokhoz – ami tipikusan lehetett a német, lehetett akár a latin is, de jellemzően nem lehetett a magyar. Ez nem több mint egy hipotézis, ami még ellenőrzésre szorul.
2. *A két nagy protestáns tábor a latinnal kapcsolatos döntéseiben mutat eltérő vonásokat. A református hölgyeknél is találkozunk azzal a latinellenes attitűddel, amire korábban már utaltam a szakválasztásokról szóló leírásban (2.4.4.); az evangélikus nők nem diszpreferálják a német–latin szakot, sőt erősen felülreprezentáltak e szakcsoportban.* A reformátusoknál itt egy általános – tehát a férfiakra is jellemző – stratégiáról van szó (az összes református diplomás aránya a német–latin szakcsoportban 8,7%); az evangélikusoknál viszont a német–latin szakpárnál egy szignifikáns gender különbséget fedezhetünk fel: míg a nők kedvelik, az evangélikus férfiak kimondottan kerülnek ezt a szakcsoportot (arányuk mindössze 2,9%). Azaz: a latin tanulmányokkal kapcsolatban megfigyelt protestáns averzió csak az evangélikus nőknél fordul át pozitív attitűdbe, de ebben az esetben is a német szakkal kiegészülve.
3. *A harmadik jelenség, amire itt felfigyelhetünk, a reformátusok vonzódása az első számú nemzeti tárgyhoz, a magyarhoz.* A keresztény csoportok szaktudományi orientációjának bemutatásakor már jeleztem, hogy – a római katolikusokkal szemben, akik elsősorban a latin és a francia filológia iránt mutatnak nagyobb érdeklődést – a reformátusok a nemzeti tárgyakat helyezik előre. Ez az összefüggés a német szakos hölgyekre leszűkített elemzésünkben a reformátusoknál pregnáns módon megjelenik (és a református férfiakra legalább ennyire jellemző).

Végezetül vizsgáljuk meg a család társadalmi státuszának szerepét, amit esetünkben az apa/gondviselő vélelmezett iskolai végzettsége fog kifejezni (6. táblázat).

6. táblázat. Az apa/gondviselő vélelmezett iskolai végzettsége a leggyakoribb német szakpárok összehasonlításában – csak a női diplomásoknál (1920–1945)*

	Német– Magyar		Német– Latin		Német– Francia		Német– Angol		Összes germa- nista		Összes diplomás	
	N =	%	N =	%	N =	%	N =	%	N =	%	N =	%
Elemi	10	3,3	0	0,0	11	3,1	0	0,0	20	2,5	80	3,0
Polgári	48	15,9	9	20,5	52	14,7	3	5,3	123	15,3	449	17,0
Középis- kola	91	30,2	12	27,3	94	26,6	8	14,0	213	26,6	745	28,2
Főiskola	112	37,2	14	31,8	139	39,4	26	45,6	314	39,2	971	36,8
Doktorok**	40	13,3	9	20,5	57	16,1	20	35,1	132	16,5	395	15,0
Mind	301	100	44	100	353	100	57	100	802	100	2640	100

* Az 'apa foglalkozása' változónál 19%-os adathiányunk van, amit nem vettünk figyelembe, így a százalékok 'Valid percent'-ként értelmezendők.

** 'Doktorokon' azokat az egyetemi diplomásokat értjük, akik hagyományosan doktorival záródó tanulmányokat folytattak, vagyis a jogászokat és az orvosokat.

A szociodemográfiai háttérváltozók egyik legerősebbike az apa foglalkozásával összefüggő iskolázottsági mutató – ez az a háttérváltozó, amely az egyetemi népességen belül a legtisztább osztóvonalat hozza létre férfiak és nők között.

1945 előtt a továbbtanuló nők általában iskolázottabb társadalmi rétegekből származtak, mint a férfiak. A bölcsészkarok végzettjei között is markáns ez a különbség: a diplomás apák aránya (a doktorokkal együtt) a férfi hallgatóknál átlagosan 30,7%, míg a nőknél 51,8%.

A 6. táblázat szürkével kiemelt oszlopai azonban azt is jelzik a számunkra, hogy német szakon még a bölcsészátlaghoz képest is nagyobb valószínűséggel találkozunk magasan kvalifikált apával a háttérben. Minden további különbség, ami a női táboron belül az apák iskolázottságával kapcsolatban még feltárható, az egész bölcsészdiplomás népességre érvényes. Ezek közül két jelenségre érdemes felfigyelnünk: a) a latint választóknál a diplomás apák relatíve ritkább előfordulására, valamint b) a német–angol szakcsoportban az iskolázott apák szembetűnően nagy számára.

A németet és latint választó hölgyeknél nem szabad, hogy megtévesszen minket a doktorival rendelkező apák enyhe felülreprezentációja. A latin maszkulin szak, vagyis választása többnyire a férfiakra jellemző – ezért feltehetjük, hogy a latint választó lányoknál volt valamilyen speciális tolóerő, ami e szak felé orientálta őket. A jogi vagy orvosi végzettségű apák a latin nyelv alapos ismeretét valószínűleg értékesnek tartották, hiszen a latin a mindennapi munkájuk eszköze volt, így az ő értékrendjükkel azonosuló leánygyermek rendelkezhetett azzal a speciális motivációval, ami őt a latin szak felé terelte.

A német–angol szakcsoportról korábban már megállapítottuk, hogy végzettjei igen nagy valószínűséggel jönnek Budapestről. Most már azt is tudjuk róluk, hogy hasonlóan nagy arányban jönnek iskolázottabb környezetből. Azt azonban még nem tudjuk, hogy a Budapesten születettek, és az iskolázott apák gyermekei valójában nem átfedő halmazokat alkotnak. A diplomás apával rendelkező hölgyek fele született csak a fővárosban – a két változó tehát valamilyen mértékben egymástól függetlenül járult hozzá a német–angol szakcsoport elitjellegéhez.

A szakpárosítások összehasonlító elemzéseinek talán legfontosabb tanulsága, hogy a „német szakosok” valójában egy olyan virtuális közösséget alkotnak, amely társadalmi jegyeikben igen eltérő alcsoportokból áll. A némethez kapcsolódó szakcsoportok a főszakok saját átlagához képest akár ellentétes tulajdonságokkal is rendelkezhetnek (lásd pl. a német–latin szakosok nemi megoszlását). Ettől függetlenül megalkotható a német szakosok szociológiai profilja, csak vállalnunk kell annak ódiumát, hogy ezzel szükségképpen „homogenizálunk” egy egyébként meglehetősen heterogén szakmai közösséget.

3.2. A „németszakosság” szociológiai profilja

Egy-egy szaktudományra társadalmi profilt alkotni annak tudatában, hogy a képzés szakpárokba rendezett, nem éppen ellentmondásoktól mentes vállalkozás, mégis azt kell mondanom: az egyedüli módja annak, hogy leírassuk, melyek a legfontosabb társadalmi-kulturális jellemzők, melyek az egyes szakterületeken végzett bölcsekszeket a „közös érdeklődésen” túl – ami inkább szociálpszichológiai, mint szociológiai kategória – összekapcsolják.

A „németszakosság” társadalmi jellemzőit az egyes személyek szociodemográfiai adataira támaszkodva alkotjuk meg. Ezek: *a)* az apa foglalkozásából, *b)* a diplomás vezetéknévének jellegéből, *c)* felekezeti hovatartozásából és *d)* születési helyéből származtatott változók, valamint *e)* a születési helyhez kapcsolt járás-, megye- vagy városszintű adatok az 1881-es illetve az 1910-es népszámlálási statisztikák alapján.

Az alkalmazott változók ebben a fejezetben nem arra szolgálnak, hogy segítségükkel leírjuk, mi jellemző általában a német szakon végzettekre, hanem arra, hogy feltárjunk néhány fontos attribútumot, amely a német szakon végzetteket a bölcsekszeken belül megkülönbözteti.

Mivel Kolozsváron a szakmegjelölések a mennyiségtani és természettudományi karon szisztematikusan hiányoznak, 1919 előtt csak a humánbölcsekszeken belül végzünk összehasonlító elemzést, a két világháború között viszont mindkét alapsokaság, a teljes bölcsešnépesség, illetve a humánbölcseš népesség adatait is figyelembe vesszük. Az elemzésbe értelemszerűen csak azokat a személyeket vonhatjuk be, akiknél találtunk szakmegjelölést. Az egyes diplomás csoportok közötti különbségek nagyságát a demográfiai változók

kategóriáinak megoszlási arányszámai, illetve az azonos kategóriákban mért arányszámok hányadosai (reprezentációs értékek) fejezik ki. A fent megnevezett változók értékeit összefoglaló táblázatokban közlöm le a mellékletben (X–XXIII. táblák), az alapadatokból kiinduló „mélyfúrások” eredményeit pedig a szövegben ismertetem. Korszakonként készítettem el a leírást, de arra utalok, ha bizonyos szociológiai jegyek mindkét történelmi korszakban tetten érhetők. Első megközelítésben országosan összesített adatokra támaszkodtam, abból a feltevésből kiindulva, hogy a németszak-választás mögött olyan erős társadalmi összefüggések húzódnak meg, amelyekre az intézmények szervezeti kultúrájának, rekrutációs jellemzőinek, személyi vagy infrastrukturális adottságainak kevésbé van befolyásuk. Ezt a kiinduló hipotézist azonban a fejezet végén ellenőrizni fogom.

3.2.1. A NÉMET SZAKON DIPLOMÁZÓK TÁRSADALMI JELLEMZŐI A DUALIZMUS IDEJÉN

Az egyik legerősebb háttérváltozóval a dualizmus kori bölcsészdiplomás népességen csak részleges vizsgálatokat végezhetünk. Ennek oka, hogy a diplomakönyvekben, amelyek a fővárosban az egyedüli forrásaink voltak, nem szerepeltek adatok az apa/gondviselő foglalkozásáról. Ennélfogva, amit az apák foglalkozásával, státuszával kapcsolatban leírhatunk, kizárólag a kolozsvári bölcsészek adatain alapul.

A humánbölcsészek átlagos értékeihez képest, a családfők feltételezett iskolai végzettségében két jelentősebb eltérés figyelhető meg: a német szakosok iskolázottabb apákkal rendelkeznek, illetve körükben gyakrabban találkozhatunk orvosi vagy jogi diplomákkal rendelkező családfenntartókkal. (Lásd a X. táblát a mellékletben.)

Ha hozzávesszük az apák foglalkoztatottsági státuszának és foglalkozási ágazatának német-specifikus jellemzőit is (XI. és XII. táblák), a kép árnyaltabb lesz. A foglalkoztatásnál az önálló egzisztenciák tűnnek jellemzőbbnek. A jogi és orvosi diplomák gyakorisága valószínűsíti az önálló státuszú szülők magasabb arányát. Ez a németesekre is érvényes: A német szakosokon belül a jogász apák 42,9%-a, az orvos apák 66,7%-a volt önálló egzisztenciájú. A kolozsvári bölcsészek átlagában ez a jogász apákra 26,2%-ban, az orvosokra 65%-ban érvényes, vagyis: *a német szakon végzettekre az önálló orvos vagy ügyvéd apa egyaránt jellemző, de különösen a magánpraxissal rendelkező ügyvédek jelennek meg szakspecifikus csoportként.*

A másik meghatározó csoport azok közül az önálló kisegzisztenciák közül kerül ki, akik – feltehetően polgári iskolai végzettséggel – mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi tevékenységet űznek. Ennél a csoportnál a németesek eltartói között jelentősebb arányban találunk kereskedőket (ez az önállók 28,6%-a), kisebb mértékben gazdálkodókat (26,5%) és még kevésbé iparosokat (18,4%). A humánbölcsészek átlagában a kereskedőknél és iparosoknál fordított a vi-

szony: az iparosok adják az önállók 33,2%-át, a kereskedők pedig csak a 19,4%-át. Vagyis: *ahogy a felsőbb iskolázottsági csoportoknál az önálló ügyvédek, úgy a kisegzisztenciáknál az önálló kiskereskedők jelentik a németesekre speciálisan jellemző apai foglalkozást.*

Talán nem véletlen, hogy nem az iparosok, hanem a kereskedők felülreprezentáltak a németes csoportban: amennyiben feltesszük, hogy a szakválasztás és az apák tevékenysége között kapcsolat van, úgy e különbségre magyarázatul szolgálhat, hogy a kereskedők többnyire szélesebb piacon működnek, és gyakrabban járnak külföldre (pl. árubeszerzés céljából), mint a lokális megrendelőkre támaszkodó iparosok. Mindebből már sejthető (de a XIII. táblából ki is olvasható), hogy német szakon nagy valószínűséggel tanultak, illetve végeztek zsidó, illetve német kispolgári és értelmiségi családok gyermekei. A kereskedői tevékenység a családon belül mind a zsidó, mind a keresztény hallgatónál pozitívan hatott ki a német szakos oklevelek megszerzésére.

Mielőtt a felekezeti tényezők rendszeres leírására áttérnénk, meg kell említenünk azonban még három foglalkozási ágazatot, melyek kiugró felül- vagy alulreprezentációt mutattak a németeseknél.

Felülreprezentált a 'védelem', ahova nemcsak a hivatásos katonák, hanem a csendőrök, rendőrök, fegyőrök is besoroltattak. Ennél a foglalkozási kategóriánál másfajta motivációt kell keresnünk a németszak-választásra, mint az önálló egzisztenciájú szülők gyermekeinél. A rendfenntartó/honvédelmi szervezetekben dolgozó apáknál a német nyelvi háttérre utaló jelzésünk (német névjelleg) nem erős; túlnyomórészt római katolikusokról (75%) vagy evangélikusokról (25%) van szó, kiknek részesedése a németesek között magasabb a bölcészátlagnál, ugyanakkor nem találunk sem izraelitát, sem reformátust e csoportban.⁷⁰ Erre a jelenségre kétféle magyarázat kínálkozik: 1. A fegyveres testületekben dolgozó apák gyermekeinél megmutatkozó német nyelvi orientáció fakadhat abból a lojális attitűdből, ami e családokat az államhatalommal – vagyis: a K.u.K.-Monarchiával – szemben jellemezte. A tisztek nagyobb része a K.u.K.-Hadsereg szolgálatában állt, mindennapi nyelvhasználata a német volt, és jó eséllyel német nyelvterületen (pl. Krakkó vagy Lemberg környékén) állomásozott. Az sem kizárt, hogy a tiszt-gyerekek részben ilyen területeken nőttek fel. 2. Ebből azonban mindjárt következne egy másik magyarázat is, miszerint: a német nyelvi szocializáció felerősítheti annak valószínűségét, hogy a gyermek a későbbiekben – elhatárolódva apja zárt és fegyelmező világától – a szabad bölcészpályák egyikét, nyelvi kompetenciája folytán éppen a német filológiát választja életpályául. E két lehetőség közül – ismervén és előre bocsát-

⁷⁰ Ennek ellenére nem kizárt, hogy itt ténylegesen német háttérűekről van szó. Mint Hajdu Tibor kutatásaiból ismert, az osztrák–magyar hadsereg tiszti karában az I. világháborúig kevés magyar volt, még 1919 után is a német származásúak viszonylag nagy aránya jellemezte a magyar hadsereget, különösen annak magas rangú tisztjeit. Lásd pl. in HAJDU 1980: 29.

ván a későbbi elemzések eredményeit – az első hipotézist tartom valószínűbbnek, s amennyiben a fegyveres szolgálatot ellátó apákkal kapcsolatos hipotézis helytálló, akkor hasonlóképpen – bár fordított előjellel – magyarázatot találhatunk arra is, miért olyan feltűnően alulképviseltettek német szakon a kulturális területen dolgozó vagy az egyházak alkalmazásában álló családfők. Az evangélikus lelkészeknél még felmerülhet, hogy gyermekeik német tanulmányaikat valamely külföldi egyetemen végzik; a reformátusokkal azonban már más a helyzet: ők nacionalizmusukkal sem tudják összeegyeztetni a németes orientációt. Lojalitás a legfőbb parancsadóval szemben egyfelől, hazafiság másfelől – lehetséges, bár nehezen bizonyítható interpretáció. A kultúra területének alulreprezentációja azonban még mindezek mellett is feltűnő, különösképpen, mivel a német szakon végzettekre jellemző marad 1919 után is. A kolozsvári bölcsesek között sajnos elenyésző számban fordulnak elő apák ebből az ágazatból, s foglalkozásuk is igen eltérő, így a kultúra területén aktív apákkal az I. világháború utáni korszakban foglalkozunk.

A továbbiakban a pesti egyetem adatait is be tudjuk vonni az elemzésekbe. Mint látni fogjuk, ez nem hoz létre ellentmondást az eddigi eredményekkel, a nagyobb esetszám miatt a megállapításaink statisztikai bázisa ugyanakkor sokkal biztosabb. *A diplomások névjellegéből és felekezeti hovatartozásából megalkotott kombinált változónk alapján megállapíthatjuk, hogy a dualizmus idején a német-szak-választás mögött a német kisebbségek (erdélyi szászok, felvidéki cipszerek, dunántúli svábok stb.),⁷¹ illetve az asszimiláció útjára lépő (valószínűleg neológ) zsidók nyelvi kötődését kell keresnünk.*

A XIII. tábla számaiból már az első pillantásra kitűnik, hogy a németszakosság társadalmi összefüggései között kiemelt helye van a nyelvi-felekezeti hovatartozásnak. A német névjellegű és a névjellegük alapján „külföldi származásúnak” tekinthető személyeken kívül minden más kisebbségi csoport alulreprezentált. Ezt ellensúlyozni a vallási hovatartozás dimenziójában csak három felekezet, az evangélikus, az izraelita és a református tudja – nagyon eltérő módon és eltérő jelentéssel.

Az evangélikusok nem német névjellegű csoportjainál is a humánbölcész-átlaghoz közeli értékek jelennek meg, nem érik el a német evangélikusokra jellemző részvételi arányt, de erősebb nyitottságot mutatnak a német szak iránt, mint más felekezetek ugyanazon nemzetiségi csoportokon belül. Ebből arra következtethetünk, hogy *az evangélikus háttér önmagában is pozitívan hat a németszakosságra.*

⁷¹ A „sváb” megnevezés gyűjtőfogalom: a 18. század folyamán három hullámban Németország különböző területeiről betelepült, ennél fogva különböző német dialektusokat beszélő, Duna-menti német ajkú római katolikus lakosságot jelöli. A „szász” hasonlóképpen összefoglaló neve a 12–13. században Erdélybe vagy a Szepességbe települt német eredetű népességnek, utóbbit nevezhetjük még „felvidéki vagy szepességi cipszernek”. Lásd in TILKOVSKÝ 1989: 15.

*A reformátusok a német szakos diplomások között csak német vagy román névjelleggel jelennek meg átlagon felüli arányban, egyébként kimondottan diszpreferálják ezt a filológiai irányt.*⁷² Egy újabb jelzése annak, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között a németszakosság – vagy éppen e tudományszak elkerülése – a nemzeti-politikai elköteleződés kifejeződésének egyik lehetséges módja volt. A német névjellegű reformátusoknál a nyelvi kötődés valószínűleg „felülírta” a politikai nézetrendszer diktálta döntéseket; a román névjellegűeknél pedig éppen a németszakosság nyújthatott lehetőséget a magyar felett álló referencia-pont kijelölésére.⁷³

A német szakos bölcsészdiplomások között az izraeliták kizárólag magyar névjelleggel felülreprezentáltak. A német névjellegűek aránya a bölcsészátlaghoz közeli, ami a német háttérűek jelenlétéhez képest szembetűnően alacsony részesezés, a szláv névjellegű zsidók aránya pedig jóval a bölcsészátlag alatt marad. A német és a szláv névjellegű zsidók távolságtartó magatartása már jelzi, hogy itt egy asszimilációs jelenséggel van dolgunk. A névmagyarosítás egyike az első lépéseknek az asszimiláció útján, ugyanakkor a vallási hovatartozás – különösen a zsidó neológia német nyelvi beágyazottsága miatt – elegendő ösztönzést adott a német nyelvi-kulturális kötődés illetén megjelenítésére. A másik alapösszefüggés azonban az izraelita felekezetű bölcsésztanárok alkalmazásában rejlik: A dualizmus idején – teljes zsidó középiskolák nem lévén – az izraelita felekezetű diplomások többnyire állami és városi intézmények alkalmazottjai. A többi felekezeti csoporthoz és a zsidók bölcsészképzésben betöltött szerepéhez képest az izraelita felekezetű diplomások alkalmazási rátája – egy-egy rövidebb időszakot leszámítva, mint a századforduló – meglehetősen alacsony volt, a közületi szektorban való elhelyezkedésben viszont a magyar névjelleg előnynek számított.

A születési hely rangjánál – lásd a XIV. táblát a mellékletben – részben érvényesül a német szakosok eltartóinak iskolázottságában is megjelent polgárosodottabb háttér. Itt a nagyvárosi közegeből érkezettek enyhe felülreprezentációja szolgál erre jelzésül. Ezenfelül még két kategória emelkedik ki értékeivel: a járási székhelyekről,⁷⁴ illetve a fővárosból származók csoportja. Hiába is szűkítjük le az elemzést e két településtípusra, sem a német, sem a zsidó háttérűekre nem lesz jellemzőbb a németszakosság, mint a teljes népességre. A budapesti születésűeknél a magyar nevű evangélikusok felülképviseltsége megjelenik, de a magyar névjellegű zsidók, illetve a német háttérűek különböző vallási cso-

⁷² A reformátusok német nyelvvel szembeni attitűdjére jellemző adat, hogy 1860 előtt a Debreceni Református Kollégium diákjai közül – ha hihetünk Kovács Teofil adatainak – mindössze 1,4% volt a „német szóra menők” aránya. Ők is elsősorban a német evangélikus övezetek városaiban tartózkodtak nyelvtanulás céljából (Lőcse, Késmárk, Eperjes, a Szepesség, Pest és Pozsony voltak a kedvelt célpontok). Vö. Kovács 2012: 223.

⁷³ Német háttérű reformátusok elsősorban a Budapestről, a Királyhágón túlról, a Duna–Tisza közéről és a Tisza jobb partjáról érkeztek.

⁷⁴ A ‘járásszékhely’ kategóriánk azokat a járásközpontokat foglalja magában, amelyek a dualizmus korában nem nyerték el a nagyközségi besorolást.

portjai értékeikkel messze elmaradnak a német szakos átlagtól (a német szakosokra a magyar nevű zsidóknál 1,5-szörös, a német háttérűeknél 1,7-szeres felülreprezentációt mérhettünk, ugyanezen értékek a budapesti születésű német szakosokra a magyar zsidóknál 1,2, a német névjellegűeknél 1,1). Vagyis: a 'születési hely rangja' változónk értékei mögött nem ugyanazok az összefüggések húzódnak meg, mint amire eddig felfigyeltünk.

Itt egy olyan csoport emeli ki a járásszékhelyeket és Budapestet a települések sorából, mely eddig a vallás és a nemzetiségi háttér dimenziójában nem játszott szerepet: a felekezetnélkülieké. Ez a kategória azonban majdhogynem „kezelhetetlen”. A „felekezetnélküliség” annyit tesz, hogy nincs adatunk az adott személy vallási háttéréről, ami származhatott abból, hogy az illető nem adta meg a vallását – mert hátrányosnak vélte, éppen vallásváltáson gondolkodott, vagy ténylegesen ateistának tekintette önmagát –, de származhatott egyszerűen abból is, hogy ez az információ bizonyos időszakokban a forrásokból nem volt kinyerhető. A budapesti diplomakönyveknek erről van szó: az 1919 előtti pesti bölcsészdiplomások 41%-ánál hiányzik a felekezeti jelzés, mert a vizsgajegyzőkönyvekbe ezt az adatot nem mindig vezették be. A vallási és nemzetiségi kombinált csoportosításban (XIII. táblázat) a felekezetnélküliek értékeit nem is tüntettük fel, mivel a saját nemzetiségi csoportjukon belül nem tért el a viselkedésük az átlagtól. (Ennek örülni kell, mert alátámasztja, hogy nem szisztematikus az adathiány.) Most azonban, hogy a születési hely típusával összefüggésben rábukkantunk a felekezetnélkülieknél egy, a fő áramtól eltérő magatartásra, szükségünk lenne valamilyen fogódzóra.

A felekezetnélküliek elsősorban a járásszékhelyekről vagy a fővárosból szereznek az átlagosnál nagyobb arányban német diplomát. A magyar névjellegűek között, akik (leszámítva a zsidókat és az evangélikusokat) német szakon általában alulreprezentáltak, a járásszékhelyeken születetteknek 2-szeres felülreprezentációt mérhettünk. Budapest vonatkozásában különösen a nem magyar névjellegű felekezetnélküliek jelennek meg erősen felülreprezentált csoportként: a magyar és a német háttérűeknél 1,2, a szláv nevűeknél 1,9, az egyéb névjellegűeknél 2,6 a reprezentációs érték. Ők adják a fővárosi születésű német szakosok 16%-át. A születési hely pontos lokalizálása a járásszékhelyek esetében nem hozott eredményt: nagyon eltérő környezetből származtak (Trencsén, Árva, Pozsony és Zala megye); egyik járásban sem haladta meg a német lakosok aránya a 6%-ot; a magyar lakosoké pedig 4 és 74% között mozgott, a nevek alapján nem névmagyarosítás során szerzett magyar névjellegről van szó, tehát a nemzetiségi háttérnek nincs értékelhető szerepe. Egyéb társadalmi jegyben sem találtam azonosságot. Túl sok jegyet nem is tudtam vizsgálni, mivel a felekezetnélküliek 96%-a a pesti egyetemen végzett, a járásszékhelyről érkezők mind, így kiestek az apák adatai (ebben majdnem teljes körű 1919 előtt Budapesten a hiányunk), a felekezet nem meghatározott, a nemzetiségi jelleg nem tipikus, a születési hely szempontjából nincs szignifikáns különbség a felekezetnélküli németes és nem németes csoport között. A járásszékhelyek jelentőségét így nem tudtam megmagyarázni.

A Budapesten születetteknel a négy felekezeti adattal nem rendelkező bölcész-diplomás olasz és francia névjelleggel bír, ami enyhe jelzése lehet annak, hogy nem teljesen kizárt (már amennyiben ez pl. svájci vagy franciaországi eredetet mutat) a tényleges felekezetnélküliség, de ebből még a szekularizáció és a németszakosság kapcsolatára vonatkozóan semmilyen következtetést nem vonhatunk le.

A külföldiek jelentősége a dualizmus kori német szakos képzésben ugyanakkor kiolvasható a születési hellyel összefüggő másik két táblázat adataiból is (lásd a XV. és XVI. táblákat a mellékletben). A regionális csoportosítás során külön kategóriákat állítottunk fel az országhatáron kívül, de a Monarchián belül születettek, a Monarchián kívülről érkezők, valamint a Fiume és környékéről vagy Horvát-Szlavóniából származók számára.

A dualista Magyarország határain kívül születettek viszonylag kis hányadot (2,4%-ot) adnak hozzá a német szakon végzettekhez, mégis: *a németszakosság egyik karakterisztikus jegyét, a nem magyar gyökerű hallgatók részvételét erősíti a jelenlétükkel.* Az ország határain belül is azok a régiók emelkednek ki a németszakosság szempontjából, ahol a lakosság nemzetiségi összetétele vegyes, a kulturális sokszínűség felekezeti vonatkozásban is adott, s különösen, ahol a német anyanyelvű, illetve evangélikus lakosság jelentősebb arányú. Regionálisan ez a Tisza–Maros között és a keleti Felvidéket jelenti mindenekelőtt.

A Tisza–Maros közén kell keresnünk az egyik legfontosabb lokális kapcsolatot a németszakosság és a születési hely társadalmi jellemzői között (ezt később a regreeszioelemzés is alá fogja támasztani). Felvetődhet a kérdés, hogy nem hasonló jelenséggel van-e itt dolgunk, mint a román névjellegrű reformátusok esetében, akikről úgy gondoltuk, hogy a németszak-választás a magyar szupremáciával (ezen belül a felekezetük deklarált magyar nyelvűségével) való szembefordulásuk kifejeződése lehet. A Tisza–Maros közti népességből hasonló magatartásra a szerbek, németek vagy románok által dominált területeken a magyar kisebbség vagy a magyarlakta településeken a szerb vagy német kisebbség vonatkozásában számítottunk. A regionális elemzések alapján mindez indokoltnak tűnik. A Tisza–Maros közti nemzetiségi csoportokból a magyarok a német szak iránt csak akkor mutatnak nyitottságot, amennyiben román vagy német túlsúlyú településeken születtek (1,2-es, illetve 1,7-es felülreprezentáció), a magyar nyelvű területekről származók viszont kimondottan diszpreferálják a germanisztikát (0,4-es alulreprezentáció). A német háttérűeknél a kisebbségi helyzet csak a szerb településeken ösztönöz germanista tanulmányokra (1,4-es felülreprezentáció), viszont náluk – logikusan – a német nyelvi közeg sem kontraproduktív (1,1-es felülreprezentáció). A szerb–horvát névjellegrűeknél mind a magyar, mind a szerb–horvát környezet visszafogóan hat (0,3-as, illetve 0,5-ös reprezentációs érték), de a román vagy német többségű települések illetve a vegyes etnikumú területek⁷⁵ pozitívan befolyásolják a németszak-választást.

⁷⁵ Ez azt jelenti, hogy egyik nemzetiségi csoport sem éri külön-külön az 50%-ot.

Az ebből a régióból származó román névjellegűek között nem volt német szakos diplomázó.

Az eddigi elemzések tehát arra engednek következtetni, hogy a németszak-választás a kisebbségben élők egyik jellemző tanulmányi stratégiája volt. A német kultúrához való közeledésükkel egy olyan szimbolikus térben helyezhették el magukat, amely a helyben domináns nemzetiségek felett állt. Ez nem feltétlenül jelentett politikai vagy ideológiai elhatárolódást, itt előtérbe kerülhettek a szakválasztás pragmatikus szempontjai is. A német szakos diploma a kisebbségi helyzetben lévők alkalmazását jelentősen megkönnyítette: a német nyelv és irodalom egyike volt a középfokú oktatásban kiemelt helyen szereplő műveltségi területeknek, bármely iskolatípusban (kivéve a német tannyelvű iskolákat) hasonlóan magas óraszám kapcsolódott hozzá, ugyanakkor nem állítottak olyan speciális elvárásokat a némettanárokkal szemben, mint ami a politikai szempontból kulcs-tárgyként kezelt, s ennél fogva ideológiai tartalmakkal terhelt magyar, történelem, földrajz esetében érzékelhető volt.

Az, hogy a német szakosok szocializációs közegében három tényezőnek – a német anyanyelvűek, az evangélikusok és a külföldiek jelenlétének – meghatározó szerepe van, a dualizmus korához tartozó utolsó táblánkkal is igazolható (XVI. tábla a mellékletben). A diplomások születési helyének lakossági jellemzői közül elsősorban e három kategóriában jelennek meg különbségek német szakosok és nem német szakosok között. A zsidók jelenléte a születés helyén ilyen hatással nincsen, ami egyáltalán nem mond ellent annak, amit a különböző névjellegű zsidó csoportokról eddig állítottunk: ha a német szak iránti nyitottságot az asszimiláció útján járó zsidókra tartjuk jellemzőbbnek, a születés helyén nem várhatunk erős zsidó lakossági hányadot, avagy nem számíthatunk arra, hogy ennek komoly befolyása lehet a zsidók németes orientációjára.

3.2.2. A NÉMET SZAKON DIPLOMÁZÓK TÁRSADALMI JELLEMZŐI A HORTHY-KORSZAKBAN

A két világháború között a német szakos diplomás adatokat mind a teljes bölcsésznépesség, mind a humánbölcsész-népesség adataival szembeállítjuk, így lehetőségünk lesz arra, hogy az egész bölcsészkar társadalmi összetételéről is tájékozódjunk, miközben a dualizmuskori és a Trianon utáni német szakos jellemzőket összehasonlítjuk.

Az apák iskolázottságánál máris feltűnik (lásd a XVII. táblán a mellékletben), hogy most már nemcsak egy-egy kategóriában jelentkezik a különbség németesek és nem-németesek között, hanem az összes kategória alapján alakul ki a kép, miszerint: *a német szakon végzetek a bölcsészdiplomások átlagánál iskolázottabb szülők gyermekei.* Az elemi vagy polgárit végzett apák ritkábban fordulnak elő, a középiskolai végzettségnek azonosak az esélyei, a diplomás szülők esetében pedig már a németesek értékei a jobbak. *A német szakosok iskolázottabb*

háttére azonban azzal magyarázható, hogy a bölcsészkarokon a két világháború között jelentősen megnő a nők aránya, akik magasabb társadalmi státuszú családokból érkeznek, s mint általában minden élő nyelvi tanulmány, a német is igen népszerű körökben.

A foglalkoztatási szféra tekintetében Trianon után már nem jellemző a német szakon végzettekre, hogy több lenne az önálló egzisztenciájú apa. Sőt: ebben a kategóriában találunk egyedül alulreprezentációt (XVIII. tábla a mellékletben). Ez általános tendencia, és nem a német szakkal áll összefüggésben: a trianoni Magyarországon – köszönhetően a tömeges, elsősorban köztisztviselői áttelepüléseknek, illetve a köztisztviselői réteg megerősítését célzó kultúrpolitikának – jelentősen nő a felsőoktatásban is e társadalmi csoport súlya. 1920 előtt még a humánbölcsészek egyharmadának volt önálló egzisztenciájú családfenntartója, a Horthy-korszakban ez 22%-ra esik vissza, elsősorban a közhivatalt betöltők, illetve közalkalmazottak javára, mely tendencia a németeseknél valamivel erősebben érvényesült, mint a humánbölcsészeknél általában.⁷⁶

Az apákkal kapcsolatban a foglalkozási ágazatokban jelennek meg a szignifikáns különbségek: *a kereskedők mellett a gazdasági szektorban új foglalkozási kategóriaként regisztráltuk a bankárokat vagy az egyéb pénzügyi alkalmazottakat; jelentősebb szerephez jut a tanári réteg önreprodukciója, ami a német szakosok rekrutációjára is kihat; továbbra is túlképviselettel a fegyveres testületek dolgozói, az orvos- és jogász-gyermekek; a kultúra területe pedig még mindig erősen alulreprezentált, akár csak a dualizmus idején.*

Ami a katonákat, rendőröket, csendőröket illeti, az ő esetükben jelentős változás, hogy 1919 után szinte kizárólag tiszti rangban álló apákról van szó, és jelentős számban jelennek meg köztük katonák, illetve magas rangú főtisztek. Az államformában és irányítási rendszerben beállt változások ellenére az ország gazdasági és geopolitikai helyzetéből adódóan a Horthy-éra kormányait – a harmincas évek második felétől – a német nyelvterületek felé nyitott, majd szövetségi politika jellemezte. Tiszti, főleg főtiszti rangban ezzel szembenálló attitűdöt kialakítani – az elért pozíció elvesztésének kockázata nélkül – nehezen lehetett, ezért a korábbi hipotézisemet az államhatalommal szemben lojális csoportok németes orientációjáról erre a korszakra még érvényesebbnek gondolom, mint a dualizmus korára.⁷⁷

A kultúra területén dolgozó apák esetében is fenntartanám, hogy nem kizárható az ideológiai indíttatású távolságtartás, még ha ez nem is feltétlenül a német

⁷⁶ A tendencia a teljes felsőoktatásban megfigyelhető volt. Csökkent a magántisztviselők, kisiparosok és kiskereskedők aránya, miközben nőtt a nyugdíjas altisztéké és kisbirtokosoké. Ladányi ezt a numerus clausus hatásának tekinti. LADÁNYI 2002: 59–60.

⁷⁷ Itt ismét utalva Hajdu Tibor idevonatkozó katonai elitkutatásaira, elképzelhető, hogy a névjellemben már nem tükröződő valódi német háttérrel van szó, s ebben az esetben nyilván kétséges, hogy a lojalitás ténylegesen a magyar kormánnyal szembeni attitűd kifejeződése-e.

kultúrával szembenálló pozíciót takar, hanem pozitív választást a magyar nyelv és kultúra mellett. *Csak két csoport emelkedik ki ebben az ágazatban, akik kimondottan preferálják a német szakos tanulmányokat: a zenész, illetve a könyvnyomda-tulajdonos apák gyermekei, utóbbiak között nagyobb arányban zsidó vallásúakkal.* Valószínűleg nem véletlen e két ágazat pozitív viszonya a német nyelvhez: a művészetek között a zene, a média területén a könyvnyomtatás olyan területek, amelyek intenzív kapcsolatban állnak a német kulturális élet azonos szegmenseivel, s mint ezt már többször aláhúztuk, a kispolgári és értelmiségi rétegek mindennapi németnyelv-használata egyike a legfontosabb indikátoroknak, melyet a németszakossággal összefüggésben felfedezhetünk.

A nemzetiségi háttérnél a német névjellegűek, a felekezeti hovatartozásnál a zsidó vallásúak csoportspecifikus német orientációja marad a legerősebb összefüggés az 1919 utáni magyar bölcsészképzésben is (lásd a XX. táblát a mellékletben). A magyar névjellegűek közül német szakon csak a zsidók felülreprezentáltak (1,5-szeresen); a német névjellegűknél viszont legkevésbé a zsidók választják ezt a szaktudományt, ami az asszimilációs hipotézisünket ismét alátámasztani látszik. *A Horthy-korszakban is szembetűnő a reformátusok demonstratív távolmaradása a német nyelvi tanulmányoktól.* A román nevűek erős alulreprezentációját is a reformátusok hozzák létre, a román katolikusokra ez a magatartás nem jellemző. *Felbukkant ugyanakkor egy új felekezeti csoport, mint német orientációjú kibocsátó közeg, az unitáriusoké, akik a humánbölcsészek körében még magyar névjelleggel is előszeretettel választják a német nyelv és irodalmat egyetemi stúdiumként (a nyolc humán szakon végzett unitárius közül heten szereztek diplomát németből).*

A két történeti korszak között még egy párhuzamot felfedezhetünk: *az idegen névjellegű, vagyis feltehetően nem magyar gyökerű hallgatók szakválasztási stratégiája átlagon felül gyarapítja a német szakos diplomások számát.*

A német szakosok területi rekrutációjának egyik fontos jellemzője, hogy *a történelmi és egyetemi városokban születettek az átlagosnál nagyobb valószínűséggel lettek germanisták (lásd a XXI. táblát a mellékletben).* Történelmi városoknak azokat a településeket tekintjük, melyek 1900 előtt városi rangot nyertek el. Ezek többnyire azonosak az első gimnáziumokat, reáliskolákat állító iskolavárosokkal is. A németszak-választás egyik legfontosabb húzóérvényezője a német szakos diploma viszonylag magas munkaerő-piaci értéke. Amennyiben a diplomás egy régió vagy megye kulturális központjában él, az oktatási intézmények mellett a tudomány vagy kultúra területén is több álláslehetőség kínálkozik a számára. A kapcsolat az iskolavárosok és a németszakosság között azonban ellenkező irányban is feltehető: az egyetemi és iskolavárosok műveltségi szükségleteit tekintve igényesebb s a világra nyitottabb hallgatói népességet irányítottak a bölcsészkarok felé – közöttük értelemszerűen számosan jellemlenhetek meg a germanista képzésben is.

A születési hely régiói közül megint a Tisza–Maros köze ugrik ki, valamint az országhatáron kívül eső települések. Különösen az egykori Osztrák–Magyar Monarchia

területén születetteknek valószínűsíthető, hogy német szakos diplomát szereznek. A külföldiek – nem a Monarchia területéről, hanem valamely más országból származók – aránya az egész bölcsésznépességhez képest német szakon kiemelkedő, a humánbölcsészeken belül azonban már kevésbé, amire logikusan kétféle magyarázat is kínálkozik: valószínűsíthető, hogy a külföldi hallgatók reáltárgyakat ritkán vettek fel a magyar egyetemeken, másrészt, hogy a külföldieket a német mellett más humántárgyak is érdekelték – ezen a módon sokoldalúan kamatoztathatták idegen nyelvi tőkéjüket. A diplomás adatbázis alapján mindkét állítás alátámasztható: az 50 külföldön született magyarországi bölcsészdiplomás közül 43-an humán szakterületet választottak, és összesen 22 különböző filológiai vagy társadalomtudományi diszciplínában szereztek bölcsészoklevelet.

Végezetül: amennyiben összehasonlítjuk a bölcsészdiplomások születési helyéhez kapcsolódó 1910-es népszámlálási adatokat a dualizmus korára elkészített hasonló adattáblánkkal (XXIII.as és XVI. táblázatok), ismét egyértelműen látszik, hogy a német szakos diplomások rekrutációs bázisát a multikulturális közegből érkezettek teszik jellegzetessé, a legfontosabb szociokulturális tolóerő pedig a németnyelvűség. Nemcsak a névjellegben hordozott nemzetiségi marker, hanem mindenekelőtt a diplomás német nyelvű, illetve multikulturális közege – bár ennek szerepe a Horthy-korszakban kevésbé jelentős, mint a dualizmus idején. 1919 után az evangélikus környezet már nem hat közvetlenül a németszak-választásra, ami az erdélyi és felvidéki evangélikus területek elcsatolása után nem túl meglepő. A zsidó lakosság hányada továbbra sem meghatározó – a német szakos oklevelet szerzett izraeliták többsége nem a saját felekezeti iskolában próbált érvényesülni. Reformátusokat kevésbé találunk e tudomány képviselőinek környezetében – ez egyike azon alapösszefüggéseknek, melyeket nem érintenek az 1918–19 körüli területi, társadalmi és kulturális változások.

A német szakosok társadalmi profilja az eddigi elemzések alapján így már nagyjából körvonalazható. Összefoglalóan erről a következőket mondhatjuk el:

A bölcsészdiplomások szakválasztásában megnyilvánuló németes orientáció Magyarországon az 1945 előtti évtizedekben olyan szociodemográfiai tényezők által determinált, melyekre a trianoni döntés, illetve az azt követő társadalmi és politikai átalakulások csak mérsékelten hatottak ki, pontosabban ezek hatását az országos, korszakonként összesített adatokban nem mindig érzékelhetjük. E tényezők közül elsődleges a szakválasztó nyelvi-nemzetiségi háttere: a német névjelleggel bíró bölcsészdiplomások, akik nem feltétlenül német anyanyelvűek, de származásukat tekintve mindenképpen németgyökerűek, jelentik a legfontosabb, szakra jellemző hallgatói csoportot. A másik „nemzetiségileg” meghatározott népesség, mely a németszakosság markáns jegyét hordozza, a nem magyar és nem is valamely honos nemzetiséghez tartozó hallgatók csoportja (‘egyéb névjellegű’). Náluk feltehetően nem a német nyelvhez való kötődés motiválja a német filológia választását, hanem az a tény, hogy nincs erős nemzeti vagy nemzetiségi beágyazottságuk. A német ebben a helyzetben egyike a tanulmányozható kultúrnyelveknek.

A másik alapösszefüggés a végzettek vallási hovatartozásával kapcsolatos, ahol három felekezetnek is sajátos szerep jut a németszakosság szociológiai arculatának alakításában:

- a) az asszimiláció útjára lépett magyar névjellegű zsidók mindkét történelmi korszakban pozitívan viszonyulnak a német filológiai tanulmányokhoz;
- b) a reformátusok kimondottan diszpreferálják ezt a szakot – nemcsak magyar névjelleggel, hanem más nemzetiségi háttérrel is (kivéve természetesen a németet);
- c) az unitáriusok a két világháború között nyílnak meg feltűnően a germanista képzés felé, s bár számuk nominálisan nem összemérhető a másik két csoporttal, jellemző rájuk a németszakosság.

A német szakon végzettekről általában elmondható, hogy műveltebb és polgárosodottabb közegekből származnak, mint a bölcsészdiplomások többsége. Ez az apák magasabb iskolázottságában, illetve a születési hely városiasabb jellegében fejeződik ki – s különösen a két világháború között markáns jegy. Mindezen azonban nem a német szak sajátága, hanem a feminin szakoké – a német, a francia vagy az angol szakos diplomásokra egyaránt érvényes.

Az önálló egzisztenciájú apák felülreprezentációja a dualizmus idején a fentebb már kiemelt zsidó vagy német háttérű kispolgári vagy értelmiségi családok átlagon felüli részesedéséből adódik. A németesek családjában nagyobb számban találunk kereskedő, ügyvéd és orvos családfőt. Az önálló egzisztenciájú apák részesedése azonban a két világháború között lecsökken, ami nem ezeknek a társadalmi csoportoknak mint kibocsátó közegeknek az eltűnését jelzi, hanem egy ennél általánosabb tendencia: a köztisztviselő-gyermekek bölcsészkarri jelenlétének folyamatos erősödése áll a jelenség mögött.

Ami már inkább a német szak karakterisztikáját adja, az az apák foglalkozási ágazatok szerinti megoszlása, illetve egyes foglalkozási ágazatok kitüntetett szerepe. Ezek közül a mindenkori államhatalmat kiszolgáló fegyveres testületek dolgozói, illetve a zsidó polgárság egyes szegmensei (orvosok, ügyvédek, bankárok, könyvnyomda-tulajdonosok, kereskedők) emelhetők ki. Kevésbé jelennek meg német szakon olyan fiatalok, akiknek eltartója a kultúra területén vagy (a dualizmus idején) valamely keresztény egyház alkalmazásában áll.

A német szakosok azokról a területekről érkeznek átlagosnál nagyobb valószínűséggel, ahol a lakosság körében jelentősebb a német anyanyelvű, illetve az idegen országból származók aránya. Regionálisan a Tisza–Maros köze, illetve az országhatárokon kívül eső, de még a Monarchia határain belül található települések emelkedtek ki értékeikkel. A két világháború között Budapest mellett a vidéki egyetemi városok, valamint az iskolavárosok tüntették ki magukat, mint jellegzetes németdiplomás kibocsátók.

A területi adatok alapján megállapítható, hogy háromféle környezeti hatás is elvezethetett a német szakos diploma megszerzéséig:

- a) A legfontosabb a németnyelv-használatot mindennapi szinten felkínáló környezet, ahonnan a magyarországi német kisebbségi, a Monarchia területéről származó magyar vagy egyéb nemzetiségű, s – amennyiben a német valamiféle lingua francaként is szolgált – a Magyarországon élő „külföldi” hallgatók érkeztek.
- b) Jelentős még a regionális művelődési központok (iskola- és egyetemi városok) szerepe, melyek műveltségi szükségleteit tekintve a világra nyitottabb hallgatói népséget irányítottak a bölcsészkarra. Ebbe értelemszerűen beletartoztak a német szakosok is.
- c) Különösen a dualizmus korára jellemző kisebbségi stratégia a németszakoskosságon keresztül megjelenített szembenállás a helyi domináns közosséggel. Ez bizonyos területekről – leginkább a Tisza–Maros közéről, de a Felvidék vagy Erdély egyes területeiről is – nagy számban juttatott német szakos diplomához kisebbségi helyzetben élőket. (Nemcsak németeket, hanem román, szerb, horvát, szlovák vagy magyar nemzetiségűeket is.)

Mindezek után érdemes megvizsgálnunk, hogy a fent bemutatott németszak-specifikus jellemzők bármelyikét módosítja-e, ha az egyes tudományegyetemek népségére szűkítjük le az elemzést. Ezt az intézmények közötti összehasonlítást azonban már csak a Horthy-korszakra fogjuk elvégezni.⁷⁸

3.2.3. A NÉMET SZAKON DIPLOMÁZÓK TÁRSADALMI PROFILJA TUDOMÁNYEGYETEMENKÉNT

A Horthy-korszakban csak egy-két kategóriánál mutatkozott érdemi különbség a között, hogy a teljes bölcsésznépességhez vagy a humán szakosokhoz viszonyítottuk-e a németesek arányszámait, ezért a további elemzésekből a matematikusokat és természettudósokat eleve kizárjuk. Ezenkívül célszerűnek tűnik a vidéki egyetemekre koncentrálni a vizsgálódásainkat, mivel az országos értékekben a pesti egyetem adatai olyannyira dominálnak, hogy komolyabb eltéréseket csak a három vidéki egyetem saját értékeinél várhatunk. Az eddig elemzett változók közül is csak azokat emelnénk ki, amelyek a német szakon diplomázókra karakterisztikusak voltak. Ezek: *a)* az apák foglalkozási ágazatai; *b)* a vallási és nemzetiségi összetétel; *c)* a születési hely városias jellege; *d)* a születési régiók, valamint *e)* a születési hely lakossági összetételének adatai.

⁷⁸ A dualizmus korával azért nem foglalkozhatunk hasonló módon, mert a kolozsvári egyetemen komoly hiányaink vannak a szakmegjelöléseknél, ami a két egyetem összehasonlítását nem igazán teszi lehetővé, s mindehhez még hozzájön, hogy Budapesten kimaradnának a vizsgálatból az apák foglalkozásával kapcsolatos változók, melyek nélkül a munkahipotézisünk, miszerint a fent leírt társadalmi összefüggések olyan alapvetőek, hogy nagy eltéréseket nem találhatunk az egyetemek között, kevésbé igazolható.

A vidéki egyetemek német szakos profilja az apák foglalkozási ágazatok szerinti megoszlása alapján nem tér el érdemben, de azért egy-két helyi sajátosság feltűnik (lásd a XXIV. táblát a mellékletben). Ami közös vonás, és ezek szerint az egyik legmarkánsabb rekrutációs jegy a német szakosokra nézve, a kereskedők felülreprezentációja, ami minden magyar egyetemre jellemző. A pénzügyi és egészségügyi alkalmazottak is felülképviselettek legalább két helyen, s ahol nem (Debrecenben a bankárok, Szegeden az orvosok), ott sem beszélhetünk kiugró alulreprezentációról. Ami már különbséget hoz létre az egyes egyetemek között, az a fegyveres testületek tisztjeinek részvétele, illetve a kultúra területén munkálkodó apák részesedése: náluk vagy erős alul-, vagy erős felülreprezentációt mérhetünk a lokális viszonyoktól függően. A debreceni egyetemen a jogi vagy orvosi végzettségű, közigazgatásban vagy egészségügyben dolgozó apák gyermekei válnak jó eséllyel német szakos diplomássá; hivatásos tisztek az eltartók között itt csak elvétve fordulnak elő; van azonban két olyan foglalkozási ágazat, amely a német szakosok családfenntartóit helyi szinten jellemzi: az oktatás és a közlekedés. E két kategóriában elemi iskolai tanítók, középiskolai és egyetemi tanárok, illetve MÁV-alkalmazottak jelennek meg.

A szegedi egyetem az egyetlen vidéki intézmény, ahol a védelem területén dolgozók felülreprezentáltak, azonban ők nem katonák, hanem elsősorban tiszti rangban álló csendőrök vagy rendőrök. A bankszektorban működő apák szerepe a németszak-választásban Szegeden jelentős, de ezek között egy zsidó vallásút sem találunk (háromnegyedrészen katolikusok, a többi evangélikus). Itt is megjelennek a németesekre jellemző családi modellben a pedagógusszülők, ugyanakkor a kulturális szférából az országos átlaghoz hasonlóan gyenge a részesedés (ennél csak a budapesti adat gyengébb, 0,4-es reprezentációs értékkel).

Pécsen – ahol relatíve a legtöbb német szakos végzett – az apák foglalkozási ágazataiban ugyanazok a kategóriák emelkednek ki, mint a másik két egyetemen. A kultúra területén tevékeny családfők itt sem jellemzőek; a védelem is alulreprezentált; viszont van egy helyi értelmiségi csoport, mely átlag felett juttatja gyermekét német szakos oklevélhez: az egyházi alkalmazottaké.

A XXV. tábla adatai teszik egyértelművé, hogy a zsidóknál feltételezett asszimilációs hatás nem országos, hanem kizárólag fővárosi jelenség. A vidéki egyetemek bölcsészdiplomásainak körében az izraelita felekezetűek bármilyen névvellegű csoportja túlképviseletett német szakon. Budapesten – ezzel szemben – csak a magyar névvellegűek felülreprezentáltak (1,4-es értékkel). A német névvellegű zsidók kétharmada nem szerez tanári végzettséget, s ezek több mint fele sémi filológiából doktorál. A pesti bölcsészkaron a német vagy a szláv névvellegű zsidók tehát túlnyomórészt a rabbiképző intézet tagjai, tudományos érdeklődésüknek alapvetően ez szab irányt, az egyéb tudományos orientációk – ennél fogva – csak a magyar névvellegű zsidóknál válhattak tipikussá. Az „asszimilációs hatás”, amiről korábban beszélünk, a fővárosi bölcsészkar vonatkozásában tehát csak annyit tesz, hogy a névmagyarosításon átesett zsidó népességből nem fognak felbukkanni nagy számban hallgatók a sémi filológia területén.

A felekezetről külföldi is feltüntetettük ebben a táblázatban, nem azért, mert viselkedésük szisztematikusan eltért volna, hanem pontosan azért, hogy bemutassuk, mennyire egy irányba mutatnak az egyes nemzetiségi csoportok döntései. A vidéki egyetemekre is érvényes, hogy a magyar névjellegűek alapvetően diszpreferálják a német tanulmányokat, a német névjellegűek pedig erősen kötődnek a tárgyhoz, s ezt a felekezetről külföldi adatai is markánsan megjelenítik. Ami újdonság, az a vidéki szláv háttérűek sajátos viselkedése: nemcsak a szláv névjellegű izraeliták részesedése magas a németesek körében, hanem a többi felekezet szláv nevű csoportjaié is. Eltérés csak abban van, hogy a szláv (többnyire szlovák, esetleg szerb, horvát vagy rutén) háttérűek különböző felekezetű tagjai mely egyetemen válnak karakterisztikus csoporttá a német szakosokon belül. A legtöbb szláv (többnyire szlovák) névjellegű német szakossal Debrecenben találkozunk, ami nem túl meglepő, hiszen Debrecen a Tisza mindkét oldaláról, így pl. a keleti Felvidékről vagy Ukrajna területéről is rekrutál hallgatókat. Feltűnő ugyanakkor, hogy a németesek között a szláv névjellegű reformátusok (?! – feltehetően délvidéki vegyes házasságok gyümölcsei), valamint a szerb görögkeletiek csak a szegedi egyetem germanisztikai képzésében felülreprezentáltak. Ez megint az egyetem vonzáskörzetével áll összefüggésben, ami a Dunántúltól a Királyhágón túli területekig terjed, és délen a Tisza–Maros köze is fontos bázisa. Pécsen szláv névjelleggel csak római katolikusok vagy zsidók fordulnak elő, az előbbi nem jellemző német szakon, az utóbbi viszont majdnem háromszoros felülreprezentációt mutat a germanisták között. (Ez konkrétan annyit tesz, hogy a három szláv névjellegű zsidó diplomásból mindhárom német szakon [is] végzett.)

Az idegen névjellegűek vidéken is megjelennek, mint jellegzetes németes alcsoport. Bár számuk mindig kicsi, ha a nominális értékeket nézzük, de jelenlétük ettől még tipikusnak mondható a német szakosok között.

Ha a születési hely városias jellegét vesszük szemügyre (XXVI. táblázat a mellékletben), akkor először is meg kell állapítanunk, hogy a vidéki egyetemekre már nem áll az a korábbi általános jellemzés, miszerint a német szakosok polgárosodottabb, fejlettebb településekről származnak. Ez Budapest mellett legfeljebb a szegedi egyetemre érvényes – amennyiben magukat az egyetemi városokat figyelmen kívül hagyjuk. A debreceni egyetemen a nagyközségek, Pécsen pedig a főváros szerepe jelentős német szakon, elsősorban a *numerus clausus* miatt vidéken továbbtanulási lehetőségeket kereső pesti zsidók emelik meg az izraeliták értékeit. A fővárosi származású zsidók adták a pécsi egyetemen diplomázó izraeliták közel egynegyedét, s rájuk is jellemző volt, mint a Pécsen végzett izraelitákra általában, hogy háromnegyed részben német szakos oklevéllel végeztek. (Ez a többi választási csoportra nem jellemző: átlagosan egyharmad részben választották a keresztények a németet fő szakirányukként.⁷⁹⁾

⁷⁹ FEKETE 2009.

Van azonban még egy érdekes jelenség, ami a pécsi egyetemhez kötődik: a járásszékhelyek kiugró értéke a német orientációjú diplomás csoportban. Ez a településtípus csak a dualizmus korában tűnt ki, mint speciális németszakos kibocsátó közeg, de a jelenség értelmezéséhez hiányoztak – például – az apák adatai. Itt ezekkel az adatokkal is rendelkezünk. Az érintett tizenkét személy közül egy református, a többi katolikus. Ami még közös bennük (egy keményítőgyári gépészt leszámítva), hogy ezeknek a német szakos diplomásoknak többnyire a járásbíróságokon dolgozó eltartóiak voltak (járásbírók, jegyzők, telekkönyvvezetők); szinte mindegyikük betelepült, vagy a környékbeli megyékből vagy távolabbi helyekről (pl. Krassó-Szörény megyéből) érkeztek – vagyis: iskolázottságukat, pozíciójukat tekintve felette álltak a helyi társadalomnak. Ez a leírás viszonyítási alapnak hasznos lehet a dualizmus kori jelenség magyarázatához is, amennyiben sikerül – pl. az érettségizőkről készült személysoros adatbázis alapján⁸⁰ – az 1919 előtt diplomázók adatait kiegészíteni az apák foglalkozásával.

A diplomások születési régiói az egyes vidéki egyetemek humánbölcész vonzáskörzetét általában is jellemzik. (Lásd a XXVII. táblát a mellékletben.) Mint már említettük, Szeged rendelkezik a legszélesebb vonzáskörzettel – köszönhetően annak, hogy ez volt a kolozsvári egyetem utódintézménye. Innen pl. a Királyhágón túli területek markánsabb képviselője. Felülreprezentáltak a dunántúliak is, ami talán kissé meglepő, de ugyanakkor logikus, hiszen Pécsen minden szakirányban jelentős arányú a helyi lakosság, tehát a német szak ebből a szempontból nem feltétlenül kell, hogy kitűnjön. Debrecen főleg a Tisza mentéről rekrutál humánbölcészeket: 58%-ban a trianoni határon belülről, 23%-ban a határvidékről és 19%-ban a határon túlról. A németesek egyharmada is a határon túli területekről származik. Pécs nemcsak a fővárosiak, hanem a külföldről érkezettek, illetve az egykor Magyarországhoz tartozó fiumei körzet lakói felé is nyitott. *Ami közös jellemzője marad a németszak-választásnak minden egyetemnél, az a Tisza–Maros közéről érkezettek erős jelenléte a németes csoportban.*

Az utolsó táblázat (XXVIII. a mellékletben) a legfontosabb tényezőt minden vidéki egyetemnél megjeleníti: a német anyanyelvűség szerepét a német szakos diplomások szakmai irányultságában. A további jelzések már helyi sajátosságokra utalnak:

- a) Az evangélikus közösségek jelentősége csak Debrecen vonatkozásában jelenik meg, feltehetően a felvidéki szlovák vagy magyar evangélikusok részvétele miatt.

⁸⁰ A kutatás, melynek keretében az Európai Tudományos Tanács támogatásával mintegy 500 ezer 1850–1950 között magyarországi érettségizett tanuló adatai felvételre kerültek, 2009–2011 között folyt a Közép-európai Egyetem és a Wesley János Lelkész-képző Főiskola közreműködésével Karády Viktor vezetése mellett.

- b) Szegeden a katolikus népesség is fontos kibocsátója a német szakos diplomásoknak. Erre korábban, pl. a katolikus bankár családfőkkel kapcsolatban már felfigyelhettünk.
- c) Pécsen hiányzik a németeseknél a születési helyen életmódszerűen tartózkodó külföldiek felülreprezentációja, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy a határon túli területen vagy külföldön születettek is inkább magyarul telepedésekről érkeznek. Mindezzel együtt, *az a két alapösszefüggés, hogy a németszakosság szociokulturális toltótenyezői között a helyi német nyelvű lakosság mellett a külföldieknek is szerep jut, a vidéki egyetemekre is fennáll.*

3.2.4. REGRESSZIOELEMZÉS: A PROFILALKOTÁS ELLENŐRZÉSE

A korábbiakban részletes leírást adtam azokról a társadalmi és kulturális hatásokról, amelyek az 1873 és 1945 között diplomázó bölcsesek német orientációjának kialakulásához vezethettek. A szociológiai tényezők egy részéről megállapítottam, hogy minden magyarországi egyetemre érvényesek, sőt olyanok is voltak közöttük, amelyek a politikai-társadalmi átalakulásokkal szemben is intakt jegyeknek bizonyultak. Módszerünk eddig a többváltozós keresztátlás elemzés volt, melynek során a kiválasztott változók (mint pl. az apa foglalkozása, a diplomás nemzetiségi háttere és vallása, a születési hely rangja stb.) megoszlási adatait vizsgáltuk a német diplomás csoportnál és a teljes humánbölcse (esetenként a teljes bölcse) népességben. A két arányszám hányadosából létrejött viszonyszámok (reprezentációs értékek) abban segítettek minket, hogy rátaláljunk a német szakon végzettek karakterisztikus jegyeire, illetve hogy értelmezést keressünk az ily módon feltárt jellemzőkre.

Az is világossá vált már az eddigi elemzésekből, hogy a német szakos diploma megszerzésére kiható társadalmi tényezők gyakran nem a németesek nagy tömbjeit érintik, hanem azokat a – látszólag marginális, a mi szemszögünkben azonban éppen hogy a németszakosság karakterét adó – kisebb létszámú csoportokat, akiknél erősnek véljük a szociokulturális háttér és a szakválasztás közötti kapcsolatot. Természetesen a német szakos diplomások között is meghatározó tömböt alkot a magyar római katolikusok vagy magyar reformátusok csoportja (az előbbi a németesek 33,2%-át, az utóbbi 13,6%-át adta); e két csoportra mégis igaz, hogy megjelenésük a német szakos képzésben „atipikus” – a római katolikusok tipikus választása pl. a latin, a reformátusoké pedig pl. a magyar szak volt. Mindez nem jelenti azt, hogy nem találhatunk olyan magyar római katolikus (vagy akár református) alcsoportokat, amelyekre már jellemzővé válik a németes orientáció. Ilyen alcsoportot alkotnak pl. azon bölcsezhallgatók, akiknek eltartója katonatiszt vagy egyéb fegyveres testületi tag, vagy éppen Szegeden bankár, de sokan jutottak német szakos diplomához azok közül a római katolikusok közül is, akik egy-egy területen kisebbségben éltek.

Ezekben az esetekben azonban nem önmagában a felekezeti hovatartozás, hanem valamely más szociológiai jegy (pl. az apa foglalkozása vagy a kibocsátó nemzetiségi csoport státusza) volt befolyással az adott személy döntéseire. Továbbhaladhatnánk a többváltozós elemzés útján, s kereshetnénk újabb és újabb hasonló szakspecifikus alcsoportokat, de alkalmazhatunk egy másik technikát is, egy olyan elemzési módszert, amely ugyan a történet-szociológia sztenderd módszerei között nem szerepel, de alkalmazásának nincs semmilyen gyakorlati akadály, ez pedig a regresszióelemzés.

A regresszióelemzés alkalmazásának lehetőségeit és célját egy történet-szociológiai kutatásban már bemutattam (lásd az 1.3.3. fejezetben), így ezzel részletesen itt már nem foglalkozom. Ami az újdonság, hogy e technikát most arra is felhasználjuk, hogy különválasszuk egymástól a lokális és nem lokális jelenségeket. Ehhez a születési hellyel kapcsolatos változóinkat is dummy-változókká kellett átalakítanunk (régió, megye, illetve a település rangja szerinti besorolások), ami jelentősen megnövelte a versengő változók számát: összesen mintegy 170 dummy-változó és korszakonként 15-15 kvázi-lineáris változó közül választhatta ki az elemzőprogram azokat, amelyek helyet kaphattak egy magyarázó modellben.⁸¹ Amint látni fogjuk, a „dobogósok” a papírforma szerint kerültek ki, viszont mellettük kiugrottak olyan területek is (hol régiók, hol megyék, hol településtípusok), amelyek sajátos szociokulturális miliójuk folytán tették jellegzetessé a magyarországi germanisták összetételét.

A humánbölcsész népesség bevonásával elvégzett elemzések SPSS output-tábláit a mellékletben helyeztem el; a szövegben megjelenő táblázatokban pedig csak kiemeltem néhányat a legfontosabb adatok közül:

- felsoroltam a magyarázó modell azon elemeit (független változókat), amelyek a németszakosság társadalmi tényezőjeként statisztikailag jelentőséggel bírnak;
- megadtam az R^2 értékeket, melyek a kiemelt változók érvényességét jelzik, vagyis azt, hogy a népesség hány százalékának németszak-választásával állhatnak összefüggésben;
- megadtam a Béta-értékeket, melyek az egyes változók hatásának erősségét és irányát fejezik ki (a $+/-1$ -hez közeli értékek mutatják az erős pozitív vagy negatív hatást);
- végül megadtam a szignifikanciaértékeket, amelyek az adott társadalmi tényezők jelentőségét ellenőrzik külön-külön (minden 0,05-nél alacsonyabb szignifikanciaérték azt jelenti, hogy a modellbe beemelt független változó relevanciája statisztikailag igazolt).

⁸¹ Dummy-változók készültek a vallás és névjelleg, a születési hely jellemzésére szolgáló változók és az apa iskolázottsága változó kategóriáiból. Az apa iskolázottságát a dualizmus kori elemzésben nem használtam fel, mert „kiiktatta” volna a budapesti bölcsészeket, illetve a nemi hovatartozást sem vizsgáltam, mert a Horthy-korszakban „felülírta” volna a többi társadalmi változót.

3.2.4.1. A németes orientáció magyarázó tényezői a dualizmus korában

A dualizmus korában ezer német szakos diplomás adatait tartalmazza adatbázisunk. Ehhez képest a statisztikai elemzőprogram mindössze 484 esetből vonta le azt a következtetést, miszerint: három lokálisan nem determinált és kettő jól lokalizálható összefüggés van a németszak-választás és a vizsgált társadalmi háttérváltozók között (lásd az 7. táblázatot).

Az esetszám ilyen drasztikus lecsökkenése sajnos előre látható volt, hiszen minden vizsgált változónál – talán a névjelleget leszámítva – valamekkora adathiánnyal küszködünk, s minél több változót vonunk be az elemzésbe, annál valószínűbb, hogy az adathiányok miatt a statisztikai relevancia megállapítása nehézségekbe fog ütközni. A legtöbb hiány a vallási adatoknál jelentkezett, mely változóról ugyanakkor tudjuk, hogy időben előrehaladva egyre valószínűbb a megléte, egyébként egyik vizsgált kategóriával sincs a hiány szisztematikus kapcsolatban. A regresszioelemzés eredményeit ezért érvényesnek tekinthetjük.

7. táblázat. A regresszioelemzés által kimutatott legfontosabb tényezők, melyek a németszak-választásban szerepet játszottak (1873–1918, humánbölcsekre leszűkített elemzés)

	Variables entered	Regressziós béta	Sig.
1	Német anyanyelvűek aránya születés helyén	0,281	,000
2	Dummysnemetnevjellegu	0,116	,000
3	DummyTiszaMaroskozonszuletett	0,161	,000
4	DummySzepesmegyebenzuletett	0,093	,000
5	Dummyizraelita	0,084	,000
A modellalkotásba bevont esetek száma N = 484 Német szakosok összesen N = 1001 A fenti öt változó segítségével az esetek 16,2%-a értelmezhető. (R ² = 0,162)			

A regresszioelemzésbe bevonható változók száma összesen 18 volt, melyek közül részletes elemzést csak az első öt változóval kapcsolatban végeztem. A teljes modell az elemzett népesség mintegy 18%-ának németszak-választását tudja összefüggésbe hozni a modellben megjelenő indikátorokkal, de ebből 16%-ot az általunk elemzett öt tényező adja. Ahogy erre számítottunk, a többi változó egy-egy lokális jelenségre hívja fel a figyelmet, melyek nem szükségszerűen csak a megjelölt megyékben, régióban vagy településtípusban voltak jellemzőek, de előfordulásuk a megadott területekkel kapcsolatban volt statisztikailag a legbiztosabban kimutatható. (Vö. a melléklet XXIX. számú tábláival.)

A regresszioelemzés magyarázó modelljének első két eleme megerősíti az eddigi keresztábrák elemzések eredményeit, legfontosabb tényezőkként a német nyelvi közeget, illetve az adott személy névjellegében hordozott nemzetiségi hátteret emelve ki. E két tényező önmagában a németszak-választások 14%-át képes magyarázni. Két száza-

léka az eseteknek egy-egy lokális változóhoz kötődik: az egyik a keleti Felvidék (Szepesség), a másik a Tisza-Maros köze felé irányítja a figyelmet, mely változók a német névjelleggel kevésbé, a német nyelvterületekkel valamelyest összefüggésben állnak – de: a német nemzetiségi csoportoktól független jelenségekre utalnak. Az utolsó – nem földrajzilag, hanem szociokulturálisan megragadható – tényező, amely a nemzetiségi hovatartozást ugyancsak nem érinti, de a németszakosság társadalmi magyarázatában fontos szerepet játszik, az izraelita felekezetűség. (E változó a német névjelleggel természetesen interferenciába lép, de ennek a zsidóknál vajmi kevés köze van a nemzetiségi jelleghez.)

A magyarázó modellben megjelenő első, második és ötödik változó nem igényel különösebb értelmezést. Szepes megyével és a Tisza–Maros közti régióval azonban foglalkoznunk kell. E két terület szinte azonos mértékben kiemelkedő a német szakos diplomások rekrutációjában. A németesek között legalább 1,5-szeres felülreprezentációt mutató megyék sorrendben a következők:

1. *Szepes megye*, a keleti Felvidék egyik kulturális központja, ahol a 115 diplomásból 62% végzett német szakon. 2. *Torontál megye* a Tisza–Maros közén 75 diplomást adott, és ebből 60% végzett germanisztikát. 3. *Temes megye* ugyancsak a Tisza–Maros közéről 88 diplomással, akik közül 46 volt németes orientációjú (52,3%). 4. *Krassó-Szörény megye*, a Tisza–Maros közti területek újabb nagy egysége. Itt 28 diplomásból 13 volt németes (46,4%). 5. *Kis-Küküllő*, egyike az erdélyi németes rekrutációs területeknek. Innen 17 diplomást regisztráltunk, és 47%-uk kapott német szakos oklevelet. 6. *Nagy-Küküllő és Beszterce-Naszód megyék* ugyancsak Erdélyben, egymáshoz közeli értékekkel: 41, illetve 36 diplomással, akik közül 41,5% végzett német szakon. 7. Ezek után hasonló eredménnyel sorakoznak fel még *Brassó, Szeben* a Királyhágón túlról, *Moson, Trencsén* Északnyugat-Magyarországról, valamint idetartozó kategóriánk, *Ausztria és a Monarchia* egyéb területei. Ezeknél a földrajzi egységeknél 38% körüli a német szakos diplomások aránya.

Ami az eddig kiemelt németszakos kibocsátó megyék geográfiai és társadalmi jellemzőiben közös, hogy a dualista Magyarország határvidékén fekszenek (Moson megye kivételével a trianoni határon túl elhelyezkedő területek), ahol nemcsak a gazdaságilag és kulturálisan fejlett német közösségek (erdélyi szászok, felvidéki cipszerek, bánáti svábok) küldik gyermekeiket német szakra, hanem a többi nemzetiségi csoport számára is vonzó e lehetőség.

A németesek között szinte minden változónál, illetve kategóriában felülreprezentáltak a Tisza–Maros közén születettek, ezért nem túl meglepő, hogy a teljes régió bekerült harmadik változóként a magyarázó modellünkbe. Éppen ez teszi e régió szülöttjeinek szakválasztását lokálisan determinálttá: *mindegy, hogy mely felekezeti csoportot vizsgáljuk, aki a Tisza–Maros közéről származik és humánbölcsész beállítottságú, igen nagy valószínűséggel a germanisztikai képzésben fog megjelenni.* Ez különösen érvényes a római katolikus és a református német szakosokra, akik között e régió szülöttjei 2,5-szeres felülreprezentációt mutatnak, de a zsidó vallású német szakosok esetében is e régió vezet, csak az evangéli-

kusoknál alakult ki holtverseny, a Felvidékről származó szlovák evangélikusokkal.

A tolóerő tehát a Tisza–Maros közén nem a helyi német lakosság, s különösen nem az innen származó diplomások német háttere, hanem az a körülmény, hogy több nemzeti-ségi és vallási csoport él egy helyen, megyénként, járasonként, sőt településenként eltérő összetételben, de a multikulturális miliő e formátuma nem különbséget teremt, hanem inkább eltiűnteti e különbségeket a németes orientáció révén.

A regresszioelemzés által kiemelt másik lokális összefűggést a Szepességben kell keresnűnk. Szepes megye a legfontosabb németszakos kibocsátó a megyék között, de van valami, amiben ugyancsak kitűnik: a magyar nemzetiségűek körében itt a legnépszerűbb a német szak (a szepesi magyar diplomások 57%-a választotta ezt a szakirányt). Regionális összehasonlításban a Tisza–Maros köze viszi el a pálmát, de az előbb említett nemzetiségi és felekezeti széttagolt-sága miatt megyei szinten már oly erős különbségeket mutat a magyar hátte-rűek német szakhoz való viszonya, hogy csakis Szepes megye lehet ebből a szempontból a kiemelhető példa. E lokális összefűggést még tovább árnyalja, hogy a németes orientációjú magyar névjellegűek tipikusan nem magyar ajkú telepűlésekről származnak, tehát itt kisebbségi helyzetben élő magyarok néme-tes orientációjáról van szó. Hogy a kibocsátó közeg német vagy szlovák nyelvű, már indifferens, hiszen *e változó nem a német nyeloterűletek szerepe miatt releváns, hanem azt az összefűggést erősíti meg, amit az előző fejezetben a Tisza–Maros közénél véltnűnk felfedezni, de Szepes biztosabb alapot szolgáltatott erre, hogy: a multi-konfes-zzionális vagy többnemzetiségű környezeten felűl a kisebbségi helyzet önmagában is motiválhatja a németszak-választást.*

3.2.4.2. A németes orientáció magyarázó tényezűi a Horthy-korszakban

A keresztűblás elemzések után arra a következtetésre jutottunk, hogy a két világháború között a német szakosok profilja a legfontosabb jellemzőkben nem változott meg a dualizmus korihoz képest. Valamit azonban nem tudtunk a keresztűblákról leolvasni, legfeljebb sejtettűk, hogy: *a Horthy-korszakban a né-metszakosság kapcsolata a demográfiai háttérrel már nem olyan nyilvánvaló, mint a dualizmus idején.*

Az 1920-as történelmi fordulópont, ami után az ország mérete – és ezzel Magyarország lakosságának nemzetiségi összetétele is – radikálisan átalakult, csökkentette annak valószínűségét, hogy valaki a német kultúra sokszínű meg-jelenési formáival érintkezzen, és mindez a bölcsésztanulmányok irányának kijelölésekor bármilyen jelentűséggel bírjon. Ahol, s amennyire még a Hort-hy-korszakban az ilyen kulturális érintkezéseknek jelentűsege van, azt a reg-ressziós modell jelzi a számunkra. (Lásd a XXX. számű táblákat a mellékletben, illetve a 8. táblázatot.) Az apa iskolázottsága a Horthy-kori elemzésbe már be-kerűlt, ami a nők szerepének megerűsűdése miatt a magyarázó modellben ön-

álló változóként ugyancsak megjelent. A teljes modell értelmezésére azonban itt sem fogunk vállalkozni, már csak azért sem, mert *a Trianon utáni Magyarországon a német orientáció legfeljebb az esetek 5%-ban mutat szoros kapcsolatot a társadalmi háttérrel.* Az első négy változó között ismét azok a tényezők jelentek meg, amelyekről már több ízben megállapítottuk, hogy a legfontosabb tolóerők a németszakosság szempontjából, vagyis: a német anyanyelvűek jelenléte a diplomás szocializációs közegében, a német nemzetiségi háttér vagy a zsidó valláshoz tartozás. A Horthy-korszakban is harmadik a sorban a Tisza–Maros köze – bár itt más jelenségről lesz szó, mint korábban.

8. táblázat. A regresszioelemzés által kimutatott legfontosabb tényezők, melyek a németszak-választásban szerepet játszottak (1920–1945, humánbölcsészekre leszűkített elemzés)

	Bevont változók	Regressziós béta	Sig.
1	Német anyanyelvűek aránya a születés helyén	0,093	,000
2	Dummynemetnevellegu	0,083	,000
3	DummyTiszaMaroskozonszuletett	0,070	,000
4	Dummyizraelita	0,069	,000
	A modellalkotásba bevont esetek száma N = 814 Német szakosok összesen N = 1753 A fenti négy változó segítségével az esetek 3,4%-a értelmezhető. (R ² = 0,034)		

A két világháború között a Tisza–Maros köze más szerepet játszik a németszak-választásban, mint a dualizmus idején. E délvidéki régióból 1919 után már többnyire sváb területekről érkeznek német szakosok, akik maguk is nagy valószínűséggel a sváb közösség tagjai. A kérdés csak az, miért léphet be önálló változóként a Tisza–Maros köze, ha a modellbe már bekerült az első két változóval a német anyanyelvű környezet és a német származás.

A rejtély kulcsa magának az elemző programnak a működésében rejlik. A jelenség, amiről szó van, valódi összefüggés, mégpedig az, hogy *a magyar népességből szignifikánsan ritkábban szerzett valaki német szakos diplomát, mint más humánbölcsész oklevelet, kivéve, ha az illető a trianoni határon kívül született.* A határokon túlról érkező magyar nemzetiségűek körében kimondottan nő a német szakos képzés vonzereje. A Tisza–Maros közén születettekkel sincs ez másképp, csakhogy az ő reprezentációs értékük a legkisebb a határon túli magyarokra nézve. (Amint említettük, elsősorban svábok e régió németszakosai.) Hogy mégis a Tisza–Maros köze szerepel a modellben, annak oka technikai természetű: a konstans értékek miatt minden más határon túli területet kizárt a program az elemzésből. (Ha egy független dummy-változónál a függő változóra nézve minden érték egyes vagy nulla, avagy Missing, a független változó nem szerepelhet a modellben.) Tehát, kizárásos alapon az egyetlen bennmaradt változónknál, a Tisza–Maros közén születetteknél tudta a regresszioelemzés

kimutatni, hogy a fent leírt összefüggés a határon túli magyarokra érvényes, és független úgy a német anyanyelvűek jelenlététől a születés helyén, mint a diplomás német származásától.

Az első négy indikátor – a német nyelvtérületről származás, a német nemzetiségi háttér, a határon túli magyar nemzetiséghez tartozás, illetve az izraelita felekezetűség – a Horthy-korszakban a legalapvetőbb szociokulturális hatások, melyeket a németszakossággal kapcsolatban kimutathatunk, és együttesen az esetek 3,5%-át képesek magyarázni.

A németszak-választás szociológiai tolóerői tehát Trianon után egyértelműen gyengülnek – de nem minden területen. Ha intézményi szintű összehasonlító elemzéseket végzünk, kiugrik természetesen Pécs, ahol a demográfiai változók még hasonló érvénnyel tudnak magyarázatot adni a németes orientációra, mint a dualizmus korában. A pécsi egyetemre szűkített regresszioelemzés eredményét a szövegben a 9. táblázat, a mellékletben a XXXI. tábla adatai mutatják.

Az eddigiektől eltérően Pécsen nem a német nemzetiségi csoporthoz tartozás és nem a német anyanyelvi kibocsátó közeg áll a magyarázó modell első helyén, ezek csak a második és a harmadik legfontosabb indikátorok, hanem az izraelita felekezetűség. Ennek oka elsősorban az, hogy a pécsi egyetemen a sváb származású hallgatók részesedése eleve magas volt, az intézmény rekrutációs körzete is olyan területekre esett (Dunántúl, Bánát, a Duna–Tisza közének alsó sávja stb.), ahol az országos átlaghoz képest jelentősebb arányú a német ajkú lakosság. Pécsen tehát – érthető módon – *nem olyan erős a kapcsolat a németszak-választás és a német nemzetiségű csoport jelenléte között.* A Béta-értékek ennél a két változónál lényegesen alacsonyabbak, mint a zsidó vallás esetében, de az R^2 számokból is jól kiolvasható, hogy a helyi német nemzetiség jelentősége a németszakosság szempontjából viszonylag kicsi – a két nemzetiségi változó együttesen is csak az esetek 3,7%-ban ad magyarázatot a német szakon szerzett diplomákra. Érdekes ugyanakkor megvizsgálnunk, hogy a maradék 15%-nál milyen egyéb magyarázatok adódnak.

9. táblázat. A regresszioelemzés által kimutatott legfontosabb tényezők, melyek a németszak-választásban szerepet játszottak (Pécs, 1920–1945, humánbölcsészekre leszűkített elemzés)

	Bevont változók	Regressziós béta	Sig.
1	Dummyizraelita	0,331	,000
2	Dummynemetnevjellegu	0,135	,000
3	Német anyanyelvűek aránya a születés helyén	0,108	,000
4	DummyBacsBodrogmegyebenszuletett	0,138	,000
5	DummyTiszaMaroskozonszuletett	0,121	,000
6	DummyBaranyamegyebenszuletett	0,114	,000
	A modellalkotásba bevont esetek száma N = 78 Német szakosok összesen N = 174 A fenti hat változó segítségével az esetek 18,5%-a értelmezhető. (R ² = 0,185)		

A pécsi egyetem sajátos helyzetéből fakadóan, amit az előző fejezetben részletesen tárgyaltunk, az egyetem vonzáskörzete mellett elsősorban a fővárosból érkező zsidók részvétele a legfontosabb magyarázó tényező. *A zsidó hallgatók fokozott érdeklődése a német nyelvi és irodalmi tanulmányok iránt minden egyetemre jellemző volt a két világháború között, de a szak arculatát jelenlétükkel csak Pécsen alakították ilyen mértékben.* Mivel e hatás független attól, hogy német, magyar vagy szláv névjellegű-e a zsidó diplomás, vagy hogy élnek-e a környezetében német anyanyelvűek, ez az összefüggés önmagában is csaknem 12%-os magyarázó erővel bír.

A regressziós modell felkínál azonban még három változót, melyek mögött valamilyen lokális jellemző húzódik meg, de – mint már az előző két modellel kapcsolatban is láttuk – ez nem jelenti azt, hogy nem általánosítható a jelenség, amelyre rátaláltunk. Az első ezek közül a területi változók közül Bács-Bodrog megyét emeli ki.

Mint ez a regressziós Béta-értékeken látszik, az itt megfigyelhető jelenségnek a STEPWISE beléptetés során még a német származásnál is erősebb lett a magyarázó ereje. (A folyamatot a mellékletben található XXXI. tábla utolsó részében lehet nyomon követni.) Ez különösen annak fényében meglepő, hogy a kilenc német szakos diplomás közül négy német katolikus és egy német evangélikus volt, akik tiszta magyar vagy egynegyed részben németek lakta településekről érkeztek; a három magyar névjellegű római katolikusból ketten kimondottan német ajkú környezetben nőttek fel; a kilencedik német szakos egy szláv névjellegű római katolikus, aki egy magyar nagyvárosban született. Azt tehát nehezen állíthatjuk, hogy ne játszott volna szerepet a német származás e csoportnál, már csak azért sem, mert ugyan több olyan megye is volt, ahonnan minden német névjellegű diplomás vallásától függetlenül német szakos oklevelet szerzett, de a legtöbb ilyen esetet Bács-Bodrogban regisztrálhattuk.⁸² Ezt az erős összefüggést a névjelleg és a németszak-választás között maga a statisztikai program is érzékelte: a 'német névjellegű' változó regressziós együtthatója gyengült azzal, hogy Bács-Bodrog belépett a modellbe, vagyis interferenciát jelzett a program a két változó között. Éppen ezekből a jelzésekben kiindulva találtam rá a valódi összefüggésre: *Egyetlen jelenség van, amiben Bács-Bodrog kitűnik a többi megye közül, és pedig abban, hogy az itt született német szakosoknál mérhetjük a legnagyobb szórást a születési helyen élő német anyanyelvűek arányában – már amennyiben kikötjük, hogy kifejezetten erős szórásnak kell mutatkoznia mind a német, mind a magyar római katolikusoknál.* Ez a variabilitás kell ahhoz, hogy Bács-Bodrog a többi megye adataihoz képest – különösen Vas és Baranya értékei hasonlóak – jobb mutatókkal rendelkezzen. Nem véletlen, hogy Bács-Bodrog beemelése a regressziós modellbe erősíti a 'német anyanyelvűek aránya a születés

⁸² A többi geográfiai egység: Somogy, Jász-Nagykun-Szolnok, Nyitra, Hont, Temes és Krassó-Szörény megye, valamint Fiume, Ausztria, a Monarchia egyéb területei és minden más ország.

helyén' változó magyarázó erejét, hiszen Bács-Bodrog ettől független jelenséget vizsgál: éppen azt a helyzetet jeleníti meg, amikor nincs a német nemzetiségi csoport jelenlétének akkora jelentősége. A *Bács-Bodrogiaiak* tehát megerősítik azt a korábbi állításunkat, hogy a pécsi egyetemen végzetteknél a német nemzetiségiek jelenlétén túl más tényezők is fontos szerepet játszanak a németszakosságban.

Kézenfekvőnek tűnik például, hogy az itt élők orientációjára erős hatással lehetett Ausztria közelsége. Az intenzívebb gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok mellett a kulturális kölcsönhatások (életmód, folklór, jövevényszavak stb.) is számba vehetők. Itt egy olyan országhatárokat átlépő kulturális hatásról lehet szó, ami túlmutatott azon, hogy valaki ténylegesen tagja-e, vagy sem valamely német nemzetiségi csoportnak, de még azon is, hogy napi szinten érintkezik-e vele. A fejlett német nyelvtérületekkel való szorosabb kapcsolat, vagy akár csak annak lehetősége, hogy e kapcsolat szorosabbá válhat – a helyi nemzetiségi csoportok közvetítő szerepe nélkül is – a német kultúrával szembeni pozitív attitűd kialakulásához vezethet. A határon túliak körében a germanisztikai képzés népszerűségének oka lehetett még, hogy olyan szakképesítéshez jutottak általa, ami nemcsak Magyarországon, de bármely más országban is értékesíthető volt. Ez a külföldiekre is igaz lehet, de felteszem, hogy a határon túli magyaroknál éppúgy egy megfontolandó érv volt a német szak mellett.

A határon túli magyarokról fog szólni a következő változó is a regressziós modellünkben. Bács-Bodrog felerészben a határon túlra került, de biztos, hogy nem e tulajdonságának köszönhetette, hogy független változóként beléphetett a regressziós modellbe, tekintve hogy a Bács-Bodrog megyei német szakosok nagyjából fele-fele arányban származtak a határ két oldaláról. A határon kívül született német szakosokkal kapcsolatban megint a Tisza–Maros köze jelenik meg – Arad, Torontál, Temes és Krassó-Szörény megyék voltak a kibocsátó területek. Az itt született bölcsesek 60%-ban szereztek német szakos diplomát, akárcsak Bács-Bodrogon.

Amit a Tisza–Maros közéről a Horthy-korszakra általában leírtunk, Pécsre leszűkítve a következőképpen áll: a helyi svábokon kívül a fent felsorolt határon túli megyékből kizárólag magyar nemzetiségű, elsősorban római katolikus hallgatók jelennek meg német szakon. (Pécsen 15 német szakos diplomást tartunk nyilván ebből a régióból, közülük nyolc német, hat magyar római katolikus, illetve egy magyar református.) A határon túli magyarok szakválasztására jellemző, hogy a határvidék szülöttjei kimondottan kedvelik a németet, a határtól távolodva viszont ennek valószínűsége csökken. A Tisza–Maros köze tehát a határvidéki, de a trianoni határon már kívül élő magyarság tipikus szakválasztási preferenciáit jeleníti meg modellünkben. A dualizmus idején e területekről nemcsak magyar, hanem más nemzetiségi csoportok (főleg szerbek) is megjelentek a magyarországi bölcsestiszteket német szakos képzésében. Az új nemzetállamok (Csehszlovákia, Jugoszlávia) létrejöttével megszűnt az erre való késztetés, de ami a szempontunkból most fontosabb, hogy ez nemcsak a határvidéki szerbeket, horvátokat vagy éppen szlovákokat érintette, hanem a határoktól távolabb élő magyarokat is.

Az utolsó magyarázó tényező a Pécsen végzett németesek szakválasztására Baranya megye, az egyetem legközvetlenebb környezete, amely a pécsi német szakosok 28,2%-át adta. Bács-Bodrog megye után itt a legtöbb német szakos diplomás, akik nagy arányban származtak kistelepülésekről. A németesek között a kisközségek szülöttjei 26%-ban fordulnak elő, ami két százalékponttal kevesebb, mint a pécsi humánbölcsész-átlag. *A németesekre tehát általában nem jellemző Pécsen, hogy alacsony rangú településekről érkezzenek, ugyanakkor a baranyai születésűek már a humánbölcsészek között is kitűnnek ebben: 35%-uk született a környékbeli falvakban, községekben, mely arány a németeseknél még ennél is magasabb (46,7%).* A pécsi diplomások németszak-választásával kapcsolatban tehát ez az utolsó – statisztikailag is releváns – összefüggés: *a Baranya megyei kistelepülések német vagy magyar névvellegű római katolikus népessége a társadalmi felemelkedés útját a német szakos diploma megszerzésében keresi.*

Az eddigi elemzések során a németszak-választás társadalmi összefüggéseinek egyik alapvető dimenzióját, a szociokulturális háttér szerepét szerettük volna feltárni. Többféle statisztikai módszert is alkalmaztunk: a hagyományos keresztátlás elemzéseket, illetve az újdonságnak számító többváltozós regressziós elemzést. Ez utóbbit – történeti és teljes körű adatbázisról lévén szó – arra használtuk fel, hogy súlyozza és sorba rendezze azokat a független változókat, amelyekről úgy véltük, releváns adatokkal szolgáltak. E súlyozás és rangsorolás eredményeként jutottunk el a fentebb értelmezett magyarázó modellekhez.

Egy fontos változót ugyanakkor – tudatosan – kihagytam az elemzésekből, mivel feltételeztem, hogy számos helyzetben „elnyomja” az egyéb lokális és nem lokális indikátorok hatását. Ez a változó a társadalmi nem volt. Természetesen az elemzéseket megismételtem e változó bevonásával is, s ahogy gondoltam, az így kapott modellekben a vizsgált tényezők sorrendje és súlya is megváltozott. 1919 előtt még nem olyan jelentősen, bár a nemi hovatartozás a német nyelvi területről származás és a német névvelleg után a harmadik legfontosabb magyarázó tényező lett, 1919 után azonban már egyértelműen az első számú tényező, megelőzván minden nemzetiségi, vallási és regionális összefüggést.

3.3. Tanulmányi utak, tanulmányi stratégiák

Az eddigi alfejezetekben elsősorban azt a kérdést jártuk körül, milyen tényezők is játszottak abban szerepet, hogy valaki egy adott társadalmi csoportból éppen német szakos diplomához jutott. A különböző szociokulturális környezetből érkezők tanulmányi útját azonban más szempontból is jellemezhetjük. Adatbázisunkban három fontos stratégiai döntésről vannak kellő számban adataink, melyek vizsgálatára e fő fejezet utolsó részét szánjuk.

- *Az érettségi éve, illetve a tanulmányok megkezdésének és befejezésének éve alapján képet nyerhetünk a bölcsészek időfelhasználásáról, az egyetemi tanulmányok*

időbeli kiterjedésének szokványos vagy attól eltérő jellegéről. Természetesen nem azt állítom, hogy a tanulmányi idő hossza kizárólag egyéni döntések függvénye lenne. Tisztában vagyok azzal, hogy számos más, az egyén által nem befolyásolható körülmény is (pl. hosszan elnyúló betegség, katonai szolgálat, a család áttelepülése egy másik országba, stb.) közrejátszhatott abban, hogy valaki egy-két évvel később fejezte be a középiskolai vagy az egyetemi tanulmányait. Éppen ezért olyan tipológiát állítottam fel az időfelhasználás vizsgálatakor, amely külön esetnek veszi, ha valaki csak egy-két évet „veszített el” az optimálisnak tekinthető tanulmányi időhöz képest, s azokat, akiknél ennél lényegesen hosszabb „kihagyás” mérhető akár az érettségi és az egyetemi beiratkozás, akár a beiratkozás és a diplomázás között eltelt időben.

- Korábban már megállapítottuk, hányan szereztek tanári és/vagy doktori képesítést, a kétféle kimenettel kapcsolatos döntések az időtényező figyelembevételével azonban továbbelemezhetők: *másfajta karrierépítési stratégiára vall, ugyanis, ha valaki először doktorál, majd évekkel később úgy dönt, hogy tanári képesítésre is szüksége lehet, avagy éppen fordítva, tanári oklevéllel a zsebében vág neki a doktorátus megszerzésének.*
- A tanulmányi út harmadik fontos jellemzője a záróvizsgákon megszerzett érdemjegy. A doktori szigorlatok és a tanári képesítő vizsgák jegyei összevethetők, illetve lehetőségünk van szakonkénti összehasonlításokra is. *A tanulmányi eredményesség ismét egy olyan vizsgálati szempont, ami nemcsak a vizsgázók szándékait, tanulási-kommunikációs stratégiáit vagy éppen képességeit tükrözi, hanem az értékelésről mint társadalmi aktusról is sok mindent elárul. Az értékelések mögötti jelenségkomplexumból e fejezetben csak néhány mozzanatra hívom fel a figyelmet.*

Amiről viszont egyáltalán nem tudok beszámolni, mert ezekről megbízható adataink egyelőre nincsenek: a külföldi vagy más hazai tanulmányok. Az anyakönyvi rovatok információit feldolgoztuk, de ezek között nagyon ritka volt az olyan megjegyzés, amiből pl. az egyéb főiskolai tanulmányok tárgyáról, időtartamáról, s főként beszámításáról tájékozódni tudtunk volna. A magyarországi főiskolák diplomás adatbázisai túlnyomórészt rendezett formában hozzáférhetők,⁸³ ezek összekapcsolása azonban még várat magára, mint ahogy a magyar peregrinusok 1918-ig összeállított prozopográfiájának adatai sem épültek be mindeddig a diplomás adatbázisainkba. E témában tehát nem is elsősorban adatgyűjtésekre, mint inkább adatgondozásra, adatbázis-építésre lesz még szükség.

⁸³ Felvételre kerültek – többek között – a jogi, az orvosi karok, a műegyetem, a hit-tudományi és jogi akadémiák, a szépművészeti és iparművészeti főiskola, valamint a testnevelési főiskola diplomásai.

Adathiányunk az időfelhasználással kapcsolatos döntéseknél is vannak, különösen a dualizmus idején. Mivel a pesti egyetemen 1919 előtt csak diploma-könyvek maradtak fenn, itt lényegében teljeskörűen hiányoznak az érettségire és az egyetemi beiratkozásra vonatkozó adatok. Kolozsváron viszont pont fordított a helyzet: a beiratkozási anyagokból az érettségi és beiratkozás éve legalább a népesség felénél megvan – ez a Horthy-korszakkal összemérhető adatbiztonság –, ugyanakkor a záróvizsga éve csak a doktori szigorlatoknál biztos. A kolozsvári adatbázisban – mint erről az 1.3.2. fejezetben részletesen írtunk – súlyozással hoztuk létre a tanári végzettségűek csoportját, és a diplomázás idejének meghatározásánál nem a képesítő vizsga évét, hanem az utolsó beiratkozási évet vettük alapul. A tanári záróvizsgákról tehát – egyelőre – Kolozsváron semmilyen információnk nincs, így a doktorival és tanári képesítéssel rendelkezőket sem tudjuk elkülöníteni.⁸⁴ A tanulmányi idővel kapcsolatos elemzéseket a fenti okokból a Horthy-korszakra szűkítjük le, a kétféle oklevél megszerzésére irányuló stratégiák és a tanulmányi eredményesség elemzésébe viszont már az 1919 előtt végzett pesti bölcsészeket is bevonjuk.

3.3.1. KIRÁLYI ÉS NEM KIRÁLYI ÚT A NÉMET DIPLOMÁIG

1919 után a bölcsésztanári és bölcsészdoktori képesítések feltétele a négyéves egyetemi tanulmányok mellett a tanároknál az egyéves gyakorlótanítás teljesítése és a tanári képesítő vizsga letétele, a doktoroknál a választott főtárgyban egy tudományos dolgozat (disszertáció) megírása és nyilvános megvédése, valamint két melléktárggyal kiegészítve a doktori szigorlat eredményes abszolválása volt. Ez mind a két kimenet esetében legalább ötéves tanulmányi időt feltételezett, amit adatbázisunk alapján meg is erősíthetünk, sőt ha megnézzük a 10. táblázat értékeit, azt látjuk, hogy *átlagosan mintegy 6 év kellett a bölcsészeti tanulmányok sikeres befejezéséhez, a doktori végzettség megszerzéséig pedig gyakran 6 és fél év is eltelhetett.* Az egyetemek között nagy különbségeket itt még nem lehet megállapítani; a két szélsőérték érdemel csak figyelmet: Budapesten egy lehetniyivel lassabban, Pécsen pedig gyorsabban jutottak végzettséghez a jelöltek. Átlagos eltérés a középértékektől tanároknál $\pm 1,5$ év, doktoroknál $\pm 2-2,5$ év volt. Ezek az időbeli eltérések már jelzik, hogy az időfelhasználás szempontjából érdemes alaposabban szemügyre vennünk a tanulmányi utak jellemző mintázatait.

⁸⁴ A pesti egyetemnél fennállna még annak lehetősége is, hogy a doktorálás vagy tanári képesítő vizsga évében betöltött életkort vegyük az időfelhasználás szempontjából alapul. Mivel a tipológiánk ennél finomabb (mint fentebb jeleztem, a beiratkozás előtti vagy utáni évvesztést is mérni szeretnénk), jelen dolgozatban nem fogunk ezzel a lehetőséggel élni.

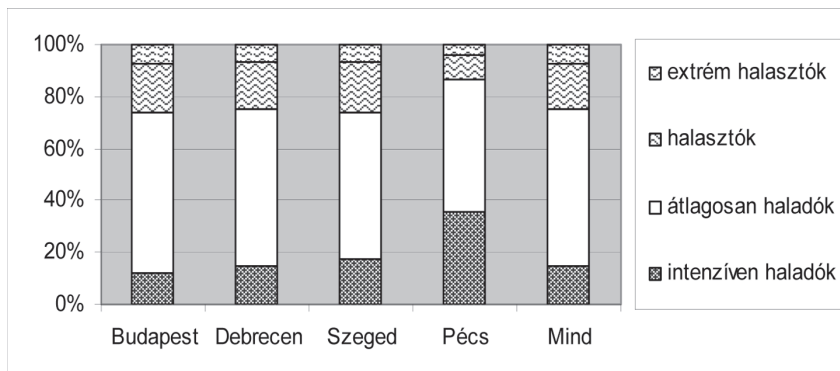
10. táblázat. A bölcsésztanulmányok időtartamának középértékei (év)
a négy tudomány-egyetemen az oklevél típusa szerint (1920–1945)*

	Budapest			Debrecen			Szeged			Pécs		
	Mean	N	Std. Dev.	Mean	N	Std. Dev.	Mean	N	Std. Dev.	Mean	N	Std. Dev.
Tanulmányi idő a tanári végzettségig	6,03	2744	1,64	5,86	750	1,62	6,01	575	1,75	5,73	249	1,51
Tanulmányi idő a doktori végzettségig	6,27	1618	2,08	6,32	337	2,24	5,87	173	2,41	5,79	167	2,03

* Az adathiány országosan 37,8%.

A tényleges egyetemi tanulmányi idő alapján a tanulmányi utak három vagy négy alaptípusát különíthetjük el (lásd a 3. ábrán).

- Az első kategóriába azok tartoznak (a 3. ábrán a legelső csoport), akik öt évnél rövidebb idő alatt jutottak az első diplomájukhoz („intenzíven haladók”). Náluk feltételezhetően valamilyen egyéb (külföldi vagy belföldi) stúdium is beszámításra került a tanulmányokba, tehát az összevont tanulmányi idejük nem biztos, hogy rövidebb volt, mint 5 év. Ezt támasztják alá az életkori adatok is: az intenzíven haladó csoport átlagosan 25-26 évesen jut el a záróvizsgáig. *Az intenzív tanulmányi előmenetel tehát egy relatív kategória: valójában többnyire azok tartoznak e csoportba, akik a tanulmányi idejüket a legoptimálisabban használták fel, avagy valamilyen időkedvezményben részesültek.* A külföldi tanulmányok mellett elképzelhető még, hogy a gyakorlóévüket az egyetem előtt vagy alatt folytatott tanári tevékenységükkel teljesítették, vagy kiegészítő képzésben vettek részt, s így bizonyos alaptárgyakat már nem kellett felvenniük. Egy szóval, közülük sokan valamilyen egyéni elbírálás alapján rövidíthették le a tanulmányi idejüket.
- A második csoportban jelennek meg az „átlagosan haladók”, vagyis akiknek 5-6 évre volt szükségük a diploma megszerzéséhez. Ők általában 24 évesen teszik le a tanári képesítő vizsgájukat, és 26 évesen doktorálnak.
- A harmadik esetünk nemcsak manapság, hanem már a két világháború között is gyakori volt, s mint minden korszakban, az okok 1945 előtt is történetileg determináltak. Ők a „halasztók”, vagyis azon hallgatók, akiknek legalább 7, de legfeljebb 9 év kellett a szakbefejezésig. Értelemszerűen az átlagéletkor itt már magasabb: tanároknál 27, doktoroknál 28 év.
- Ha a tanulmányi idő kitolódott 10 vagy még több tanévre, külön csoportban tűntettük fel az adott személyt, és megjelöltük, mint „extrém halasztót”. Az életkori különbség is megerősíti, hogy indokolt volt ez a distinkció: e csoport tagjai többnyire 31-32 évesek a tanári vizsga, és 34 évesek a doktori szigorlat idején.

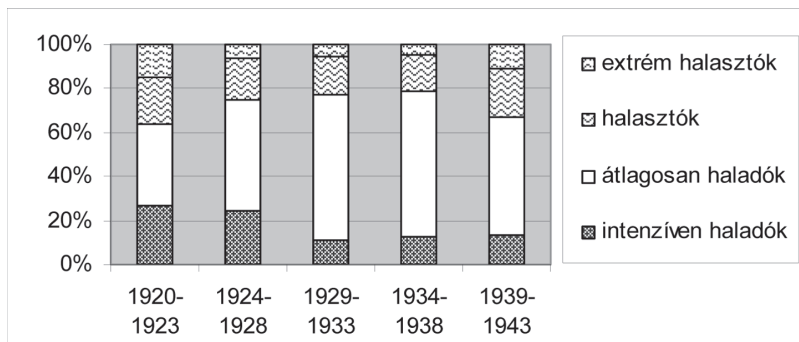
3. ábra. A bölcsészdiplomások megoszlása az első diplomáig eltelt tanulmányi idő alapján a négy tudományegyetemen és a teljes népességben (1920–1945, N = 5551)

A 3. ábrán látható, hogy a pécsi egyetem adatai „lógnak ki a sorból”, ami különösen az átlagosnál gyorsabb ütemű tanulmányokban mutatkozik meg: a diplomások 15%-a tartozott csak ide országosan, Pécsen ez az arány 35% volt. Tudnivaló, hogy az Erzsébet Egyetem nehezen tudta feltölteni hallgatókkal a létszámkereteit, ennél fogva különböző módon próbálta meg vonzóbbá tenni az intézményt. A fővárosból származó zsidó hallgatók befogadása is ehhez a stratégiához tartozott, mint ahogy – feltehetően – az egyéni tanulmányi utak biztosítása is.

Az átlagos 5-6 évnnyi tanulmányi idő a népesség 60%-ára volt jellemző, a halasztók és extrém halasztók aránya országosan 25%-ot tett ki, vagyis: minden negyedik diplomásnál kitolódott a záróvizsga ideje. Ennek sokféle oka lehetett békeidőben is, de a háborús évek és a Trianon utáni társadalmi mozgások jelentősen kihatottak erre a jelenségre. Ezt igazolják például, hogy az intenzív tanulmányi út és az extrém mértékű halasztás általában a férfiakra jellemzőbb, s ha öt éves intervallumokban vizsgáljuk e csoportok nagyságát, a halasztás kimondottan a háborús években vagy az azt követő időszakban gyakori (lásd a 4. ábrán).

Az intenzívebb ütemű haladás az 1920-as években mutat kimagasló, 25% körüli értéket. Hogy pontosan miért ez a korszak emelkedik ki, azt egyelőre nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy nem a zsidók külföldi tanulmányainak vagy a határon túli magyarok egyetemváltásának van ebben szerepe, hanem egy olyan jelenségnek, ami a trianoni határon belül született római katolikus népességet érinti a leginkább, és nem Pécshez köthető, hanem 80-90%-ban a pesti egyetemen megszerzett bölcsészdiplomákra jellemző. Adatbázisunkból ennek magyarázatát mindenesetre nem sikerült még feltárnom.

Az előbbi tipológia kategóriái közül – értelemszerűen – az átlagos, 5-6 évnnyi tanulmányi időt igénybe vevő utakat nevezhetnénk „királyi útnak” a bölcsészdiplomáig. A „királyi út” fogalmát ennek ellenére én másként definiálnám. Fontosnak vélem, hogy a tanulmányi időt kiterjesszük az egyetem megkezdése előtti életszakaszra is, amibe az elemi és középiskolai tanulmányok sikeres teljesítése

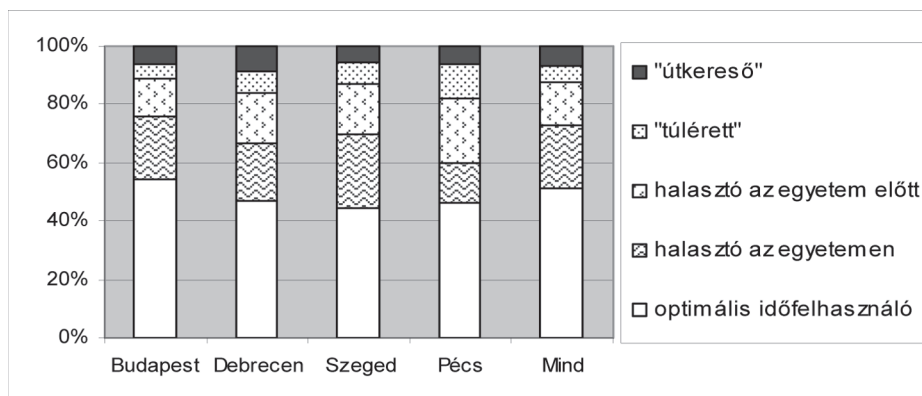

4. ábra. A bölcsészdiplomások megoszlásának változása az első diplomáig eltelt tanulmányi idő alapján a négy tudományegyetemen összesen (N = 5318)

is beszámításra kerül.⁸⁵ A teljes tanulmányi időt figyelembe vevő változónkban az érettségi évében betöltött életkor, az egyetemi beiratkozási életkor és a diplomaszerezésig eltelt idő kombinált alkalmazásával fejezzük ki, hogy az egyes diplomás alcsoportok milyen jellemző tanulmányi utakat jártak be. Az 5. ábrában már ezeket a típusokat láthatjuk:

- A „királyi úton haladókat” ebben a tipológiában az „optimális időfelhasználók” képviselik. Ők azok, akik nemcsak az egyetemi, hanem a középiskolai vagy az elemi iskolai tanulmányaikat is optimális időn belül végezték el. Országosan a teljes bölcsészdiplomás népesség 51,4%-a tartozik ide; ezt az értéket azonban elsősorban a budapesti adatok emelik 50% fölé, a vidéki egyetemeken ez az arány 45% körül mozog.
- A következő kategória azoké, akik az egyetemet 18-19 évesen kezdték el, de a tanulmányaikat több mint 6 év alatt fejezték be („halasztó az egyetemen”). Itt az országos átlag 21,6%; a legkisebb arányt pedig Pécsen találjuk. Ez ismét egy jelzése annak, hogy a dunántúli egyetem a saját eszközeivel elő tudta

⁸⁵ A kulturális tőke felhalmozása szempontjából Bourdieu kulcsfontosságúnak tekintette az időbefektetést, bár ő ezzel kapcsolatban az iskola előtti családi szocializációra helyezte a hangsúlyt. Mint kifejti: Aki műveltséget szerez, „[...] mindenekelőtt időt ruház be, ugyanakkor egyfajta társadalmilag kialakított libidót is, a *libido sciendit*, ami lemondással, kudarcokkal és áldozatokkal jár. Ebből következően a kulturális tőke valamennyi mércéje közül azok a legkevésbé pontatlanok, amelyek a képzettség megszerzésének időtartamát veszik mércéül – természetesen feltételezve, hogy ezt nem korlátozzák csupán az iskolába járás időtartamára. A primer családi nevelést is számításba kell venni, mégpedig az oktatási piac igényeihez viszonyítva vagy pozitív értéként – mint megtakarított időt vagy előnyt –, vagy negatív tényezőként, mint kétszeresen elvesztegetett időt, mivel a negatív következmények korrigálására még több időt kell fordítani.” BOURDIEU 1999: 161. A családi szocializációval itt nem foglalkozunk, de legalább figyelembe vesszük az egyetemi tanulmányokat megelőző életszakasz időtartamát is.

5. ábra. A bölcsészdiplomások megoszlása a teljes tanulmányi idő kihasználása alapján a négy tudományegyetemen és a teljes népességben (1920–1945, N = 5447)

mozdítani a tanulmányi idő lerövidítését, ugyanakkor azt már nem tudta befolyásolni, kik és milyen úton érkeznek a pécsi bölcsészkarra.⁸⁶

- Ezt bizonyítják a harmadik csoport, „az egyetem előtt halasztók” arányszámai is – ők is feltűnően nagy részesedést mutatnak Pécsen. Az országos átlag itt 14,4%, Pécsen 22,1%. „Az egyetem előtt halasztók” csak 2-3 évet hagytak ki az érettségi és egyetem között. Az évvessztés megtörténhetett a középiskolai vagy elemi iskolai tanulmányok alatt (bukás, évkihagyás); bekövetkezhett az érettségi után, ha a fiatal átmenetileg munkába állt, vagy valamilyen egyéb felsőbb tanulmányba fogott (amit nagy valószínűséggel megszakított), esetleg külföldön kezdte meg a tanulmányait. Még hosszasan sorolhatnánk a lehetséges okokat, aminek nem feltétlenül volt kihatása a tanulmányi karrierre (hiszen az egyetemen a tanulmányi idejük már nem tért el az átlagtól), de annyi mindenesetre kijelenthető, hogy ők azok, akiknek kis csúszással indult el a bölcsészpályafutásuk.
- Nem úgy az utolsó két kategória képviselői, akiket a „túlérétt” és „útkereső” jelzőkkel láttam el. E két csoportban olyan hallgatókról van szó, akik legalább öt évet kihagytak az érettségi és az egyetem között, de míg a „túlérettek” az egyetemen normális ütemben haladtak, az „útkeresők” lassabban jutottak előre, mint az átlag. Ennél a két csoportnál már feltételezhető, hogy bölcsészkarra iratkozásuk előtt egyéb felsőbb tanulmányokat folytattak, illetve zártak le, avagy vala-

⁸⁶ Az első két kategóriánkba tartoznak tehát azok, akik 18-19 évesen iratkoztak be a bölcsészkarra. Ők tették ki a teljes korszakra átlagoltan a diplomások 73%-át. Ehhez hasonló adatokat találunk a 30-as évek elején a beiratkozott hallgatók körében is: az 1931/32. tanévben a 18-20 éves korosztályba tartozók aránya 73,8% volt, az előző tanévben két százalékponttal kevesebb. Az általános tendencia a jogtudományi és bölcsészeti karokon a fiatalodás. A hittudományi karokon vagy a Műegyetemen az érettebb korban kezdők aránya nő, ami elsősorban a 26 évnél idősebbek részesedéséből olvasható ki. Vö. in JÁNKI 1933: 14.

milyen kereső munkát végeztek, és csak érettebb korban szánták el magukat a továbbtanulásra (az önfenntartók esetében ennek akár lehettek egzisztenciális-financiális okai is). E két kategóriában is Pécs vezet, de rögtön a nyomában jár a debreceni egyetem: jellemző módon, a pécsi egyetemen az érettebb korban kezdő, de 6 éven belül diplomázók vannak túlsúlyban, Debrecenben viszont épp hogy az „útkeresők” számaránya emelkedik ki.

Pécsnél tehát szembetűnő jelenség, hogy akár optimális időben, akár később kezdi meg tanulmányait a bölcsészhallgató, viszonylag hamar eljut a diplomáig. Felvetődhet, hogy ebben az intézmény alacsonyabb követelményszintje játszik talán szerepet, azonban a záróvizsgajegyek ismeretében ezt elvethetjük, más adatunk pedig jelenleg nincs, amivel igazolni vagy cáfolni tudnánk e felvetést. (Vö. a 3.3.3. fejezet elemzéseivel.) Fenntartjuk viszont, hogy a pécsi bölcsészkar intézményi érdekeivel egyező, hogy a „nem királyi úton járók” számára is viszonylag jó esélyeket biztosítson a bölcsészdiploma megszerzésére.

Budapest helyzete egészen más: ha az optimális időfelhasználók adatait összehasonljuk az egyetemen halasztókéval, akkor egyértelműen a fővárosi bölcsészkar fogadta be, illetve juttatta diplomához a legtöbb „királyi úton haladót”. Az érettségi után megkezdett felsőbb tanulmány, s általában a tanulmányi idő optimális kihasználása egyike azoknak a kiválósági jelzéseknek, amelyekkel adatbázisunkban rendelkezünk, így a pesti bölcsészkarról máris megállapíthatjuk, hogy a kiváló tanulmányi képességű érettek jellemzően a fővárosi bölcsészkart látogatták.⁸⁷

Mielőtt azonban a többi kiválósági mutatóra is kitérnénk, meg kell vizsgálnunk, hogy az előbb felállított kategóriáink között miként oszlottak meg a német szakos diplomások (11. táblázat).

11. táblázat. A diplomások megoszlása a teljes tanulmányi idő kihasználása alapján a német szakosok között, a modern filológusokon belül és a teljes népességben (1920–1945)*

	Német szakos	Modern filológus	Összes bölcsész	Repr. érték1	Repr. érték2
Optimális időfelhasználó	54,8%	54,7%	51,3%	1,0	1,1
Halasztó az egyetemen	23,0%	23,3%	21,6%	1,0	1,1
Halasztó az egyetem előtt	12,2%	11,5%	14,4%	1,1	0,8
„Túlérrett”	4,5%	4,8%	6,0%	0,9	0,8
„Útkereső”	5,5%	5,7%	6,7%	1,0	0,8
Mind	100,0%	100,0%	100,0%		
Mind (N=)	1201	1760	5447		

*Az adathiány országosan 37,8%.

⁸⁷ Laky Dezső az érettségi eredmények alapján mutatta ki a fővárosi bölcsészkar relatív kiválóságát a vidéki intézményekkel szemben. Ezt most már az optimális időfelhasználás alapján is alá tudjuk támasztani. Vö. LAKY 1931: 46–47.

A 11. táblázat reprezentációs értékeinek segítségével összehasonlíthatjuk a német szakosok jellemzőit a modern filológusokkal (1-es indexű reprezentációs érték), illetve a teljes bölcsész népességgel (2-es indexű reprezentációs érték). *A német szakosok stratégiai magatartása az időfelhasználás tekintetében – értelemszerűen – a modern nyelvszakosok átlagos értékeivel tart össze. Két kategóriában látunk csak némi eltérést: a németesek gyakrabban halasztanak az egyetem előtt, de többnyire csak néhány évet, vagyis: nem a „túlélettek” között, hanem az „egyetem előtt halasztók” között felülreprezentáltak.* Erre a jelenségre megpróbáltam választ keresni, ezért három hipotézist is felállítottam, de ezek közül csak az egyiknél találtam valamilyen jelzésértékű adatot. A három lehetséges magyarázat:

- a) más magyarországi főiskolán/egyetemen végzett tanulmányok miatt törént halasztás;
- b) külföldi tanulmányutakon vettek részt az egyetem előtt;
- c) nagyobb számban találunk a németesek között határon túli hallgatókat, akik Trianon után – valószínűleg a családjukkal – az egyetemi városokba (főleg Budapestre) települtek át, és az ezzel járó pénzügyi vagy egyéb nehézségek miatt hagytak ki néhány évet.

A modern nyelvszakosokon belül elvégzett elemzések azt mutatják, hogy a német szakosok között valóban nagyobb arányban találunk olyan végzeteket, akik a Horthy-korszak előtt valamely másik egyetemen kezdték el felsőbb tanulmányaikat. Itt főleg Kolozsvár és Pozsony adatai emelkedtek ki. A másik két hipotézist azonban el kell vetnünk. A németesek nem vettek részt gyakrabban külföldi tanulmányutakon, mint a modern nyelvszakosok általában, csak a célország jellemzi őket. Érthető módon, ezek: Ausztria, a Német Birodalom, valamint az egykori K.u.K.-Monarchiához tartozó területek. A határon túlról származók aránya nem nagyobb a német szakosoknál, mint más modern nyelvi csoportokban, tehát egyelőre csak annyit állíthatunk (de ezt is csak hipotetikusán), hogy a korábban már elkezdett, de – ezek szerint – beszámításra nem került kolozsvári vagy pozsonyi tanulmányok miatt kezdték meg a németesek néhány év késéssel valamely magyarországi egyetemen a bölcsésztanulmányaikat. Más magyarázatok is lehetségesek, de ezekről nincsenek megbízható adataink.

Ami a németesek időfelhasználását illeti, a német szakos diplomások „kiválóbbak” az átlagnál. Ezt a társadalmi háttér vizsgálatánál is már igazoltuk. *A német szakosok relatív kiválóságát az optimális időfelhasználók és az időben egyetemen menő, de az egyetemen néhány évet halasztó kategóriák értékeiben látjuk kifejeződni (1,1-es felülreprezentáció), de a többi kategóriában megjelenő alulreprezentációk is ugyanerre utalnak.* Ez a kiválósági jelzés azonban ismét nem a német szakosok, hanem általában a modernnyelvi-szakosok sajátja, és elsősorban a női hallgatók magas részeseedésének köszönhető.

3.3.2. A TANÁRI ÉS DOKTORI VÉGZETTSÉG MEGSZERZÉSÉNEK STRATÉGIÁI

Arról már közöltem adatokat, mennyire volt gyakori az 1945 előtti Magyarország bölcészkarain, hogy valaki mindkét végzettséget ambicionálta (lásd a 3.1.2. fejezet diagramjain). A dualista Magyarország bölcészeinek ez irányú döntéseiről csak a pesti egyetem forrásai alapján adhattam képet. Akkor megállapítottam, hogy *a tanári kimenet erősödése a századforduló után egy általános tendencia volt, ami a németeseknél még erőteljesebben mutatkozott meg, mint a bölcészek átlagánál*. Ez számarányokban kifejezve azt jelentette, hogy míg a 19. század utolsó két évtizedében a népesség kétharmada szerzett tanári oklevelet, és egyharmada csak doktorált, addig a 20. század első évtizedeiben már a bölcészek negyötöde végez tanárként, és csak egyötöde választja kizárólag a doktori kimenetet. Azok, akik mindkét diplomátípust kívánatosnak látják a jövőjük szempontjából, a 19. században még ingadozó mértékben (10 és 20% között) fordulnak elő, ez a 20. században stabilizálódik 20% környékén.

A Horthy-korszakban tanári képezése – időszakosan növekvő vagy csökkenő tendenciával – a bölcészdiplomás népesség háromnegyedének van; viszont, a tanári és a doktori kimenet összekapcsolása a 30-as évektől egyértelműen veszít népszerűségéből (már csak a diplomások 15%-ára jellemző ez a választás). 1919 után a németeseknél a tanári végzettségnek domináns szerep jut: 85-95% között ingadozva ugyan, de a Horthy-korszakban végig magas arányban szereznek tanári diplomát. Ennek megfelelően a tanári és doktori oklevelek együttes megszerzése is jellemzőbb: 25-30% körüli az arány a 20-as években, majd a német szakosoknál is radikálisan visszaesik 15%-ra, de náluk a korszak végén megint 25% feletti értéket mutat.

Általában tehát elmondható, hogy a tanári képezés válik a 20. században a meghatározó bölcészskimenetté, ami a német szakosokra fokozottabban igaz; a kétféle kimenet választása a 30-as évekig a diplomásnépesség egyötödére jellemző, utána csökken ennek valószínűsége, mely visszaesés német szakon ugyanúgy megfigyelhető, még ha itt csak egy átmeneti jelenségről is van szó.

Miután az alapadatokat felidéztük, áttérhetünk a bölcészdiplomások stratégiai viselkedésének leírására. Itt is az időtényezőzt érdemes beemelnünk a kategorizálás szempontjai közé. Ezzel nem azt akarjuk állítani, hogy önmagában az a tény, hogy valaki mindkét diplomát birtokolni szeretné, nem egy stratégiai döntés. Ez a legfontosabb döntési momentum, s a két diploma megszerzése is elegendő arra, hogy kiválósági jelzésként alkalmazzuk. Az időfelhasználás figyelembevételével csak finomítunk a magatartástípusok leírásán, olyan eseteket teszünk külön kategóriává, melyek más és más döntési helyzeteket feltételeznek, és a kiválóság fokozatait is képesek leképezni.

Mindezek után négy alaphelyzetet érdemes elkülönítenünk:

- *Az első helyzet, amikor az adott személy egyazon évben szerzi meg a tanári és a doktori oklevelét. Ebben az esetben abból indulhatunk ki, hogy nagyon erős volt a motívuma ennek a döntésnek, illetve hogy az érintett diplomás szá-*

mára nem jelentett különösebb megterhelést a kétféle vizsgakövetelmény teljesítése.

- *A második helyzet, amikor az adott személy egymás utáni években szerzi meg a kétféle végzettséget. Itt egy fokozati különbség van az előző teljesítményhez képest, hiszen a diplomázó valamelyik záróvizsgáját előbbre helyezte. Mivel azonban ez megfelel a bölcsészdiplomások átlagos teljesítőképeségének, nem tekintjük különösebben „kiválónak” e teljesítményt.*
- *A harmadik eset, amikor a két záróvizsga között 2-3 évnyi távolság van. Ennél a csoportnál már érdemes feltenni a kérdést, hogy ez melyik vizsga elhalasztását vonta maga után. Ha nem több mint három év a távolság, nagy valószínűséggel a „könnyebb” vizsgatípust helyezték előbbre a jelöltek. (Ez persze még csak egy hipotézis, amit a későbbiekben megpróbálok igazolni.)*
- *Amennyiben a tanári és a doktori vizsga között már 4 év vagy ennél több idő telt el, azt kell feltételeznünk, hogy a karrierpálya tervezése során a „fontosabbnak” ítélt oklevél megszerzésére irányult elsőként a figyelem.*

Mindezek után vizsgáljuk meg, hogy a pesti egyetemen 1920 előtt végzett és mindkét diplomatípussal rendelkező csoport milyen arányban oszlott meg a fenti négy kategória között (12. táblázat).

12. táblázat. A kétféle oklevéllel rendelkezők megoszlása a záróvizsgák között eltelt idő alapján a német szakosok között, a modern filológusokon belül és a teljes népességben (Budapest, 1873–1919)

A tanári és doktori diploma megszerzése között eltelt idő	Német szakos	Modern filológus	Összes bölcsész	Repr. érték1	Repr. érték2
0 év	17,5%	19,1%	17,3%	0,9	1,0
1 év	37,1%	36,9%	36,5%	1,0	1,0
2-3 év	23,7%	22,7%	23,7%	1,0	1,0
4 vagy több év	21,7%	21,3%	22,5%	1,0	1,0
Összes kétféle diplomás	100,0%	100,0%	100,0%		
Összes kétféle diplomás (N =)	194	225	754		
Kétféle diplomát szerzettek aránya az adott csoporton belül	23%	20%	13%	1,1	1,5

A német szakosok értékei elsősorban abból a szempontból térnek el a bölcsészátlagtól, hogy hányan szerzik meg mind a tanári, mind a doktori oklevelet. E tekintetben egyértelműen jobbak a mutatóik – nemcsak a bölcsészek körében (1,5-ös felülreprezentáció), hanem némileg még a modern filológusokon belül is (1,1-es reprezentációs érték). Amennyiben elfogadjuk (még mielőtt a következő alfejezetben igazolni tudnánk), hogy az is kiválósági jelzés, ha valaki a tanári és doktori végzettségét ugyanazon évben szerezte meg, akkor már nem mutatkoznak jobbnak a német szakosok a bölcsészátlagnál.

Első megközelítésben e két adat ellentmondani látszik egymásnak, ugyanakkor, ha meggondoljuk, hogy a német szakosok tették ki a modern filológusok derékhadát, és nem egy exkluzív pályára készültek, hanem olyan diplomára vágytak, amely a legszélesebb körben volt felhasználható, akkor talán már érthetőbb, miért nem a németesek között kell keresnünk „a legkiválóbbakat a kiválóak között”, hanem – mondjuk – az angol szakosok körében. Német nyelvtudással akár kispolgári körben is sokan rendelkeztek, angolul vagy franciául tudni azonban még a két világháború között is a magas műveltség jelzése volt.

A Horthy-korszak német szakosait is csak úgy jellemezhetnénk, hogy: kiválóságuk viszonylagos (lásd a 13. táblázatban). A németesek relatív kiválósága nagyon tisztán kivehető a teljes népességhez viszonyítva, de nem egyértelmű a modern filológusokon belül.

A két záróvizsga között a németes csoportban rövidebbek az időtávok, ami az átlagosnál jobb kondíciókra vall. Ezt a „minőségi javulást” 1919 után az egyes társadalmi háttérváltozók vonatkozásában is érzékeltük (pl. az apák iskolázottságánál), de ennek nem tulajdonítottunk túl nagy jelentőséget, hiszen – mint ez a 13. táblázatból is kiolvasható – a kiválóbb hallgatók megjelenése nem német-specifikus jelenség, hanem a modernnyelv-szakok (feminin szakok) sajátja. A német szakosok a kiemelkedő teljesítményt jelentő első kategóriánkban (azonos évben letett záróvizsgák) nem is térnek el a modern filológusok átlagától, mint ahogy abban sem, hányan szereznek a tanári mellett doktori oklevelet. A németesek hátránya a többi élőnyelv-szakoshoz képest ismét szubtilis, de annál jellemzőbb: nem a „legkiválóbbak”, hanem a mainstreambe tartozó – egy év alatt két diplomát szerettek – arányában mutatnak 1,1-es felülreprezentációt.

13. táblázat. A kétféle oklevéllel rendelkezők megoszlása a záróvizsgák között eltelt idő alapján a német szakosok között, a modern filológusokon belül és a teljes népességben (1920–1945)

A tanári és doktori diploma megszerzése között eltelt idő	Német szakos	Modern filológus	Összes bölcsész	Repr. érték1	Repr. érték2
0 év	22,3%	21,6%	19,5%	1,0	1,1
1 év	38,6%	35,8%	34,1%	1,1	1,1
2-3 év	22,9%	24,5%	26,9%	0,9	0,9
4 vagy több év	16,2%	18,1%	19,5%	0,9	0,8
Összes kétféle diplomás	100,0%	100,0%	100,0%		
Összes kétféle diplomás (N =)	376	552	1535		
Kétféle diplomát szerettek aránya az adott csoporton belül	21,4%	21,4%	17,6%	1,0	1,2

Most már csak egy kérdést kell tisztáznunk: azok, akik kettős végzettséget szereztek, és legalább egy évvel később tették le a második záróvizsgájukat, vajon melyik diplomatípushoz jutottak el hamarabb.

Bármely alapsokaságot is vizsgáljuk, a két történelmi korszakban ugyanazokat az összefüggéseket tudjuk megállapítani, ezért elegendő, ha a továbbiakban csak a németesek adatait ismertetem. (A szövegben azért megemlítem majd a referenciaszámokat is).

Annyit a korabeli vizsgakövetelmények alapján tudunk, hogy 1883 után a doktori szigorlatig legalább négyéves egyetemi tanulmányra volt szükség, a tanári képesítésnél pedig a gyakorló tanítást többnyire megkövetelték, így logikusan a tanári diplomáig egy évvel hosszabb idő telt el. A statisztikáink sem mondanak ennek ellent: a kétféle végzettséggel rendelkezők általában a doktori szigorlatot tették le először (ez a németeseknél 69%, a humánbölcsesek között 65%, a teljes bölcsestnépességben 57,5%). *A kettős végzettségűek viselkedése ugyanakkor szisztematikus* (lásd a 14. táblázatot).

14. táblázat. *A kétféle végzettséggel rendelkező német szakosok megoszlása aszerint, hogy mennyi idő telt el a két záróvizsga között, illetve hogy melyik vizsgát tették le hamarabb (Budapest, 1873–1919)*

A tanári és doktori diploma megszerzése között eltelt idő	Először tanári képesítő vizsgát tett	Először doktori szigorlatot tett	Összesen	
			%	N =
1 év	16,9%	83,1%	100	83
2-3 év	25,5%	74,5%	100	51
4 vagy több év	62,5%	37,5%	100	48
Mind	31,3%	68,7%	100	182

- Akik egy éven belül tették le a kétféle záróvizsgájukat, az átlagnál is nagyobb valószínűséggel választották a doktorit első próbatételül.* Ez olyan stratégia, amely nem a hasznosságot mérlegeli, hanem halad a nehézségi vagy a teljesíthetőségi mérce szerint előre. (E csoportnál a teljes bölcsestnépességben 77%, a humánbölcsesek között 80%, a németeseknél 83% teszi le először a doktori szigorlatát.)
- Akik vártak néhány évet, nagyjából az átlaghoz közelítő értékeket mutatják, továbbra is előbbre helyezvén a gyorsabban teljesíthető doktori szigorlatot.* (E csoportnál a teljes bölcsestnépességben 54%, a humánbölcseseknekél 66%, a németesek között 74,5% doktorál előbb.)
- Akik azonban több évet is kihagytak, mert feltehetően bizonytalanabbak voltak – akár abban, hogy szükségük van-e mindkét diplomára, akár abban, hogy képesek-e mindkét kihívásnak megfelelni –, már nem a doktorit, hanem a tanári vizsgát célozták meg elsőként.* Ez a csoport valószínűleg a hasznosság elvét követte döntéseiben, és először azt a képesítést választotta, amely elhelyezkedési esélyeinek vagy karrieraspirációinak jobban megfelelt. (E csoportból a teljes népességben 70%, a humánbölcseseknekél 65%, a német szakosoknál 62,5% a tanári képesítést szerzi meg hamarabb.)

A tanári képzéssel és doktorival is rendelkezők tipológiáját abból a hipotézisből kiindulva alkottam meg, hogy másfajta stratégiát követnek azok, akik rövid időn belül jutnak mindkét végzettséghez, mint azok, akik hosszabb időt hagynak ki a két záróvizsga között. A dualizmus kori pesti egyetem adatai ezt a hipotézist megerősítették.

A Horthy-korszakban a tanári vagy doktori diplomához megközelítőleg azonos időbefektetésre volt szükség – ezt bizonyítják a tanulmányidő-középértékek az 10. táblázatban. Ebből logikusan az következne, hogy a mindkét kimenetet megcélzó csoport nagyjából azonos arányban választja a pedagógiai vagy a doktori záróvizsgát.

Ezt a kiegyensúlyozott választási arányt leginkább a humánbölcseseknekél figyelhetjük meg: náluk átlagosan 54% teszi le a tanári vizsgát és 46% a doktori szigorlatot elsőként. Már ezek a megoszlási értékek is jelzik azonban, hogy megváltozott a két vizsgatípushoz a bölcsesek viszonya, mégpedig a tanári képzés javára. E tendencia következtében, ami egyértelműen a hasznossági szempont előtérbe helyezésére utal, az általunk felállított tipológiában is áthelyeződnek a törésvonalak (lásd a 15. táblázatban).

15. táblázat. A kétféle végzettséggel rendelkező német szakosok megoszlása aszerint, hogy mennyi idő telt el a két záróvizsga között, illetve, hogy melyik vizsgát tették le hamarabb (1920–1945)

A tanári és doktori diploma megszerzése között eltelt idő	Először tanári képesítő vizsgát tett	Először doktori szigorlatot tett	Összesen	
			%	N =
1 év	42,1%	57,9%	100	145
2-3 év	61,6%	38,4%	100	86
4 vagy több év	96,7%	3,3%	100	61
Mind	59,2%	40,8%	100	292

1919 után már nem abban a két kategóriában hasonlatos a diplomások stratégiai viselkedése, ahol a kétféle kimeneti vizsga között kevesebb mint négy év telt el, hanem ott, ahol a két vizsga között több mint egy év a távolság. Azoknál, akik párhuzamosan készülnek fel a doktori szigorlatukra és a tanári képesítő vizsgájukra, még mindig előnyben van a doktori szigorlat, ami érthető, hiszen – optimális esetben – a szigorlatig még mindig egy évvel rövidebb idő alatt el lehetett jutni. Amennyiben a rendes időn túl kerül sor a második záróvizsgára, akkor – függetlenül attól, hogy ezt egy-, két- vagy többéves felkészülési idő előzi meg – a diplomás nagy valószínűséggel a tanári képesítést fogja előrevenni.

Amint ez a 15. táblázatban látható, négy- vagy többéves távolság esetén a németeseknél már szinte kizárt, hogy bárki a doktori után szerezne meg a tanári oklevelét. Általános stratégiává az válik, hogy először is szükség van a munkaerőpiacon könnyebben értékesíthető tanári képzésre, s csak ezután érdemes időt- és munkát fektetni a doktori megszerzésébe. Ez a stratégia a négy vagy több évet kihagyóknál a

teljes bölcsésznepeességben 87%-os, a humánbölcsészeknél 86%-os, a modern filológusoknál 88%-os arányban jellemző.

A két diploma megszerzésével összefüggő stratégiai döntések tehát tipizálhatók, ahol az egyik legfontosabb tényező az idő, hiszen ez fejezi ki, hogy az adott személy milyen erős motívummal rendelkezhetett, s főként, melyik képe-
sítést tartotta a karrierje szempontjából fontosabbnak.

Önmagában azt nem tekinthetjük kiválósági jelzésnek, ha valaki a tanári vizsga mellett doktorál is. A kétféle végzettség egyidejű megszerzése azonban szinte bizonyos, hogy a tanulmányi teljesítőképesség egyik alapvető mutatója, mint ahogy általában az optimális időfelhasználás is. Az időfelhasználás ugyanakkor azt is képes előre jelezni, hogy milyen sorrendben szerzi meg az adott személy a tanári vagy doktori oklevélét.

A tanulmányi kiválóság legfontosabb jelzésével azonban még nem foglalkoztunk, ami nem más, mint a záróvizsgákon odaítélt érdemjegy.

3.3.3. A VIZSGAEREDMÉNYEK KAPCSOLATA A KIVÁLÓSÁG EGYÉB JELZÉSEIVEL

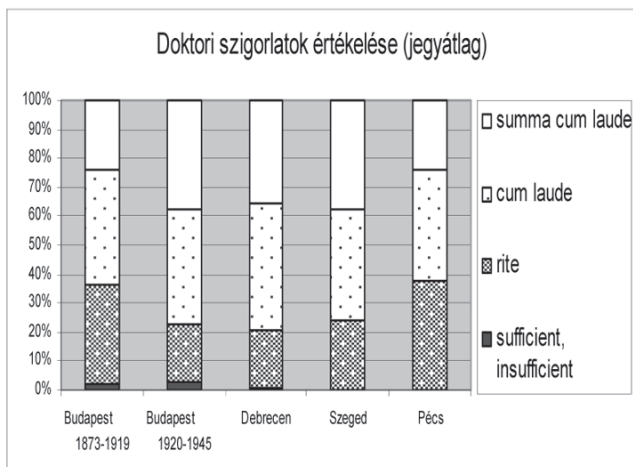
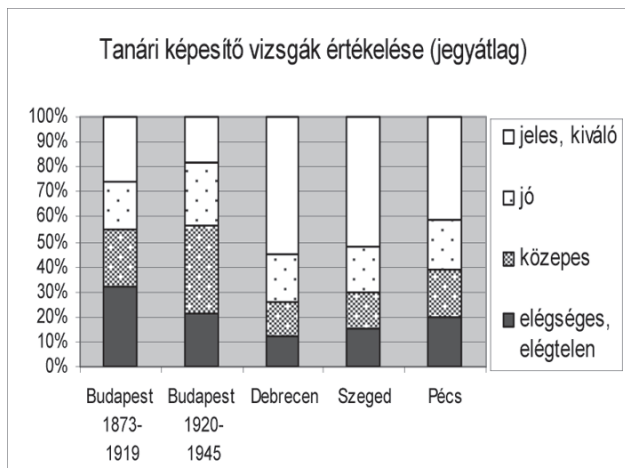
Adatbázisunkban a vizsgaeredményeket mindkét korszakra vizsgatípusonként tartjuk nyilván: a pedagógiai záróvizsgák jegyei mellett a doktori szigorlatok főtárgyaiban és melléktárgyaiban elnyert értékelésekről is vannak információink. Ugyanakkor ebben a témakörben is alkalmaznunk kell néhány megszorítást.

A dualizmus idejére nem rendelkezünk a tanári vizsgákról szakonként bontott adatokkal, sőt még a két világháború között is csak részlegesen vannak meg a szakos vizsgajegyek.⁸⁸ A regisztrálás módja folyamatosan változott: vannak időszakok, amikor szakonként bontott, máskor összesített adatok (jegy-
átlagok) szerepelnek a törzskönyvekben. Ezért a szakonként regisztrált jegyek átlagának kiszámításával egy egységes változót kellett létrehoznom.

A jegyátlagok ismertetésével kezdjük a téma tárgyalását. A 6. ábra grafikonjai oklevéltípusok szerint mutatják be az egyes tudományegyetemeken diplomázott népességek teljesítményét.

A tanári képesítő vizsgák és a doktori szigorlatok értékelésénél alkalmazott skálák nem feleltethetők meg egy az egyben egymásnak, de azért a főbb kategóriákban – különösen a szélsőértékekben – tükröződő viszonyok jól érzékel-
tetik a két vizsgatípus nehézségi szintje, illetve az egyes egyetemek értékelési gyakorlata közötti különbségeket.

⁸⁸ Budapesten 78,3%, Debrecenben 15,8%, Szegeden 31,2% és Pécsen 50,3% az adat-
hiány.

6. ábra. A humánbölcsestszek megoszlása a tanári képesítő vizsgán, illetve a doktori szigorlaton kapott értékelés alapján (jegyátlag) a dualizmus kori Budapestén és a Horthy-korszak négy egyetemén

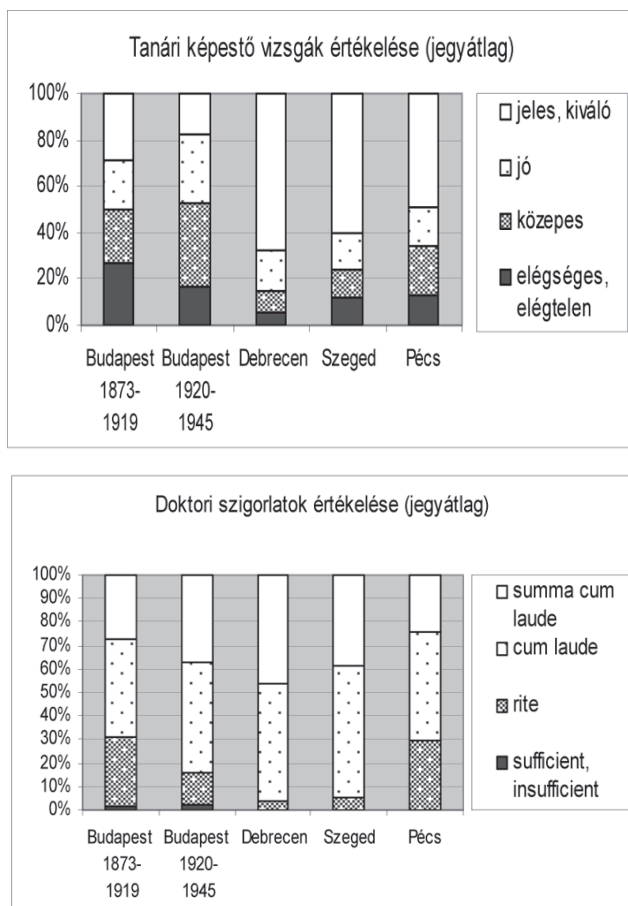
A tanári vizsgákon a „legszigorúbb”, azaz az értékelési skálát legegyszerűsebben kihasználó minősítéseket a pesti egyetemhez kötődő tanárvizsgáló bizottságok adták; a másik három bölcsestszkar jegyátlagai mind a ’jó’, mind a ’közepes’ kategóriákban (Debrecenben és Szegeden még az elégségesen vagy első körben elégtelenre végzőknél is) messze elmaradnak a pesti átlagtól, miközben a jelesen vagy a kiválóan megfelelték aránya jóval magasabb, mint a fővárosban. Jeles és kiváló eredménynyel Debrecenben végzett a legtöbb hallgató, majd Szeged és Pécs a sorrend.

A doktori szigorlatoknál ekkora távolság nincs a négy intézmény között. Első ránézésre úgy tűnhet, mintha a szigorlati jegyátlagok pozitívabb képet mutatnának a jelöltek tudásáról, de ez csak akkor lenne így, ha a ’cum laude’ minősítés a

'jó' értékeléssel lenne azonos, s ez esetben is legfeljebb Budapestre érvényesen. A két skála között azonban ilyen párhuzamokat nem vonhatunk. Annyi bizonyos, hogy a legjobb kategóriákban ('summa cum laude', illetve 'jeles, kiváló') csak Budapesten szignifikánsan jobbak a szigorlati jegyek a tanári vizsgálatok értékelésénél.

A záróvizsgák jegyátlagai kétféle összehasonlításban játszanak majd szerepet: egyrészt a német szakosok eredményeit tudjuk ezzel egybevetni, másrészt afféle háttér-információ arról, hogy a Horthy-korszakban milyen intézményszintű különbségek jelentek meg, s ugyanakkor az általunk bemutatásra szánt összefüggések ezektől az intézményszintű különbségektől mennyiben függetlenek.

Mielőtt a tanulmányi jegyek kapcsolatát megvizsgálánk a másik két kiválósági mutatónkkal (optimális időfelhasználás, illetve mindkét oklevéltípus megszerzése), lássuk először a német szakosok átlagos vizsgaeredményeit (7. ábra).

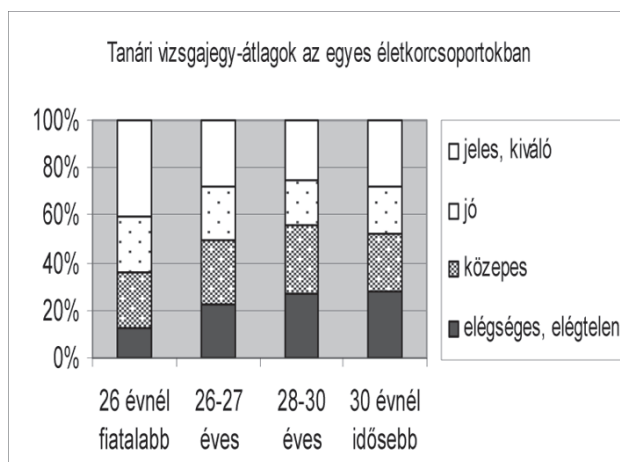

7. ábra. A német szakos bölcsészdiplomások megoszlása a tanári képesítő vizsgán, illetve a doktori szigorlaton kapott értékelés alapján (jegyátlag) a dualizmus kori Budapesten és a Horthy-korszak négy egyetemén

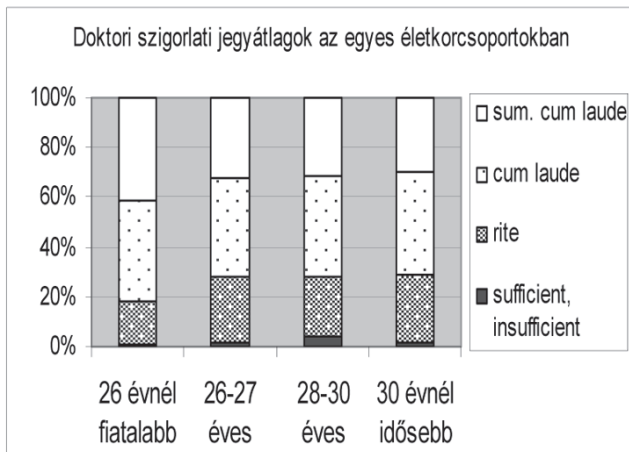
A német szakosok vizsgaértékelései a bölcsészátlaghoz nagyon hasonlóak. A némettanároknál az egyetemek közötti különbségek még markánsabban jelentkeznek: a pesti egyetemen kétszer-háromszor olyan ritka a jeles értékelés, mint vidéken; itt is a pécsi egyetem az, ahol a fővároson kívül a legszigorúbb az elbírálás, és Debrecenben juthatnak a legkönnyebben jeles minősítéshez a jelöltek. A doktoroknál annyi a különbség a tanárvizsgálatokhoz képest, hogy a szigorlatokon nem a pestiek, hanem a pécsi egyetem oktatói adják a legkevesebb jeles vagy kiváló értékelést, s a legtöbb 'rité'-t.

Valószínűleg nem igényel különösebb indoklást, miért tekintjük a vizsgákon mutatott teljesítményt a tanulmányi kiválóság objektivációjának, azt azonban igazolnunk kell, hogy ugyanolyan kiválósági jelzés-e a tanulmányi idő optimális felhasználása, illetve a kétféle diplomatípus megszerzése, mint a vizsgaeredmény. Ennek ellenőrzésére kétféle technikát alkalmaztam: egyrészt diagramokon mutatom be a megfelelő keresztátlálk adatait, és így szemléltetem, hogy a változók közötti viszony lineáris; másrészt ellenőrzöm ezt a változók korrelációs értékeinek kiszámításával is.

Először nézzük a vizsgajegyek és a tanulmányi idő-felhasználás kapcsolatát.⁸⁹ Az „optimális időfelhasználás” definíciójához azt tartozott hozzá, hogy valaki legfeljebb egy évet halasszon az egyetemi tanulmányainak megkezdése előtt, majd 6 éven belül tegye le a záróvizsgáját. Ha ezekből a feltételekből indulunk ki, akkor „optimálisan” 23-25 éves korban diplomáztak a korabeli bölcsészek. Mivel az időfelhasználás vizsgálatához csak a Horthy-korszakban rendelkezünk megfelelő forrásokkal, a továbbiakban csak erről a korszakról közlünk adatokat.

⁸⁹ Ehhez a keresztátlálás elemzésnél egy ordinális és egy nominális változót (vizsgajegyek, illetve korcsoportok), a korrelációs számításnál pedig egy ordinális és egy lineáris változót (vizsgajegyek, illetve életkor a diplomázás évében) alkalmazunk.

8. ábra: A vizsgajegyek és a tanulmányidő-felhasználás kapcsolata a Horthy-korszak bölcsészdiplomásainál (1920–1945, tanároknál: N = 3798; doktoroknál: N = 2289)

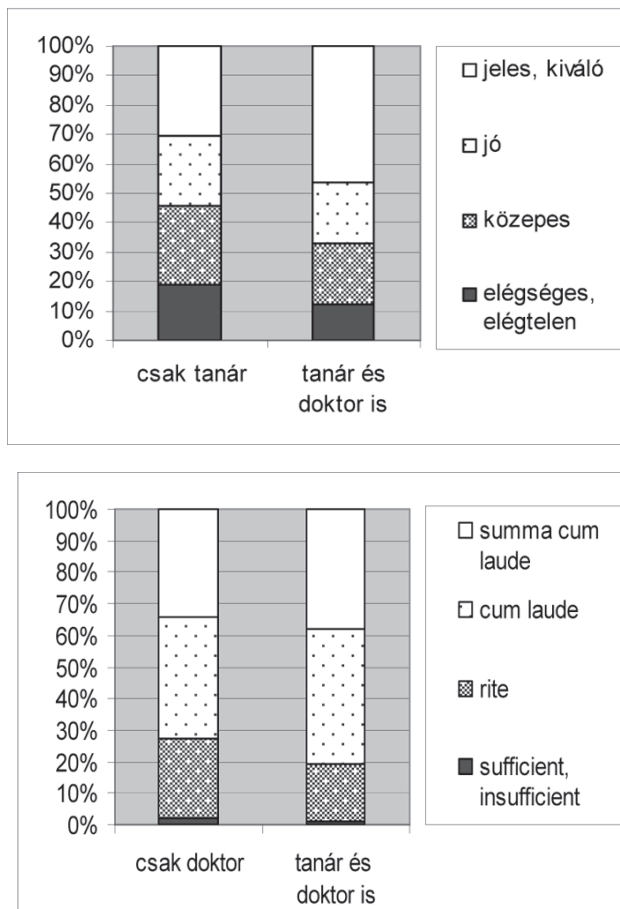
A 8. ábra grafikonjain jól kivehető, hogy a vizsgaértékelés és az időfelhasználás között csak egy bizonyos életkorig van kapcsolat, mely határ nagyjából a 28. életévnél húzódik. Akik ennél fiatalabban diplomáztak, azoknál egyenes arányban nő az életkorral annak valószínűsége, hogy a diplomázó rosszabb jegyátlaggal végez. A magasabb életkorban diplomázóknál azonban nem mutatható ki e két jelenség között lineáris viszony.

Ennek oka részben az, hogy radikálisan csökken az esetszám, illetve nagyobb lesz a szórás a jegyátlagok és az életkor szempontjából egyaránt, vagyis: előtérbe kerülnek azok az individuális és nehezen tipizálható tényezők, amelyek következtében a tanulmányok kisebb-nagyobb mértékben kitolódhatnak, anélkül hogy ennek bármilyen negatív hatása lenne a vizsgaeredményekre. Általánosan azt mondhatjuk: amennyiben a tanulmányaira fordított időt az optimálishoz képest több mint 2 évvel túllépi valaki, akkor a teljesítménye szempontjából már irreleváns, hogy hány évet halasztott.

A korrelációelemzés – ahogy erre mindezek után számíthattunk – szignifikáns, de nagyon gyenge kapcsolatot lát e két tényező között: a tanároknál 0,120, a doktoroknál gyengébb 0,089 a Pearson-féle korrelációs együttható. Ez az összefüggés nem elég erős ahhoz, hogy e két változót azonos módon használjuk fel a kiválóság jelzéséként. Egyértelmű kiválósági mutató továbbra is a vizsgaeredmény, az időfelhasználás vizsgálata pedig legfeljebb abban segít, hogy megtaláljuk a „legkiválóbbakat a kiválóak között”.

A vizsgajegyek és a diplomák száma megint csak egy olyan viszony, amely ugyan mutat valamelyest linearitást, de nem egyértelmű a kapcsolat. A tanárokon belül – ahogy ezt a 9. ábránk grafikonja is látni engedi – valamivel erősebb az összefüggés: azok, akik mindkét diplomát megszerezték átlagosan jobb eredménnyel végeztek. A doktorok között ez alig-alig kivehető, mely különbség a korrelációs együtthatókban is megjelenik: a tanároknál 0,148, a doktorok-

nál 0,080 a Pearson-érték (szignifikáns a második tizedes jegy szintjéig). A tanári és doktori diploma elnyerése tehát megint nem önmagában kiválósági mutató, hanem elsősorban a tanulmányi jegyekben is tetten érhető teljesítőkéesség fokozatainak a megragadására szolgál.

9. ábra. A vizsgajegyek és a kétféle diploma megszerzése közötti viszony a dualizmus korában és a Horthy-korszakban diplomázottaknál (1873–1945, tanároknál: N = 3950; doktoroknál: N = 2290)

Lebecsülni azonban nem szabad e két változónak, a megszerzett diplomák számának és a tanulmányidő-felhasználásnak a jelentőségét, hiszen a továbbiakban lehetőséget adnak arra, hogy a kiváló tanulmányi eredménnyel végzettekben belül a „legkiválóbbak” csoportját leválasszuk, és önállóan is szembeállítsuk a bölcsészdiplomások egészével.

A „legkiválóbbak” csoportjába azok tartoznak majd, akik mindkét diplomatípussal rendelkeztek, mindezt optimális időn belül, és legalább az egyik záróvizsgájukon kiváló

eredménnyel érték el. „Kiválóak” mindazok, akik a tanári vagy doktori vizsgájukat a legmagasabb elismeréssel, summa cum laude vagy jeles/kiváló átlageredménnyel tették le. A Horthy-korszakban a „kiválóak” a bölcsészdiplomás népesség 27,6%-át tették ki, a „legkiválóbbak” közé pedig a végzettek 4,8%-át sorolhatjuk.

3.3.4. A TANULMÁNYI KIVÁLÓSÁG ÖSSZEFÜGGÉSE A SZOCIOKULTURÁLIS HÁTTÉRREL

Neveléstudományi és nevelésszociológiai megközelítésben elengedhetetlen annak megvizsgálása, hogy a tanulmányi eredményesség elsősorban a szociokulturális tényezők, tehát a család kulturális-gazdasági jellemzői, avagy individuális pszichológiai jellemzők, mint pl. a szorgalom, a tanulási stratégiák, bizonyos részkompetenciák fejlettsége, az alkalmazkodás stb. révén meghatározott. Ezt a kérdést itt nem tudjuk megválaszolni, hiszen adatbázisunk erre nem alkalmas. Legfeljebb azt vizsgálhatjuk meg, hogy az általunk alkalmazott társadalmi háttérváltozóknál szignifikáns különbségek jelennek-e meg, ha a kiemelkedő teljesítményt nyújtó hallgatói csoportokat a teljes népességhez viszonyítjuk.

A háttérváltozók közül csak néhány – majdhogynem közhelyszerű – társadalmi mutatót vennénk nagyító alá:

- az apák iskolázottságát,
- a születési hely városias jellegét, valamint
- egyes kitüntetett csoportok (a német evangélikusok és zsidók) részese-
dését.⁹⁰

Az elemzést csak a két világháború közötti viszonyok leírására használjuk fel – az egyes kategóriák megoszlási arányszámain kívül feltüntetve a „kiváló”, illetve a „legkiválóbbak” reprezentációs értékeit is (lásd a 16. táblázatban).

⁹⁰ A zsidó és német háttérűek túliskolázottságáról, tanulmányi kiválóságáról és az értelmiségi pályákon mutatott erős felülreprezentációjáról Karády Viktor számos tanulmányában olvashatunk, pl. in KARÁDY 1997, 2001, 2011.

16. táblázat. A diplomával rendelkező apák, a városokban születettek, a német evangélikusok illetve a zsidók aránya a „kiváló” és „legkiválóbb” diplomások között, valamint a teljes diplomás népességben (1920–1945)

	Az apa: diplomás	Születési hely: város	Német evangélikus hátterű	Zsidó hátterű	Összesen (N =)
Legkiválóbbak	35,9%	61,0%	2,4%	7,9%	220
Kiválók	42,3%	62,0%	2,0%	8,0%	941
Teljes népesség	38,8%	59,0%	2,2%	8,9%	3273
Reprezentáció1	0,9	1,0	1,1	0,9	
Reprezentáció2	1,1	1,1	0,9	0,9	

Adathiány: az apa foglalkozásánál: 66,3%; a születési helynél: 39,9%; a felekezeti háttérnél: 39,3% – akiknél nincs záróvizsgajegy, avagy a tanulmányi idő-felhasználás nem kategorizálható + nincs apafoglalkozás beírva, nincs születési hely vagy vallási adat.

Talán kissé meglepőek a 16. táblázatban megjelenő reprezentációs értékek (az 1-es indexű sorban találjuk a legkiválóbbak, a 2-es indexűben pedig a kiválóak közötti alul- vagy felülreprezentációt). Egyik változónál sem jelenik meg egyértelműen a kitűnő teljesítményűek társadalmi háttérében azok a jelzések, amelyekre számítottunk.

A legkiválóbbak között az átlagoshoz képest ritkábban fordulnak elő diplomás apák, és nem jellemző rájuk, hogy a városokból érkezettek aránya elütne a bölcészek átlagától. A német evangélikusoknál viszont éppen az a meglepő, hogy csak a legkiválóbbak csoportjában felülreprezentáltak, a záróvizsgán mutatott teljesítményük önmagában átlag alatti. A zsidók kiválósági mutatói annyira feltűnően gyengék, hogy ezzel külön kell majd foglalkoznunk.

Az említett adatok mindenesetre arra rávilágítanak, hogy indokolt volt elkülönítenünk a legkiválóbbakat a kiválókon belül, csak értelmeznünk kell a felvett kategóriák közötti különbséget.

Annyi bizonyos, hogy más módon mértük a két kategóriában a tanulmányi kiválóságot: a kiválóakat kizárólag a jegyátlaguk tüntette ki, míg a legkiválóbbaknál az egyéni döntések – mint a tanulmányok ütemezése vagy a bölcészsképzés által kínált kettős végzettség kihasználása – ugyanolyan fontos tényezők voltak, mint a vizsgáztatók ítélete a jelölt teljesítményéről.

A vizsgák sikeres letételéhez a szaktudományi felkészültségen túl speciális ismeretekre is szükség van a vizsgáztatók személyes preferenciáiról, értékrendjéről, az adott intézmény hagyományairól, értékelési gyakorlatáról, és persze azokról a technikákról, ahogy a megszerzett ismeretek egy formális kommunikációs helyzetben a leghatékonyabban prezentálhatók. Itt tehát olyan tudáselemekről van szó, amit az egyetemen legfeljebb a „rejtett tanterv” keretében lehet elsajátítani, általában mindenki egyéni úton jut hozzá, amiben az egyetem előtti szocializációnak is meghatározó szerep jut. Így már érthetőbb, hogy a kulturális tőke – amit most főként az apa iskolázottsága és a születési hely vá-

rosias jellege fejez ki – a kiválóaknál miért érvényesülhet erőteljesebben. *Ott, ahol a „kiválóság” definíciója több egyéni döntési helyzetet is magában foglal (előbb külföldre menjek vagy dolgozzak, és csak utána kezdjem el az egyetemi tanulmányaimat? doktoráljak is, vagy elég a tanári végzettség?), a társadalmi tényezők hatása szemlátomást gyengül, s helyébe lépnek a pszichológiai tényezők. A kiválóak esetében a hozott kulturális tőke azért eshet nagyobb súllyal latba, mert a vizsgákon mutatott teljesítmény olyan általános kommunikációs stratégiákra és olyan szituációhoz kötött ismeretekre épül, melyeknek nincs feltétlenül köze a szakmai felkészültséghez vagy egyéni karriertervekhez.*

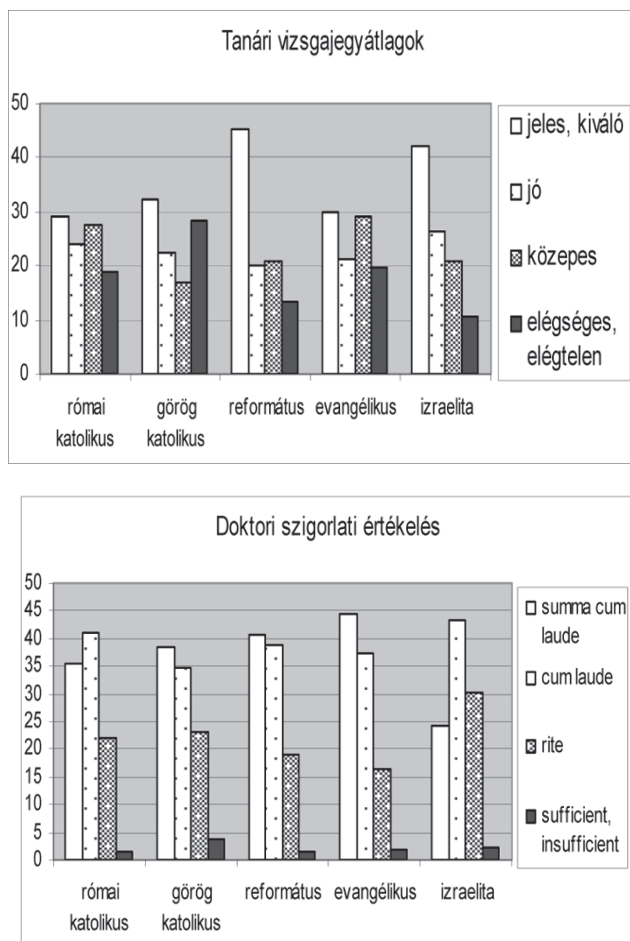
Van azonban még két változó, melyeknél más eredményre számítottunk, így ezekre is kell találnunk valamilyen plauzibilis magyarázatot. A hozott kulturális tőke szempontjából minden egyéb iskolai eredményességi mérés szerint a német evangélikus és zsidó hallgatói csoport a kitűnők táborához tartozik, részesedésük – különösen a zsidó vallásúaké – az általunk megalkotott kiválósági kategóriákban mégis messze elmarad a várttól.

A német nevű evangélikusoknál a magyarázat talán abban keresendő, hogy – mint ez a százalékos értékekből is látszik – a két világháború között már nem jelentős részvételük a bölcsészhallgatók között, ugyanakkor összetételük is átalakult: túlnyomórészt nem a szász városok szülöttjei, hanem a Dunántúl vagy a Felvidék kistelepüléseiről, történelmi városaiból vagy a fővárosból származó német hátterű evangélikusok. A motiváltságukhoz nem fér kétség, hiszen a legkiválóbbak között túlképviseltettek, annak pedig, hogy a záróvizsgákon nem különösebben kiemelkedő a teljesítményük – ilyen kis létszámú, de meglehetősen heterogén csoportnál – számos szociológiai és/vagy pszichológiai magyarázata lehet. A társadalmi okokat mindenesetre nem látom szisztematikusnak, mint ahogy az érdemjegyeiknél sincs olyan szisztematikus torzító hatás, mint amit a zsidó vallásúaknál felfedezhetünk.

Az izraelita felekezetűek helyzete alapvetően más, mint az evangélikusoké, vagy bármely más felekezeté. A zsidó diplomások rosszabb szereplése a záróvizsgákon ugyanis az egyetemek „sajátos” értékelési gyakorlatának köszönhető. Ha megnézzük, hogy a tanári és a doktori vizsgákon az egyes felekezeti csoportokban miként oszlottak meg az értékelési kategóriák, mindjárt érthetővé válik, miért nem találunk elegendő számban zsidó diplomázót a kiváló teljesítményűek között (lásd a 10. ábrán).

A tanári képesítő vizsgákon a zsidó hallgatók még messze az átlag felett teljesítenek: a reformátusok után az izraeliták körében regisztráltuk a legtöbb jeles vagy kiváló átlagú végzettet. Amint a 10. ábra jobb oldali diagramján látható, a zsidó doktorjelöltek esélye a summa cum laude minősítésre azonban messze az átlag alatt volt. (Átlagosan a doktorjelöltek 40%-a végzett a legjobb minősítéssel, a zsidó jelölteknél ez a teljes Horthy-érára csak 24%.)

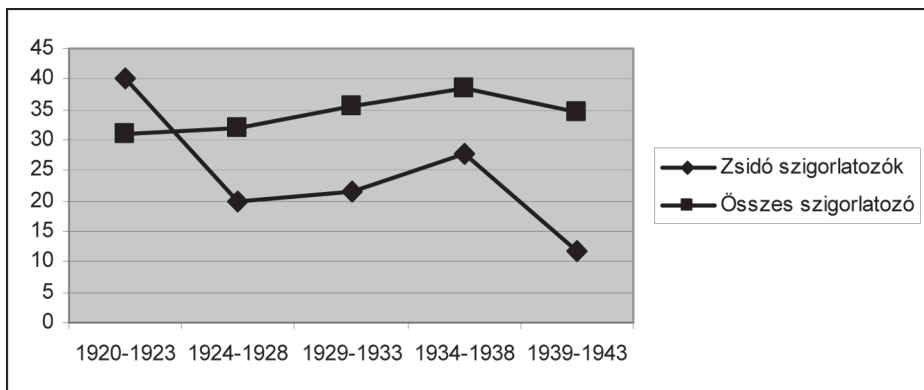
Ha az egyes intézmények gyakorlatát vesszük szemügyre, akkor megállapíthatjuk, hogy ez a diszkriminatív értékelési gyakorlat minden egyes egyetemre jellemző volt: a zsidó vallású doktorálók közül Budapesten 30%, Debrecenben 15%,

10. ábra. A vizsgaminősítések megoszlása az öt legnagyobb felekezeti csoporton belül (1920–1945)

Szegeden 20% és Pécsen 14% nyerte el a summa cum laude minősítést. Az időtengely mentén elvégzett összehasonlító elemzések arra is rámutatnak, hogy a *numerus clausus* törvény következetes végrehajtása időszakában, vagyis az 1924–1928 között diplomázókat, valamint a zsidótörvények bevezetése után/alatt, vagyis az 1939–1943 között végzetteket érintette ez a hátrányosan megkülönböztető értékelési gyakorlat a legérzékenyebben (11. ábra).⁹¹

⁹¹ A zsidó származásúakkal szemben az egyetemek diszkriminatív magatartása – minden külső nyomás nélkül – más vonatkozásban is igazolható. Kovács I. Gábor és Kende Gábor egyetemi tanárokról készült történeti-szociológiai tanulmányában hasonló jelenségre figyeltek fel: Az általuk vizsgált 568 egyetemi tanár között 29 zsidó vagy zsidó származású tudós volt (közülk 15-en kikeresztelkedtek, 6-an pedig már katoli-

11. ábra. A doktori szigorlatokon odaítélt *summa cum laude* minősítések a Horthy-korszak bölcsészkarain (%)

A magyarázat tehát arra, hogy a tanulmányi eredményük alapján kiválók között miért nem jelennek meg az izraeliták felülreprezentált csoportként, a választ a 10. és 11. ábrák adatai tartalmazzák. A kérdésre pedig, hogy a tanári vizsgák jegyátlagai miért nem kompenzálhatták a zsidóknál azt az „alulértékelést”, amit a doktori vizsgákon tapasztalhattunk, a válasz roppant egyszerű: azért nem, mert a zsidó vallású bölcsészek az átlagnál sokkal ritkábban választották a tanári kimenetet és gyakrabban a doktorit – egyenes arányban azzal, ami karrieresélyeiket a tanári pályán e korszakban jellemezte. (Erről a 4.4.2.3. fejezetben olvasható részletes elemzés.)

Azt már a 3.2. fejezetben láthattuk, hogy a németesek társadalmi háttere az átlagosnál jobb: fejlettebb településekről származnak, iskolázottabb szülők gyermekei, és erősen felülreprezentáltak körükben mind a német, mind a zsidó háttérű hallgatók. Amennyiben elfogadjuk, hogy ennek van jelentősége a tanulmányi kiválóság szempontjából is, úgy a német szakos diplomázóknak a kiváló csoportban is az átlagosnál jobb mutatókkal kell rendelkezniük. A 17. táblázatban feltüntetett arányszámok és reprezentációs értékek ezt a – logikailag megalkotott – feltevést alátámasztják, de ennél többet is jeleznek.

A német szakosok nemcsak a kiválóak között, hanem a legkiválóbbak táborában is átlagon felül képviseltettek, vagyis ambícióik, szorgalmuk és képességeik egyaránt kiemelték őket a bölcsészek tömegéből. A modern filológusokon belül ez a relatív kiválóság még nem érzékelhető (1-es indexű reprezentációs érték), de a humánbölcsészek körében már igen (2-es indexű reprezentációs érték), a teljes bölcsésznépesség átlagához képest pedig egészen kirívó a németesek kiválósága (3-as indexű reprezentációs érték).

kusként születtek). A zsidó egyetemi tanárok kinevezése túlnyomórészt (összesen 20 fő) még Ferenc József idején történt, 1919–1932 között nevezték ki a maradék kilenc személyt, 1932 után pedig egyetlen zsidó vagy zsidó származású professzor sem léphetett egyetemi katedrára. Kovács I. – Kende 2006: 427.

17. táblázat. A „kiválók” és „legkiválóbbak” csoportjába tartozó diplomások aránya a német szakosok, a modern filológusok, a humánbölcsesek és a teljes bölcsésznépesség körében (1920–1945)

	Német szakos	Modern filológus	Humán bölcsesek	Összes bölcsesek	Repr.1	Repr.2	Repr.3
A legkiválóbbak aránya az adott csoporton belül	6,7%	6,7%	5,6%	4,8%	1,0	1,2	1,4
A kiválók aránya az adott csoporton belül	30,2%	31,2%	29,1%	27,6%	1,0	1,0	1,1

Nem a vizsgaeredményekből látszik ez markánsan, hanem abból, hányan célozták meg a tanári mellett a doktori oklevelet is. Hogy mi motiválta a német szakosokat – s általában a bölcseket – a doktori cím elnyerésére, arról a bölcsésztanárok karrierépítési stratégiáival összefüggésben fogunk majd értekezni (lásd a 4.5. fejezetet).

A tanulmányi utakról szóló fejezetünk végén és a tanári karrierpályákról szóló fejezetünk előtt azonban nem hagyhatjuk ki azt a témát, ami egyike a legszélesebb körben ismert neveléstörténeti toposzoknak, miszerint az Eötvös Collegium egyik legfontosabb küldetése az volt, hogy a bölcsészhallgatók legtehetségesebbnek ítélt élcsapatából a „tudóstanár” ideáltípusát kinevelje. Nézzük, tehát, hogy...

3.3.5. MENNYIRE VOLTAK KIVÁLÓAK AZ EÖTVÖS-KOLLÉGISTÁK?

Mindenekelőtt nem árt pontos képet nyernünk arról, hogy az Eötvös Collegium működése milyen mértékben járult hozzá a bölcsésztanárképzés egészéhez.

Karády Viktor még az 1970-es évek elején felvette az Eötvös Collegium anyakönyvi adatait, ezek alapján el tudjuk különíteni a diplomásaink között mind a felvételt nyertek, mind a visszautasítottak csoportját – értelemszerűen itt csak azok jelennek majd meg, akik el is végezték a bölcsészkart. A kollégiumi tagságról a statisztikai évkönyvekből nyerhetünk ki információt – e két forrásból álltak elő a 18. táblázat számai.

18. táblázat. Az Eötvös-kollégiumi tagok száma és aránya a tanárjelöltek, illetve a végzett bölcsészek között (1920–1945)

	A tanárjelöltek között*		A diplomások között**	
	N =	%	N =	%
Eötvös-kollégiumi tag volt	1495	4,3	405	4,6
Jelentkezett, de elutasították	na	na	180	2,0

* Az adatok a statisztikai évkönyvekből származnak a tanárképző intézetek II. félévben beiratkozott tagjainak összesített száma alapján, de egyes években hiányokkal: Budapesten és Szegeden hiányoztak az 1920., 1921. és 1943–45. év adatai, Debrecenben az 1920–25. és 1943–45. év adatai, Pécsen az 1920–25. év adatai.

** A bölcsészdiplomás adatbázisához a budapesti Eötvös-kollégium anyakönyvei alapján elkészült adatbázisból kapcsoltunk fel egyes változókat személyi beazonosítások segítségével.

A tanárjelöltek száma – logikus módon – többszöröse azok számának, akik végül tanári diplomához jutottak, hiszen négy éven át volt kötelező a tanárképző-intézeti tagság, és csak a tanulmányok végén (sőt a tanítási gyakorlat után) lehetett tanári képesítő vizsgát tenni. Ha minden adattal rendelkezni a tanárjelöltek számáról (lásd a 18. tábla alatti megjegyzést), akkor az Eötvös-kollégistáknál – nagy valószínűséggel – négyszeres lenne a szorzószám. De elegendő, ha csak az arányszámokra hivatkozunk, mert ezek is azt bizonyítják, hogy *az Eötvös Collegium tagjai szinte kivétel nélkül eredményesen zárták le tanulmányaikat, nem volt jellemző a lemorzsolódás, ami a kollégium megtartó erejének ékes bizonyítéka*. A kollégisták aránya a tanárjelölteken, illetve a diplomásokon belül ugyanakkor azt is jelzi, hogy a bölcsésztanárképzés egészéhez viszonyítva nem volt komoly súlya az intézménynek: száz tanárjelöltből nem egészen ötven voltak a kollégium kebelében.

Adatbázisunk segítségével azonban nemcsak annak nézhetünk utána, hogy a kollégiumba felvettek közül kik és honnan érkeztek, illetve milyen eredménnyel végezték el a tanulmányaikat, hanem azokról is rendelkezünk adatokkal, akik pályáztak ugyan ösztöndíjra, de nem nyerték el a támogatást. Mivel nem volt jellemző a kollégistáknál a lemorzsolódás, azt is megvizsgálhatjuk, mennyire élvezett prioritást a felvételnél a származás, s ha igen, mely társadalmi csoportok élveztek előnyt a felvételi bizottság szándékai szerint. A származással kapcsolatos változóink közül azt a kettőt érdemes kiválasztanunk, melyekkel a felvettek vagy elutasítottak társadalmi státusza a legbiztosabban megítélhető, vagyis az 'apa iskolázottsága' és a 'születési hely rangja' szerint fogjuk jellemezni az Eötvös Collegiumba felvettek, illetve a felvételi bizottság által elutasítottak csoportját (lásd a 19. táblázatban).

Az apák iskolázottsági adatai egyértelműen azt igazolják, hogy alacsony társadalmi csoportokból a pályázók esélye lényegesen rosszabb volt: a diplomás apák gyermekei a kollégisták körében erősen felül-, az elutasított, de végül diplomázó népesség körében pedig erősen alulreprezentáltak. (Valószínűsíthető, hogy mindazok, akik elutasításban részesültek, majd nem tudták befejezni a bölcsészkart, még a mi „elutasított” csoportunknál is rosszabb társadalmi háttérrel rendelkeztek.)

19. táblázat. Az elemi iskolával vagy diplomával rendelkező apák, illetve a falvakban vagy városokban születettek aránya az Eötvös-kollégiumi tagságot élvező diplomások, az Eötvös Collegiumba jelentkezett, de elutasított diplomások, valamint a teljes diplomás népesség körében (1920–1945)

	Az apa vélelmezett iskolai végzettsége		A születési hely rangja	
	elemi iskola	főiskola	falu	város
Eötvös-kollégista	8,2%	53,4%	17,9%	59,2%
Jelentkezett, de elutasították	14,8%	28,1%	19,4%	52,2%
Összes diplomás	8,6%	40,6%	18,8%	59,5%
Reprezentációkollégistáknál	1,0	1,3	1,0	1,0
Reprezentációelutasítottaknál	1,7	0,7	1,0	0,9

Adathiány: az apa iskolázottságánál 1920–1945 között: 36,1%, 1895–1918 között: 78%; a születési helynél 1920–1945 között: 0,8%, 1895–1918 között: 1%.

A születési hely rangja kevésbé fejezi ki ezt a különbséget felvettek és elutasítottak között – bár a városban születetteknel vannak erre utaló jelek. Az 1895–1918 közötti időszakban a felvételi eljárás szempontjai nagyjából azonosak lehettek: a kollégisták társadalmi összetétele szisztematikusan jobb az átlagnál, míg az elutasítottak között találjuk a szociodemográfiai szempontból hátrányosabb helyzetűeket. Vagyis: az Eötvös Collegium a kezdetektől fogva a középosztálybeli családokból rekrutálta a bölcsészképzés elitjét.

A következő kérdés az, vajon más irányban is exkluzívnak számított-e a kollégium. Mi a helyzet, például, azokkal a – Karády Viktor szóhasználatával élve – „túliskolázott allogén csoportokkal”, akik nyilván (legalábbis a kezdetekben) nagy számban pályáztak a kollégiumi tagságra. Itt elsősorban az izraeliták részvételére vagyunk kíváncsiak.

A 20. táblázat számai egyértelműsítik, hogy az izraelita felekezetű bölcsész-hallgatók a Horthy-korszakban ki voltak zárva ebből a rendszerből. Miközben az izraeliták 1920 és 1945 között átlagosan csaknem egytizedét adták a bölcsészdiplomásoknak, az Eötvös Collegiumban mindössze 1%-os a részvételük. Az Eötvös-kollégiumi tagsághoz kapcsolódó anyagi és szakmai támogatás igazi „haszonélvezőinek” az evangélikusok számítottak. Bármely nemzetiségi csoportból is érkeztek, minimum kétszeres felülreprezentációt mutatnak. Utánuk jönnek a magyar reformátusok (1,3-as reprezentációs értékkel), bár közülük valamennyivel többet utasítottak el, mint az evangélikus csoportból. A római katolikusok esélyei az átlag alatt maradtak. A kisebb felekezetek közül pedig csak a baptisták emelhetők ki, de nagyon sajátos módon: a három baptista diplomás egyike kollégista volt, ezzel érték el az „erős felülreprezentációjukat”.

20. táblázat. A nagyobb vallási csoportok megoszlása az Eötvös-kollégiumi tagságot élvező diplomások, az Eötvös-kollégiumba jelentkezett, de elutasított diplomások, valamint a teljes diplomás népesség körében (1920–1945)

	Római katolikus	Református	Evangelikus	Izraelita
Eötvös-kollégista	52,5%	24%	21%	1%
Jelentkezett, de elutasították	60,7%	27,5%	10,1%	1,1%
Összes diplomás	59,9%	19,5%	9,1%	9,2%
Reprezentációkollégistáknál	0,9	1,2	2,3	0,1
Reprezentációelutasítottaknál	1	1,4	1,1	0,1

Adathiány: 1,8%

A zsidó hallgatók alulképviseltettsége nem volt kevésbé jellemző a dualista korszak szelekciós mechanizmusára sem: az 1895–1918 között felvettek között 0,2-es reprezentációs értékkel szerepeltek, miközben az evangélikusok és a reformátusok jelentek meg legerősebb csoportként.

Mindezek alapján, tehát, pontosabb, ha úgy fogalmazunk: az Eötvös Collegium felvételi bizottsága elsősorban a keresztény (mindenekelőtt a protestáns) középosztály soraiból emelte ki a bölcsészhallgatók elitcsapatát, s kimondottan exkluzív volt a zsidó vallású jelentkezőkkel szemben. Ahogy a doktori szigorlatok értékelésénél, itt sem feltételezhetjük, hogy politikai megrendelésre érvényesítettek volna felekezeti alapú szelekciót, különösen azért nem, mert ez a gyakorlat nem a Horthy-korszakban, hanem már a Collegium megalapításától kezdődően tetten érhető.

Az Eötvös-kollégisták kiválósága tehát társadalmi háttérük alapján adott volt, nyitott maradt azonban a kérdés, hogy tanulmányi mutatóik is jobbak-e az átlagnál. Ilyen előnyös társadalmi háttérrel ez a „kiváló” kategóriában mindenképpen elvárható, a „legkiválóbbak” között pedig a kollégisták már csak ezért is ott lehetnek, mivel az ösztöndíjrendszer szinte „kötelezte” a tagokat az egyetemi képzés nyújtotta lehetőségek kiaknázására, ami pl. a kétféle diploma megszerzésében is megnyilvánulhatott.

21. táblázat. A „kiváló” és „legkiválóbbak” csoportjába tartozók aránya az Eötvös-kollégiumi tagságot élvező diplomások, az Eötvös Collegiumba jelentkezett, de elutasított diplomások, valamint a teljes diplomás népesség körében (1920–1945)

	Legkiválóbbak	Kiválók
Eötvös-kollégiumi tag	10,6%	40,4%
Jelentkezett, de elutasították	16,2%	37,1%
Összes diplomás	4,8%	27,6%
Reprezentációkollégistáknál	2,2	1,5
Reprezentációelutasítottaknál	3,4	1,3

Ahogy erre számítottunk, az Eötvös-kollégisták mind a kiválóak, mind a legkiválóbbak között erősen felülreprezentáltak. Amire azonban nem számítottunk: az elutasítottak körében még jellemzőbb a rendkívüli teljesítmény – pedig e csoport társadalmi háttérmutatói jóval gyengébbek, mint a felvetteké. Ez különösen a „legkiválóbb” – tehát nemcsak a jegyátlaguk, hanem az egyéb kiválósági jelzései alapján is kiemelkedő – csoportban van így. A legkiválóbbaknál feltettük, hogy a társadalmi tényezők hatása gyengül, az egyéni választások és törekvések, s az ezekhez köthető pszichológiai jellemzők pedig előtérbe kerülnek. A fenti adatok e hipotézisünket ismét alátámasztják. Az ’elutasítottak’ esetében egy nagyon ambiciózus és tudatosan építkező diplomás alcsoportról lehet szó, kiknek tanulmányi előmenetelét az elutasítás ténye – szemlátomást – nem befolyásolta negatívan. Egy ismert szociálpszichológiai jelenség, és nem vet árnyékot az Eötvös-kollégisták kiválóságára. Arra azonban felhívja a figyelmet, hogy az Eötvös-kollégiumi tagság csak egyike azon kategóriáknak, melyekkel a tanárságon belüli elitcsoportokat jellemezhetjük, s csak valószínűsíti a kiváló képességű diplomások előfordulását, mint a kettős végzettség vagy az optimális időgazdálkodás.

4. A NÉMET SZAKOS DIPLOMA „ÉRTÉKE”

A német szakos diplomások társadalmi háttéréről és tanulmányi stratégiáiról szóló fejezetünk után eljutottunk a vizsgált szakmai csoport életútjának kardinális kérdéséhez: kikből lettek középiskolai tanárok, milyen feltételek között válhattak azzá, s ugyanazok a társadalmi csoportok voltak-e meghatározóak a némettanárok körében, melyek a germanisztikai képzésben is már kitüntették magukat. Elsősorban ezekre a kérdésekre szeretnék a könyv negyedik fő fejezetében választ találni.

4.1. Elhelyezkedési lehetőségek a középiskolai tanári pályán

A középiskolai tanárok karrierlehetőségeinek az iskolai piac kínálata, az iskolatípusok száma és elterjedtsége, a fenntartói szerkezet és – ezen belül – az államilag biztosított álláshelyek aránya szabott kereteket. Ebben a fejezetben a feltételek meglétével, illetve időbeli változásával foglalkozunk az 1895 és 1945 közötti időszakban.

A történelmi korszakhatár (1919/20) mentén nem osztom most két részre a tárgy bemutatását, bár tisztában vagyok azzal, hogy az I. világháborút követően (főként politikailag motivált) átrendeződések a középiskolai tanárság körében is végbementek, de az átmeneti éveket követően ezek a személyi változások a mi szempontunkból fontos, rendszerszintű átalakulásokhoz nem vezettek.⁹² Az egész iskolarendszert érintő fejleményeket természetesen figyelembe veszem, és a dualizmus korát és a Horthy-korszakot jellemző adattáblákat egymástól elkülönítve közlöm le, illetve a leírásban is minden témánál időrendben veszem sorra a két korszak jellemzőit.

⁹² Itt konkrétan azokra az átvilágításokra és elbocsátásokra utalok, amelyek 1919 ősze után átalakították a tanárság összetételét.

4.1.1. STATISZTIKAI ADATOK A KÖZÉPISKOLAI PIAC JELLEMZŐIRŐL (1895–1945)

A századfordulóra a középiskolázás alapintézményei – élükön az érettségit nyújtó felekezeti és állami gimnáziumokkal – kiépültek.⁹³ A középiskolai népesség bővülése a dualizmus utolsó évtizedeiben elsősorban nem az újabb intézetek alapításának, hanem a már meglévő iskolák továbbfejlődésének köszönhető. A .ellékletben elhelyezett XXXIII. tábla adatai – különösen a táblázat jobb oldalán látható számított értékek – világosan mutatják, hogy *a század első évtizedeiben a középiskolai tanulói népesség gyarapodása meghaladta az iskolák számának emelkedését*. Miközben 1895-től a dualista korszak végéig az intézményi hálózat mindössze 16%-kal bővült, a középiskolai diákok száma másfélszeresére nőtt, az érettségizőké pedig megduplázódott. Ez jelzi számunkra, hogy a középiskolai piac változása nem az intézményhálózat expanziójában, hanem az intézményeken belüli fejlődésben megragadható: *míg 1895-ben a gimnáziumok egyharmada ún. „nem teljes” gimnázium, vagyis olyan középiskola, amely csak alsó tagozattal rendelkezik, ez az arány a korszak végére nyolc százalékra apad*. A reáliskoláknál is hasonló tendencia figyelhető meg, de számuk a gimnáziumokhoz képest nem olyan jelentős: a századfordulón 18% körüli arányban jelennek meg, ami a dualizmus végére három százalékponttal csökken (lásd a 1. táblázatot).

1. táblázat. A középiskolák megoszlása iskolatípusok szerint (1895–1918)

	Teljes gimnázium	Nem teljes gimnázium	Teljes reáliskola	Nem teljes reáliskola	Mind*	
						N =
1895	55,4%	26,6%	12,5%	5,5%	100%	184
1900	56,8%	26,9%	12,7%	3,6%	100%	197
1905	64,0%	20,0%	12,5%	3,5%	100%	200
1910	69,1%	15,7%	12,4%	2,8%	100%	210
1915	75,6%	9,6%	12,2%	2,6%	100%	230

* 1905-ig az erdélyi katolikus Status által fenntartott iskolák nélkül, utána a Status iskoláival együtt.

A középiskolák felé áramló népesség elsősorban az érettségi megszerzése végett választotta ezt a tanulmányi utat. *A két középiskola-típus közül a felhasználói preferencia arra esett, amely a továbbtanulás lehetőségeit a legszélesebb sávban biztosította. A dualizmus idején ez az iskolatípus a klasszikus és a modern műveltséget ötvöző neo-humanista szellemű gimnázium volt, mely tantervében rendes tárgyként kínálta fel mindkét klasszikus nyelvet, a latint és görögöt (ez utóbbit 1890 után ki lehetett váltani az ún. görögpótló tárgyakkal is). Latin érettségi, illetve igazolt latin (vagy akár görög) nyelvtudás nélkül sem orvosi, sem jogi, sem humánból-*

⁹³ A középiskolázás szerkezeti és társadalmi jegyeinek változásához a vizsgált korszakban lásd KARÁDY 1995.

csész szakos tanulmányokat nem folytathattak az érettségizők, így a reáliskolák többsége – hogy a gimnáziumokkal szemben ne szenvedjenek hátrányt – a latin nyelv és irodalmat rendkívüli tárgyai közé felvette, illetve komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az intézményén belül szervezhessen latin nyelvi érettségi vizsgálatot. A kiegészítő latin érettségi segítségével megfelelő szinten lehetett tartani a reáliskolák látogatottságát, de valódi konkurenciát a gimnáziumokkal szemben ez az iskolatípus nem jelentett. A VKM kimutatásaiban a tanulói létszámadatok is ezt igazolják: *az 1895–1918 közötti időszakban nagyjából egyenletes megoszlásban a gimnáziumok tanulói tették ki a teljes középiskolai népesség 83-85%-át, a reáliskolai tanulók pedig a 15-17%-át.*

A dualizmus korának utolsó két évtizedében megkönnyítette az iskolaválasztást az a körülmény is, hogy az érettségivel záruló középiskolák mellett más, gyakorlati orientációjú iskolatípusok is megjelentek, illetve elterjedtek: alsóközépfokon a polgári, azt követően a felső kereskedelmi, mezőgazdasági vagy ipari iskolák nyújthattak mind többek számára alternatívát. (Utóbbiak közül a dualizmus korában még csak a felsőkereskedelmi iskolák „expanziójáról” beszélhetünk.) A polgárosodottabb, így iskolákkal is jobban ellátott területeken a tanulmányi út kijelölése ezzel könnyebbé vált – ugyanakkor alsóbb szintre került: a polgári iskola, illetve a reáliskola negyedik osztálya után mérlegelendő volt, milyen esélyei vannak a gyermeknek az érettségire, s amennyiben a szülők az esélyeket kevésre becsülték, vagy az ezzel kapcsolatos anyagi áldozatok meghaladták a család gazdasági erejét, választhattak a középiskola helyett más felsőközépfokú intézményt is.⁹⁴

Az érettségizők számbeli gyarapodása a felsőoktatásban részt vevők adataival harmonizál, ebből arra következtethetünk, hogy a dualizmus kori főiskolák/egyetemek befogadóképessége – még ha komoly áldozatok árán is, de – meg tudott felelni a növekvő igényeknek. Az adatok az I. világháború kitöréséig alátámasztják az előbbi állítást, 1914 után is valószínűleg így lenne, ha a háború a hadköteles férfiak egy jó részét nem tartotta távol az érettségítől, illetve a felsőbb tanulmányoktól. (Vö. a XXXIII. tábla szürkével kiemelt adataival a mellékletben.)

A középiskolai piac szerkezetét a vizsgált korszakban a felekezeti, illetve nem felekezeti (ezen belül elsősorban állami, valamint községi, alapítványi vagy magánintézetek) száma illetve aránya formálta. A fenntartók szerinti megoszlás alakulását a 2-es táblázat mutatja be.

⁹⁴ A reáliskolák és a polgári iskolák közötti átjárás természetesen a dualizmus idején adott volt, mint ahogy általában is jellemző erre a korszakra, hogy a tanulmányi utak menet közben is rugalmasabban megváltoztathatók. Az alternatív utak lezáródásáról a tanulók 10. életévének környékén csak az 1934 utáni időszakban beszélhetünk.

2. táblázat. A középiskolák megoszlása fenntartók szerint (1895–1918)

	Állami	Királyi katolikus	Egyházi	Községi és megyei	Alapítvá- nyi	Magán és társulati	Mind*	
								N=
1895	20,4%	0,8%	62,3%	7,3%	0,0%	2,1%	100%	191
1900	28,9%	0,8%	55,9%	4,9%	0,5%	2,5%	100%	204
1905	30,4%	0,7%	55,1%	5,3%	0,5%	1,9%	100%	207
1910	34,8%	0,7%	51,0%	5,2%	0,5%	1,9%	100%	210
1915	34,8%	0,9%	50,0%	5,7%	0,4%	1,7%	100%	230

Az 1890–1910 közötti periódusban az egyházak fenntartói szerepe gyengült, az államilag finanszírozott és felügyelt iskolák köre pedig kiszélesedett.

A századfordulón a középiskolák majdnem kétharmada tartozott valamely magyarországi felekezeti csoporthoz: ezen belül az intézetek fele a római katolikus egyház, illetve a katolikus szerzetesrendek kezében volt (45 intézmény a szűkebb Magyarországon és 7 iskola Erdélyben); a másik fele az evangélikus és református közösséghez tartozott (51 iskola); a kisebb felekezetek pedig összesen 11 intézmény felett rendelkeztek. Ezek közül az állam közvetlen rendelkezése vagy vezetése alatt állt az összes katolikus iskola, a községi, városi, megyei, illetve alapítványi fenntartású intézmények, valamint a társulati, egyesületi és magániskolák, s persze a zsidó alreál. A protestáns felekezetek, valamint a román és szerb ortodoxia viszonylag nagy szabadsággal rendelkeztek iskolai ügyeik intézésében (ezek voltak az ún. autonóm felekezeti iskolák).⁹⁵

Az állami szerepvállalás erősödése a középiskolák fenntartásában csak részben tükrözi a kultusztárca törekvéseit, nem elhanyagolható körülmény, hogy 1890 után maguk az egyházak is egyre gyakrabban folyamodtak állami támogatásért. Különösen a római katolikus intézmények finanszírozásából vállalt át a tanügyi kormányzat mind nagyobb részt. Már 1896-ban öt római katolikus iskola válik állami intézménnyé, majd 1907-ben újabb hat iskola kerül hasonló helyzetbe – még ha egyes intézeteknél ez átmeneti jellegű is. A protestánsok – autonómiájuk megőrzése végett – ügyeltek arra, hogy az állami segítyeket azon a módon használják fel, hogy ezzel az állami felügyeleten felül nagyobb befolyással a VKM ne rendelkezzen iskoláik felett.

Természetesen az egyházi intézetek átvétele mellett az állam maga is alapított középiskolákat. 1895 és 1918 között összesen 33 állami és 4 magyar királyi katolikus iskola jött létre: 27 gimnázium, 3 reáliskola és 7 leánygimnázium.⁹⁶ Az ún. királyi katolikus gimnáziumok a nem egyházi iskolák csoportjába tar-

⁹⁵ Vö. pl. in MÉSZÁROS 1988: 84–86.

⁹⁶ Az adatok Mészáros István *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996–1948* című munkájából származnak (1988).

toznak. Ezeket a jezsuita rend felosztásakor létrehozott Tanulmányi Alapból finanszírozta a magyar állam, és közvetlen rendelkezése alatt álltak mindvégig. A felsőbb leányiskolákat 1918 előtt nem számították a középiskolák közé, a felsőközépfokú leányiskolák egységes szabályozása ugyanis csak 1916-ban történt meg (86.100. számú VKM-rendelet). Ettől kezdve váltak el egymástól az alsó tagozat után a hároméves felső leányiskolák, illetve felső kereskedelmi leányiskolák, valamint a négy évfolyammal működő leánygimnáziumok. Egyetemi tanulmányokra csak ez utóbbi jogosított. Mint ahogy a 2. táblázatban látható, a nyilvános jogú községi, alapítványi, társulati vagy magániskolák hányada ugyan nem jelentős (7-8%), de speciális tanítási módszereiknek, illetve az iskolahasználok igényeihez alkalmazkodó tanrendjeiknek köszönhetően ezek is alternatívát állítottak a fő iskolatípusokkal szemben, ezzel is színesítve a kínálati palettát.⁹⁷

A fenti adatok fényében már könnyebben értelmezhetjük a bölcsésztanárok középiskolai elhelyezkedésére kiható demográfiai és tanulmányi tényezők szerepét. *A legfontosabb jelenség, ami közvetlenül kihatott a különböző társadalmi csoportokból érkezett friss diplomások álláslehetőségeire, az állami iskolai hálózat bővülése volt.* Ez elsősorban a kisebb felekezetekhez tartozók alkalmazását tette lehetővé – 1919 előtt elsősorban a zsidó pályázók esélyeit javította jelentős mértékben. A középiskolák kiépülése teljes nyolcosztályos gimnáziumokká, reáliskolákká általában is konjunktúrát teremtett – hogy ennek mennyiben voltak mérhető következményei, arról a későbbi fejezetekben számolok be részletesen.

Mindezek után tekintsük át, hogy a VKM hivatalos statisztikái milyen képet festenek a Horthy-korszakról. Ehhez először a XXXIV. táblázat adatait értelmezném a mellékletből. Itt a kezdő év, amelyhez viszonyítottuk a további évek számait, nem az 1918/19-es, hanem az 1920/21-es tanév volt. 1918/19-ben torzító tényezőként lépett fel a háború: a frontokról visszatérő férfiak aránytalanul „felduzzasztották” az érettségiző és főiskolás népességet: miközben az 55 felső tanintézetből nem maradt Magyarországon csak 26, a főiskolák szinte ugyanannyi beiratkozott hallgatót regisztráltak, mint az azt megelőző tanévben. Ezzel a „túlnépesedett” évvel tehát nem számolhattunk. Az 1919/20-as tanév adataiban a fehérterror és az azzal összefüggő zsidóüldözés hatása tükröződik markánsan. A zsidó hallgatók aránya a századforduló után 22-26% között mozgott, nagyobb kilengések nélkül. 1918-ban és 1919-ben azonban a dualizmus korához képest hirtelen megugrott: a hallgatók 31,7%-a, majd 36,4%-a volt izraelita felekezetű. 1919/20-ban a zsidók elleni atrocitások és hivatali eljárások következtében drasztikus volt a visszaesés: 5%-ra csökkent a zsidók főiskolai

⁹⁷ Az „alternatív” fogalmát itt sokkal szélesebb értelemben használjuk, mint azt a neveléstörténet általában alkalmazza, tehát nem a reformiskolák történelmi alakzatairól van szó, hanem a fő áramtól valamilyen szociológiai jegyben (pl. a tanárok vagy a tanulók összetételében) is jól elkülöníthető és rendszerszinten elhelyezhető iskolatípusokról. Lásd ehhez Nagy Péter Tibor tanulmányát, in NAGY 2004.

részvétele, körülbelül 2000 zsidó hallgató „tűnt el” a rendszerből, miközben csaknem a felére visszaesett a teljes hallgatói létszám is. Maradt tehát viszonyítási alapnak az 1920/21-es tanév.

Ha a XXXIV. táblázat jobb oldalán végigtekintünk a növekedési értékeken, két jelenségre lehetünk azonnal figyelmesek: 1928-ig még nagyjából együtt haladt, de onnantól gyorsabb ütemben gyarapodott az érettségizők száma, mint a felsőoktatásba lépőké, ami a nők középiskolai karrierjével áll összefüggésben. 1920–28 között az érettségizők 14-15%-a volt nő, 1928-tól emelkedik az arányuk erőteljesen: 1932-ben már meghaladja a 20%-ot, 1939-ben pedig már az érettségizők egynegyedét. Köztudottan a nők felsőbb tanulmányai korlátozottak voltak (jogi pályára például nem léphettek) – de nagy valószínűséggel sokuk nem is ambicionálta a továbbtanulást. Így érthető, hogy a nők jelenléte a középiskolázásban az érettek számának gyarapításához erősebben hozzájárult, mint a főiskolák népességéhez.

A másik jelenség, amire a XXXIV. táblában felfigyelhetünk, hogy a középiskolai intézmények és tanulók számában érdemi növekedés csak 1938 után tapasztalható, de attól kezdve rapid módon: néhány év alatt 2,5-szeresére nő az érettségit nyújtó intézmények és tanulók száma egyaránt. Ennek oka kettős: Egyrészt, a területi visszacsatolásokkal számos „nem teljes” középiskola kerül a rendszerbe, olyan intézetek, amelyeket újonnan alapítanak, és alulról építkeznek felfelé. (Hogy aztán sorsuk mi lesz, a témánk szempontjából kevésbé releváns, hiszen csak 1942-ig tudjuk nyomon követni a bölcsészdiplomásaink pályáját.) Másrészről az erőteljes növekedés mögött az húzódik meg, hogy az érettségit nyújtó középiskolák köre – az 1938-as középiskolai törvény nyomán – kibővül az ún. gyakorlati irányú középiskolákkal (mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi szakiskolák). Ezeket a dualizmus idején még nem vették fel a statisztikák a középiskolák közé, mivel nem adtak érettségit (vagy ha adtak is, mint a felsőkereskedelmi, csak igen szűk szakmai mezsgyén lehetett e bizonyítvánnyal továbblépni). A középiskolai piac ilyen irányú kitágulása egy rendszerszintű átalakulás része, ami két hullámban zajlott.

A Klebelsberg által kibocsátott 1924-es középiskolai törvénnyel a korábban jellemző fejlődési irányt követve a középiskolák diverzifikációja folytatódott: a korábbi két fiú- és egy leány- középiskola helyett a fiúk számára három (humán-, reálgimnázium és reáliskola), a lányok számára két típus (leánygimnázium és leánylíceum) jött létre az érettségiztetési jogok kiterjesztésével a középiskolák mind az öt típusára. A reálgimnázium, illetve leánylíceum bevezetésével egyértelműen a felhasználói igények elébe ment a kultusztárca. A tantervek e két iskolatípusban a reáltárgyak és a modern nyelvek intenzívebb tanulmányozását írták elő, de mindezt anélkül, hogy a klasszikus műveltséganyag háttérbe szorult volna (pl. a latin rendes tárgy maradt). Ez igen népszerű elképzelés volt a Horthy-korszak első felében, amit a 3. táblázat megoszlási adatai is igazolnak. (Az egyes iskolatípusokban tanított nyelvekről lásd részletesebb elemzésünket a 4.2. fejezetben.)

3. táblázat. A középiskolák megoszlása iskolatípusok szerint (1925–1935)

	Humán- gimnázium	Reál- gimnázium	Reál- iskola	Mind		Leány- gimnázium	Leány- líceum	Mind*	
					N =				N =
1920	84,3%	-	15,7%	100%	108	100%	–	100%	29
1925	22,5%	59,2%	18,3%	100%	120	100%	–	100%	32
1930	23,3%	57,5%	19,2%	100%	120	36,1%	63,9%	100%	36
1935	24,0%	61,2%	14,9%	100%	121	56,5%	43,5%	100%	46

* Csak a teljes középiskolák száma.

A hagyományos középiskolák jelentős része átalakult reálgimnáziummá – a reáliskolák jövője ezzel megpecsételődőtt, a hagyományos gimnáziumok pedig sokat veszítettek pozíciójukból. Ez utóbbi volt igazán mozgósító erejű. *Hóman regnálása alatt* következett be az újabb struktúraváltás: egységesítették a középiskolák tantervét, majd a gyakorlati irányú középiskolák egyen jogúsításával széles utat nyitottak az alsóközéposztály fiai és lányai számára egyes szakfőiskolák, illetve diplomák felé. Egy válságoktól terhes korszakban, ahol nemcsak a fizető eszköz, de a diplomák értéke is egyik napról a másikra megroppanhatott, kézenfekvő stratégiának tűnt a tanulmányi utak differenciálása, s a tudományegyetemekre vezető út elzárása mindazok elől, akik eleve rosszabb kondíciókkal szállhattak versenybe a kiemelt értelmiségi állásokért. A gazdasági és szociális feszültségekre azonban az oktatási tárca nemcsak strukturális átalakításokkal, központosítással és fokozott kontrollal válaszolt, a faji diszkriminációtól sem rettent vissza, mint arról korábban már a *numerus clausus* törvény kapcsán többször szót ejtettünk. A főiskolai hallgatók csökkenő száma mögött (lásd a XXXIV. táblában) a *numerus clausus* hatása is felsejlik (részletes elemzést erről a 4.4.2.3. fejezetben adunk majd); mint ahogy az érettségizők számának hullámozása is kifejezésre juttat valamit abból a bizonytalanságból, ami a pályaválasztás előtt állókat e korban jellemezte.⁹⁸

Az egyik legfontosabb konjunkturális tényező a két világháború között a leány-középiskolák számának növekedése volt. Mint ezt a következő részben bemutatjuk, a leánygimnáziumok és leánylíceumok tanári személyzetében a nemi szeparáció kiteljesedik, ami egyre több bölcsészvégzettségű nő számára teremt lehetősé-

⁹⁸ A korszak értelmiségi csoportjainak helyzetéről (pl. a gazdasági válság hatása a bölcsészvégzettségűek karrierjére vagy munkanélküliség a pedagógusok körében) alapos elemzések olvashatók Ladányi Andor és Szabolcs Ottó munkáiban, lásd LADÁNYI 2002, SZABOLCS 1964. – Itt kell megjegyeznünk, hogy Hóman oktatáspolitikájáról, különösen, ami az egységes középiskola, illetve az érettségit nyújtó szakiskolák szerepét illeti, nagyon eltérő álláspontok alakultak ki az oktatástörténet kutatói között. Tény, hogy a felsőoktatásba vezető utak – ezeknek az intézkedéseknek köszönhetően – merevebb struktúrákban rendeződtek el: az elemi iskola elvégzése után nagyjából eldőlt, hogy milyen irányú tanulmányokra lesz majd lehetősége a gyermeknek 18 éves kora után. Összehasonlításképpen lásd Kelemen Elemér vagy Nagy Péter Tibor interpretációját e korszakról: KELEMEN 2002, NAGY 1992.

get a tanári karrier megfontolására. A XXXV. tábla statisztikái is ezt igazolják: a Horthy-korszakban csaknem megkétszereződött a nők aránya a középiskolák főállású tanárai között.

A másik fontos konjunkturális hatás az iskolafenntartói viszonyokkal állhat kapcsolatban. Az 1918 utáni években még úgy tűnik, a dualizmus korában elindult folyamat folytatódni fog, és az állami intézményrendszer tovább bővül az egyházi iskolahálózatokkal szemben. Ez a tendencia azonban az 1920-as években megfordul. Az egyházak által fenntartott iskolák hányada – amint ezt a 4. táblázat mutatja – a korszak végére ismét meghaladja az 50%-ot, miközben az állami, a királyi katolikus és a községi iskolák szerepe visszaszorul. A felekezeti hányad növekedése mögött az 1930-as évek iskolaalapításai állnak: a katolikusok ebben az évtizedben 9, a reformátusok és az evangélikusok 1-1 új iskolával gyarapodtak, így 1938-ban összesen 45 katolikus, 24 református, 11 evangélikus és 3 zsidó iskola fogadhatta felekezetük tagjait (illetve mindazokat, akiket az adott intézmény befogadni készen állt).

Az iskolaalapításokkal egyidejűleg a római katolikus egyház fenntartói jogai is kiszélesedtek, és hasonló autonómiát nyertek el, mint amit a protestánsok a 18. század vége óta élveztek. A római katolikusok tehát nemcsak új középiskoláikkal stabilizálták pozíciójukat, hanem intézményi függetlenségük formális elismertetésével is elérték, hogy a magyar oktatási rendszer egyik legerősebb ágenseivé váljanak.⁹⁹

4. táblázat. A középiskolák megoszlása fenntartók szerint (1920–1945)

	Állami	Királyi katolikus	Egyházi	Községi	Egyesületi, társulati	Magán, alapítványi	Időgen állam	Mind*	N =
1920	40,9%	3,6%	44,5%	7,3%	1,5%	2,2%	0,0%	100,0%	137
1925	38,8%	4,6%	44,7%	7,2%	0,7%	3,9%	0,0%	100,0%	152
1930	37,8%	4,5%	45,5%	6,4%	1,9%	3,8%	0,0%	100,0%	156
1935	35,3%	3,6%	47,9%	6,0%	2,4%	4,8%	0,0%	100,0%	167
1940	37,5%	2,1%	51,2%	4,2%	2,1%	1,8%	1,1%	100,0%	283

* A nem teljes középiskolákkal együtt. 1940-ben a visszacsatolt területek iskolái is beszámításra kerültek a hivatalos statisztikákban.

⁹⁹ Itt Mészáros István (1988) értelmezését vettem át, aki az 1935. évi 6. tc.-re hivatkozva jutott erre a következtetésre, de mint ezt Nagy Péter Tibor számos munkájában kimutatta, a 30-as években az állam befolyása a középiskolák életébe olyan mértékű volt, hogy még a protestáns egyházak autonómiája is erősen csorbát szenvedett – vagyis a folyamat értékelése éppen ellentétes nála az általam meghivatkozott állásponhoz képest. Lásd pl. in NAGY 1992, 2000, 2005.

A területi visszacsatolások is jelentősen megemelték az egyházi iskolák részarányát. A Romániához, Csehszlovákiához vagy Jugoszláviához tartozó területeken a magyar állami intézmények többségét 1919 után felszámolták, avagy román, szlovák, szerb stb. iskolává alakították át. Ahol az egyházak megőrizhették saját művelődési intézményeiket, fennmaradhattak a korszak végéig a régi magyar iskolák; az új iskolaalapításokban pedig a helyi egyházi szervezetek akár hatékonyabban is részt vehettek, mint a magyar tanügyi kormányzat. A középiskolai piac megosztottsága egyházi és állami szektorokra a különböző felekezeti csoportokból érkező bölcsészdiplomások érvényesülését nagymértékben befolyásolta; hogy ténylegesen mennyire volt ennek hatása a tanári állások betöltésére, a 4.3. fejezetben behatóan tárgyaljuk. Még egy, a további elemzések szempontjából releváns jelzésre szeretném itt felhívni a figyelmet: a magán- vagy alapítványi iskolák 5%-nyi részesedése a háborús években leesik alig 2%-ra. A magániskolák nemcsak a zsidó értelmiség gyermekeinek nevelésében, hanem a zsidó tanárok befogadásában is élen jártak, így bezárásukkal majdhogynem az utolsó menedékétől fosztották meg e tanári csoportot.

4.1.2. STATISZTIKAI ADATOK A KÖZÉPISKOLAI TANÁROKRÓL (1895–1945)

Eddig a középiskolai oktatási rendszer belső struktúrájával, illetve annak fontosabb változásaival foglalkoztunk, abból kiindulva, hogy ismernünk kell azt a piacot, ahol a bölcsészdiplomásaink tanári állásokra pályáztak. A fejezet most következő részében már magukra a középiskolai tanárookra fókuszálunk, továbbra is az országos aggregált adatokra támaszkodva próbálom meg leírni a dualizmus kori és Horthy-korszakbeli tanárság főbb jellemzőit.

A két korszak összehasonlításához csak néhány alapinformációval rendelkezünk: a statisztikai évkönyvek idevonatkozó tábláiból kigyűjtöttem a középiskolákban működő tanárok státuszára, világi vagy egyházi hovatartozására, nemére és végzettségére vonatkozó adatokat. Ezek alapján állítottam össze a mellékletben található XXXV. és XXXVI. táblákat (baloldalt az évkönyvekből származó abszolút számokkal, jobboldalt pedig a megfelelő kategóriák százalékos értékeivel, valamint a tanárok számának növekedési mutatóival). A Horthy-korszak viszonyairól részletesebb bemutatásra lesz lehetőségünk, részben azért, mert a statisztikai évkönyvek is többféle adatot szolgáltatottak a középiskolák tanszemélyzetéről, részben, mert rendelkezünk más forrásokkal is. Ehhez a témához két országos felmérésből származnak majd az adataink: az 1928-as szellemimunkás-felvételből, valamint a magyar óvó- és oktatószemélyzetről készített 1935-ös statisztikákból.¹⁰⁰

¹⁰⁰ A szellemi munkások összeírása 1928. *Magyar Statisztikai közlemények. Új sorozat* 79. kötet; Magyarország óvó- és oktatószemélyzetének statisztikája az 1934/35. tanévben. *Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat*, 103. kötet, Budapest, 1937.

A 20. század első felének viszonyait csak az 1906/1907-es tanévtől tudjuk részletesebben leírni, mert az adatszolgáltatás akkortól válik összehasonlíthatóvá a későbbi évtizedekkel. Itt még sokszor gondot jelent az is, hogy a statisztikai évkönyvekben időszakosan eltérő bontásokban jelennek meg ugyanazok az alapinformációk, de ezeket az eltéréseket a táblázatok alatti megjegyzésekben jelzem.

Amit 1895-től már nyomon tudunk követni, az a *tanárok számának gyarapodása*, ami a századfordulótól fokozatos emelkedést mutat egészen 1914-ig, majd a háborús években – érthető módon – a tanszemélyzet létszáma visszaesik a század elejének szintjére. (Lásd a mellékletben található XXXV. táblát.) Érdemes azonban ezt a számoszlopot a XXXIII. tábla adataival is összevetni, különösen a középiskolai tanulók számának változásával: miközben a tanulói népesség mérete 1895 és 1914 között 60%-kal emelkedett, a tanszemélyzet mindössze 40%-kal bővült. Ebből sejthető, hogy a tanár/tanuló arány az oktatók hátrányára mozdult el, s ez így is van: a századfordulón 15, a korszak végén 20 tanuló jutott egy középiskolai tanárra. A frissen végzett bölcsesek szempontjából ez azt jelenti, hogy a középiskolák a tanulói létszám növekedésének hatására nem alkalmaztak feltétlenül újabb tanerőt, hanem a már bennlévők terhelését fokozták.

1907-től már azt is megfigyelhetjük, mi jellemezte a dualista kor középiskolai tanárságát. Az egyik ilyen jelzésünk a nemek aránya. Ugyan ebben a korszakban a nők előtt már megnyílnak a bölcsészkarok kapui, a középiskolai tanszemélyzet körében még nem számottevő a jelenlétük. Ennek oka elsősorban az, hogy a felsőbb leányiskolák tanárnői között csak elvétve találunk bölcsész végzettségű oktatót; ezek az intézmények a tízes-húszas évek során válnak fokozatosan leánygimnáziumokká – már amennyiben azzá válnak. Azok a tanárnők, akik 1919 előtt az éves statisztikákban feltűnnek, nem a felsőbb leányiskolák tanárnői, hanem azon kivételes helyzetben lévő, főleg állami reáliskolákban vagy községi, társulati, egyesületi intézetekben tanító hölgyek, akik a fiúiskolák tanári karának voltak tagjai. A háború alatt a nők szerepe átmenetileg megerősödik (helyettesíthetik a hadba vonult férfiakat), mint ahogy megnő az egyházi személyek aránya is (ők többnyire olyan szerzetesek, papok, akik mentesültek a katonai szolgálat alól).

Az utolsó két oszlop adatai a mi szempontunkból a legizgalmasabbak, hiszen itt láthatjuk, milyen valószínűséggel találunk a főállású tanárok között bölcsészoklevéllel rendelkezőket. Nagyon árulkodó az 1907-es adat, mely szerint a főállású tanároknak a korszak elején mindössze 66%-a bölcsésztanári végzettségű. Igaz, hogy ez az arányszám aztán meredeken emelkedik felfelé, és az 1910-es években meghaladja már a 80%-ot, mégis érdemes egy pillanatra megállnunk, hogy néhány kiegészítő információval világítsuk meg a helyzetet.

Az 5. táblázat iskolatípusok szerinti bontásban tartalmazza ezeket a mutatókat. Itt már feltüntettem a felsőbb leányiskolák számait is. Sajnos, sem a középiskolákban dolgozó női oktatókról, sem a bölcsészdiplomával rendelkezőkről

nincs pontos adatunk, legfeljebb egy-egy utalás arra, vajon miért is hiányozhatnak ezek a jellemzők. Bizonyos tanévekben megjelenik az éves statisztikákban a tanári oklevélre vonatkozó rubrika, de kizárólag a felsőbb leányiskoláknál. Ez az iskolatípus azonban – mint már említettem – nem számított a középiskolák közé, s hogy miért nem, azt mindjárt az 5. táblázatból is kiolvashatjuk: a felsőbb leányiskolákban tanítóknak a teljes oktatói személyzeten belül mindössze egy-negyede rendelkezett bölcsészdiplomával. A többi tanítói oklevelet birtokolt, vagy akár azt sem.

A férfiaknál ezt a problémát „diszkrétén eltakarja” egy összevont kategória: ’oklevele van’. Ez azonban csak annyit tesz, hogy a 20. század elején a tanárok legalább 90%-a diplomás volt. Ez a felsőbb leányiskoláknál sincs másképp, de ez általában polgári iskolai tanítói oklevelet jelentett. A maradék az 1883. évi középiskolai törvény 29. §-ának értelmében mentesült a tanári képesítő vizsga letétele alól (ők olyan oktatók, akik 1883 előtt már rendes tanári státuszban voltak). A XXXV. tábla azt is jelzi a számunkra, hogy a rendes tanárok körében általában csökken a nem bölcsészek aránya, s ha most összehasonlítjuk az 5. táblázat adatait a Horthy-korszakra vonatkozó 6. táblázat hasonló számaival, akkor azt is érzékelhetjük, hogy milyen ütemű volt ez a fejlődés: *a középiskolák tanári karában a bölcsészdiplomások hányada az 1920-as évek végén éri el a 70-80%-ot*. Első ránézésre ez még mindig kevésnek tűnhet, de tulajdonképpen reális, hiszen *megközelítőleg ekkora részt tettek ki a tudományszakok a középiskolákban tanított tantárgyak között*.

Van azonban még egy jelzésünk az 5. táblázatban, amiről érdemes itt szót ejtenünk: az egyházi, szerzetes- vagy apácarendi oktatók szerepének változása. Az egyházi személyzet aránya nehezen átlagolható, hiszen értelemszerűen a katolikus iskolákban magas, a protestánsoknál – nem beszélve az állami reáliskolákról – pedig kimondottan alacsony. Ez a dualizmus kori táblázatunkból megint nem látszik egyértelműen az összevont kategóriák miatt, de a Horthy-korszakra is ugyanez lesz jellemző, amit a 6. táblázat tisztábban megjelenít.

5. táblázat. Az egyházi személyek és az oklevéllel rendelkezők aránya a rendes tanárokon belül az állami és autonóm gimnáziumokban, a reáliskolákban és a felsőbb leányiskolákban (1895–1918)

	1901/02-es tanév							
	Összes tanító személyzet	Rendes tárgyakat tanító	Rendes tanár	Nő*	Egyházi személy***	Bölcsész-oklevele van****	Oklevele van*	A középisk. tv. 29. §-a alapján elismertett**
Az állam közvetlen rendelkezése v. vezetése alatt álló gimnáziumok	2099	1535	1166	na	35,2%	na	93,1%	6,1%
Autonóm gimnáziumok	966	692	535	na	5,9%	na	90,8%	9,2%
Reáliskolák	712	468	381	na	0,4%	na	99,5%	0,5%
Felsőbb leányiskolák	448	Na	255	56,9%	na	25,0%	89,5%	na
	1909/10-es tanév							
	Összes tanító személyzet	Rendes tárgyakat tanító	Rendes tanár	Nő*	Egyházi személy***	Bölcsész-oklevele van****	Oklevele van*	A középisk. tv. 29. §-a alapján elismertett**
Az állam közvetlen rendelkezése v. vezetése alatt álló gimnáziumok	2535	1958	1542	Na	27,8%	na	97,7%	2,3%
Autonóm gimnáziumok	1033	760	603	Na	1,3%	na	97,8%	2,2%
Reáliskolák	720	522	399	Na	0,4%	na	99,0%	1,0%
Felsőbb leányiskolák	529	Na	292	Na	na	na	94,2%	na

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1902, 1910 – középiskolai tanszemélyzet adatai.

* A nők aránya a rendes tanárok között.

** Oklevele van vagy elismertett a rendes tanárok között, kivéve a felsőbb leányiskolákat, mert ott: oklevele van a teljes tanszemélyzetben belül.

*** Az egyházi személyek aránya az összes rendes tárgyat tanító között.

**** Bölcsészoklevele van a teljes tanszemélyzetben belül.

6. táblázat. A nők, az egyházi személyek és a bölcsésztanári végzettséggel rendelkezők aránya az egyedüli vagy fő-élethivatású tanárokon belül középiskola-típusok és fenntartók szerint (1920–1945)

	1922/23-as tanév				1929/30-as tanév			
	Tanárok összesen	Nők	Egyházi személyek	Bölcsész- oklevéllel rendelkezők	Tanárok összesen	Nők	Egyházi személyek	Bölcsész- oklevéllel rendelkezők
Gimnázium	1728	0,1%	28,2%	82,9%	574	0,0%	44,3%	82,9%
Reálgimnázium					1266	0,2%	24,0%	82,2%
Reáliskola	482	0,0%	10,6%	69,5%	456	0,7%	10,7%	71,1%
Leány-középiskola	624	63,3%	16,0%	55,1%	683	66,5%	19,5%	65,0%
Állami	na	na	na	na	1263	10,2%	11,0%	74,9%
Királyi katolikus	na	na	na	na	120	0,0%	10,0%	85,8%
Községi	na	na	na	na	242	36,4%	17,8%	74,8%
Római katolikus	na	na	na	na	627	16,4%	75,4%	80,7%
Református	na	na	na	na	388	9,5%	10,6%	75,8%
Evangelikus	na	na	na	na	155	12,9%	11,0%	76,8%
Zsidó	na	na	na	na	68	30,9%	11,8%	72,1%
Egyesületi	na	na	na	na	57	57,9%	7,0%	73,7%
Magán	na	na	na	na	59	47,5%	5,1%	76,3%

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1923, 1930 – középiskolai tanszemélyzet adatai.

A dualizmus kori adatok alapján annyi megállapítható, hogy az egyház köteleibe tartozó tanárok részvétele a középiskolai oktatásban a század első évtizedében csökkenni kezd, az áttekintő XXXV. táblánk azt is mutatja, hogy ez a tendencia 1907 után erősödik, egészen az 1920-as évek elejéig – ahol aztán megfordul. Miközben a szekularizáció Magyarországon a két világháború között továbbterjed, az oktatási rendszer veszt világi jellegéből. Az egyházi személyek arányának növekedését a rendes tanárokon belül a Horthy-korszak jellemzésére készített éves bontású táblázatunkból olvashatjuk ki (XXXVI. tábla a mellékletben), mint ahogy azt is, hogy a két világháború között folyamatosan javul mind a nők, mind a bölcsészdiplomások részvétele, ami persze nem feltétlenül függött össze egymással.

A 6. táblázatban az 1929/30-as tanévben nemcsak iskolatípusonként, hanem fenntartók szerint is látjuk a nők, illetve a bölcsészdiplomások arányszámait, s ha e kettőt összevetjük, könnyen felismerhető, hogy azokban az intézményekben relatíve alacsony a bölcsészdiplomások részesedése, ahol több nőt találunk az iskolák tanárai között. Ez jellemzi például a községi, a zsidó vagy az egyesületi iskolákat, szemben pl. a római vagy királyi katolikus intézetekkel. A nem egyetemi végzettségű nők elhelyezkedése a középiskolai szférában sokkal valószínűbb volt, mint a férfiaké. Ezt azonban ennél pontosabban is le tudjuk írni az

1934/35-ös tanév statisztikái alapján, melyet a magyarországi óvó- és oktatói személyzetről készített a tanügyi kormányzat. A 7. táblázatban a középiskolai tanszemélyzet megoszlását láthatjuk a legmagasabb iskolai végzettségek szerint – külön a férfiakra és a nőkre, illetve összesítve.

7. táblázat. A középiskolai oktató személyzet legmagasabb iskolai végzettsége 1934/35-ben nemek szerinti bontásban

	Férfi		Nő		Mind	
	N =	%	N =	%	N =	%
Tanítóképző intézeti tanár	0	0	11	1,7	11	0,4
Polgári iskolai tanár	2	0,1	72	11,0	74	2,4
Középiskolai tanár	2021	85,4	426	64,8	2447	80,9
Felső kereskedelmi tanári	0	0,0	1	0,2	1	0,0
Polgári iskolai vagy középiskolai rajztanár	147	6,2	40	6,1	187	6,2
Testnevelő tanár	151	6,4	53	8,1	204	6,7
Ének-zene tanár	23	1,0	40	6,1	63	2,1
Egyéb pedagógusi végzettség	4	0,2	11	1,7	15	0,5
Elemi iskolai tanító	0	0,0	1	0,2	1	0,0
Hittudományi végzettség	5	0,2	0	0,0	5	0,2
Jogi diploma	2	0,1	0	0,0	2	0,1
Egyéb oklevél	9	0,4	1	0,2	10	0,3
Nincs oklevele	2	0,1	1	0,2	3	0,1
Összesen	2366	100	657	100	3023	100

Forrás: Magyarország óvó- és oktatószemélyzetének statisztikája az 1934/35. tanévben. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 103. kötet, Budapest, 1937. – 15-ös táblák: a főfoglalkozású tanerők száma iskolafajok és képesítés szerint

A 7. táblázatban már megjelenik, mely végzettségek jöhetnek még szóba a középiskolai tanszeméllyel kapcsolatban. A nőknél 11%-ban a polgári iskolai tanári oklevél, esetleg egyéb pedagógiai főiskolai diplomák merülhetnek fel; legnagyobb arányban azonban a készségtárgyak oktatóit találjuk, akik más intézményi keretek között jutottak középiskolai tanári diplomához, mint a szaktudományokért felelős oktatók. Ha a készségtárgyak oktatóit is a szaktanári karhoz soroljuk, akkor a férfiaknál 1,1%-ra csökken azok hányada, akik egyéb (pedagógiai, hittudományi, jogi) végzettséggel rendelkeztek – de szinte biztos, hogy rendes tanári státuszban nem alkalmazták őket. A nőknél az egyéb pedagógusi oklevelek minden kategóriában magasabbak, vagyis: az alacsonyabb értékű diplomával rendelkező nők esélyei szignifikánsan jobbak a férfiakénál.

Számunkra mindebből az a tanulság, hogy a középiskolai tanárok között más arányban kell keresnünk bölcsészvégzettségűeket, ha nőkről, mint ha férfiakról van szó. A nőknél a tanári népesség legfeljebb 60%-ánál, a férfiaknál – iskolatípustól és fenntartótól függően – a tanárok 70-85%-ánál prognosztizálható a bölcsészdiploma. Azt,

hogymely iskolákban találjuk a nőket, nagyon könnyű meghatározni. A 6. táblázatban is látható, hogy női tanárok szinte csak leány-középiskolákban fordultak elő – kivételes esetekben a reál gimnáziumok vagy a reáliskolák tanerői között is megjelenhettek (főleg nyelv- vagy ének-zene oktatóként). A női tanszemélyzet gyarapodása tehát a leány-középiskolák számának gyarapodását követi.

Ugyanakkor nemcsak az a kérdés, mely főiskolákról vagy egyetemekről jöhetnek még a középiskolák tanárai, hanem az is, hol máshol tudtak elhelyezkedni a bölcsészdiplomások, ha nem a középiskolákban. E kérdést is meg tudjuk válaszolni az 1928-as szellemi munkás felvétel adataira támaszkodva (lásd a 8. táblázatban).

8. táblázat. Közszolgálatban dolgozók és szabadfoglalkozásúak a bölcsészdiplomával rendelkezők körében nemek szerint bontva 1928-ban

	Férfi		Nő	
	N =	%	N =	%
Törvényhozás	6	0,2	0	0,0
Közigazgatás	236	6,8	33	4,7
Igazságszolgáltatás	6	0,2	0	0,0
Egyházi szolgálat	56	1,6	40	5,7
Tanügy	2907	83,7	601	85,1
Közegészségügy	51	1,5	5	0,7
Tudományos és egyéb közérdekű társulat	101	2,9	17	2,4
Irodalom és művészet	101	2,9	10	1,4
Egyéb szabadfoglalkozású	10	0,3	0	0,0
<i>Mind</i>	3474	100	706	100

Forrás: Szellemi munkások felvétele 1928, KSH – 18. táblák.

A bölcsészkarok végzettjei a legnagyobb valószínűséggel (társadalmi nemtől függetlenül 84-85%-ban) valamely oktatási intézményben helyezkedtek el. Nem feltétlenül jelent ez középiskolát, hiszen a polgári iskolától kezdve a tanító- és tanárképző intézeteken át a felsőoktatásig számos más helyen is pályázhattak állásokra. 5-7%-uk a közigazgatásban található – ebben az ágazatban talán kevesebb nőt vártunk volna, de feltehetően alacsonyabb rangú köztisztviselői posztokat foglaltak el, mint a férfiak. Meglepően hasonló a következő ágazatban is a nők és férfiak részvétele: a bölcsészdiplomával rendelkező szellemi munkások 2-3%-a – akár férfi, akár nő – tudományos pályákon érvényesült. A férfiak megközelítőleg azonos arányban váltak szabadfoglalkozású íróvá, újságíróvá (ez a nőkre kevésbé jellemző); a nők mintegy 6%-a viszont az egyház szolgálatában állt (ez a férfiaknál ritkább jelenség). Ezek a legfontosabb irányai a bölcsész karrierpályáknak a két világháború között.

Természetesen ezeket a statisztikákat csak azon személyek alapján állíthaták össze, akik bölcsészdiplomásként valahol elhelyezkedtek. Arról, hogy ez

milyen valószínűséggel történt meg a középiskolai szférában, adatbázisunkat kell faggatnunk, pontosabban két adatbázisra lesz szükségünk: a bölcsészdiplomásokéra, valamint a tanári zsebkönyvekből, illetve tiszti cím- és névtárakból felépített középiskolai tanári adattárra.

4.2. A német nyelv és irodalom helye a középiskolai tárgyak között

Mielőtt rátérnénk e fő fejezet legfontosabb témájára, hogy az 1873 és 1945 között végzett bölcsészdiplomások milyen eséllyel és stratégiák segítségével építhették középiskolai tanári karrierjüket, ki kell térnünk röviden arra is, milyen helyet töltött be a német nyelv és irodalom tárgy a középfokú képzés egészében. Amire e műben vállalkozhatom, az mindössze egy rendszerező áttekintés a hivatalos statisztikák és a tantervi előírások tükrében a dualista, illetve a Trianon utáni Magyarország középfokú intézményeiben folyó idegen nyelvi oktatásról, s ezen belül a német nyelv súlyáról.

Közismert, hogy a német nyelv Magyarországon a 18. század közepe óta megkülönböztetett szerepet játszott a polgárosodás folyamatában, s így a magyar oktatási rendszer kiépülésében is. Ha néhány pontban össze szeretnénk foglalni a német nyelv társadalom- és művelődéstörténeti jelentőségét, ezek a következők lennének:

- Ez volt az az élő nyelv, amely Magyarországon a felső-, majd a középfokú oktatásban kiszorította a latint mint tannyelvet, és idegen nyelvként is a latin legfontosabb vetélytársa lett.
- A német számított az egyik legjelentősebb kisebbségi nyelvnek: svábok, szászok, zsidók, osztrák és csehországi bevándorlók nevezték meg e nyelvet a népszámlálások során anyanyelvükként.
- Ausztria, Németország és Svájc erős polgárosodottsága révén a német volt a legfontosabb közvetítője valamennyi polgári típusú ismeretnek. Magyarországon a 20. század közepéig a nyugati kultúrával való érintkezés primer formája a német nyelvű szakirodalom és szépirodalom olvasása volt.
- A magyar kereskedelmi és műszaki szaknyelv jelentős számban vett át német lexikai elemeket, ami a modern technológiák, szakmai ismeretek implementációját nagymértékben elősegítette.
- A görögkeleti egyházon kívül a német volt a legfontosabb élő háttérnyelve valamennyi nagyobb magyarországi felekezetnek.
- Bármilyen „osztrák–magyar” karrier – különösen a hadseregen belüli – csak német nyelvtudással volt megvalósítható.

A német nyelv ismerete tehát a 20. század első felének Magyarországnak lényegében minden, a felsőbb iskolázásban érintett társadalmi csoport számára releváns, ha tudástőke-felhalmozásról¹⁰¹ vagy társadalmi érvényesülésről van szó, ami a többi tanult idegen nyelvvél (elsősorban a latinnal vagy a franciával) való összehasonlításban is kiemelt helyet biztosít számára. Nem véletlen, hogy a magyar középfokú oktatási intézményekben a német számított a legfontosabb idegen nyelvnek – már amennyiben ezt a kötelező vagy választható tantárgyak rendszerében vizsgáljuk.

Ennek szemléltetésére szolgálnak az 9. és 11. számú táblázatok, melyekben feltüntettem minden olyan középfokú intézményt, amelyben legalább egy idegen nyelv tanítása szervezeten megvalósult. Készítettem továbbá még három adattáblát a középiskolákban rendes tárgyként tanított nyelvekről (10., 12. és 13. táblázatok), melyek két fontos információval egészítik ki 9. és 11. táblázatok adatait: a nyelvtanulás időtartamával (vagyis, hogy mely évfolyamon kezdődött az adott nyelv tanulása/tanítása), valamint a tanításra fordított idővel (átlagos heti óraszám). A továbbiakban ezen öt táblázat összehasonlító – szinkrón és diakrón – elemzését szeretném ismertetni, a szinkrón jelenségekkel kezdve a sort.

9. táblázat. Az idegen nyelvek helye a középfokú iskolák tanrendjében a 20. század elején

Tanrendi státusz	Kisdeddóvó-Képző	Ipari iskola	Népiskolai tanítóképző	Polgári iskola	Felső-kereskedelmi iskola	Felső leányiskola	Leány-gimnázium	Reáliskola	Gimnázium
Rendes tárgy									
Latin									X
Görög									vagy görög-pótló
Német			X	X	X	X	X	X	X
Francia					X	X	X	X	
Rendkívüli tárgy									
Latin				X			X	X	
Görög									X
Francia									X

¹⁰¹ A „tudástőke” itt és minden más helyen a későbbiekben a bourdieu-i értelemben vett „inkorporált kulturális tőke” egyik speciális típusát jelenti. Lásd in BOURDIEU 1999.

Tanrendi státusz	Kisdedővő-Képző	Ipari iskola	Népiszkolai tanítóképző	Polgári iskola	Felsőkereskedelmi iskola	Felső leányiskola	Leány-gimnázium	Reáliskola	Gimnázium
Szabadon választható tárgy									
Élő idegen nyelv		X							
Nemzeti-ségi nyelv	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Zárávizsga követelménye									
	nincs idegen nyelv	nincs idegen nyelv	egy élő nyelv (passzív használat)	nincs	két élő nyelv	két élő nyelv	két élő nyelv	két élő nyelv	egy holt és egy élő nyelv
Írásbeli			német		német + egy élő nyelv	német + francia	német + francia	német + francia	latin + német
Szóbeli						német	német	német	latin + német

Forrás: Somogyi 1942.

Mindkét korszakra érvényes, hogy a tudományegyetemeken csak latin és német nyelvtudással lehetett diplomához jutni. A német elsődlegessége az élő nyelvek között elsősorban tudásközvetítő szerepének tudható be; a latin ismerete pedig – túl azon, hogy a szellemi és politikai elit megkülönböztető műveltségi jegye évszázadokon át – gyakorlati szempontból is nélkülözhetetlen (elsősorban a jogi, az orvosi és a teológiai stúdiumok igénylik ezt). *E két nyelv, a német és a latin ezért talán a legfontosabb jelzései annak, milyen helyet foglalnak el a különböző középfokú iskolák a magyarországi elitképzés intézményrendszerében.*

Vannak az elitképzésre „kijelölt” iskolák – ez hagyományosan a gimnázium, majd sorra jönnek az újabb típusok, a reáliskola, a reálgimnázium, a leánygimnázium és a leánylíceum. Bennük az a közös, hogy – amennyiben ki akarják elégíteni az elitbe tartó társadalmi rétegek igényeit – fel kell kínálniuk az egyetemek által elvárt nyelvi minimumot, ami a német és a latin nyelv tanítását jelenti. Ezért még a „modernebb”, azaz két élő nyelv oktatására szakosodott iskolatípusok tantervében is legalább rendkívüli tárgyként ott szerepel a latin.

10. táblázat. A rendes tárgyként tanult idegen nyelvek kezdési éve és a nyelvtanulás intenzitása Magyarország középiskolaiban a 20. század elején

	A tanterv szerint rendes tantárgyként tanított idegen nyelvek							
	Kezdés éve				Átlagos heti óraszám			
	Görög*	Latin	Német	Francia	Görög*	Latin	Német	Francia
Reáliskola	–	–	I.	III.	–	–	3,1	4
Gimnázium	V.	I.	III.	–	3,8	5,5	3,2	–

Forrás: A középiskolai tanítás tervei. Kiadattak a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 1899. évi 32.818. sz. rendeletével. Budapest, Franklin-Társulat, 1899.

* Az 1890:30. tc. értelmében a görög nyelv helyett magyar nyelvű görögpótló tárgyat (görög irodalmat vagy művészettörténetet) is fel lehetett venni.

A polgári iskola mindkét korszakban a kispolgári rétegekből érkező tanulókért szállt versenybe a középiskolák alsó tagozatával, ami – többek között – abban is megnyilvánult, hogy *a polgári iskolai németoktatás tantervi-tartalmi elemeiben erősen igazodni próbált a középiskolák követelményeihez. Ez a fiúiskoláknál még a két világháború között is nyomon követhető, a leányiskolákra viszont soha nem volt igazán jellemző. A rendkívüli tárgyak között meghirdetett latinnal a polgári iskola az elitképzés folyamatában is részt vállalt, amennyiben lehetőséget biztosít az alsóbb társadalmi csoportokból jött tehetségesebb tanulók számára, hogy a középiskolák felső tagozatába léphessenek. A középfokú iskolák közötti „átjárás” azonban az 1930-as évektől egyre kevésbé lesz megvalósítható.*

A középiskolákkal nem egyenrangú, mert latin nélküli, de bizonyos szakirányokban továbbtanulást biztosító iskolák a felső kereskedelmik, valamint a népiskolai tanító/nőképzők. Az ő helyük a képzési rendszerben a felsőbb szakiskolák között van, célirányos, gyakorlatorientált képzést nyújtanak, egy viszonylag kiszámítható munkaerő-piaci kereslettel a háttérben. Általában nem konkurálnak a középiskolákkal, a nyelvi kínálatot legfeljebb a hazai beszélt nyelvek felé bővítik. (A felső kereskedelmik, ezenfelül, rendes tárgyként egy másik élő nyelvet is tanítanak.) A németoktatáshoz való viszonyuk pragmatikus, vagyis a felső kereskedelmi iskoláknál a szakmai nyelvhasználat tanításában (ami főként kereskedelmi levelezést jelent), a tanítóképzőknél a pedagógiai szakirodalom megértésében merül ki (utóbbi csak szótár használatával elvárta). E pragmatizmus tükröződik abban is, hogy – mihelyst a tanítójelölteknek szánt szakirodalom már magyarul is hozzáférhető – a tanítóképző intézeti tanárok egy része harcot indít a kötelező németoktatás eltörléséért.¹⁰² 1938-ra ezt azon a módon el is éri, hogy a líceumok számára megalkotott tantervben már csak kötelezően választható nyelvként szerepel a német.

¹⁰² E témához lásd Vincze Tamás tanulmányát: VINCZE 2003.

*A középiskoláktól, illetve az elitképzéstől azok az iskolák állnak a legtávolabb, amelyek még a németet sem tanítják kötelező jelleggel. Ezek az ipari és mezőgazdasági középiskolák, illetve az óvónőképzők. Miután a felső szakiskolák átalakultak érettségit adó középiskolákká, őket is „be kellett kapcsolni” az elitképzés áramába, ezért a német nyelvet (vagy legalább a német társalgást) tanítaniuk kellett szabadon választható formában. A német (vagy egy másik kultúrnyelv) ismerete így alapelvárás lett az ipari és a mezőgazdasági szakképzés területén is. Mindehhez azonban kellettkeztözönzők, mint amilyen az egyetemi szaktanárképzés 1936-os vizsgaszabályzata volt, mely előírta, hogy a közgazdász, mérnöki stb. oklevéllel jelentkezők számára – nem a szaktanári diploma megszerzésekor, mint a középiskolai tanárképzésben, hanem – a felvételin kell készségellenőrző vizsgát szervezni, ami nemcsak a magyar nyelvhelyességet érintette, hanem az idegen nyelvi tudást is.*¹⁰³

A diakrón folyamatok közül a következőket emelném ki:

A humanista műveltségesezmény hívei a 19. század végén válaszüút elé kerültek: amennyiben nem akarták aláásni a gimnáziumok népszerűségét, a klaszszikus tudásanyagból valamit fel kellett áldozniuk, ami végül a görög nyelv kötelező oktatása lett. Bár Klebelsberg az 1924-es középiskolai törvénnyel „újraéleszti” a humángimnáziumot, rendes tárgyként helyezve el a tanrendjében a görög nyelv és irodalmat, intézkedése néhány év alatt kis híján válságba sodorja az iskolatípust, így a kultuszminiszternek 1931-ben rendelkeznie kell arról, hogy az ógörög helyett egy második idegen nyelv tanulására is lehetőség nyíljon. A gyors adminisztratív beavatkozást később az 1934-es középiskolai törvény „szentesíti”.¹⁰⁴

¹⁰³ 1936. évi 25.429. sz. VKM rendelet, lásd in SOMOGYI 1942: 243–244.

¹⁰⁴ Vö. NAGY 2002: 138–143. és NAGY 2000b.

Tanrendi státusz	Kisded- ővő- képző	Ipari iskola	Mezőg. iskola	Népisk. tanítókép.	Polgári Iskola	Keresk. iskola	Leány- koll.	Leány- líceum	Leány- gimn.	Reál- iskola	Reál- gimn.	Humán- gimn.
Szabadon választható												
Első élő idegen nyelv		X		líceumban								
Második/harmadik idegen nyelv					X				X		X	X
Nemzetiségi Nyelv				líceumban					X		X	X
Záróvizsga követelménye												
	nincs idegen nyelv	nincs idegen nyelv	nincs idegen nyelv	nincs idegen nyelv		két élő nyelv	két élő nyelv	két élő nyelv	egy holt és egy élő nyelv	két élő nyelv	egy holt és egy élő nyelv	egy holt és egy élő nyelv
Írásbeli						német + egy élő nyelv (levezetés)	német + egy élő nyelv	német + egy élő nyelv	latin + német	német + egy élő nyelv	latin + német	latin + német
Szóbeli							német	német + egy élő nyelv	latin + (német)	német	latin + (német)	latin + (német)

Forrás: Somogyi 1942.

* Olasz, szlovák, rutén, angol vagy francia volt választható, avagy a német nyelvet kellett tanulni heti 5 órában.

Az is már csak idő kérdése volt, hogy a görög után a latin is elveszítse az elit-képzésben évszázadokon át betöltött kitüntetett szerepét. Ennek jelei az 1930-as években már megmutatkoztak. Pl.:

- a latin nyelvre fordított évek, illetve óraszám csökkentése a német javára (lásd a 12. táblázatban);
- az 1934-es középiskolai törvény azon rendelkezése, miszerint a felső tagozaton a latin órakeretében ábrázoló mértan és vegytan is tanítható;
- az a tény, hogy az 1940-es évektől olyan középiskolák is kiadhattak a gimnáziumi érettségivel egyenértékű bizonyítványokat, amelyekben nem volt latinoktatás, de még fakultatívan sem (gyakorlati középiskolák). (Vö. a 11. táblázat adataival.)

12. táblázat. A rendes tárgyként tanult idegen nyelvek kezdési éve és a nyelvtanulás intenzitása (1926–1945)

	A tanterv szerint rendes tantárgyként tanított idegen nyelvek							
	Kezdsésvége				Átlagos heti óraszám			
	Görög*	Latin	Német	Francia	Görög	Latin	Német	Francia
Alsóközépfok								
Polgári fiúiskola	–	–	I.	–	–	–	3	–
Polgári leányiskola	–	–	I.	–	–	–	2,75	–
Alsó- és felsőközépfok								
Reáliskola	–	–	I.	III. **	–	–	3,375	4
Leánykollégium	–	–	I.	III. **	–	–	3	3
Reálgimnázium	–	I. III.***	II. I.***	V. **	–	5,25 4,83	2,857 3,25	4,5
Leánylíceum	–	–	I.	III. **	–	–	3,5	4
Gimnázium	V.	I.	II.	–	5,5	5,625	2,857	–
Leánygimnázium	–	III.	I.	V.	–	5	3,125	3,75

Források: Pintér 1926; Tanterv a középiskolák (gimnáziumok, reálgimnáziumok, reáliskolák) számára 1926; Tanterv a leánygimnáziumok, leánylíceumok és leánykollégiumok számára 1927.

* A görög nyelv helyett az 1890:30. tc. értelmében magyar nyelvű görög-pótló tárgyat (görög irodalmat vagy művészettörténetet) is fel lehetett venni.

** Franciául, angolul vagy olaszul tanulhattak, a nyelv meghatározása a fenntartó hatóságok jogköre volt.

*** A tanrend módosítása 1930-ban.

A másik fontos diakrón jelenség az ország megváltozott gazdasági és külpolitikai irányultságával függ össze. Trianon után világossá vált, hogy Magyarország számára kulcskérdés, milyen gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatokat alakít ki Európa nagyhatalmaival, vagyis a korábban egyirányú osztrák/német orientációval szemben egy többirányú politikai orientációt kellett megvalósíta-

nia. Ennek közvetlen hatása volt az iskolai nyelvoktatásra is. Míg a dualizmus idején két kultúrnyelv játszott csak szerepet, a német és a francia, melyek közül a német elsődlegessége nem volt megkérdőjelezhető, addig a két világháború között – ha fokozatosan is, de – bővült a modern nyelvi paletta, miközben a német primátusa is megingott.

- Ennek a folyamatnak az egyik legfontosabb jele, hogy a két világháború között a második idegen nyelv minden középiskolában kötelezően választható, ami többnyire azt jelentette, hogy a francia alternatívájaként megjelenhetett az olasz vagy az angol is. (Hogy mely nyelvet választhatták az iskolák e három közül, azt a kultuszminiszter vagy a fenntartó egyházi hatóság döntötte el.)
- Az ipari középiskolákban, illetve a líceumokban, ahol csak egy idegen nyelv volt kötelező, ez az élő nyelv a német mellett lehetett az előbb említett modern nyelvek bármelyike vagy akár valamely más hazai beszélt nyelv is.

13. táblázat. A rendes tárgyként tanult idegen nyelvek kezdési éve és a nyelvtanulás intenzitása az egységes középiskolákban

	A tanterv szerint rendes tantárgyként tanított idegen nyelvek							
	Kezdés éve				Átlagos heti óraszám			
	Görög*	Latin	Német	Francia angol olasz	Görög	Latin	Német	Francia angol olasz
Gimnázium	V.	I.	III.	V.	3,75	4,25	3,33	3,75
Leány- gimnázium	V.	III.	I.	V.	3,75	4,33	2,5	3,75

Forrás: Tanterv a gimnázium és leánygimnázium számára 1938.

* A középiskoláról szóló 1934. évi XI. tc. 22. §-ának 2. bekezdése alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter a helyi pedagógiai program és az iskola feltételeinek a figyelembevételével felmentést adhatott a görög nyelv tanítási kötelezettsége alól.

A harmadik jelentős változás a nyelvek tanításának tartalmi elemeiben mutatkozik meg. A természetes nyelvelsajátítás törvényszerűségeiből kiinduló „direkt módszer” elsősorban a hétköznapi tárgykörökben elvégzett szókincsfejlesztések és beszédgyakorlatok alkalmazásában öltött testet. A kezdő szakaszban alkalmazandó eljárások között a beszédgyakorlatok már a középiskolák 19. század végi tanterveiben is szerepeltek. Ami az újdonság ehhez képest, hogy az 1930-as évektől a beszédoktatás már nemcsak a kezdő szakaszt jellemezte, hanem az irodalomtörténeti, irodalomelméleti, országismereti és egyéb műveltséganyag közvetítésével párhuzamosan is tovább folyt. A „gyakorlati cél”, vagyis a beszédoktatás, csak az 1938-as középiskolai tantervvel nyert polgárjogot a középiskolákban – ennek kísérő jelenségeként azonban a német nyelvi társalgás egyre gyakrabban szerepelt szabadon választható tárgyként a középiskolai tantervekben.

Végezetül, meg kell említenünk a diakrón jelenségek között azt a társadalmi és kulturális átalakulást, ami a Trianon utáni Magyarországon végbement, s minek a németoktatással, illetve a némettanárok rekrutációjával kapcsolatban is mélyreható következményei voltak. 1919 után egy többnyelvű ország csaknem egynyelvűvé vált – egyetlen jelentősebb nemzeti kisebbséggel, a német ajkú svábokkal (lásd a 13. táblázatban), akik a magyarországi német szakos bölcsesek és némettanárok egyik jellemző csoportját alkották.

13. táblázat. Magyarország lakosságának megoszlása anyanyelv szerint Trianon előtt és után (népszámlálási statisztika)

	1910	1920
Magyar	54,5%	89,6%
Német	10,4%	6,9%
Szlovák	10,7%	1,8%
Román	16,1%	0,3%
Szerb és horvát	3,6%	0,7%
Rutén	2,5%	0,0%
Egyéb	2,2%	0,7%
Összesen	100%	100%
N =	18 264 533	7 606 971

Források: Magyar Statisztikai Közlemények 1910, I. rész, 6. o.;

Magyar Statisztikai Közlemények 1920, I. rész, 4., 10. o.

Az itt felsorolt tényezők mind befolyást gyakoroltak arra, mennyit ért a német-szakos diploma, de erről szólnak majd a következő fejezetek.

4.3. A német szakos bölcsesek elhelyezkedési esélyei

A bölcsestdiploma „értékét” e fejezetben azon a módon fogjuk „mérni”, milyen esélyei voltak a bölcsestkarok végzettjeinek a 20. század első felében középiskolai állások betöltésére. Először egy általánosabb leírást adok a tanárrá válás lehetőségeiről, majd tüzetesen megvizsgálom a fontosabb demográfiai jellemzők, mint a vallás, a nemzetiségi háttér és a nemi hovatartozás szerepét a tanárok elhelyezkedésében. A fejezet második részében kollektív életúttelelemzésünk a némettanárok három alcsoportjára szűkítjük le, azoknak a társadalmi tényezőknek a figyelembevételével, amelyek a legmarkánsabban formálták a német szakos diplomásréteg arculatát. Ezek: a német nemzetiségi háttér, a női mivolt és az izraelita felekezetűség. A fejezet utolsó része ismét a tanulmányi kiválóság egyes jelzéseit vizsgálja – most a tanári karrierlehetőségek szempontjából.

4.3.1. MIKOR MENNYIT ÉRT A BÖLCSESZ DIPLOMA?

Az egyik alapvető kérdés, amit egy tanárokról szóló kollektív biográfiai adatbázishoz intézhetünk, hogy a bölcsészdiplomával rendelkezők milyen eséllyel kerülhettek be a középiskolák tanári karába. A bekerülés valószínűségét többféle módon is megállapíthatjuk – ezek közül most három megközelítést mutatok be: Milyen arányban váltak középiskolai tanárrá *a)* az aktív korú, *b)* a frissen diplomázott és *c)* a fiatal pályakezdő bölcsészek?

Legelőször az aktív korú bölcsészoklevéllel rendelkezők előfordulását vesszük szemügyre. A korszakra jellemző életkori adatok alapján, a 22 és 65 év közötti diplomásokat tekinthetjük a tanári alkalmazás szempontjából „aktív korúnak”.

A 14. táblázat vastagon kiemelt arányszámai világosan mutatják, mi volt az általános tendencia: *a 20. század első felében folyamatosan romlik az esélye, hogy egy bölcsészdiplomást a középiskolai tanárok között megtaláljunk.* Ezt az egyértelműen „romló” tendenciát csak a területi visszacsatolások által „gerjesztett” konjunktúra fordította meg, amiből a férfi és a női nem közel azonos mértékben „profitált”.

14. táblázat. Középiskolai tanárok aránya az aktív korú (22–65 év közötti) bölcsészdiplomások között (a kolozsvári diplomások nélkül)

	Mind			Férfiak			Nők		
	Diplomás	Tanár		Diplomás	Tanár		Diplomás	Tanár	
	N =	N =	%	N =	N =	%	N =	N =	%
1906	3 908*	1412	36,1						
1916	5 617	1711	30,5						
1922	6 274	1600	25,5	5287	1463	27,7	987	137	13,9
1928	7 159	1590	22,2	5619	1400	24,9	1540	190	12,3
1936	9 891	1757	17,8	6936	1434	20,7	2955	323	10,9
1942	11 035	2335	21,2	7423	1800	24,2	3612	535	14,8

* Az 1863–1872 között diplomázók becsült számát hozzáadtuk (évi 50 diplomás × 10 év).

A másik általános jellemző, ami minden metszetünkénél kimutatható, hogy *a bölcsészdiplomás nők esélye a tanári állások megszerzésére nagyjából fele akkora volt, mint a férfiaké.* A kép persze megtevesztő, hiszen a nők esélyei nehezen mérhetők fel anélkül, hogy tudnánk, hányan voltak, akik ténylegesen versenybe szálltak a tanári állásokért. Mindenesetre az iskolai piac bővülése 1919 és 1938 között a nőknek kedvezett: a fiúiskolák száma csak 25%-kal nőtt, a lányoké viszont 68%-kal. A tanulói létszám bővülésében még nagyobb volt az eltérés: miközben ugyanebben az időszakban a leányiskolák tanulói száma majdnem megkétszereződött, a fiúiskoláké csak 13%-kal gyarapodott. Tehát: *teoretikusan a nőknek jobbak voltak az esélyei a középiskolai tanári állások megszerzésére, mint a férfiaknak.*

Az alacsonyabb szintű elhelyezkedési rátának nem a munkaerőpiac szűkösége, hanem a női túlképzés az oka: *sokkal gyorsabb ütemben nőtt a női diplomások száma, minthogy azt az oktatási rendszer be tudta volna fogadni*. 1922-ben kevesebb mint ezer aktív korban lévő női diplomást látunk, tizennégy év múlva már csaknem háromezer női diplomásról tudunk – a növekmény tehát másfél évtized alatt háromszoros. Ez olyan ütemű gyarapodás volt, amivel sem az intézetek, sem a tanulók számbeli növekedése nem tudott lépést tartani.

A 15. táblázat csak a „frissen diplomázottak” között fellelt középiskolai tanárok abszolút és relatív számait mutatja. „Frissen diplomázottaknak” azokat tekintjük, akik az adott mintaévet megelőző tíz éven belül szerezték meg a tanári képesítésüket. Szociológiai korukat tekintve, tehát, itt egy-egy „diplomás generációról” (kohorszról) beszélhetünk. A bölcsészgenerációk összehasonlításánál nemcsak a két történelmi korszak között, hanem az egyes időszakok között is jelentős különbségeket állapíthatunk meg.

15. táblázat. Középiskolai tanárok előfordulása a frissen diplomázott bölcsésztanárok és bölcsészdoktorok között nemek szerint bontva (a kolozsvári bölcsészek nélkül)

	Férfiak			Nők		
	Diplo- más	Tanár		Diplo- más	Tanár	
	N =	N =	%	N =	N =	%
Tanári diplomát szerzett						
1896–1905 között	864	621	71,9	18	5	27,8
1906–1915 között	1970	758	38,5	259	30	11,6
1912–1921 között	1277	480	37,6	391	79	20,2
1918–1927 között	1001	381	38,1	555	100	18,0
1926–1935 között	1265	362	28,6	1300	152	11,7
1932–1941 között	1584	640	40,4	1381	232	16,8
Csak doktori diplomát szerzett						
1896–1905 között	36	5	13,9	0	0	0
1906–1915 között	292	26	8,9	44	0	0
1912–1921 között	239	5	2,1	72	0	0
1918–1927 között	346	25	7,2	173	6	3,5
1926–1935 között	511	26	5,1	213	5	2,3
1932–1941 között	694	83	12,0	299	12	2,2

A 20. század elején még egészen rendkívüli a tanárrá válás esélye: a férfiaknál négyből három diplomás alkalmazott, de még az alig számba vehető női diplomások között is szignifikánsan jobbak a tanári elhelyezkedési mutatók, mint az 1910 utáni években. *A dualizmus kori bölcsészek helyzete, tehát, a századfordulón volt igazán kedvező.*

Ennek hátterében nem elsősorban a középiskolák, hanem a tanulói létszám gyors ütemű gyarapodása állt (lásd a XXXIII. tábla adatait a mellékletben); az intenzív bővülés azonban a századforduló után megtorpant, ami úgy a férfi, mint a női bölcsészek alkalmazásában erős visszaesésként volt regisztrálható. A nőknél korábban minden negyedik, majd csak minden tizedik diplomás talál középiskolai állást magának, a férfiaknál pedig a közel 75%-os alkalmazási ráta esik le alig 40%-ra.

A 30-as évekig a férfi diplomásoknál már nem is érzékelhetünk változást; *a nőknél viszont kiemelkedő időszaknak számítanak még az 1910-es évek is*. Ennek magyarázatát két oktatástörténeti folyamatban keresném: egyrészt, ebben az időszakban nő meg ugrásszerűen a lány-középiskolák száma (1905-ben 27 ilyen iskolát tartottak nyilván, tíz év múlva már 35 működik); másrészt, 1916 után az érettségit adó leánygimnáziumok nagyobb igényt támasztanak kvalifikált oktatókra, ami a nőknél a bölcsészdiplomák felértékelődéséhez vezet.

Komolyabb változást a tízes évek után a harmincas években tapasztalhattunk, mégpedig két ellentétes irányút: *az 1930-as évek első felében nagyarányú bölcsész túlkínálat jelenik meg az oktatási piacon, ami a frissen diplomázottak elhelyezkedési esélyeit súlyosan érinti* (8-10 százalékponttal esik vissza a tanári alkalmazásuk aránya). *Az 1930-as évek végén viszont – köszönhetően a területi visszacsatolásoknak – konjunktúra van az oktatási piacon, így az elhelyezkedés valószínűsége a férfiaknál és a nőknél egyaránt jelentősen javul.*

A gyorsan változó piaci viszonyok még azon bölcsészek elhelyezkedésére is kihatással voltak, akiket nem alkalmazhattak volna középiskolai tanárként. Itt azokra a bölcsészdoktorokra gondoljunk, akiknek nem volt tanári képesítése (lásd a 15. táblázat alsó részében). A nők ebben kevésbé voltak érintve, mert nem sokan vállalták, hogy kizárólag doktori diplomával fejezzék be tanulmányaikat – s mint láthatjuk, a bölcsészhallgató nők reálisan mérték fel a helyzetüket, mert sokkal ritkábban alkalmazták őket tanári oklevél nélkül, mint a férfiakat.

A 16. táblázat segítségével korcsoportok szerinti összehasonlításra lesz lehetőségünk. A „fiatal pályakezdő” bölcsészdiplomások közé azokat soroltuk be, akik a diplomázás évében még nem töltötték be a harmincadik életévüket.

A 16. táblázat alkalmazási arányszámaiból kiolvasható, hogy *a dualizmus korában a pályakezdő férfiak helyzete nagyságrendileg kedvezőbb volt, mint a nőké*: a 30 év alattiak csaknem fele szerezhetett állást valamely középiskolában, ez a nők 3,6%-áról mondható csak el. *Ha a pályakezdő nők elhelyezkedési aránya sokkal alacsonyabb, mint a friss diplomásoké, akkor ebből logikusan az következik, hogy a századfordulón végzett és az 1906-os zsebkönyvben már középiskolai oktatóként megjelent nők többsége a diplomázás, vagy akár az egyetem megkezdése előtt már alkalmazásban volt, avagy csak idősebb korban kezdett neki a tanulmányainak*. Ezt a konkrét életrajzokon lehet majd ellenőrizni.

Az 1916-os év beleesik abba a hullámvölgybe, amiről a friss diplomások elhelyezkedése kapcsán már beszéltünk, ugyanakkor ez az időszak a háború

16. táblázat. Középiskolai tanárok előfordulása a fiatal pályakezdő bölcsészdiplomások* között (a kolozsvári bölcsészek nélkül)

	Férfiak			Nők		
	Diplomás	Tanár		Diplomás	Tanár	
	N =	N =	%	N =	N =	%
1906	814	348	42,8	56	2	3,6
1916	925	194	21,0	219	19	8,7
1922	606	166	27,4	406	48	11,8
1928	616	90	14,6	457	27	5,9
1936	1182	126	10,7	936	50	5,3
1942	890	171	19,2	553	55	9,9

* Az adott évben kevesebb mint 30 éves.

miatt nehezebben is értelmezhető. A fiatalabb nemzedékekből valószínűleg többen vonultak a frontokra, így a pályakezdő férfiak alkalmazásában megmutatózó erős zuhanás nem feltétlenül mérvadó. A nőknél ebben a korszakban még mindig viszonylag alacsony arányú az elhelyezkedés, de növekvő tendenciát mutat egészen a húszas évek végéig.

1928-ban mind a férfiak, mind a nők elhelyezkedési esélye csökken a fiatal pályakezdők körében. Ez azért rendkívül meglepő, mert ilyen irányú változást a friss diplomások között csak a nőknél, s náluk is csak igen halványan érzékelünk. A pályakezdők is mind friss diplomások, csak éppen olyanok, akik „királyi úton” jutottak el a minősítésükig – tehát, itt kimondottan a legfiatalabb korcsoportokhoz tartozók alkalmazásáról van szó, kiknek esélye a tanári állásokra a Horthy-korszakban az 1920-as évek végétől az 1930-as évek végéig gyengül, mégpedig kezdetben a nőknél erősebben.

Két feltevésünk is lehet a gender különbség magyarázatára: az egyik, hogy a mortalitás a férfiaknál nagyobb volt, ami elősegíthette a fiatalok érvényesülését; a másik, hogy a Horthy-korszak egyes időszakában – pl. az értelmiségi munkanélküliség megjelenésével – több férfi tanárt alkalmaztak a leányiskolákban, így a pályakezdő nők a hasonló életszakaszban álló férfiakhoz képest hátrányt szenvedtek.

Az első hipotézisünk ellenőrzésére ismét az 1934/35-ös óvó- és oktatószerkezeti felmérést használjuk fel. A 17. táblázat nem a férfiak és a nők esélyeit jeleníti meg a középiskolai állások megszerzésében, hanem azt, hogy a kormegoszlás mennyire egyenletes a férfi és női tanerőn belül.

Ha abból indulunk ki, hogy a középiskolai tanárok kora 25 és 65 év közé tehető, akkor minden ötéves korcsoportba – feltéve, hogy egyenletes a kormegoszlás – az oktatói személyzet 12,5%-a kerül. Ehhez képest, amint ez a 17. táblázat adataiból jól látszik, a nők aránya a 25-29 éves korcsoportnál közel 20%, a férfiaké pedig az általunk elméletileg kiszámított értékhez közeli: 12%.

17. táblázat. A fiatal pályakezddők aránya a középfokú intézmények főfoglalkozású tanszemélyzetében 1934/35-ben nemek szerinti bontásban

	Férfiak			Nők		
	20–25 éves	25–29 éves	Összes férfi tanerő	20–25 éves	25–29 éves	Összes női tanerő
Polgári iskolák	0,8%	9,6%	1320	1,6%	7,5%	2127
Tanító/nőképzők	0,4%	10,4%	251	3,1%	14,4%	353
Felső kereskedelmi iskolák	0,5%	12,5%	424	1,9%	16,0%	162
Középiskolák	0,6%	12,0%	2370	1,8%	19,9%	662

Forrás: Magyarország óvó- és oktatószemélyzetének statisztikája az 1934/35. tanévben. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 103. kötet, Budapest, 1937. – 17. és 18. táblák: a főfoglalkozású tanerők száma kor, családi állapot és szolgálati idő szerint.

A női tanerő tehát a Horthy-korszakban már relatíve fiatal: nem a férfiak, hanem a nők közül „esnek ki” az idősebb korosztály tagjai. Ezt támasztják alá a bölcsésztanárok életkori adatai is: 1936-ban a férfiak átlag életkora 44 év, a nőké 38, ami elsősorban abból adódik, hogy a nők 50 éves kor felett minden életkori kategóriában alulképviselettek a férfiakhoz képest. Vagyis: számos nő felhagy a tanári tevékenységgel, még mielőtt a szolgálati idejét letöltené. Hasonló különbségeket mértek a nemek között 1934/35-ben a felsőkereskedelmi iskolák és a tanító/nőképzők tanári karában is. (A polgári iskolai tanítókra ez már nem áll.) Ezekből az adatokból az következik, hogy a fiatal pályakezddő nők elhelyezkedési esélyeit az idős kollégák hosszú pályafutása nem akadályozhatta meg.

Marad tehát a másik hipotézis, miszerint a Horthy-korszak egyes időszakai-ban a leányiskolák a férfi jelentkezőket helyezték előnybe a nőkkel szemben. Ez igaz, de a korszak elején sokkal jellemzőbb, mint a korszak végén. 1922-ben a leányiskolák minden típusában vannak fiatal pályakezddő férfiak – a legtöbbjük a leánygimnáziumokban jelent meg (24,6%). Ez az arány azonban 1936-ig lecsökken 13%-ra – vagyis a nőkkel szemben egyre ritkábban alkalmaznak a leányiskolák férfi tanerőt.

A magyarázat a fiatal pályakezddők alacsonyabb elhelyezkedési valószínűségére a harmincas években tehát nem itt keresendő, hanem az álláslehetőségek drasztikus beszűkülésében. Ahogy ezt a XXXIV. és XXXVI. táblák adatai is mutatják, a tanárok számában az 1920-as években nincs érdemi gyarapodás, miközben a tanulói létszám egy kis megtorpanás után folyamatosan nő. Érdemi változást csak a harmincas évek második fele hoz – addig kihalásos alapon tölthetők be újabb állások. „Értelmiségi túlkínálatról” kevésbé,¹⁰⁵ „pangó piacról” annál inkább beszélhe-

¹⁰⁵ E kérdésben Hajdu Tibor nézetét osztom. Hajdu számításai szerint, a forradalmak után a B-lista kétszeri alkalmazásával mintegy 26 000 köztisztviselő került ki a rendszerből, köztük 4500 tanárral és tanítóval, ezért nem látja indokoltnak „értelmiségi túlkínálatról” beszélni egy olyan országban, ahol képzett munkaerőre minden szektorban

tünk, ami általában is megnehezítette a bölcsészdiplomások elhelyezkedését, de a pályakezdők helyzetét szinte reménytelenné tette.¹⁰⁶

A korcsoportos elemzés tehát újabb elemekkel egészítette ki az eddig felvázolt képet:

Bölcsészdiplomával elsősorban a századfordulón lehetett a középiskolákban könnyen érvényesülni. A nők számára – átmenetileg – konjunktúrát teremtett a leány-középiskolák elterjedése illetve kiépülése is, ami az 1920-as évek első felében végzeteknél még érezte hatását. Trianon után egészében véve jelentősen csökkent a bölcsészdiplomák értéke, ami az 1920-as évek második felében mindkét nem képviselőit hátrányosan érintette, de különösképpen a fiatal pályakezdők elhelyezkedési esélyeit rontotta. Az 1930-as évek második felétől újra javulni kezdenek a bölcsészdiplomások karrierkilátásai, amit a középiskola-típusok bővülése, illetve az újabb iskolaalapítások mellett elsősorban a visszacsatolt területeken keletkezett álláslehetőségek idéztek elő. A nők alkalmazásának valószínűsége a vizsgált időszakban mindvégig elmaradt a férfiakétól (körülbelül fele akkora az elhelyezkedési esélyük), ami nem mond ellent annak, hogy a nőoktatás expanziója, illetve a nemi szeparáció kiterjesztése sokat javított a nők esélyein, csak annyit jelez, hogy a nők erősödő részvétele a bölcsészképzésben meghaladta a felvevőpiac növekedésének ütemét.

4.3.2. MENNYIT ÉRT A NÉMET SZAKOS DIPLOMA?

Kétféle módon közelíthetünk rá e kérdésre is: egyrészt bemutatathatjuk, hogy a német szakos bölcsészek megjelenése a középiskolai tanárok között az átlagos alkalmazási rátához képest miként alakult; másrészt megvizsgálhatjuk, hogy a német szakos végzettség hasznosult-e, vagyis a németet tanítottak-e a német szakon diplomázók.

Azt, hogy ki volt némettanár egy-egy iskolában, a tanári zsebkönyvekben szereplő szakmegjelölések alapján tudjuk megállapítani, amivel kapcsolatban azonban van némi bizonytalanság. A szakmegjelölések ugyanis vagy az egyetemi szakokat, vagy a tanított szaktárgyakat jelölték meg, ez nem egyértelmű. Mégis azt gondolom, hogy többnyire a tanított tárgyakról lehet szó. Ezt két jelenség alapján gondolhatjuk így: egyrészt, vannak tanárok, és nem is kevesen, akik neve mellett 4-5 szaktárgy is szerepel, márpedig nagyon ritka volt,

és ágazatban égetően szükség volt. Lásd in: HAJDU 1980: 30–31. – A pedagógus-elbocsátásokról részletes dokumentációval szolgál még: BALOGH–SZABOLCS 1963.

¹⁰⁶ A tanári zsebkönyveinkben egy nagyon fontos csoportja az oktatószemélyzetnek „láthatatlan” maradt, ami ugyancsak magyarázata lehet a pályakezdők szerényebb jelenlétének: az óraadói vagy helyettes tanári státuszban dolgozó pedagógusok. Jóború szerint, a válságos időszakban akár 5-10 év várakozási idő is eltelhetett a rendes tanári státusz elnyeréséig. Vö. in JÓBORÚ 1963: 112.

hogy háromnál több szakból lett volna bárkinek is tanári oklevele; másrészt, vannak olyan német szakosként megjelölt tanárok, akik dokumentáltan nem német szakon végeztek, vagyis nem rendelkeztek a megnevezett szakképesítéssel. Ennélfogva abból indulhatunk ki, hogy a 'német' jelentése a tanári zsebkönyvekben a német tantárgy oktatására vonatkozó információ.

E rövid, de annál fontosabb kitérő után, nézzük meg, milyen valószínűséggel helyezkedtek el a német szakos bölcsészek a korabeli középiskolákban. A 18. táblázatban ismét az aktív korú bölcsészoklevéllel, illetve német szakos oklevéllel rendelkezők számához viszonyítjuk a tanárok illetve a némettanárok számát az egyes mintaévekben.

18. táblázat. Középiskolai tanárok aránya az aktív korú német szakos diplomások között (a kolozsvári bölcsészek nélkül)

	Német szakos diplomás	Német szakos diplomával tanár			Összes diplomásból tanár
				Ebből némettanár	
	N =	N =	%	%	%
1906	576*	233	40,4	100	36,1
1916	847	263	31,1	83,6	30,5
1922	985	277	28,1	100	25,5
1928	1151	283	24,6	100	22,2
1936	1724	330	19,1	100	17,8
1942	1972	446	22,6	100	21,2

* Az 1863–1872 között diplomázók becsült számát hozzáadtuk (évi 5 diplomás × 10 év).

A tanárrá válás valószínűsége a német szakosoknál ugyanolyan ütemben csökkent az aktív népességben belül, mint az összes bölcsészdiplomás esetében, tehát a fő trend érvényesült ebben a szaktantárgyi csoportban is. Ugyanakkor, minden vizsgált évben jobbak a németesek esélyei az elhelyezkedésre az átlagnál, vagyis: a német szakos diploma a középiskolai karrier szempontjából az értékesebbek közé tartozott.

A 18. táblázatban azt is feltüntettem, hogy a német szakosok hány százaléka vált némettanárrá. Azt állapíthatjuk meg, hogy lényegében minden német szakos, aki középiskolába került, tanította is e szaktárgyat. Egyetlen év tér csak el ettől, az 1916-os, mely évben nem volt tanári zsebkönyvünk, így a tiszti cím- és névtárban fellelhető tanárlistákat használtuk. E kiadvány, mint ismeretes, nem tartalmaz információkat a tanított szaktárgyakról a szaktudományokkal kapcsolatban (a testnevelő vagy hittantanárokat általában jelölik), ennélfogva, azoknál, akik nem fordultak elő valamely másik mintaévben is, bizonytalan maradt, hogy melyik tantárgy oktatói voltak. Ezt a bizonytalanságot tükrözi a 18. táblázatban az 1916-os évnél látható 83,6%-os némettanári alkalmazás.

A német szakosok tehát, ha alkalmazták őket, németet tanítottak – de nem csak ők. Előfordulhatott, akár a két világháború közötti időszakban is, hogy szakos tanár hiá-

nyában átmenetileg egy másik szaktanár vállalta el a német nyelv és irodalom oktatását. A 19. táblázat segítségével összefoglaltam, hogy a két történelmi korszakban milyen arányban találhatunk erre precedenst: a nem német szakos humán szakcsoportoknál ez átlagban 4-5%-ot tett ki, a reálszakcsoportoknál viszont csak egészen kivételes esetekben jelent meg (1-1 főt regisztrálhattunk mindkét korszakban).

A bölcsészvégzettségű középiskolai némettanárok 95%-a tehát szakirányú képesítéssel bírt. A legnépszerűbb és legtöbb álláslehetőséget nyújtó szakcsoport a német–magyar volt, majd ezt követik a latin, a második idegen nyelvként tanított tárgyak, a történelem, a filozófia, végül a honos nemzetiségi nyelvek a német párjaként (a nemzetiségi nyelvek itt az egyéb kategóriába foglaltattak). A szakcsoportok sorrendje az alkalmazott tanároknál pontosan követi a diplomások szakcsoportválasztásait – de a valóságban ez inkább fordítva volt igaz: a bölcsészkarok hallgatóságának kellett felmérnie reálisan a különböző bölcsészdiplomák értékét (vö. a 3.1.3. fejezettel).

19. táblázat. A német szakosként megjelölt tanárok megoszlása az egyetemi szakcsoportok szerint a dualizmus korában és a Horthy-korszakban (a kolozsvári diplomások nélkül)

	Némettanárok az 1895–1918 között végzett bölcsészek körében			Némettanárok az 1920–1945 között végzett bölcsészek körében		
	N =	%	%	N =	%	%
Német–magyar	173	52,0	49,7	230	53,1	50,2
Német–latin	111	33,3	31,9	58	13,4	12,7
Német–francia	41	12,3	11,8	111	25,6	24,2
Német–angol	0	0,0	0,0	17	3,9	3,7
Német–olasz	0	0,0	0,0	10	2,3	2,2
Német–történelem	6	1,8	1,7	1	0,2	0,2
Német–filozófia	0	0,0	0,0	2	0,5	0,4
Német–egyéb szak	2	0,6	0,6	4	0,9	0,9
Összes német szakos	333	100,0		433	100,0	
Más humán szak- csoport	14		4,0	24		5,2
Reál szakcsoport	1		0,3	1		0,2
Mind	348		100,0	458		100,0

4.4. Az elhelyezkedésben szerepet játszó demográfiai tényezők

1945 előtt a magyarországi iskolarendszer alapvetően két strukturális jellemzővel bírt: az egyik a felekezeti, a másik a nemi tagoltsága. Adatbázisunk alapján először is leírást adok arról, hogy e szegmentált piacon a középiskolák tanárai milyen mértékben voltak szegregáltak, illetve milyen helyzetekben adódott lehetőség a szegmensek közötti átjárásra. Ezután kiemelten foglalkozom a német szakos

diplomások karakterisztikus csoportjaival: a német háttérű, a zsidó vallású és a női tanárokkal. A fejezet utolsó részében e három csoport némettanári pályafutását kísérvük majd nyomon, részben arra a kérdésre keresve a választ, milyen esélyeik voltak a tanári és különösen a némettanári állások megszerzésére, nagyító alá vesszük elhelyezkedési stratégiáikat, s megpróbáljuk igazolni, hogy a német tárgy iránti „vonzódásukban” talán elsősorban nem is a szociokulturális tolóerők eredőjét kell látnunk. Ami a nőket, a zsidókat és a német nemzetiségűeket közös platformra helyezi, az a hátrányos pozíció, ami a középiskolai érvényesülésben a magyar keresztény férfiakkal szemben e három csoportot jellemezte. A német szakos diploma – korszakonként eltérő mértékben – elhelyezkedési esélyeik javítására, valamint a középiskolákban elfoglalt helyük megőrzésére szolgált.

4.4.1. ÁLTALÁNOS ÖSSZEFÜGGÉSEK: FELEKEZET, TÁRSADALMI NEM, NEMZETISÉGI HÁTTÉR

Az iskolai piac felekezeti megosztottságáról szólnak az első statisztikai táblák (20. és 21. táblázatok). A vastagon kiemelt értékekből kiolvasható, hogy *a bölcsésztanárok, amennyiben felekezetük saját iskolákat tartott fenn, a dualizmus idején közel kétharmad részben, a két világháború között egyharmad- vagy felerészben a saját felekezeti intézményeikben helyezkedtek el.*¹⁰⁷

A felekezeti intézményeihez legerősebben kötődő tanári csoportok a protestáns, illetve az ortodox közösségek tagjai. *Sem a római, sem a görög katolikusok, de később még a zsidók sem jelennek meg olyan erősen felülreprezentált csoportként a saját iskoláikban, mint a református, evangélikus, unitárius vagy görögkeleti vallásúak.*

Ennek magyarázata a katolikusoknál elsősorban az, hogy a katolikus iskolák nagy részét szerzetes- és apácarendek működtetik, így ezen intézmények csak korlátozottan állnak nyitva a „világi” katolikusok előtt – a nem szerzetes tanárok elsősorban a királyi katolikus és állami iskolákban keresnek helyet maguknak. A protestánsok jelenléte az állami szektorban ugyancsak megnő a két világháború között, de ennek már nem az egyházi iskolák zártabb rendszeréhez van köze, hanem ahhoz, hogy őket „érzékenyebben” érinti Trianon. Az unitá-

¹⁰⁷ Ez nem önrekrutációs mutató, hiszen nem soronként néztük a tanári megoszlást. Ha felekezeti iskolák szerint vizsgálódunk, az önrekrutáció mértéke: a római katolikus iskoláknál 89-94%, a görög katolikusoknál 95%, a reformátusoknál és evangélikusoknál 84-85%. A dualizmus kori középiskolák közül hasonló adataink a tanítóképzők hallgatóságával kapcsolatban vannak. 1906–1919 között a hallgatói önrekrutáció mértéke a római katolikus tanítóképzőkben 90%, a görög katolikusoknál 75%, a reformátusoknál és evangélikusoknál 80% körüli. Lásd in DONÁTH 2008: 9–13. – Karády Viktor azt is megállapítja, hogy 1919 után a felekezeti iskolák mind inkább a saját felekezetükből rekrutálnak diákokat. Ez a tendencia a tanároknál is érvényesül: a Horthy-korszakban a római katolikus iskolák tanárai között már 96%-ban, a református iskolákban 85%-ban, az evangélikusoknál 89%-ban azonos felekezetűek oktatnak. Vö. KARÁDY 2000: 183–184.

riusok mindkét középiskolája,¹⁰⁸ az evangélikusok intézményeinek majdnem kétharmada a trianoni határokon kívülre kerül; egyedül a református egyház volt képes talpon maradni: 27 iskolájukból 21 marad az országhatáron belül.

20. táblázat. A középiskolai bölcsésztanárok megoszlása az egyes felekezeti csoportokon belül az iskola típusa szerint a dualizmus korában¹⁰⁹

	Római kat.	Görög kat.	Ref.	Ev.	Zsidó	Görög keleti	Unit.	Összes Tanár
Az állam rendelkezése vagy vezetése alatt álló iskolák								
Állami	25,5	23,1	20,7	20,2	54,3	15,0	21,6	24,9
Községi/városi	7,5	4,6	3,4	2,7	15,2	5,0	2,0	6,2
Királyi katolikus	11,1	9,2	2,1	2,7	3,8	15,0	2,0	7,6
Római katolikus	45,4	10,8	2,1	1,9	9,5	0,0	5,9	26,6
Görög katolikus	0,0	29,2	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,9
Erdélyi katolikus	4,0	1,5	0,6	0,4	1,0	0,0	0,0	2,5
Zsidó	0,2	0,0	0,0	0,0	3,8	0,0	0,0	0,3
Magán	1,4	0,0	0,6	0,8	2,9	0,0	0,0	1,2
Társulati	0,8	0,0	1,1	0,8	0,0	0,0	0,0	0,7
Autonóm felekezetek főhatósága alatt álló iskolák								
Egyesült protestáns	0,1	0,0	0,2	0,4	1,0	0,0	0,0	0,2
Görög keleti	0,0	21,5	0,0	0,0	0,0	65,0	0,0	1,2
Református	2,6	0,0	64,1	5,7	5,7	0,0	7,8	16,5
Evangélikus	1,1	0,0	3,4	64,5	1,0	0,0	0,0	9,2
Unitárius	0,3	0,0	1,5	0,0	1,9	0,0	60,8	2,0
<i>Mind</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
<i>N=</i>	<i>1194</i>	<i>65</i>	<i>473</i>	<i>262</i>	<i>105</i>	<i>20</i>	<i>51</i>	<i>2170</i>
Tanárok megoszlása vallás szerint	55,0	3,0	21,8	12,1	4,8	0,9	2,4	
Diplomások* megoszlása vallás szerint	51,9	3,1	17,1	12,7	11,6	1,8	1,7	
Reprezentációs érték a tanároknál	1,1	1,0	1,3	1,0	0,4	0,5	1,4	

Adathiány: a bölcsésztanárok vallásában 29,4%

* 1920 előtt diplomázók (N = 7643).

¹⁰⁸ Ez ezért nem látszik a 2. táblázatban, mert ott beszámítottuk az 1942-es év adatait is.

¹⁰⁹ Két fontos megjegyzést kell fűznöm a további elemzésekhez: 1. A statisztikák most már tartalmazzák a Kolozsváron végzett bölcsésztanárok adatait is, hiszen joggal feltételezzük, hogy akiből középiskolai tanár lett, azok megszerezték az ehhez szükséges képesítést. 2. A tanári adatbázist is elláttuk egy szorzóval, minek segítségével a tanári listáinkban többször is előforduló személyeket lesúlyozhatjuk. Így a középiskolai tanárok is mindig csak egy konkrét esetnek számítanak.

Ez a tanárok elhelyezkedésére is természetesen kihatott: a protestánsok iskolái között mindig is volt némi „átjárás”, amit az I. világháborút követően az evangélikusok igyekeztek a lehetőségekhez képest kihasználni (ennek eredményként csaknem minden tízedik evangélikus bölcsészdiplomás valamely református iskola alkalmazottja lett).

A másik követhető stratégia – mindazon vallási csoportok számára, amelyek nem rendelkeztek megfelelő számú iskolával – a világi piacon való érvényesülés volt. Ezt a lehetőséget próbálták meg kiaknázni az izraeliták, főleg a dualizmus idején, valamint az unitáriusok, a görög katolikusok és a görögkeletiek a két világháború között. Elsősorban az állami, a városi (a zsidóknál különösen a fővárosi) középiskolák játszottak ebben döntő szerepet. Meg kell azonban említenünk a magán- és társulati iskolákat is, melyek ugyancsak a felekezeti iskolákkal nem vagy nem megfelelő számban rendelkező diplomás csoportok számára nyújtottak álláslehetőséget. Megint felsorolhatnánk, hogy ebben a görögkeleti, görög katolikus és a zsidó vallásúak voltak érintve, de a zsidók helyzete a Horthy-korszakban alapvetően más, mint a többi felekezeté.

Az izraelita felekezetű bölcsésztanárok a 20-as, 30-as években nemcsak a keresztény iskolákból szorulnak ki teljesen (1919 előtt a zsidók egyötöde tanít valamely keresztény intézményben – ez az arány 1919 után 2,5%-ra apad), hanem a korábban számukra elsődleges célpontot jelentő állami iskolák is bezárulnak előttük. (Ez különösen a zsidó nők lehetőségeit korlátozza látványosan.) A szűkülő piacon a saját iskoláikon kívül a magánintézmények (alapítványi és magániskolák) tanári karában találnak leginkább alkalmazást. (E témához lásd majd a 4.4.2.3. fejezetet.)

21. táblázat. A középiskolai bölcsésztanárok megoszlása a nagyobb felekezetekhez tartozókon belül az iskola típusa szerint a Horthy-korszakban

	Római kat.	Görög kat.	Ref.	Ev.	Zsidó	Görögkeleti	Unit.	Összes tanár
Az állam rendelkezése vagy vezetése alatt álló iskolák								
Állami	44,4	59,0	33,1	38,6	33,2	61,5	56,5	41,2
Községi/városi	8,6	3,3	5,3	6,8	14,8	7,7	8,7	8,0
Királyi katolikus	7,0	18,0	1,1	1,2	0,9	15,4	0,0	5,0
Római katolikus	34,4	14,8	1,8	1,9	1,3	0,0	4,3	22,0
Erdélyi katolikus*	0,9	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6
Zsidó	0,0	0,0	0,1	0,0	38,9	0,0	0,0	2,2
Magán	2,0	0,0	1,5	1,9	3,5	7,7	0,0	1,9
Társulati	1,5	4,9	0,7	1,6	6,1	0,0	0,0	1,6

	Római kat.	Görög kat.	Ref.	Ev.	Zsidó	Görög- keleti	Unit.	Összes tanár
Autonóm felekezetek Főhatósága alatt álló iskolák								
Egyesült protestáns*	0,0	0,0	0,8	0,5	0,4	0,0	0,0	0,2
Görögkeleti*	0,0	0,0	0,2	0,2	0,0	7,7	0,0	0,1
Református	0,9	0,0	53,1	9,4	0,4	0,0	0,0	12,4
Evangélikus	0,2	0,0	2,0	37,9	0,4	0,0	0,0	4,5
Unitárius*	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	30,4	0,2
<i>Mind</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
<i>N=</i>	<i>2540</i>	<i>61</i>	<i>844</i>	<i>427</i>	<i>229</i>	<i>13</i>	<i>23</i>	<i>4137</i>
Tanárok megoszlása vallásuk szerint	61,4	1,5	20,4	10,3	5,5	0,3	0,6	
Diplomások** meg- oszlása vallásuk szerint	56,8	2,1	18,5	10,5	10,2	0,9	0,8	
Reprezentációs érték a tanároknál	1,1	0,7	1,1	1,0	0,5	0,3	0,7	

Adathiány: a bölcsestanárok vallásában 1,1%

* Csak 1942-ben fordulnak elő a visszacsatolt területeken.

** 1880 után diplomázók (N = 15842).

A 20. és 21. táblázatok alsó részében találunk még három adatsort. Ezek azt fejezik ki, hogy az egyes felekezeti csoportok a bölcsestanképzésben való részvételükhöz képest milyen valószínűséggel váltak középiskolai tanárrá. E tekintetben megint a zsidó tanárok erős alulreprezentációja érdemel figyelmet.

A tanárok között általában azok a felekezetek alulképviselettek, amelyek nem rendelkeznek saját iskolákkal, illetve a szaktanár-utánpótlásuk is alacsony szinten maradt. A két világháború között ez érvényes a görögkeleti, a görög katolikus és az unitárius felekezetekre, de egyáltalán nem jellemző a zsidóságra.

A zsidó vallásúak esélyhátránya mégis mindkét korszakra igen jellemző – a mögöttes tényezők azonban részben eltérőek. A dualizmus idején még a saját felekezeti iskolák hiánya tekinthető a hátrányos helyzet legfőbb okának; a Horthy-korszakban azonban nem ebben, hanem a zsidók elleni diszkriminációs intézkedésekben, illetve az egyre általánosabban jelentkező zsidóellenes attitűdben kell keresnünk a feltűnően ritka alkalmazás magyarázatát.

A katolikus tanárok esélyei jelentik a másik végpontot az elhelyezkedési skálán. *A dualizmus korában a római katolikusok mozogtak a legszélesebb piacon: az egyház, illetve a szerzetes- és apácarendek által fenntartott intézményeken kívül a királyi katolikus és általában az állami iskolák kínálták a legtöbb álláslehetőséget a számukra, de jelen voltak a magániskolákban, sőt még a protestánsok egyes intézeteiben is. A görög katolikusok 1919 előtt kihasználták kettős köztudásukat, így befogadásra leltek mind a római katolikus, mind a görögkeleti közösség részéről. Erre rá is voltak szorulva, mivel mindössze két középisko-*

lával rendelkeztek, ugyanakkor 3%-át adták mind a bölcsészeknek, mind a tanároknak, ami majdnem kétszerese pl. az unitáriusok részesedésének. A görög katolikus és ortodox iskolák eltűnésével a görög katolikus bölcsésztanárok az állami és királyi katolikus iskolákban érvényesülhettek, de amint a 21. táblázatban látható, ez nem érte el a bölcsészképzésben vállalt szerepük mértékét.

A középiskolázás másik strukturáló tényezője a nemek szerinti elkülönítés. Amint már korábban utaltam rá, a nők alkalmazása a férfiak számára kijelölt intézményekben a korabeli normákkal ellenkezett. Erről eddig csak a statisztikai évkönyvekből közöltem adatokat (lásd a XXXV. és XXXVI. táblákat a mellékletben), de azokból nem derült ki, hogy az alkalmazott tanárnők bölcsésztanárok voltak-e, vagy alacsonyabb minősítéssel dolgoztak valamely középiskolában. Feltehető, hogy a legmagasabb kvalifikációval rendelkező hölgyek jó eséllyel tudtak reáliskolai állásokra is pályázni.

22. táblázat. A középiskolai bölcsésztanárok megoszlása a fiú- és lányiskolák között nemek szerint

	Férfiak				Nők			
	1906	1916	1928	1936	1906	1916	1928	1936
Fiúiskolában tanít	96,4%	97,7%	90,3%	91,9%	22,2%	9,2%	2,0%	1,2%
Lányiskolában tanít	3,6%	2,3%	9,7%	8,1%	77,8%	90,8%	98,0%	98,8%
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N=	2082	2374	1679	1626	18	65	203	334

A 22. táblázat tanúsága szerint, a tendencia a bölcsészdiplomás nőknél is egyértelműen a nemi szeparáció irányába mutat: míg 1906-ban a nők egyötöde tanított fiúintézményekben, húsz év múlva ez már csak a nők 1,2%-ára igaz. A lányiskolák expanziója mindezt természetesen támogatta. A férfiakra ezzel szemben nem mondhatjuk el, hogy teljesen szeparáltan működtek volna. A bölcsészvégzettségű férfiak még a Horthy-korszakban is sikerrel pályázhattak leányiskolai állásokra. A nemi szeparáció tehát a nők álláslehetőségeit úgy javította, hogy közben nem korlátozta a férfiakét.

Az egyes felekezeti csoportokon belül a nők elhelyezkedésének elsősorban az szabott határt, hogy volt-e az adott felekezetnek leányiskolája. A 23. táblázatból világosan kitűnik, hogy ez igen erős összefüggés a nők álláslehetőségei szempontjából. Később arra is kitérünk majd, hogy az egyes felekezeti és nemzetiségi csoportokon belül milyen esélyekkel építhettek a nők tanári karriert – most csak egy szempontból néznénk meg a nők alkalmazását: a diplomás tanárnők vallása alapján (lásd a 24. táblázatot).

23. táblázat. A női bölcsésztanárok megoszlása a fenntartók szerinti iskolatípusok között (1916–1942)

	Középiskolák*		Tanárnők	
	N =	%	N =	%
Állami	14	24,1	261	33,8
Községi/városi/fővárosi	7	12,1	158	20,5
Királyi katolikus	1	1,7	3	0,4
Római katolikus	19	32,8	165	21,3
Zsidó	2	3,4	24	3,1
Magán	5	8,6	35	4,5
Társulati	3	5,2	39	5,1
Református	4	6,9	60	7,8
Evangélikus	3	5,2	28	3,6
Mind	58	100	773	100

* Forrás a leányközépiskolákhoz: Mészáros 1988

A 20. és 21. táblázat alsó soraiban az összes tanárrá váló bölcsészre már megadtuk az egyes felekezeti csoportok reprezentációs mutatóit. A 24. táblán azt is láthatjuk, mely felekezeti csoportok erősítették a nők részvételét a középiskolai oktatásban. A dualizmus idején ez elsősorban a katolikus kör, ahonnan nemcsak a római katolikus leányiskolákban, hanem az állami iskoláktól a magániskolákon át a más felekezetek által fenntartott intézményekig minden intézménytípusban messze magasabb arányban képviseltettek a katolikus hölgyek, mint ami a bölcsészdiplomás hányadukból következne.

24. táblázat. Az alkalmazott női tanárok és a bölcsészdiplomás nők megoszlása felekezetek szerint a két korszakban

	Tanárnők				Bölcsészdiplomás* nők				Tanárnők reprezentációs értékei	
	Dualizmus		Horthy-korszak		Dualizmus		Horthy-korszak		Dualizmus	Horthy-korszak
	N =	%	N =	%	N =	%	N =	%		
Római katolikus	40	64,5	435	62,4	201	43,9	2351	58,4	1,5	1,1
Görög katolikus	2	3,2	9	1,3	9	1,9	63	1,6	1,7	0,8
Református	7	11,3	125	17,9	57	10,5	646	16,0	0,9	1,1
Evangélikus	3	4,8	75	10,8	41	9,0	345	8,6	0,5	1,3
Zsidó	9	14,5	48	6,9	142	31,0	582	14,5	0,5	0,5
Görögkeleti	1	1,6	4	0,6	5	1,0	19	0,5	1,6	1,2
Unitárius	0	0	1	0,1	3	0,7	18	0,4	0,0	0,3
Mind	62	100	697	100	458	100	4024	100		

Adathiány: dualizmus – diplomásoknál: 25,7%, tanároknál: 20%; Horthy-kor – diplomásoknál: 5,2%

* A dualizmus idején az 1920 előtt diplomázók, a Horthy-korszakban minden női diplomás.

Ezt az erős katolikus felülreprezentációt a tanárnők között a katolikus iskolák száma egyébként 1919 előtt nem indokolná: mint ez Mészáros István gyűjtéséből ismert, 1922-ig az érettségit adó leányiskolák között 8 állami, 1 városi (Kolozsvár), 3 fővárosi és 1 községi, 1-1 magán, evangélikus és református, és mindössze 4 római katolikus leányiskola működött. A katolikusok tehát a dualizmus végén a leányintézetek egyötödét adták, ehhez képest az azonos időszakban alkalmazott tanárnők csaknem kétharmadát tették ki.

Ha a bölcsészképzés felől nézzük, az izraelita közösség – társadalmi súlyához képest – messze több nő diplomást adott, mint bármely másik felekezet, mégis: több mint háromszor annyi római katolikus nő került be a középiskolákba, mint zsidó vallású. *A zsidó nők esélye a tanári állások elnyerésére – akárcsak a zsidó férfiaké – igen alacsony volt. Hasonló összehasonlítást tehetünk a Horthy-korszakban a zsidók és a reformátusok között is: a zsidó nők aránya 1919 után még mindig erős felülreprezentációban vannak a bölcsészkarok végzettjei között – állás-külátásaik azonban a középiskolai szférában mit sem változik.*

Az igazi nyertesei a női bölcsészképzés tömegesedésének az evangélikusok voltak: míg a megszerzett diplomák tekintetében a Horthy-korszakban nem javult a részesedésük, a tanári állásokért a legjobb esélyekkel szállhattak versenybe. Ezt sem magyarázhatjuk az evangélikus iskolák expanziójával, mivel az érettségizető leányiskolákból 1920 után csak 10% állt az evangélikusok irányítása alatt.

Mindebből annyi már leszűrhető, hogy a nők karrierépítési lehetőségei komplexebb jelenség, mint a férfiaké, ezért e témát a későbbiekben alaposabban körüljárjuk (lásd a 4.4.2.2. fejezetet).

A harmadik alapvető demográfiai összefüggés, amit adataink segítségével bemutatathatunk, az nemzetiségi háttér szerepe a tanári elhelyezkedésben. A nemzetiségi hovatartozás jelzéseként ismét a névjelleget használjuk fel (a későbbiekben bemutatok majd két további opciót is).

A magyarországi nemzetiségek kötődése bizonyos felekezeti csoportokhoz közismert, a 25. és 26. táblázatokból is kiolvasható: a magyar névjelleget a reformátussal, a német az evangélikussal, a szláv névjelleget a római és a görög katolikus, a román a görög katolikus és a görögkeleti egyházzal mutat szorosabb kapcsolatot – ami itt azon a módon nyer kifejezést, hogy a felekezetiileg szegmentált iskolarendszeren belül kik hol helyezkednek el kimagasló arányban.

25. táblázat. A középiskolai bölcsésztanárok megoszlása a különböző névjellegű csoportokban az iskola típusa szerint a dualizmus korában

	Magyar	Német	Szláv	Román	Egyéb*	Mind	
Az állam rendelkezése vagy vezetése alatt álló iskolák						N =	%
Állami	35,0	39,0	36,4	31,3	30,1	1240	35,9
Községi/városi	6,0	8,6	5,4	1,5	9,6	223	6,5
Királyi katolikus	6,7	8,9	9,3	4,5	8,4	263	7,6
Római katolikus	20,8	19,0	23,9	9,0	16,9	712	20,6
Görög katolikus	0,4	0,1	1,9	19,4	3,6	35	1,0
Erdélyi katolikus	4,1	2,9	4,0	0,0	2,4	129	3,7
Zsidó	0,3	0,4	0,0	0,0	0,0	9	0,3
Magán	1,0	0,9	1,3	0,0	0,0	34	1,0
Társulati	0,6	0,9	0,7	0,0	0,0	23	0,7
Autonóm felekezetek főhatósága alatt álló iskolák							
Egyesült protestáns	0,5	0,3	0,0	0,0	2,4	13	0,4
Görögkeleti	0,2	0,1	2,9	28,4	0,0	41	1,2
Református	17,6	3,3	6,1	3,0	7,2	413	12,0
Evangélikus	4,8	15,5	8,1	3,0	18,1	275	8,0
Unitárius	2,0	0,1	0,0	0,0	1,2	42	1,2
Összesen	100	100	100	100	100	3452	100
N =	1952	757	593	67	83	3452	
Tanárok megoszlása névjellegük szerint (%)	56,5	21,9	17,2	1,9	2,4		
Diplomások** megoszlása névjellegük szerint (%)	51,7	25,9	16,9	2,3	3,1		
Reprezentációs érték tanároknál	1,1	0,8	1,0	0,8	0,8		

* Idegen eredetű név, egyik magyarországi nemzetiségi nyelvvél sincs kapcsolata.

** 1920 előtt diplomázók (N = 7643).

26. táblázat. A középiskolai bölcsészstanárok megoszlása a különböző névjellegű csoportokban az iskola típusa szerint a Horthy-korszakban

	Magyar	Német	Szláv	Román	Egyéb*	Mind	
Az állam rendelkezése vagy vezetése alatt álló iskolák						N =	%
Állami	40,4	39,0	37,1	38,9	31,3	1640	39,5
Községi/városi	7,9	8,6	5,5	1,9	10,0	317	7,6
Királyi katolikus	4,3	8,9	9,5	5,6	8,8	247	6,0
Római katolikus	22,0	19,0	24,4	11,1	17,5	896	21,6
Erdélyi katolikus**	0,7	2,9	4,1	0,0	2,5	66	1,6
Zsidó	1,6	0,4	0,0	0,0	0,0	46	1,1
Magán	1,6	0,9	1,4	0,0	0,0	59	1,4
Társulati	1,4	0,9	0,7	0,0	0,0	49	1,2
Autonóm felekezetek Főhatósága alatt álló iskolák							
Egyesült protestáns**	0,3	0,3	0,0	0,0	2,5	13	0,3
Görögkeleti**	0,1	0,1	2,9	35,2	0,0	41	1,0
Református	15,9	3,3	6,2	3,7	7,5	496	12,0
Evangélikus	3,3	15,5	8,2	3,7	18,8	271	6,5
Unitárius**	0,3	0,1	0,0	0,0	1,3	9	0,2
Összesen	100	100	100	100	100	4150	100
N =	2678	756	582	54	80	4150	
Tanárok megoszlása névjellegük szerint (%)	64,5	18,2	14,0	1,3	1,9		
Diplomások*** megoszlása névjellegük szerint (%)	58,2	22,2	14,9	1,4	3,3		
Reprezentációs érték ta- nároknál	1,1	0,8	0,9	0,9	0,6		

* Idegen eredetű név, egyik magyarországi nemzetiségi nyelvvel sincs kapcsolata.

** Csak 1942-ben fordulnak elő a visszacsatolt területeken.

*** 1880 után diplomázók (N = 15 842).

Az 'egyéb', vagyis francia, olasz, angol stb. névjellegűek kétharmada katolikus, egyharmada protestáns, ezen belül főként evangélikus – ez magyarázza átlagon felüli jelenlétüket az evangélikus középiskolákban. Szaktárgyukat tekintve három markáns csoportra oszthatók: a latinosok teszik ki a legnagyobb részt (a dualista időszakban 53%, később 40% körül), és a németesek és a természettudósok a másik két nagy csoportot. Az evangélikus iskolákban elsősorban latint tanítanak (magyarral, némettel vagy más szaktárggyal kombinálva).

A német szakosok szempontjából azonban a német névjellegűek érdemelnek figyelmet, akik a bölcsészstanárok között mind a két történelmi korszakban erősen alul-reprezentáltak. Ismervén a mögöttes társadalmi csoportokat, úgymint a német

evangélikusokat vagy a német névjellegű zsidókat, a németháttérűeket nem gondoltuk volna a román háttérűekkel összemérhetőnek. Természetesen abból a szempontból nem is összemérhető, hogy a német névjellegűek szerepe a magyarországi bölcsészképzésben messze felülmúlja a románokét: *a dualista korban a diplomások jó egynegyede, a Horthy-korszakban jó egyötöde viselte nevében a 'német' markert* – a román névjellegűek részesedése ugyanakkor mindössze 3-3,5%.

A kérdés csak az, hogy minden német névjellegű alcsoportra érvényes-e, hogy a bölcsészképzésben mutatott hányadukhoz képest a tanári pályán alulképviselettek, vagy itt egy meghatározott csoport „rontja le” a német háttérűek mutatóit. A válasz – a korábbiak alapján – már sejthető, de a 27. táblázatban ezt statisztikai adatokkal is igazolom: *a német névjellegűek alulreprezentációja a tanárok körében kizárólag a zsidó vallásúakat érinti.*

27. táblázat. A német névjellegű diplomások megoszlása a fontosabb felekezeti csoportokban az iskola típusa szerint a két korszakban

	1916-os mintaév					1936-os mintaév				
	Római kat.	Ref.	Ev.	Zsidó	Mind	Római kat.	Ref.	Ev.	Zsidó	Mind
Az állam rendelkezése vagy vezetése alatt álló iskolák										
Állami	39,2	21,1	32,0	57,4	38,7	39,0	46,2	24,5	16,7	34,3
Községi/városi	6,5	5,3	3,0	17,0	6,7	12,1	7,7	8,2	7,1	10,7
Királyi katolikus	12,5	5,3	1,0	6,4	8,7	9,4	0,0	0,0	0,0	6,4
Római katolikus	31,9	10,5	1,0	12,8	20,7	34,1	7,7	2,0	0,0	23,9
Erdélyi katolikus	4,7	0,0	1,0	2,1	3,5	–	–	–	–	–
Zsidó	0,4	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	66,7	8,6
Magán	0,9	0,0	0,0	0,0	0,5	1,8	0,0	2,0	9,5	2,8
Társulati	1,3	0,0	0,0	0,0	0,7	1,4	7,7	4,1	0,0	1,8
Autonóm felekezetek főhatósága alatt álló iskolák										
Egyesült protestáns	0,0	0,0	0,0	2,1	0,2	–	–	–	–	–
Református	0,9	57,9	3,0	2,1	4,2	1,8	30,8	6,1	0,0	3,4
Evangélikus	1,3	0,0	59,0	0,0	15,5	0,5	0,0	53,1	0,0	8,3
Unitárius	0,4	0,0	0,0	0,0	0,2	–	–	–	–	–
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N=	232	19	100	47	398	223	13	49	42	327

	1916-os mintaév					1936-os mintaév				
	Római kat.	Ref.	Ev.	Zsidó	Mind	Római kat.	Ref.	Ev.	Zsidó	Mind
Tanárok megoszlása vallásuk szerint (%)	58,3	4,8	25,1	11,8		68,2	4,0	15,0	12,8	
Diplomások* megoszlása vallásuk szerint (%)	50,9	3,2	25,2	20,1		55,8	3,9	19,9	19,9	
Reprezentációs érték Tanároknál	1,1	1,5	1,0	0,6		1,2	1,0	0,8	0,6	

Adathiány: dualizmus – diplomásoknál: 31,6%, tanároknál: 26,1%; Horthy-kor – diplomásoknál: 13,2%

* Aktív korú német névjellegű diplomások az adott mintaévben (1916-nál N = 1750; 1936-nál N = 3480).

Az 1916-os és 1936-os év esetében néztem meg közelebbről a német névjellegű tanárok felekezeti összetételét. Két fontos megállapítást tehetünk elsőként: a) az egyházi-világi megosztottság minden egyéb osztóvonalnál erősebb; b) az eddigi vizsgálatok mind azt igazolták, hogy a bölcsészképzésben elfoglalt helyükhöz képest a leghátrányosabb helyzetben a zsidó vallásúak voltak.

A 27. táblán azonban találunk még legalább három jelenséget, ami figyelemre méltó, és a német szakosok érvényesülésére is kihatással volt:

- Az egyik a német nevű reformátusok kiszorulása a református iskolákból és nagyobb arányú képviselte az állami szektorban, ami a két világháború között a reformátusokra általában nem jellemző erős állami jelenlétet eredményezett (a reformátusok 33,1%-a, a német nevű reformátusok 46,2%-a nyert alkalmazást valamely állami iskolában). *Az erősen magyar kötődésű református iskolák nemcsak felekezeti, hanem nemzetiségi alapon is szelektáltak.*
- A másik fontos jelenség a német és a magyar névjellegű zsidók közötti különbségek a tanári karrierkilátások szempontjából. Itt a zsidó iskolákban és az egyéb iskolatípusokban állást szerzők összehasonlításáról lehet szó. A 27. táblázat számaiból az derül ki, hogy *a német vagy szláv névjellegű (általában kevésbé asszimilált) zsidók nagyobb arányban kaptak állást a saját felekezeti iskoláikban, mint a névmagyarosításon átesett felekezeti társaik.* A kérdés, amire a későbbiekben választ kereshetünk, hogy a német szakos diploma mennyiben javította a nem felekezeti iskolákban tanító izraeliták elhelyezkedési esélyeit.
- A harmadik jelenség az evangélikusok helyzetével függ össze a két világháború közötti időszakban, különös tekintettel az evangélikus nőkre, akikről korábban már megállapítottuk, hogy viszonylag jó eséllyel tudták értékesíteni a bölcsészdiplomájukat. Az evangélikus iskolák megfigyatozásával az evangélikus tanárok részben az állami, részben az egyéb protestáns iskolák felé orientálódhattak. Amennyiben összehasonlítjuk a

21. és 27. táblázatok adatait, olybá tűnik, hogy a német evangélikusok dominálták a saját felekezeti iskoláikat, és nagyrészt ők töltötték be az állami állásokat is – miközben a tanárok között általában alulreprezentáltak. Kérdés, hogy ez érvényes volt-e a német evangélikus nőkre is, illetve befolyással volt-e erre a német evangélikusok körében mért nagyarányú német szakos oklevél.

4.4.2. A GERMANISZTIKAI KÉPZÉSBEN FELÜLREPREZENTÁLT CSOPORTOK MEGJELENÉSE NÉMETTANÁRKÉNT

A 3. fejezetben kétféle módszer (a keresztábrás és a regresszioelemzés) alkalmazásával határoztam meg, mely társadalmi csoportok alakították ki a német szakosok szociológiai profilját. A németszak-választás társadalmi meghatározottsága három tényező mentén volt leírható: a diplomások nemi, vallási és nemzetiségi hovatartozása alapján. Jelen fejezetben a német szakos bölcsészek karakterisztikus csoportjainak életútját követjük nyomon a középiskolai tanári pályán. A vizsgálódásaink homlokterében a következő kérdéssel: Miben ragadható meg a németszakosság munkaerő-piaci jelentősége? – azaz: Milyen húzóerők játszottak abban döntő szerepet, hogy a nők, a zsidó vallásúak és a német evangélikus vagy német római katolikus férfiak a szakválasztásukban hasonló stratégiát követtek?

Német szakot, mint általában modern nyelveket, igen nagy valószínűséggel választottak női hallgatók. Mint ez a 28. táblázatból kiderül, a férfiak számára a német szakos végzettség különösebb előnyt nem jelentett, ha középiskolai állásokra pályáztak – a Horthy-korszakban már kimondottan alulreprezentáltak e tantárgy oktatói között.

28. táblázat. A német szakos tanárok megoszlása nemek szerint a vizsgált két korszakban

	Dualizmus					Horthy-korszak				
	Német-tanárok		Tanárok		Repr. érték	Német-tanárok		Tanárok		Repr. érték
Férfiak	479	97,2%	3405	97,7%	1,0	655	75,2%	3461	83,3%	0,9
Nők	14	2,8%	79	2,3%	1,3	216	24,8%	696	16,7%	1,5
Mind	493	100%	3484	100%		871	100%	4157	100%	

A nők elhelyezkedési esélyein azonban mindkét korszakban jelentősen javított a német szakos oklevél: a nők német szakos képzésben mutatott felülreprezentációja (1,4-es érték) a némettanárrá válók körében is hasonlóan magas értékkel mérhető. A nemek eltérő irányú érdeklődése, s ezen belül a német tantárgy iránti nyitottsága szoros kapcsolatban állt azzal, ahogy a munkaerőpiac visszajelezte számukra az adott képesség értékét. A leány- és fiúiskolák tantervi követelményeiben rejtett az a különbség, ami a német szakos oklevél „felértékelődéséhez” vezetett a nők, míg semleges viszonyt teremtett a férfiak oldalán.

Az élő idegen nyelvek oktatása a leányiskolák által közvetített műveltségi anyagban már a dualizmus idején is előkelő helyet foglalt el, a két világháború között pedig csak a nők számára létezett olyan, a korban „nyelv-mesternő-képzőnek” titulált felsőközepfokú intézmény, amely a modern nyelvek oktatását tekintette elsődleges céljának (leánykollégium).

A középfokú iskolák nemenként eltérő tantárgyi struktúrája és műveltségeszménye a nők szakválasztására komoly befolyással bírt, de nem elhanyagolható a német nyelvi diploma értéke a nők számára hozzáférhető egyéb értelmiségi pályákon sem (mint pl. a lektori, fordítói, üzleti vagy hivatalos levelezői munkakörök).

A vallási csoportok szakválasztási stratégiája más húzóerővel függhet össze, tekintve hogy az egyházi iskolák – ami a kötelező idegen nyelvi oktatást illeti – tantervükben nem különböztek egymástól vagy a világi intézményektől. A 29. táblázat reprezentációs értékei mégis azt igazolják, hogy a német szakos diploma megszerzésébe fektetett munka-, pénz- és időráfordítás az izraelita felekezetűek esetében jobban megértült, mint a keresztényeknél.

29. táblázat. A zsidó és nem zsidó tanárok száma és aránya a némettanárok között és a teljes tanári népességben belül a vizsgált két korszakban

Zsidó tanárok	Dualizmus					Horthy-korszak				
	Német-tanárok		Tanárok		Repr. érték	Német-tanárok		Tanárok		Repr. érték
magyar névjelleggel	20	4,0%	83	2,4%	1,7	30	3,4%	119	2,9%	1,2
német névjelleggel	15	3,0%	64	1,8%	1,6	32	3,6%	100	2,4%	1,5
szláv névjelleggel	0	0,0%	4	0,1%	0,0	2	0,2%	6	0,1%	1,6
Összesen	35	7%	151	4,3%	1,6	64	7,2%	225	5,4%	1,3
Más vallásúak	467	93,0%	3346	95,7%	1,0	814	92,7%	3941	94,6%	1,0
Mindösszesen	502	100%	3497	100%		878	100%	4166	100%	

A tanárok körében általában igen alacsony az izraelita részesedése (mind a férfiak, mind a nők esetében 0,4-es, 0,5-ös reprezentációt mérhattünk); a német szakos diploma – ehhez képest – jelentősen javítja a zsidó vallásúak elhelyezkedési esélyeit, s hogy milyen mértékben, illetve a zsidó bölcsészdiplomások mely alcsoportjainál, megint nem áll mással összefüggésben, mint az álláslehetőségek jellemzőivel.

A dualizmus korában, amikor még nincsenek érettségit nyújtó izraelita iskolák, így az állami intézmények fogadják be a zsidó vallásúak többségét, első-sorban a zsidó bölcsészek asszimiláltabb képviselői használhatják ki a német szakos diploma előnyeit. A zsidó gimnáziumok felállításával azonban a német szakosok körében is az ortodox háttérre utaló szláv névjelleggű bölcsészdiplomások lesznek a legerősebben felülreprezentált csoport. Ennek nincs köze a német diploma értékéhez, csupán azt mutatja, milyen valószínűséggel tudtak

az izraelita álláskereső az egyházi vagy az állami szektorban elhelyezkedni. *A zsidó gimnázium megnyitása a német névjellegű tanárok helyzetére hatott ki a legkevésbé (ők továbbra is jó eséllyel pályázhattak); a magyar névjellegűek helyzetét rontotta a leginkább, a szláv névjellegűeket pedig ez a körülmény „hozhatta helyzetbe”.*

Ennél is meghatározóbb a német szakos diploma értékesítésekor a német nemzetiségi háttér, minek jelzésére a bölcsésztanárok névjellegét, illetve születési helyének lakossági adatait használjuk most fel. E két változó kombinációjából megalkottam egy olyan változót, amely a német nyelvterületről származást, illetve a vezetéknévben viselt 'német' markert együttesen vizsgálja, s logikailag négy kategóriába rendezi a bölcsészdiplomás, illetve bölcsésztanár népességet. A német nyelvterületről származás meghatározásánál két népszámlálási időpont, 1881 és 1910 népességi adataira támaszkodtam, s azokat tekintettem 'német nyelvterületről érkezők'-nek, akiknek születési helyén (járásában vagy településén) a német anyanyelvűek aránya meghaladta a népszámlálás évében mért országos átlagot. (A német ajkúak aránya Magyarországon 1881-ben 13,6%, 1910-ben 10,4% volt.)

E változónál azonban figyelembe kellett vennünk, hogy a nagyvárosok, ahonnan diplomásaink egynegyede származott, különösen a két világháború között, dominánsan magyar települések voltak. Ezért a további elemzéseknél „kifiltereztem” a nagyvárosokból származókat, így megnöveltem annak valószínűségét, hogy a 'németek lakta terület' német nemzetiségi területeket jelöl, illetve a 'németek lakta területéről jön német névjelleggel' erősebb nemzetiségi jelzés lesz, mint a német névjelleg önmagában.¹¹⁰ A nemzetiségi hovatartozást illetően a vallási megoszlás lehet még mérvadó. A 'németek lakta területéről jön német névjelleggel' kategóriánkban 1919 előtt 90%-ban római katolikus vagy evangélikus vallásúakról van szó (nagyjából fele-fele arányban), a maradék zsidó (6,5%), református (2,6%), esetleg görög katolikus vagy unitárius vallású (0,2%). A Horthy-korszakban – az ország megváltozott nemzetiségi összetételének megfelelően – a német névjellegű római katolikusok részesedése növekszik (71,5%), a maradék evangélikus (16,5%), zsidó (9,4%), református (2%) vagy egyéb vallású (0,6%).

Mivel a nők és a zsidó vallásúak viszonyát a némettanári karrierhez már röviden jellemeztük, a következő táblázatban nemcsak a nagyvárosokból származók, hanem a zsidók és a nők is hiányozni fognak, így tisztább kategóriákkal vizsgálhatjuk meg a nemzetiségi háttér szerepét a némettanárok rekrutációjában (lásd a 30. táblázatot).

¹¹⁰ „Nagyvárosokon” ez esetben azokat a településeket értjük, melyek lakossága 1900-ban meghaladta a 30 ezer főt.

30. táblázat. A német háttérű és nem német háttérű keresztény férfiak száma és aránya a bölcsészdiplomások, a középiskolai tanárok és a némettanárok között a két történelmi korszakban (kisvárosokból és községekből származók)

	Német-tanárok		Tanárok		Diplomások*		Repr. érték tanárrá válás	Repr. érték némettanárrá válás
Dualizmus								
Németek lakta területről jön német névjelleggel	85	34,3%	213	11,6%	439	13,3%	0,9	2,6
NEM németek lakta területről jön német névjelleggel	22	8,9%	136	7,4%	271	8,2%	0,9	1,1
Németek lakta területről jön német névjelleggel	74	29,8%	314	17,2%	571	17,3%	1,0	1,7
NEM németek lakta területről jön NEM német névjelleggel	67	27,0%	1166	63,8%	2014	61,1%	1,0	0,4
Összesen	248	100%	1829	100%	3295	100%		
Horthy-korszak								
Németek lakta területről jön német névjelleggel	92	20,2%	196	8,1%	609	9,3%	0,9	2,2
NEM németek lakta területről jön német névjelleggel	45	9,9%	174	7,2%	502	7,7%	0,9	1,3
Németek lakta területről jön NEM német névjelleggel	148	32,5%	459	18,9%	1219	18,6%	1,0	1,7
NEM németek lakta területről jön NEM német névjelleggel	171	37,5%	1598	65,8%	4208	64,4%	1,0	0,6
Összesen	456	100%	2427	100%	6538	100%		

Adathiány a születési hely népszámlálási adatainál: dualizmus – 6%; Horthy-korszak – 1,5%

* A dualizmus korában az 1920 előtt diplomázók, a Horthy-korszakban az 1880 után diplomázók.

A némettanárrá válásra – hasonlóan a németszak-választáshoz – a német nemzetiségi területekről származásnak van talán a legerősebb hatása az összes társadalmi tényező közül. Még a magyar, a szláv vagy a román névjellegű bölcsésztanárok szakmai karrierjére is befolyással van a német anyanyelvűek jelenléte az adott személy szocializációs közegében – s ez azáltal sem változik meg érdemben, hogy közben az ország nemzetiségi területeinek jó részét elveszíti.

A német névjelleg önmagában ugyanakkor nem jelent előnyt, éppen ellenkezőleg, a tanári állások megszerzését kevésbé valószínűsíti. (Később bemutatom, hogy ez nemcsak a kistelepülések szülöttjeinél van így, hanem a nagyobb városokból

érkezett bölcsésztanárookra is jellemző.) A némettanárok között a német névjellegűek aránya ugyancsak csökken: a kisebb településekről érkezett férfioktatók körében 1919 előtt az alkalmazott német szakosok 43,2%-a (!), Trianon után már „csak” alig egyharmada német háttérű. Ennek oka részben a német nemzetiségi területek nagyobb darabjainak elcsatolása (Szászföld, Bánság), részben a társadalmi ranglétrán felfelé törekvők integrációs hajlama (névmagyarosítások).

Ha az egyes diplomáscsoportok karrieresélyeit kifejező reprezentációs értékeket vesszük szemügyre, akkor mégis azt kell megállapítanunk: a német háttérűek elhelyezkedési esélyein jelentős mértékben javított, ha német szakos diplomával rendelkeztek.

A nők és az izraelita felekezetűek mellett a német háttérű bölcsésztanárokról is elmondható, hogy szakválasztási stratégiájuk pozitív megerősítést nyert a tanügyigazgatás, illetve a fenntartók részéről: törekvésük a német szakos diploma tanári állással konvertálásában mindkét korszakban sikerrel kecsegtetett.

Foglalkoznunk kell azonban még a nagyvárosok szülöttjeivel is, akik a keresztény férfi bölcsészdiplomások egynegyedét adták. (Nagyvárosokon az 1900-ban 30 ezer lakosnál népesebb településeket értjük.) A német anyanyelvűek országos hányadához képest nagyobb arányú német lakossal rendelkeztek, ahonnan diplomásaink származtak: Arad, Brassó, Kassa, Pécs, Pozsony, Sopron és Temesvár. A főváros az 1881-es népszámlálás alapján ugyancsak idetartozik, de az 1910-es szerint már nem, így Budapest adatait külön sorban tüntettem fel (lásd a 31. táblázatot). A nagyvárosokból érkezett bölcsészdiplomások között mindig felülreprezentáltak a zsidó vallásúak és a nők, ezért pontosabb képet nyerhetünk a német háttér szerepéről a tanárrá válás folyamatában, ha e két csoportot átmenetileg ismét kizárjuk az elemzésből.

31. táblázat. A német háttérű és nem német háttérű keresztény férfiak száma és aránya a bölcsészdiplomások, a középiskolai tanárok és a némettanárok között a két történelmi korszakban (nagyvárosokból származók)

	Német-tanárok		Tanárok		Diplomások*		Repr. érték tanárrá válás	Repr. érték némettanárrá válás
Dualizmus								
Németek lakta nagyvárosból jön német névjelleggel	5	7,8%	29	7,5%	77	8,5%	0,9	0,9
NEM németek lakta nagyvárosból jön német névjelleggel	1	1,6%	12	3,1%	49	5,4%	0,6	0,3
Németek lakta nagyvárosból jön NEM német névjelleggel	10	15,6%	49	12,7%	109	12,1%	1,1	1,3

	Német-tanárok		Tanárok		Diplomások*		Repr. érték tanárrá válás	Repr. érték némettanárrá válás
Dualizmus								
NEM németek lakta nagyvárosból jön NEM német névjelleggel	14	21,9%	171	44,2%	318	35,3%	1,3	0,6
Budapestről jön német névjelleggel	15	23,4%	41	10,6%	105	11,6%	0,9	2,0
Budapestről jön NEM német névjelleggel	19	29,7%	85	22,0%	244	27,1%	0,8	1,1
Összesen	64	100%	387	100%	902	100%		
Horthy-korszak								
Németek lakta nagyvárosból jön német névjelleggel	7	5,1%	25	3,7%	87	3,9%	0,9	1,3
NEM németek lakta nagyvárosból jön német névjelleggel	3	2,2%	21	3,1%	97	4,3%	0,7	0,5
Németek lakta nagyvárosból jön NEM német névjelleggel	15	10,9%	61	8,9%	156	7,0%	1,3	1,6
NEM németek lakta nagyvárosból jön NEM német névjelleggel	35	25,4%	283	41,5%	753	33,6%	1,2	0,8
Budapestről jön német névjelleggel	22	15,9%	72	10,6%	265	11,8%	0,9	1,3
Budapestről jön NEM német névjelleggel	56	40,6%	220	32,3%	880	39,3%	0,8	1,0
Összesen	138	100%	682	100%	2238	100%		

Adathiány a születési hely népszámlálási adatainál: dualizmus – 0,4%; Horthy-korszak – 0,6%

* A dualizmus korában az 1920 előtt diplomázók, a Horthy-korszakban az 1880 után diplomázók.

A városi életforma – ahogy erre számíthattunk – „gyengíti” a német háttér megjelenését. A jelentősebb német lakosságot felmutató városokból jó eséllyel válhatott valódi középiskolai tanárrá, s azon belül különösen némettanárrá, ha német identitásának egyes jelzéseit – mint amilyen a német névjelleg – már elveszítette, vagy eleve nem is tartozott a helyi német közösséghez. Az egyetlen kivétel ez alól a dualizmus idején a főváros, ahol az 1880-as években még az átlagosnál nagyobb német nyelvű populáció élt, ami itt nem gátolta, hanem épphogy segítette a német háttérrel rendelkezők német-tanárként való érvényesülését.

A középiskolai állások megszerzésében a német névjelleg egyébként kimondottan hátrányos volt, elsősorban azoknál, akik magyar, szlovák vagy más, de jellegzetesen nem német városokban születtek. Közülük kerültek ki a legkisebb valószínűséggel tanárok

vagy németoktatók. (A kisvárosok és a községek szülöttjeinél a tanári vagy némettanári karrierre kevésbé hatott negatívan a névjellegben hordozott nemzeti-ségi marker, mint a nagyvárosokból származóknál.)

A középiskolai tanári állások betöltésére a legjobb esélyeik a magyar névjellegűeknek voltak (vö. a 25. és 26. táblázat adataival), ami nemcsak a nagyvárosok, hanem a kisvárosok és a községek szülöttjeire is jellemző – bár a kisebb településeknél kevésbé volt érzékelhető a különbség a magyar és német névjellegűek között. A másik általános összefüggés, hogy a német ajkú területekről érkezők elhelyezkedését jelentősen megkönnyítette a német szakos oklevél: a Budapestről és a német falvakból érkezettekét a dualista korszak végétől már csökkenő mértékben, néhány nemzeti-ségi övezetben található nagyváros, mint Pécs, Sopron vagy Temesvár diplomásaiét – különösen, ha névjellegük nem utalt már német háttérre – javuló tendenciával.

A németszak-választásban szerepet játszó társadalmi tényezők közül tehát mindhárom, a női mivolt, az izraelita felekezetűség, valamint a német nemzeti-ségi háttér is karakterisztikussá vált a 20. század első felében működő némettanárságra. Gondolhatnánk, hogy ez magától értetődik, hiszen e társadalmi csoportok kiemelkedő arányban szereztek némettanári képesítést, természetes, ha körükből nagyobb arányban kerülnek ki majd némettanárok is. Az összefüggés azonban nem ennyire nyilvánvaló.

Egyrészt nincs érvényben Magyarországon olyan rendelkezés, mely előírná, hogy a bölcsészdiplomások szociológiai összetételét kell alapul venni a középiskolai állások kiírásánál vagy a pályázatok elbírálásakor, vagyis: sem a pályázók, sem a tanári állásokat elnyertek jellemzőit nem vezethetjük le automatikusan a bölcsészdiplomások jellemzőiből.¹¹¹ Ezt már csak azért sem tehetjük meg, mert a magyar tudományegyetemek – mint ezt korábban részletesen bemutat-tam – bőséges kínálatot teremtettek a bölcsészdiplomások piacán, mely kínálatból minden iskolafenntartó aszerint választhatta ki a tanárait, ahogy ezt a saját és az iskolahasználók érdekei megkívánták. Mindezekon felül figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy a nők, a zsidók és a német névjellegűek elhelyezkedési lehetőségei viszonylag korlátozottak voltak a vizsgált korszakokban.

A nők, a zsidók vagy a nagyvárosokban kisebbségi helyzetben élő német háttérűek alkalmazásának fele akkora volt a valószínűsége, mint a férfiaké, a keresztényeké vagy a magyar névjellegűeké. A társadalmi vagy szocializációs tolóerők mellett – ami egyfelől a német nemzeti-ségűek vagy a zsidó vallásúak nyelvi-kulturális kötődésében fejeződik ki, másfelől a nőktől elvárt műveltségelemből következnek – legalább annyira fontosak a húzóerőnyezők is, amit esetünkben a középiskolai piac sajátos szelekciós mechanizmusa

¹¹¹ A numerus clausus törvény elvileg nem érintette volna a zsidók álláspályázatainak elbírálását – hogy ez mégis negatívan hatott karrierlehetőségeikre, azt a következő részben fogom igazolni.

jelent. E szelekció hatásának is betudható, hogy a hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportok egyes szakterületeken nagyobb esélyt, míg más szakterületeken kisebb esélyt látnak arra, hogy bölcsészdiplomájukkal érvényesüljenek. A német szakos végzettség a fent említett három pályázói kör, a nők, a zsidók és a német kisebbséghez tartozók esélyeit javította, mégpedig jelentős mértékben. E feltételekről, illetve a némettanári szakma három jellegzetes csoportjának karrierlehetőségeiről szólnak a következő alfejezetek is.

4.4.2.1. A német nemzetiségi csoportok elhelyezkedési lehetőségei

A német nemzetiségi háttér megragadására eddig alkalmaztuk már önmagában a névjelleget, a névjelleget kombinálva az adott személy születési helyének népszerűségi adataival, de most ezt is tovább szűkítenénk: a német névjellegűeken belül azokra összpontosítjuk a figyelmünket, akik feltehetően valamely Magyarországon honos nemzetiségi csoport tagjai, ezen belül is elsősorban svábok, erdélyi szászok vagy más területen élő német evangélikusok.

A 32. táblázatban a 'német nemzetiségű' megjelölés még csak annyit jelent, hogy e kategória német római katolikust vagy német evangélikust jelöl. Ha ez párosul a német nemzetiségi területről származással is, akkor már szinte biztosak lehetünk abban, hogy a német nemzetiségi tömbök jellemzőivel lesz dolgunk. A 32. táblázat még abban is különbözik az előzőektől, hogy a német nemzetiségű (és nem német nemzetiségű) férfiak és nők, valamint a kis- és nagytelepülésekről érkezők adatai összevontan jelennek meg benne – viszont a német névjellegű zsidókat teljes egészében kizárjuk az elemzésből.

Ha leszűkítjük a 'német háttér' fogalmát azokra a magyarországi nemzeti-csoportokra, amelyek tömegüknél és művelődéstörténeti szerepükénél fogva Magyarországon meghatározóak voltak, akkor ismét azt állapíthatjuk meg, hogy: *nem a nemzetiségi mivolt önmagában teszi valószínűvé, hogy az adott személy a némettanári pályát választja, hanem a nemzetiségi csoporthoz való fizikai közelség. Minél kisebb a német nyelvű közösség, annál valószínűbb, hogy tagjai a bölcsészkar elvégzése után tanárként, s még inkább némettanárként munkát vállalhatnak, feltéve hogy születési helyükön számottevő német ajkú lakos él.*

Ez elsősorban a német nevű reformátusokat vagy unitáriusokat jellemzi, egy-két görög katolikussal kiegészülve. Velük szemben állnak a magyar, szláv vagy román területekről származó német névjellegű katolikusok vagy evangélikusok, illetve az egyéb névjellegű kontrollcsoport, akik számára a német szakos diplomának nincs különösebb értéke.

32. táblázat. A német* és nem német névjellegű katolikus és evangélikus csoportok száma és aránya a bölcsészdiplomások, a középiskolai tanárok és a némettanárok között a két történelmi korszakban

	Német-tanárok		Tanárok		Diplomások*		Repr. érték tanárrá válás	Repr. érték némettanárrá válás
Dualizmus								
Német nemzetiségű német nemzetiségi területről	98	24,4%	269	8,9%	631	10,0%	0,9	2,4
Német nemzetiségű NEM német nemzetiségi területről	21	5,2%	148	4,9%	325	5,1%	1,0	1,0
Egyéb német keresztény német nemzetiségi területről	9	2,2%	16	0,5%	24	0,4%	1,4	5,9
Egyéb német keresztény NEM német nemzetiségi területről	3	0,7%	8	0,3%	25	0,4%	0,7	1,9
Nincs német nemzetiségi háttérre utaló jelzés	271	67,4%	2568	85,3%	5325	84,1%	1,0	0,8
Összesen	402	100%	3009	100%	6330	100%		
Horthy-korszak								
Német nemzetiségű német nemzetiségi területről	108	15,9%	222	6,5%	810	7,1%	0,9	2,2
Német nemzetiségű NEM német nemzetiségi területről	93	13,7%	360	10,5%	1262	11,0%	1,0	1,2
Egyéb német keresztény német nemzetiségi területről	5	0,7%	12	0,4%	21	0,2%	1,9	4,0
Egyéb német keresztény NEM német nemzetiségi területről	6	0,9%	23	0,7%	113	1,0%	0,7	0,9
Nincs német nemzetiségi háttérre utaló jelzés	468	68,8%	2800	81,9%	9240	80,7%	1,0	0,9
Összesen	680	100%	3417	100%	11 448	100%		

Adathiány a születési hely népszámlálási adatainál vagy a vallásban: dualizmus – 17,2%;
Horthy-korszak – 27,7%

* 'Német nemzetiségű'-nek a német névjellegű római katolikus vagy evangélikus bölcsészeket tekintjük.

** A dualizmus korában az 1920 előtt diplomázók, a Horthy-korszakban az 1880 után diplomázók.

A fenti kép a Horthy-korszakban annyiban módosul, hogy – mivel jelentős német (elsősorban szász) területek kerülnek az országhatáron kívülre – a katolikus németek nagyobb teret nyernek maguknak, akkor is, ha nem német nyelvi környezetből érkeznek. (Hogy a középiskolák mely típusaiban „törnek előre”,

azt rövidesen megtudhatjuk.) A német nemzetiségi háttér szerepe egyébként lényegesen nem változik a dualizmus korihoz képest: *a 30-as évekig a középiskolai németoktatók megközelítőleg 30%-a német háttérű katolikus vagy evangélikus tanár.*

A továbbiakban már csak a „német nemzetiségű” csoportként definiált első és második kategóriánk tanáraival foglalkozunk. Megkíséreljük nyomon követni, hogy a német katolikus vagy német evangélikus bölcsészeink milyen módon helyezkedtek el a magyarországi középiskolák piacán. A nők és a férfiak karrieresélyeit külön-külön vizsgáljuk meg iskolatípusok szerint két mintáév, az 1916-os és 1936-os adataira támaszkodva. Referenciacsoportnak ebben az esetben nem az összes bölcsésztanárt tekintjük, hanem annak a két vallási csoportnak a tagjait, akikhez képest a német katolikus és német evangélikus bölcsészek nemzetiségi hovatartozásukra nézvést jellegzetes eltérést mutathatnak, vagyis: a német római katolikusok és a német evangélikusok megoszlási arányszámait a magyar, szláv, román és egyéb névjellegű római katolikus és evangélikus bölcsésztanárok megoszlási értékeivel fogjuk egybevetni (lásd a XXXVII. és XXXVIII. táblázatokat a mellékletben).

A két vallási csoport közötti különbségek alapvetően a középiskolai piac világi és egyházi, s ezen belül felekezeti szegmentáltságából adódnak. A római katolikusok nagyjából fele-fele arányban találhatók meg az állami (esetleg városi), illetve a római katolikus intézetekben. Az evangélikusoknál kb. 10 százalékponttal több az egyházi iskolákban tanítók részesedése, ami elsősorban evangélikus iskolai állásokat jelent, de nem jelentéktelen – különösen a magyar névjellegű és nem némettanárként alkalmazottaknál – a református iskolák evangélikus tanárainak aránya sem.

A legmarkánsabb különbségek – ezenfelül – elsősorban a német és nem német háttérű tanárok között figyelhetők meg. Először is, *a némettanárok aránya a nemzetiségi csoportokban mindkét korszakban viszonylag magas volt. Ez csak egyetlen alcsoportra nem igaz: a német evangélikus bölcsésztanárookra a dualizmus idején.* Itt nem csak az erdélyi szász középiskolákról van szó, bőségesen kínálkoztak a számukra álláslehetőségek a fővárosban vagy más vidéki kis- és nagyvárosokban is, úgy az állami, mint az evangélikus intézményekben. A némettanári oklevél további előnyökkel már nem járt, leszámítva azt – ami egy fontos jellemzője a német evangélikusok elhelyezkedésének –, hogy az állami szektorban mindkét korszakban jobb esélyekkel jutottak tanári állásokhoz, s abban, hogy ez a Horthy-korszakra is érvényes maradt, már volt szerepe a német szakos végzettségnek is. Ahogy ez a XXXVII. táblázatból kiolvasható, *a német evangélikus részesedés az evangélikus tanárok között Trianon után radikálisan visszaesik*¹¹²;

¹¹² A német nemzetiségi csoportokon belül a szászok iskolafenntartó szerepe messze felülmúlta a svábokét: 1917-ben Magyarországon 447 német nyelven tanító népiskolát tartottak számon, ebből 254-et a szászok tartottak fenn, polgári iskolái, gimnáziumai, tanítóképző intézetei azonban kizárólag a szászoknak voltak. TILKOVSKY 1989: 30.

a megcsappant német háttérű tanári népességben a némettanárok aránya ugyanakkor 18%-ról 41%-ra nő. Valamennyire bővül a némettanárok köre általában is – köszönhetően a 20-as évek modernnyelv-oktatást támogató kultúrpolitikájának, illetve az új középiskola-típusok bevezetésének –, de nem olyan mértékben, mint a nemzetiségi csoportokon belül, különös tekintettel a német evangélikusokra. Minél inkább csökkent a német nemzetiségiek szerepe a középiskolai tanárság körében, annál valószínűbb lett, hogy az iskolákba felvett vagy az iskolákban bennmaradt német nemzetiségű tanárok a német tantárgy oktatói lettek.

A német evangélikus tanárok persze nemcsak az állami intézetekben felül-reprezentáltak, hanem a saját felekezeti iskoláikban is – de a német szakos oklevél itt már nem hozza őket előnyösebb helyzetbe. *A német evangélikusok a német szakos végzettségükből egyértelműen az állami iskolákban tudtak több előnyt kovácsolni.*

Felmerülhet a kérdés, hogy ez nem azzal függ-e össze, hogy a német evangélikusok többnyire reáliskolákban működtek, ahol a német tantárgy tanítására nagyobb hangsúly került. A Horthy-korszak elejéről ez még talán elmondható, de a korszak közepétől – mivel maguk a reáliskolák is lassan felszámolódtak, illetve egységes tantervet kaptak a gimnáziumokkal – ez a tényező már nem releváns. *A német névjellegű evangélikusokkal kapcsolatban konkrétan azt állapítottuk meg: a harmincas években nagyobb arányban kerültek be a gimnáziumokba, mint a magyar és a szlovák nevű evangélikusok, és a német szakos oklevél épphogy a gimnáziumi elhelyezkedésüket segítette.*

A német névjellegű katolikus némettanárok helyzete is hasonló: *Náluk is nagyobb arányban nő a német szakos diploma értéke, mint a magyar vagy a szláv névjellegű római katolikusok körében. Ugyanakkor a német névjellegűek jelenléte a katolikus tanárok között Trianon következtében nem esik vissza olyan jelentősen, mint az evangélikusoknál, így számukra a némettanári végzettség nemcsak a középiskolai állások megszerzésében vagy megtartásában játszik szerepet, hanem abban is, mely iskolatípusokban javulnak a karrieresélyeik általa. Míg a dualizmus idején a katolikus német (elsősorban sváb nemzetiségű) némettanárok néhány protestáns, illetve társulati iskola segítségével szélesíthették érvényesülési területeiket, a Horthy-korszakban ez az út számukra beszűkült, az állami iskolákban viszont a német szakos oklevél némi előnyhöz juttatta őket. A német katolikus bölcsestiszteket állami iskolai alkalmazása már a dualista korban sem volt ritka, de akkor a némettanári képzés nem növelte, hanem egyértelműen csökkentette ennek valószínűségét. Ezt a „hátrányukat” dolgozzák le a német katolikusok 1936-ra, miközben a némettanárok aránya körükben is 25%-ról közel 37%-ra nő, karrierkilátásaik az állami szektorban pedig már összemérhető lesz a német evangélikusokéval.*

A nők helyzetéről a következő alfejezetben részletes leírást fogok adni, ezért itt csak arra az elemzési szempontra fókuszálnék, amely később már nem kerül elő, vagyis: a német nemzetiségi háttér szerepére a római katolikus és evangélikus nők tanári alkalmazásánál. Amint ez a mellékletben elhelyezett XXXVIII. tábla adataiból kiderül, *az evangélikus nők a két világháború között azért a legnagyobb „haszonélvezői” a leányoktatás bővülésének, mert 1920 előtt szinte alig*

kerültek ki az evangélikusok közül női tanárok. Igaz ugyan, hogy az első evangélikus leánygimnázium csak 1917-ben jött létre, és 1920-tól adott érettségit¹¹³, de ez nem indokolja az evangélikus nők ennyire visszafogott részvételét. Az első leányiskolák többsége állami vagy városi fenntartású volt, a felekezetek közül csak a római katolikusok rendelkeztek saját intézettel, ami a római katolikus nőket kellő mértékben ösztönözte is (vö. a 24. táblázattal). A zsidó vallású nők alulreprezentációja ugyan azonos értéket mutat az evangélikusokéval, de más alapon nyugszik: a zsidó vallású nők szerzik meg a bölcsészdiplomák egyharmadát, az evangélikusok az egytizedét, ehhez képest alulreprezentáltak a tanárnők között azonos mértékben, ami azt jelenti, hogy összességében háromszor annyi zsidó vallású nőnek van lehetősége tanári karriert építeni, mint evangélikusnak.

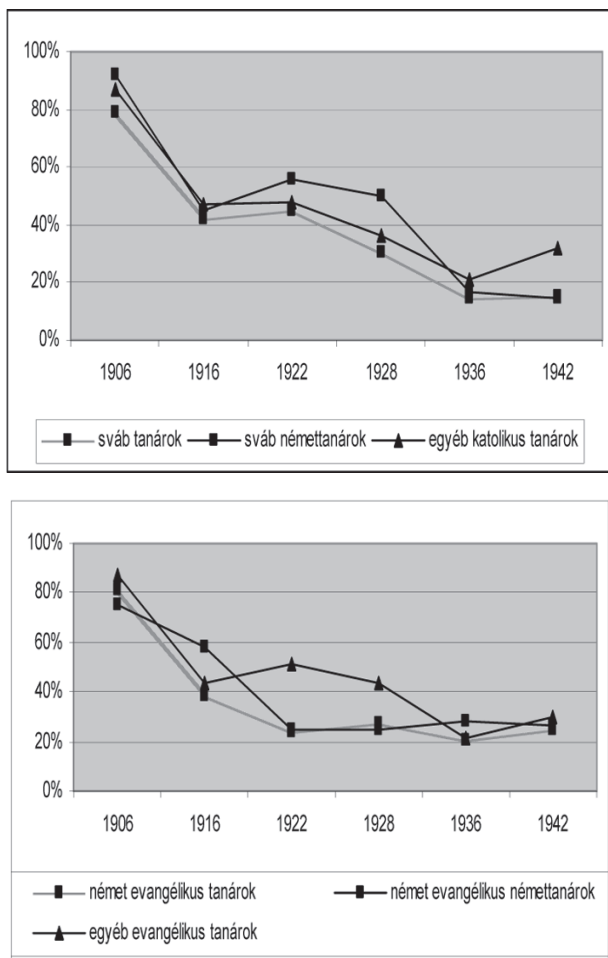
Általában tehát megállapíthatjuk, hogy: *a középiskolai tanári szakma az evangélikusoknál viszonylag hosszú ideig „férfi-szakma” maradt; az evangélikus nők karrierlehetőségei ehhez képest tárgulnak ki a Horthy-korszakban, de mozgásterük még így is korlátozott.*

Ezt nem abból érzékelhetjük, hogy a német evangélikus tanárnők fele németet tanít, mert a német evangélikus férfiak is ezen a módon tudják megtartani középiskolai pozíciójukat, hanem azon, hogy még 1936-ban is alig találunk német evangélikus nőoktatót az állami iskolákban. Ez a két világháború között általában is jellemző az evangélikus nőkre, de a német nemzetiségű vagy német szakos tanárookra különösképpen érvényes. *A német evangélikus nők a vallási és nemzetiségi csoportokhoz erősebben köthető iskolatípusok, a felekezeti, a városi és a társulati iskolák keretei között maradnak. De ez még nem jellegzetesen német evangélikus, hanem jellegzetesen női stratégia, ahogy ezt a német katolikus tanárnők elhelyezkedésénél is tapasztaljuk. Ami kimondottan német evangélikus jelenség, az a nemek ellentétes karrierépítési stratégiája, amennyiben a férfiak számára fenn maradnak az állami szektorban való érvényesülés lehetőségei, és jobb esélyekkel bővíthetik ezt a református iskolákban való elhelyezkedéssel, míg a nők alapvetően a saját felekezeti iskoláikban kereshetnek állást, és tágíthatják a kört a magánszféra felé. Ehhez hasonló, a nemek szempontjából ellentétes irányú magatartásmintának a német katolikus népességnél nincs nyoma. A német névjellegű katolikus tanárnők a német névjellegű katolikus férfiak nyomában járnak: az állami iskolahálózatban keresnek érvényesülési teret – ami némettanári oklevél birtokában (az ő esetükben is) nagyobb sikerrel kecsegtet, mint egyébként.*

Mielőtt a némettanári szakma gender aspektusú bemutatását elmélyítenénk, a német nemzetiségi háttér szerepéről leírtakat szeretném egy idősoros elemzéssel pontosítani, amihez két grafikont használnék fel szemléltetésül. A 11. ábra grafikonjain a német katolikus és német evangélikus háttérű bölcsészdiplomások tanárrá, illetve némettanárrá válásának százalékszámokban

¹¹³ Lásd in Mészáros 1988

kifejezett mutatói láthatók. Minden mintaévben és minden felekezeti és nemzeti csoportnál a megelőző tíz év végzőseit (a német névjellegűeknél az összes, illetve a német szakon végzett bölcsésztanárokat) vettem figyelembe, és azt vizsgáltam, hogy közülük hányan jelentek meg az adott évben középiskolai tanárként.

11. ábra. A középiskolai tanárok és némettanárok aránya a frissen diplomázott német névjellegű római katolikus, illetve német névjellegű evangélikus népességben belül, valamint a tanárok aránya a frissen diplomázott nem német névjellegű katolikus, illetve nem német névjellegű evangélikus népességben (a kolozsvári bölcsészek nélkül)

A fenti grafikonon jól kivehető, hogy a német háttérű diplomások bekerülése a magyarországi középiskolákba – az eddig említett hasonlóságok mellett – alapvetően nagyon eltérő. A német evangélikusok Trianon után elvesztik alkalmat-

zói bázisuk egy jó részét, így a magyar és a szlovák evangélikusokhoz képest jelentősen gyengülnek elhelyezkedési esélyeik. A német katolikusokra az országhatárok elmozdulásának ilyen negatív hatása nincsen, de az minden egyes diplomás generációról elmondható, hogy a német névjelleggel csökken annak valószínűsége, hogy az adott diplomásból középiskolai tanár lesz. (Vagy az állítást meg is fordíthatjuk: csökken annak valószínűsége, hogy az alkalmazásba kerülő tanárok névjellege német lesz.)

Az 1910-es évek mély hullámvölgye a századfordulón jelentkező konjunktúra utáni visszaesést jelzi, mint ahogy a 20-as évek második felétől lefelé tendáló alkalmazási ráták sem kizárólag a német háttérűeket érintik, hanem a diplomás-kibocsátás dömpingjére adott válasz a munkaerőpiac részéről. Viszont éppen ezek a munkavállalói szempontból kritikus időszakok azok, amelyekben megnyilvánulhatott a német szakos diploma esélyjavító ereje, ami a német evangélikusok alkalmazási arányát a tízes években, a német katolikusokét pedig a húszas években akár 20 százalékponttal is megemelte – a harmincas években pedig a német evangélikusok elhelyezkedését segítette elő még azelőtt, hogy a területi visszacsatolások újabb konjunktúrát teremtettek volna.¹¹⁴ E konjunktúra gyümölcséből azonban a német névjellegeők már nem vehették ki a részüket.

A német névjelleggel rendelkezők visszaszorulása a tanári népeségben belül a 20-as évek végétől kimutatható. A német nevű katolikusok aránya 1928-ig még lassú emelkedésben van – nem kis részt köszönhetően a német szakos diplomával elért sikereiknek –, majd ütemesen csökkenni kezd: 1928 és 1942 között 15%-ról 9%-ra esik vissza.¹¹⁵ Ez már a némettanároknál is érezteti hatását – bár e szakmai körben a német névjelleget sokkal kevésbé feltűnő.

¹¹⁴ Itt ismét felvetődhet, hogy talán a német katolikusok között a húszas években vagy a német evangélikusok között a tízes években nagyobb arányban találhatunk reáliskolai tanárokat. Ezt is ellenőriztem: A német evangélikusok – hasonlóan a magyar vagy szláv névjellegű felekezeti társaikhoz – az 1916-os mintaévünkben 10%-ban tanítottak reáliskolákban és 90%-ban gimnáziumokban. A német nevű katolikusok az 1928-as mintaév alapján kisebb arányban voltak reáliskolai alkalmazásban (15%), mint akár a magyar (16,3%), akár a szláv névjellegű (18%) római katolikusok. Tehát, egyik német háttérű csoportnál sincs szó erősebb reáliskolai jelenlétről.

¹¹⁵ A német nemzetiségi csoportok helyzete Magyarországon igen ellentmondásos a két világháború között. Tény, hogy a trianoni békekötést követően a magyarországi német nemzetiségi érdekszervezetek belpolitikai pozíciója jelentősen megromlott. Ennek közvetlen politikai jelzése volt 1922-ben a nemzetiségügyi minisztérium felszámolása, de mélyebb változásokat idézett elő a kisebbségi jogok érvényesítésében az 1923. évi népiskolai rendelet, amely a kisebbségi iskolák három típusát vezette be (német tanyanyelvű, német–magyar tanyanyelvű, magyar tanyanyelvű), ami egyértelműen gyengítette a német anyanyelvi oktatás esélyét. Tilkowszky különösen az erdélyi szászok, a bánáti vagy szatmári svábok helyzetéhez képest látja szembevetőnek a magyar tanügyi kormányzat kisebbségellenes intézkedéseit. Lásd in TILKOWSKY 1989: 43–61. – A német névjellegeűk visszaszorulása mögött az oktatási szférában ezért elsősorban azt a név-magyarosítási hullámot kell keresnünk, amit – többek között – a 20-as évek kisebbségi politikája indukált.

Természetesen a fenti adatok alapján az nem állapítható meg, hogy itt a névmagyarosítási hullám hatásáról,¹¹⁶ egy nemzetiségi alapú szelekcióról, vagy a német háttérű bölcsészdiplomások más irányú érvényesülési stratégiájáról van szó. Mindenesetre az tény – amit az 11. ábra grafikonjai is alátámasztanak –, hogy a visszacsatolt területeken kínálkozó álláslehetőségek a német nemzeti-ségi csoportok számára nem hoztak fellendülést. A zsidók helyzete már korábban válságosra fordult. S hogy a bölcsésztanárnők karrieresélyein javított-e, azt a következő alfejezet végén ismerhetjük meg.

4.4.2.2. A női bölcsésztanárok helyzete a két világháború között

Korábban már bemutattam, milyen arányban jöttek a különböző felekezetekből női középiskolai oktatók, s ez korszakonként hogyan viszonyult az adott közösség bölcsészkielégítő képességéhez (lásd a 24. táblázatban). Akkor megállapítottam, hogy a dualizmus korában a női diplomások számához képest a zsidó és az evangélikus nők erősen alulreprezentáltak, és a két világháború között csak az evangélikusok – közöttük is elsősorban a magyar névjellegűek – helyzete javult érdemben. A dualizmus kori nőoktatásra jellemző katolikus dominancia az I. világháború után „moderáltabbá vált”; a reformátusok sokat javíthattak pozíciójukon; az unitárius nők számára azonban továbbra sem jelentett követhető modellt a középiskolai tanári karrier.

A 33. táblázat hasonló módon veszi sorra a különböző vallási csoportok adatait a némettanárookra jellemző reprezentációs mutatókkal, valamint a némettanárok arányával kiegészítve. Ebben az esetben a kontrollcsoportot a férfiak adják.

¹¹⁶ A húszas évek végétől a német kisebbség körében is megnő a névmagyarosítók száma. A névváltoztatási hullám tetőzése a harmincas évek közepén regisztrálható: 1933-ban 11 000 névmagyarosítás történik országosan, ez 1934-ben ugrásszerűen megnő: 80 000 „idegen hangzású” vezetéknev megváltoztatását engedélyezik. A Gömbös-kormány által kibocsátott rendelet hatásaként a névmagyarosításra kényszerítő vagy ösztönző környezet ugyanakkor elsősorban nem az iskolákban, hanem a közhivatalokban és közüzemekben, illetve a fegyveres testületeknél keresendő, s ezen belül is a vezető beosztásban dolgozókat, illetve a katonai szolgálatot teljesítő közlegénységet érintette. (Lásd in TILKOVSKY 1989: 80f.) Természetesen a „névmagyarosítási kényszer” az egyéni percepción keresztül minden közszolgálatot ellátó személyre hatott.

33. táblázat. A tanárok illetve némettanárok felekezeti megoszlása nemek szerinti bontásban (1920–1945)

	Nők				Férfiak			
	Összes tanár	Német-tanár	Repr. érték	Német-tanárok aránya (%)	Összes tanár	Német-tanár	Repr. érték	Német-tanárok aránya (%)
Római kat.	62,1%	57,5%	0,9	29,1	61,1%	59,7%	1,0	18,5
Görög kat.	1,4%	0,9%	0,6	20,0	1,5%	0,5%	0,3	5,9
Református	17,6%	16,0%	0,9	28,5	20,9%	17,1%	0,8	15,5
Evangélikus	10,9%	15,1%	1,4	43,4	10,3%	15,7%	1,5	28,9
Zsidó	7,2%	10,0%	1,4	44,0	5,2%	6,7%	1,3	24,3
Görögkeleti	0,4%	0,0%	0,0	0,0	0,3%	0,0%	0,0	0,0
Unitárius	0,3%	0,5%	1,6	50,0	0,7%	0,3%	0,4	8,3
Összesen	100%	100%			100%	100%		
N=	697	220			3456	655		

Adathiány a tanárok vallásában: 0,3%

A némettanárnők felekezeti megoszlásával kapcsolatban két jelenségre szeretnék kitérni. Az egyik nem „gender jelenség”, hanem egy olyan általános összefüggés, amire már többször is utaltunk: az evangélikus és zsidó vallásúak hangsúlyos jelenléte a némettanárok körében. Amint látható, a férfiakra ez ugyanúgy érvényes, mint a nőkre, de a női oktatóknál több német szakos alkalmazással jár: *a Horthy-korszakban minden második zsidó vagy evangélikus tanárnő német szakos diplomával rendelkezett.*

Az unitárius nőknél ugyancsak kiemelkedik a némettanárok gyakori előfordulása, amit azonban a másik oldalon nem erősít meg a férfiak adata. Az unitáriusokkal kapcsolatban már a német szakos diplomások szociológiai háttérvizsgálatánál is felfigyeltünk, mint sajátosan német orientációjú csoportra. Amint fenn látható, a német szakos diplomaért vállalt investíció az unitárius nőknél statisztikailag „megtérült”, de mégsem fogunk velük a továbbiakban foglalkozni, hiszen itt két alkalmazott tanárnőről van szó, akik közül az egyik némettanárként helyezkedett el.

Van valami azonban, ami az unitárius, a zsidó és az evangélikus nők helyzetében közös, és erősen összefügg azzal is, miért ilyen magasak értékeik a némettanárok körében. Itt két tényező hatása erősítette fel egymást: *a német szak népszerűsége a nők körében, valamint az, hogy a zsidó, az evangélikus vagy az unitárius háttér ettől függetlenül is valószínűsíti a németszakosságot.* E két pozitív hatás mögött részben hasonló, részben eltérő okok húzódnak meg.

A nők szempontjából mindenekelőtt az alkalmazó iskolák típusának, ezen belül is a német tantárgy oktatására fordított időnek van meghatározó szerepe. A zsidók, az evangélikusok vagy az unitáriusok szempontjából viszont az

a döntő, milyen szaktantárgyi profillal lesz lehetőségük új területeken elhelyezkedni. Vagyis: az a körülmény, hogy e három felekezeti csoport álláslehetőségei szűkösek, s ezért a szakválasztásnál is előrelátóan, az átlagnál is racionálisabban kell eljárniuk, eredményezheti, hogy igen nagy számban szereznek német szakos diplomát. A német szakos oklevél a tantárgy súlyánál fogva javította minden középiskolai állásért versengő helyzetét, kimondottan előnyösnek számított, ha a pályázó nő volt, még jelentősebb szerepet pedig akkor játszott, ha az adott pályázó nem a saját felekezete által fenntartott iskolákban vagy a közösséget támogató intézményekben próbálkozott, hanem azon kívül. Ezért lesz minden második alkalmazott tanárnő – ha zsidó, evangélikus vagy unitárius vallású – a német tantárgy oktatója. A németszakosság legfontosabb húzóerője tehát az iskolai piac egyenlőtlenségeiből adódik – ez az a speciális „tudástőke”, ami viszonylag könnyen középiskolai állássá konvertálható.

A különböző felekezeti csoportok más és más módon élhettek a némettanári végzettség előnyeivel, illetve nem azonos mértékben voltak erre rászorulva. Ennek bemutatásához első megközelítésben azt tekintjük át, miként helyezkedtek el a középiskolai tanárnők, illetve némettanárnők a fenntartók szerinti iskolatípusokban (34. táblázat). Ezt követően ugyanezen megoszlási adatokat adom közre vallási csoportok szerinti bontásban a teljes Horthy-korszakra összesítve (35. táblázat).

34. táblázat. A tanárnők és némettanárnők megoszlása a fenntartók szerinti iskolatípusokban mintaévenként

	1922		1928		1936		1942	
	Német-tanárnők	Tanárnők	Német-tanárnők	Tanárnők	Német-tanárnők	Tanárnők	Német-tanárnők	Tanárnők
Állami	11,6%	21,9%	25,0%	27,2%	28,7%	31,5%	38,4%	40,7%
Községi/városi	51,2%	38,4%	30,9%	25,2%	19,4%	18,3%	14,6%	13,3%
Római/királyi katolikus	11,6%	14,4%	14,7%	19,8%	13,0%	18,9%	17,1%	21,1%
Zsidó	4,7%	3,4%	7,4%	5,9%	5,6%	4,2%	5,5%	4,6%
Magán/társulati	9,3%	11,6%	8,8%	10,4%	13,9%	12,3%	9,1%	7,4%
Református	7,0%	5,5%	4,4%	6,4%	9,3%	8,4%	9,8%	9,1%
Evangélikus	4,7%	4,8%	8,8%	5,0%	10,2%	6,3%	5,5%	3,9%
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N =	43	146	68	202	108	333	164	541
Némettanárok aránya	29,5%		33,7%		32,4%		30,3%	

Tekintettel arra, hogy a leány-középiskolák többnyire állami vagy városi fenntartású intézetek, érthető, ha a tanárnők 50-60%-a állami vagy városi iskolákban dolgozik. E két iskolatípus szerepe ugyanakkor a Horthy-korszakban felcseré-

lódik: míg a húszas évek elején elsősorban a városok alkalmaztak női tanerőt, a korszak végére az állami intézményekkel szemben súlyuk csökkent, ami az egyes felekezetekre igen eltérő hatással volt. Komoly előnye az állami alkalmazások számának emelkedéséből a református és a katolikus nőknek származott. (Vö. a 35. táblázat adataival.) Az evangélikus tanárnők közül 1938 előtt csak minden tizedik talált az állami intézetekben munkát – ők elsősorban a saját felekezeti iskoláikban próbáltak szerencsét, illetve néhány városi vagy társulati intézménynél nyertek el állásokat. A német szakos végzettség előnyös lehetett még számukra, ha a reformátusoknál kerestek megélhetést. Erre különösen azokban az időszakokban kényszerültek rá, amikor még nem vagy már nem voltak leánylíceumok, így német szakos végzettségüket máshol, illetve más módon kellett értékesíteniük. (A 34. táblázatban túlnyomórészt az evangélikus nők jelenléte emeli meg a református iskolák német szakos hányadát az 1922-es, 1936-os és 1942-es években.)

Fordított helyzet is előállhatott, vagyis hogy református hölgy kapott városi, esetleg evangélikus vagy katolikus iskolánál állást – ezekben a helyzetekben is elsősorban a német szakos oklevél javíthatta az alkalmazásuk esélyeit. (Az egyesületi iskola, ahol nagyobb számban találjuk még őket, maga is református érdekelttségű.) Ugyanez érvényes a katolikusokra és a zsidó vallásúakra is, ha városi iskolákban helyezkedtek el, illetve az izraelitáknak akkor is előnyére vált a némettanári oklevél, ha magánintézetekben vagy társulati/egyesületi iskoláknál pályáztak.

35. táblázat. A fontosabb felekezeti csoportok tanárnőinek és némettanárnőinek megoszlása a fenntartók szerinti iskolatípusokban (1920–1945)

	Római katolikusok		Reformátusok		Evangélikusok		Zsidók	
	Német-tanárnők	Tanárnők	Német-tanárnők	Tanárnők	Német-tanárnők	Tanárnők	Német-tanárnők	Tanárnők
Állami	38,8%	38,2%	26,9%	35,1%	21,9%	28,9%	0,0%	3,1%
Községi/városi	22,4%	18,1%	15,6%	12,5%	9,4%	12,3%	37,7%	34,2%
Római/királyi katolikus	29,6%	34,3%	2,8%	1,6%	4,7%	2,0%	0,0%	0,0%
Zsidó	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	38,5%	49,1%
Magán/társulati	9,2%	9,4%	6,4%	4,8%	18,7%	17,2%	23,8%	13,6%
Református	0,0%	0,0%	42,6%	43,6%	12,5%	6,7%	0,0%	0,0%
Evangélikus	0,0%	0,0%	5,7%	2,4%	32,8%	32,9%	0,0%	0,0%
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N=	126	435	35	124	32	75	21	48

Az alternatív utakat kínáló iskolatípusokkal szemben az „elsődleges felvevőpiacot” jelentő állami és/vagy saját felekezeti intézményekben nem volt számottevő súlya a német szakos végzettségnek. Azokban az iskolatípusokban volt magas a némettanárok aránya, amelyek a zsidó vagy evangélikus bölcsesek primer foglalkoztatói voltak, avagy elmondható róluk, hogy „befogadó” intézmények. Amint már korábban jeleztem: a két világháború között a nők alkalmazásában az állami iskolákra a fenti állítás csak erős megkötésekkel érvényes. Az állami intézetek preferenciái a női tanerő kiválasztásakor egyértelműek: mindenekelőtt a magyar katolikusok és reformátusok javára döntenek. A városi iskolák alapvetően „befogadó intézmények” – ezt mutatják az 1922-es és 1928-as adatok –, de szerepük az alkalmazások tekintetében erősen visszaszorul (a tanárnők 40%-ának adtak állást a korszak elején, és csak 14%-ának a korszak végén). Átvesszik helyüket a magán- és társulati iskolák, melyek az evangélikusok és zsidók elhelyezkedését nagymértékben elősegítették. A felekezeti iskolák közül a reformátusok intézetei számítanak a „legnyitottabb”, a zsidó gimnáziumok pedig „legzártabb” intézményeknek – de ez a „nyitottság” a reformátusok esetében egyirányú: kizárólag az evangélikusokat érinti. A katolikus iskolák is alkalmaznak protestánsokat, de igen szerény mértékben.¹¹⁷

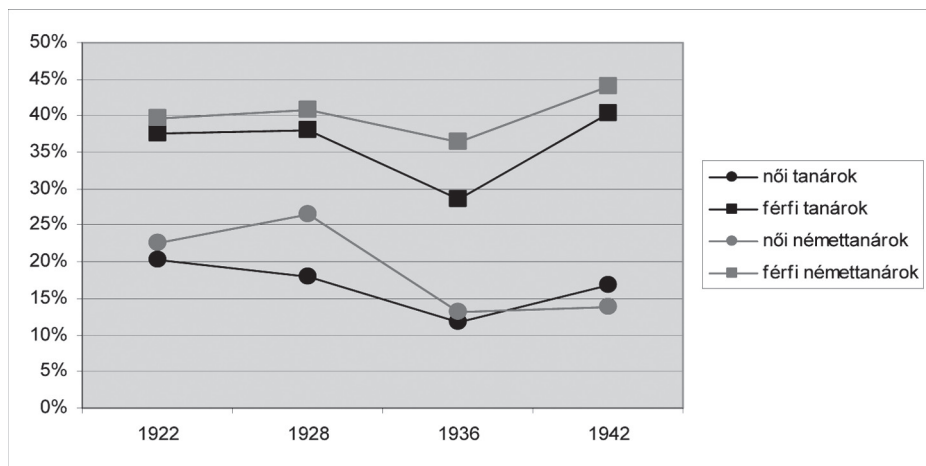
Két jelenségre szeretnék még kitérni a 35. táblázattal kapcsolatban. Mindaddig abból indultunk ki, hogy a német szakos diploma akkor segíti átlagon felül a bölcsestanárok középiskolai érvényesülését, ha nem az elsődleges piaci szegmenseikben keresnek állást, hanem azon kívül. A katolikusokról ugyanakkor azt állítottuk, hogy esetükben az állami iskolák elsődleges felvevőpiacnak számítanak – ehhez képest, feltűnően sok a római katolikus némettanár az állami intézményekben. Ezt az ellentmondást fel kellett oldanunk.

A feltevésünk az volt, hogy az állami iskolákban a katolikusok között erősen felülreprezentáltak lesznek a német névjellegű hölgyek, akik a közületi szektorban jelentősen gyarapíthatták a némettanárok számát. A valós kép nagyjából meg is felelt e várakozásnak, a következő pontosítással: *A német nevű katolikus tanárnők részvétele az állami iskolákban ugyan folyamatosan nőtt (25%-ról 44%-ra), de jelenlétük nem itt, hanem a városi és magániskolákban volt jellemző. A német katolikusok számának növekedése ugyanis csak követte a katolikus hányad emelkedését az állami szektorban, és nem volt jellemzőbb rájuk a németszakosság, mint a katolikusok átlagára. Tehát, nem a német névjellegű katolikusokkal, hanem a német nyelvi területekkel függött össze az állami iskolákban tapasztalt frekvenciált némettanári előfordulás. A német nyelvi területen született római katolikusok – de nem a német, hanem a magyar névjellegűek (!) – egyre nagyobb mértékben nyertek állásokat*

¹¹⁷ Ez a relatíve erős elszigetelődés már a 19. század végén is kimutatható a római katolikus iskoláknál, s nem csak a tanári, hanem a tanulói összetételben is: 1870-ben a katolikus intézményekben mindössze 3-5%-nyi protestáns diákot találunk, miközben a református gimnáziumokban 6-10% a katolikus tanulók aránya. Lásd in KARÁDY 2000: 172. Természetesen ez nem a lányiskolákat, hanem az egyes felekezetek szeparációs hajlamát jellemzi.

az állami intézetekben. A 20-as évek elején még csak 25%-uk, a korszak végén már 60%-uk található meg valamely állami iskolában, miközben a számuk is megtízszereződik. A katolikusok körében tehát nem a német nevűek, hanem – valószínűleg – a névmagyarosításon átesett német nyelvi területekről származók jelenléte hozta létre azt a némettanári „túltengést”, amelyre felfigyelhettünk.

A másik jelenség túlmutat az iskolai piac felekezeti szegmentáltságán. A 34. táblázat alsó sorában azt is feltüntettem, hogy az egyes mintaéveinkben milyen arányban jelentek meg némettanárok az iskolák oktatói között. Két év emelkedik ki: az 1928-as és az 1936-os, amire ugyancsak szerettem volna magyarázatot találni. Ehhez szemléltetésül egy grafikon szolgál (12. ábra), melynek értékei a frissen diplomázottak alkalmazási esélyeit jellemzik minden évben, külön a férfiaknál és a nőknél, illetve ezen belül a némettanároknál.

12. ábra. A középiskolai tanárok és némettanárok aránya a frissen diplomázott népességben belül nemek szerinti bontásban (a kolozsvári bölcsészek nélkül)

A viszonyok a 12. ábrán tisztán kirajzolódnak: a friss diplomások körében a férfiak alkalmazási rátája minden évben magasabb, mint a nőké, a némettanároké pedig általában magasabban áll, mint az átlag. Ennek mértéke azonban igen eltérő a Horthy-korszak egyes időszakaiban: a nőknél valóban kiemelkedő az 1928-as év, amiben a középiskolai reformok hatása tükröződik, míg a férfiaknál az 1936-os, ahol feltehetően az 1930-ban bevezetett tanrendi módosítás volt befolyással a német szakosok munkavállalási esélyeire (a német nyelv tanításának kezdetét ebben az időben szállították le a reálgymnáziumokban az első évre). A német szakos diplomák tehát ismét könnyebben értékesíthetők; a bölcsész túlkínálat miatt előállt alkalmazási hullámvölgyben jól érzékelhetővé válik a némettanári oklevél szinten tartó illeti szintemelő képessége.

A nők 25%-os rendkívül magas alkalmazási rátája az 1920-as évek végén a leánylíceumok bevezetésének köszönhető (lásd a 36. táblázatot). Ebben az

iskolatípusban magasabb volt valamivel a németoktatásra fordított óraszám, de az új iskolatípussal nem csak a némettanárok iránt bővült a kereslet. Mivel az sem volt ritka, hogy a leánylíceumok tanrendjében akár három modern nyelv is szerepelt, ebben az időszakban voltak az előnyelv-szakos tanárnők karrierlehetőségei a két világháború között talán a legkedvezőbbek. 1928-ban a nőoktatók csaknem 60%-a (a némettanárnők közel 70%-a) valamely állami, városi, egyházi vagy magán-leánylíceum alkalmazottja volt. 1936-ban már az új középiskolai törvény van érvényben, a leánylíceumok lassan átalakulnak leánygimnáziumokká, a németszakosság előnyei pedig a hölgyek részéről egyre kevésbé megtapasztalhatók.

36. táblázat. A női tanárok, illetve női némettanárok megoszlása az iskolák típusa szerint

	1922		1928		1936		1942	
	Német-Tanámók	Tanámók	Német-tanárnők	Tanámók	Német-tanárnők	Tanámók	Német-tanárnők	Tanámók
Leánygimnázium	79,1%	81,6%	38,2%	39,9%	68,5%	68,0%	87,8%	86,6%
Leánylíceum	11,6%	9,5%	58,8%	58,1%	30,6%	30,8%	0,6%	1,3%
Felsőbb leányiskola	7,0%	6,8%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Gimnázium, reálgimnázium	2,3%	1,4%	1,5%	1,0%	0,9%	0,6%	11,6%	12,0%
Reáliskola	0,0%	0,7%	1,5%	1,0%	0,0%	0,6%	0,0%	0,2%
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N=	43	146	68	202	108	333	164	541

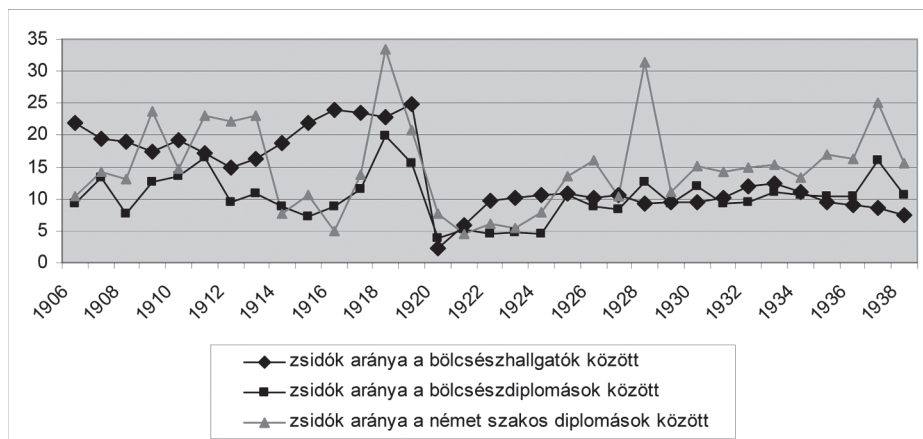
A 30-as évek közepétől már nincs akkora jelentősége a német szakos végzettségnek egyetlen korábban érintett rétegnél sem: a német katolikus nők számára, ha le tudnak mondani német identitásuk szimbolikus jegyeiről, szabad pályát biztosítanak az állami iskolák; az evangélikus nők érvényesülhetnek a visszacsatolt területek többnyire koedukált állami iskoláiban; a zsidók, hasonló módon, az erdélyi, kárpátaljai, vajdasági gimnáziumaikban vagy a fővárosi magán- és társulati intézetekben „találhatnak menedéket”. Tulajdonképpen konjunktúra van az oktatásban, s valamelyest a nők is profitálhatnak belőle, de akár csak a német nemzetiségű bölcsestanároknál, a nőknél sem kiszámítható már a németszakosság előnye.

A karrieresélyek kiszámíthatatlansága a legmélyebben azonban a zsidó bölcsestdiplomásokat érintette – velük foglalkozunk alfejezetünk utolsó részében.

4.4.2.3. A zsidó vallású bölcseészek karrieresélyei a tanári pályán 1919 előtt és után

Amit mindenekelőtt tisztáznunk kell – már amennyiben az eddigi leírások ezt sugallták volna: bár a zsidó vallású bölcseészek attitűdje a 30-as évek végéig alapvetően pozitív volt a német szakos képzéshez, a „németszakosság” nem volt állandó attribútuma e diplomás csoportnak.

A dualizmus korában még magához a tanári diplomához sem fűződhetek az izraeliták részéről optimista várakozások. Ennek szemléltetésére egy grafikon szolgál (13. ábra), amely évente kíséri nyomon, milyen arányban vettek részt a zsidó vallásúak a bölcseészképzésben, illetve milyen arányban voltak jelen a diplomás, illetve a német szakos diplomás népességben belül.

13. ábra: A zsidó vallásúak aránya a bölcseészhallgatók, a tanári diplomát szerzettek és a német szakos diplomások között (a kolozsvári bölcseészek nélkül, 1906–1938*)

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek – felső tanintézetek alapadatai: a bölcseészkarokon II. félévre beiratkozott hallgatók száma, ezen belül az izraeliták száma; valamint a saját adatbázis.

* Az adathiányokból fakadó nehézségek miatt szűkítettük le a vizsgált korszakot.

Az izraelita felekezetűek részvétele a bölcseészképzésben a dualizmus idején általában messze felülmúlta a diplomázás mértékét. Hallgatói, illetve diplomás arányaik ugyanakkor azt is mindig jól tükrözték, milyenek éppen az esélyeik a tanári pályán. (Vö. a 14. ábra bal oldali grafikonjával.)

A 20. század első éveiben még kiemelkedőnek számított a zsidó vallásúak alkalmazási rátája, ami érthető módon ösztönzőleg hatott a diplomázási hajlandóságukra is – ez azonban nem lett tartós tendencia. Az első évtized végétől az izraeliták alulfoglalkoztatottsága jelentősebb, mint amennyire ezt a középiskolai alkalmazások általános csökkenése indokolta volna, így a tízes évek elején először hallgatók között, majd a tízes évek közepén a diplomások között is

erősen visszaesik a zsidók részvétele. 1914-től kezd emelkedni a zsidó hallgatói arány, mégpedig nagyon erős ütemben, ami részben összefügg a háborúval is.

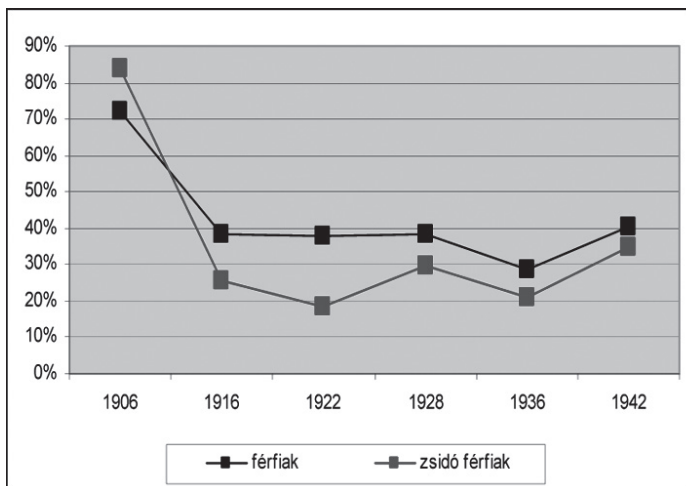
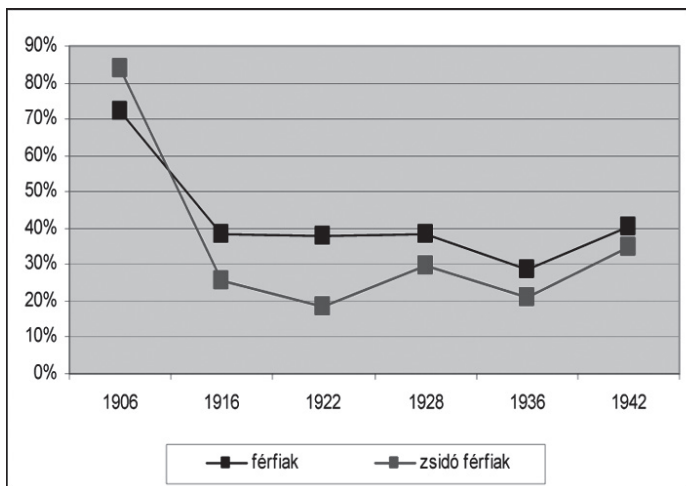
A hadba vonult férfiak helyébe nők léptek – de ezt a háborútól függetlenül is megtették, hiszen sorra jöttek létre a leány-középiskolák, amelyek igényelték a kvalifikáltabb tanerőt. A nők tehát nagyobb súllyal jelentek meg a háborús évek statisztikáiban, s mivel a zsidó vallásúak között igen magas volt a női hányad, relatíve erőssé vált a bölcsészkarokon az izraelita jelenlét. A pesti egyetemen átlagosan 10,7%, az izraelitáknál 22,8% a női rész, ami az I. világháború alatt már eléri, sőt meghaladja az 50%-ot. Az 1918-ban regisztrált 20%-nyi zsidó diplomás között is több mint fele részben már nőket kell keresnünk.

Az I. világháború után a zsidó vallású hallgatók aránya drasztikusan leesik: míg 1919 előtt minden negyedik vagy ötödik bölcsészhallgató volt izraelita felekezetű, a két világháború között – a fehérterror időszakát nem tekintve – ez 10% körüli értéken marad.¹¹⁸

Ez már a *numerus clausus* hatása, mint ahogy az is, hogy a zsidók nagy többsége végbizonyítvánnyal hagyja el a bölcsészkart. A diplomát szerzettekben belül így a zsidók részesedése a Horthy-korszakban nem apad le radikálisan: a dualizmus korának utolsó évtizedeiben a bölcsészdiplomások átlagosan 11,5%-a, Trianont követően pedig 9%-a izraelita felekezetű.

Bár a zsidó vallásúak számára a középiskolai szférában csak korlátozottan jutott hely, a nők és a férfiak alkalmazásának jellemzői – nemcsak mennyiségi értelemben, hanem az időtengely mentén korszakonként – is eltérő tendenciákkal írhatók le. A 14. ábra értékei a frissen diplomázott zsidó bölcsészekben belül, illetve az összes friss diplomásnál mutatják a középiskolai tanárrá válók arányát, szemléletesen megjelenítve az előbb említett különbségeket.

¹¹⁸ A 20-as években a zsidó hallgatók aránya 9,5-10,5% között inog, majd a harmincas évek elején lassú emelkedésnek indul. Erre a fordulatra reflektál Jáнки az 1931/32. tanév statisztikáiból kiindulva: nemzetközi kitekintése alapján megállapítja, hogy a legtöbb helyen az izraelitáknál a magyarországi kétszeres felülreprezentációhoz hasonló vagy annál még magasabb részesedésekkel találkozhatunk (pl. Németországban négyszeres, Csehszlovákiában hatszoros, Jugoszláviában kilencszeres a zsidó képviseltettség a lakossági hányadhoz képest). Majd így összegzi az eredmények tanulságát: „Ezek az adatok bizonyos mértékig arra is rávilágítanak, hogy a zsidóság az egyes államokban az egyéb vallású népességgel szemben mily kulturális és gazdasági életszínvonalat tudott magának biztosítani, vagyis a felsőfokú oktatásra vonatkozóan milyen igényeket tud támasztani, Magyarországon a feltüntetett adatok szerint a *numerus clausus*nak abból a szempontból, hogy a zsidóság is csak a népességben elfoglalt arányszámának megfelelően vegyen részt a felsőfokú oktatásban, újabban már alig van jelentősége” (JÁNKI 1933: 14). A fenti következtetéssel ugyan egyetértek, a helyzetképhez azonban hozzátartozik, hogy a *numerus clausus* érvényesítése éppen a dualizmus idején igen magas zsidó népességi arányokat mutató Budapesten a legszigorúbb, a főiskolákon tapasztalt hallgatói aránynövekedés a zsidók javára pedig 1934-ben megáll, majd ellenkező irányba fordul.

14. ábra. Középiskolai tanárok aránya a zsidó vallású és az összes frissen diplomázott népességen belül nemek szerint bontva (a kolozsvári diplomások nélkül)

Látszólag, a zsidó férfiak számára a századforduló, a nők részére az 1920-as évek jelentették a „virágkort”, vagyis azt az időszakot, amikor a zsidó vallású bölcsészdiplomások jobb esélyekkel válhattak középiskolai tanárrá, mint amennyire a bölcsészdiplomásokra ez általában jellemző volt. A kép azért csak „látszólagos”, mert ezek mögött a számok mögött még más számok is vannak, melyeket figyelembe kell vennünk ahhoz, hogy e két időszak szerepét reálisan ítélhessük meg.

Tény, hogy a férfiaknál a századfordulón jelentősen emelkedett a tanári állományban lévők száma is: míg 1894-ben 17 izraelita vallású bölcsészstanárt fedezhetünk fel, a következő mintaevünkben (1906) már 86-an vannak középiskolai alkal-

mazásban.¹¹⁹ *A zsidó tanárok száma 1916-ig még emelkedik, és 1922-ig sem csökken jelentősen, mivel túlnyomórészt Budapesten vagy néhány magyar nagyvárosban (pl. Szegeden vagy Debrecenben) kapnak állásokat, mely alkalmazások jó egyötöde a zsidó gimnáziumokhoz kötődik. A férfi diplomások többsége azonban ebben az időszakban már jelentősebb arányban foglalkoztatott, mint az a zsidó vallásúaknál regisztrált. A húszas évek végén a zsidó férfi tanárok száma 80 körüli értékre esik vissza, majd stagnál – miközben a tanári állomány mérete 1930–1938 között országosan 84%-kal gyarapodik.*¹²⁰ *A területi visszacsatolásokkal a zsidó vallású bölcsesek is bővíthetik valamelyest tanáraik körét a mintegy tucatnyi zsidó középiskola jóvoltából (ezek többsége a határon túli területeken helyezkedik el).*

A nők helyzete más, hiszen igen alacsony szintről indul középiskolai karrier-történetük. *A 14. ábra jobboldali grafikonja ugyanakkor egy kicsit megtévesztő, mert úgy tünteti fel az 1906-os évet, mint amikor még nincsenek izraeliták a leány-középiskolák oktatói között. Pedig vannak, és viszonylag nagy számban: a 11 bölcészstanárnőből 4 zsidó vallású. E hölgyek azonban nem az 1896–1905-ös „friss diplomás” generációhoz tartoznak, hanem vagy 1896 előtt, vagy 1905 után szerezték meg képesítésüket. A tendencia azonban így sokkal jobban kirajzolódik a 14. ábrán, ami a nők esetében egyértelműen felfelé mutató: a következő diplomás generációból újabb három, majd azt követően újabb tíz izraelita tanárnő kap munkalehetőséget, így 1922-ben már 14-re emelkedik az izraelita felekezetű középiskolai bölcészstanárnők száma. Mindezek után jön az a rövid periódus a húszas évek végén, ami kétségtelenül kiemelkedő alkalmazási arányt mutat a zsidó vallású nők esetében. De összességében az izraelita nőknél sincs másról szó, mint amit a férfiaknál már megtapasztalhattunk: többnyire a zsidó iskolák alkalmazzák saját felekezetük tagjait, s konkrétan itt abból a célból, hogy a kieső munkaerőt pótolják. Az 1918–1927 között diplomázott népességből 13 tanárnő nyert állást a zsidó gimnáziumokban, a zsidó vallású tanárnők száma 1922-höz képest ugyanakkor csak négygel emelkedett. A megnövekedett alkalmazások tehát a kilépők pótlásán túl alig hozott érdemi gyarapodást. Valódi növekedés a zsidó tanárnők számában csak az 1928–1936, s különösen az 1936–1942 közötti időszakokban mérhető.*

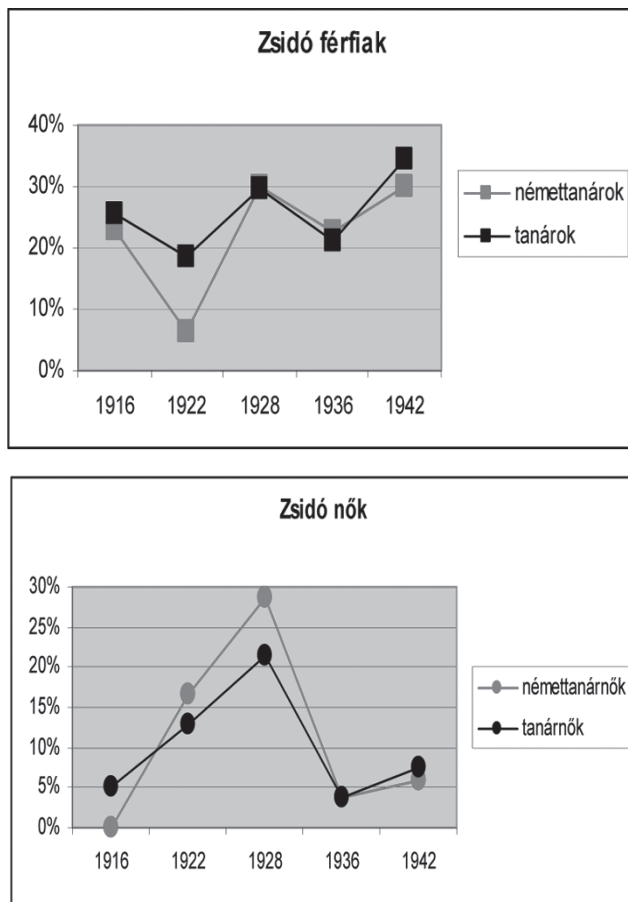
A zsidó vallásúak elhelyezkedéséről az egyes középiskola-típusokban is bemutatok néhány fontos adatot, de előtte még vissza kell térnünk az 11. ábrához, hogy tisztázzuk a német szakos diploma szerepét a zsidó vallásúak tanári karrierjében.

¹¹⁹ A zsidó vallásúak számára a dualizmus kora, különösen 1895 után, általában is a virágkort jelentette, amikor az értelmiségi pályák többségén érvényesülésük kevés akadályba ütközött. Ezt nem csak az orvosok, ügyvédek, újságírók, könyvkiadók stb. körében, de pl. az egyetemi oktatói állások megoszlásában is láthatjuk. Karády kimutatása alapján, a bölcészszaki oktatásmélyzetnek Budapesten 6-7%-a, Kolozsváron 15%-a izraelita felekezetű volt. Lásd in KARÁDY 2007.

¹²⁰ Ebben a „gyarapodásban” már valószínűleg benne vannak a gyakorlati középiskolák tanárai is.

Az izraelita bölcsészek viszonya a német szakos diploma megszerzéséhez a századforduló körül még nem írható le másként, mint hogy: „rapszodikus”. 1916 előtt nincs igazán rendszer benne; utána viszont világos lesz a mintázat, amit elsősorban a nők döntései alakítanak ki. A tanári alkalmazás a nők szemében 1916 után pozitív életpályamodellként jelenhetett meg, a németszakossághoz fűződő viszonyuk is általában optimistább volt – egy-egy rövid időszak (többnyire csak egy-egy év) azonban még ehhez képest is kiugró értékeket mutat. Az első ilyen az 1918–1919-es időszak, majd 1928 és 1937. Ezekben az években a zsidók által megszerzett német szakos diplomák száma 38 volt, ebből 27 került női hallgatóhoz.

Ha rápillantunk a 15. ábra grafikonjaira, talán közelebb kerülhetünk annak megfejtéséhez, miért éppen ezek az időszakok ösztönözték a zsidó vallású nőket a német szakos képesítés megszerzésére, s hogy valóban megtérült-e az ezzel kapcsolatos befektetés.

15. ábra: Alkalmazott friss diplomások aránya a zsidó vallású férfiak és nők körében általában, illetve német szakos végzettséggel (1916–1942)

Amint ez a 15. ábrán látható, 1919 után a zsidó vallású férfiak viszonya a német szakossághoz alapvetően más, mint a nőké: a német szakos végzettség nem vált különösebben előnyükre a középiskolai alkalmazásoknál. A húszas évek sem hoztak pozitív fordulatot a számukra, pusztán annyi változott, hogy a zsidó gimnáziumok mellett néhány városi vagy társulati leány-középiskolában is alkalmazták őket, ami a harmincas évek végéig „felértékelte” a zsidó férfiak német szakos végzettségét. (Vö. a 37. táblázat és a 16. ábra adataival.)

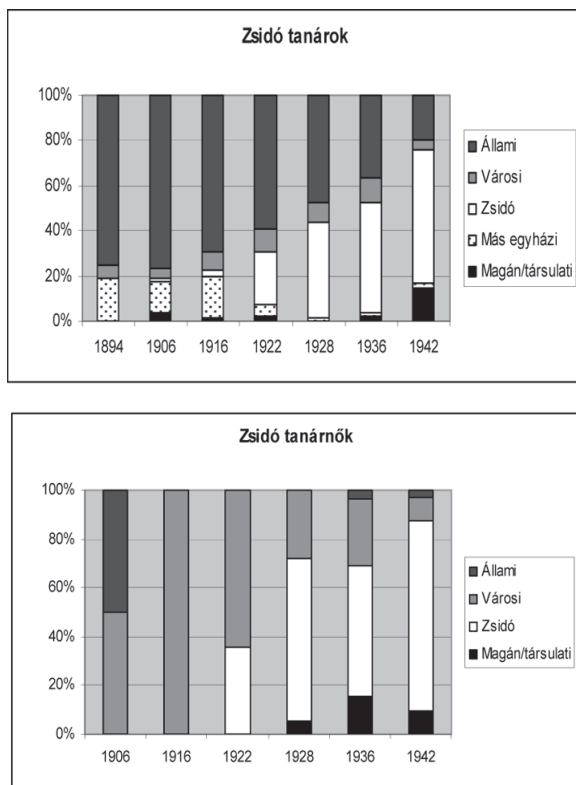
A zsidó bölcsészdiplomás nők esetében ugyanakkor a húszas évek valóban a fellendülés időszakát jelentették: a városi és magánliceumok mellett a zsidó leánygimnáziumok fogadták be a tanári pályára törekvőket. A német szakos képzés ebben az időszakban vált kulcsfontosságúvá a zsidó nők szempontjából: amint a 37. táblázatból is kitűnik, az 1920-as évektől lesz jellemző, hogy minden második zsidó tanárnő német szakos oklevéllel rendelkezik. A harmincas évek végétől még átmenetileg bővülnek elhelyezkedési lehetőségeik: a budapesti zsidó leányiskolán és a Gizella királynő Leánygimnáziumon kívül a koedukált nagyváradai és kolozsvári, a neológ ungvári, a kongresszusi nagyváradai és az egyesületi munkácsi zsidó gimnáziumokban végezhetnek oktatói munkát.

37. táblázat. A zsidó tanárok megoszlása a fiú- és leány-középiskolák típusai között nemek szerinti bontásban

	1894	1906	1916	1922	1928	1936	1942
Férfiak							
Gimnázium, reálgimnázium	52,9%	68,6%	62,3%	61,9%	64,4%	73,8%	89,0%
Reáliskola	47,1%	25,6%	34,2%	23,8%	16,7%	10,0%	
Leánygimnázium		5,8%	3,5%	13,3%	11,1%	13,8%	11,0%
Leányliceum				1%	7,8%	2,5%	
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N =	17	86	114	105	90	80	82
Némettanárok aránya (%)	23,5	25,6	21,9	24,8	28,9	25	22
Nők							
Gimnázium, reálgimnázium							28,1%
Reáliskola							
Leánygimnázium		100%	100%	71,4%	66,7%	92,3%	71,9%
Leányliceum				28,6%	33,3%	7,7%	
Összesen		100%	100%	100%	100%	100%	100%
N =		4	5	14	18	26	32
Némettanárok aránya (%)		25,0	0	50,0	44,5	46,0	40,6

A 37. táblázat azonban rávilágít még egy fontos körülményre, ami a zsidó vallásúak – és feltehetően más „peremhelyzetben” lévő bölcsészdiplomás férfiak – karrierpályáját is meghatározták. A 4.4.1. fejezetben a 21. táblázatnál már megállapítottuk, hogy a leányiskolák is fontos alternatívát jelentettek a férfiak szá-

mára, amennyiben elhelyezkedésük az állami vagy egyházi iskolákban korlátozott volt. A zsidó vallásúakra ez fokozottan áll: míg 1928-ban a férfioktatók 10%-a, 1936-ban pedig 8%-a tanított valamely leány-középiskolában, a zsidó férfiak közül 14-18%-ot érintett ez, egészen a határon túli izraelita iskolák bekapcsolódásáig a zsidó bölcsesek foglalkoztatásába. Ennél magasabb leányiskolai hányaddal a felekezetek közül már csak az unitáriusok rendelkeztek; de ha nemzetiségi alapon vizsgálódunk, hasonlóan magas arányban találjuk meg a német és szláv névvellegű férfiakat is valamely lányiskola tanári karában. *A férfiak leányintézeti jelenléte az egyik árulkodó jele annak, hogy az adott vallási vagy nemzetiségi csoport bölcsestdiplomásai kevésbé támaszkodhattak elsődleges felvevőpiacukra.*¹²¹

16. ábra. A zsidó tanárok és tanárnők megoszlása a fenntartók szerinti iskolatípusokban

¹²¹ A *numerus clausus*, illetve a korlátozott munkavállalási lehetőségek az izraelita férfiak tanulmányi stratégiáira is kihatott. Ahogy Nagy Péter Tibor egyik tanulmányában kimutatta, kétféle jele is felfedezhető ennek a bölcsesek körében: *a)* a tanári diplomákkal szembeni attitűd radikálisan megváltozik (míg 1920 előtt minden harmadik, 1920 után már csak minden tizedik zsidó vallású diplomás elégszik meg a tanári végzettséggel); *b)* egyes tárgyakkal szemben kialakul afféle averzió (az I. világháború után sokkal kisebb lesz az esélye annak, hogy izraelita felekezettel valaki magyar szakossá váljon, mint korábban). Lásd in NAGY 2011: 208–211.

A dualizmus kori állapotokhoz képest, amikor az állami intézmények még betöltötték valamiféle „kiegyensúlyozó” szerepet, teret adva mindazon társadalmi csoportok érvényesüléséhez, melyek ezt önerőből nem érhatték el, az 1910-es évek végétől az állami intézményrendszer e funkcióját egyre határozottabban alárendeli a nemzeti-keresztény ideológiának. Ez a középiskolai állások odaítélésénél a legszembetűnőbben az izraelita felekezetű nők alkalmazásánál jelenik meg: *miközben a magyar keresztény középosztály nőtagjai előtt az állami szektorban kiszélesedtek az érvényesülés útjai, a zsidó bölcsészdiplomás nők állami foglalkoztatása már 1916-ban sem tetten érhető, s ez lényegesen nem is változik a Horthy-éra egészében. A férfiak megfogvatkozása a közületi szektorban az 1920-as évek elején – ezzel szemben – elsősorban azzal magyarázható, hogy egyre többen kerülnek az izraelita iskolák tanári testületébe. (Az izraelita férfiak 1936-os megoszlása az egyházi és közületi intézmények között a 40% körüli állami részesedéssel nagyjából tükrözi a saját iskolákkal rendelkező felekezetek férfi tagjainak a megoszlását.)*

1936-ban 22 állami középiskolában dolgozott izraelita férfiotató, csaknem kétharmaduk a fővároson kívül. 1942-ben a zsidó férfiak többsége az izraelita iskolák tanára, az állami intézetek közül az Eötvös, a Berzsenyi Gimnázium, a Mária Terézia Leánygimnázium, valamint a Pestszentlőrinci Állami Gimnázium foglalkoztatott egy-egy izraelita felekezetű bölcsésztanárt.¹²²

Az állami állások „pótlására” az izraelita iskolák szolgáltak, de ennek csak igen szűk keretek között tudtak megfelelni. Ezt lemérhetjük, például, a zsidó tanárok számának stagnálásán a 20-as évek végétől. A német szakos végzettség e sajátos viszonyok között nyerte el a maga jelentőségét, s nemcsak a nők, hanem mindazon férfiak szempontjából is, akiknek az alternatív lehetőségeket is meg kellett ragadniuk ahhoz, hogy a közoktatásban biztosítsák a megélhetésüket.

A német szakos diploma ugyanakkor nemcsak a középiskolai állások megszerzésében, hanem azok megtartásában is szerepet játszott. Ezt támasztják alá a 38. táblázat számai, melyek a tanári alkalmazások éveinek középértékeit mutatják, külön a német és nem német szakos diplomásokra nemek és felekezetek szerinti bontásban.

¹²² Mivel az 1930-as évek végén a budapesti bölcsészkaron tanári képesítést szerzettek túlnyomó része iratpusztulás miatt hiányzik, elképzelhető, hogy egy-két zsidó vallású tanárral több volt, illetve egy-két állami iskola még alkalmazott zsidó vallású tanárokat.

38. táblázat. A tanári alkalmazás hossza (évek száma) a megfigyelt időszakban az egyes felekezeti csoportokban nemek szerint bontva

	Római katolikus				Református				Evangélikus				Zsidó			
	Férfi	német-tanár	Nő	német-tanár	Férfi	német-tanár	Férfi	német-tanár	Nő	német-tanár	Férfi	német-tanár	Férfi	német-tanár	Nő	német-tanár
Mean	12,8	12,4	6,5	7,0	12,2	11,4	4,7	5,5	11,5	14,8	7,9	7,4	12,0	14,2	5,5	7,1
N	2218	456	316	126	834	133	93	35	373	123	45	32	188	53	34	22
Std. D.	10,9	10,8	7,9	8,0	10,9	10,5	7,0	6,4	10,3	11,0	8,8	7,4	10,8	10,0	7,0	7,0

Német római katolikus			
Férfi	Nő		
tanár	német-tanár	tanár	német-tanár
13,1	14,3	6,8	6,2
351	149	61	34
10,7	10,6	7,7	8,0

Német evangélikus			
Férfi	Nő		
tanár	német-tanár	tanár	német-tanár
10,0	14,6	3,5	7,9
123	60	12	9
9,9	10,6	4,2	9,7

A megfigyelt időszakban (1894–1942) minden olyan társadalmi csoport, amely kiemelkedett németszakos hányadával, legalább egy évvel meghosszabbította a tanári működésének idejét, ha némettanárként tudott elhelyezkedni.

A leginkább érintett csoportok:

- Az izraelita férfiak két évvel, az izraelita nők másfél évvel hosszabb ideig maradhattak a középiskolai tanári pályán némettanárként – ami egyértelműen a nők számára volt értékesebb;
- az evangélikus férfiak általában is jó két évvel javították némettanári végzettséggel a bennmaradásuk esélyét, de ez fokozottan érvényes a német nevű evangélikusokra, akiknél ez négy és fél évet számított;
- a reformátusoknál csak a nők helyzete javult a német diploma által, egy évet nyertek ezzel;
- a római katolikus nők már csak fél évvel maradtak tovább tanárok, viszont a német katolikus férfioktatók egy évvel hosszabb működést köszönhettek német szakos oklevelüknek.

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk: A németszak-választás, illetve némettanárrá válás legfontosabb húzóerője a 20. század első felében, de különösképpen az 1919 utáni Magyarországon a korabeli oktatási rendszer felekezeti szegmentáltsága volt, melynek „ellensúlyozását” az állam korszakonként különböző mértékben volt képes (vagy állt készen) megteremteni. Az ebből fakadó egyenlőtlenségek a munkavállalási esélyek optimalizálására készítettek egyes társadalmi csoportokat. Ennek egyik eszköze volt a német szakos oklevél, ami nemcsak az alternatív elhelyezkedési lehetőségek kiaknázásában segítette az érintett felekezeti és nemzetiségi csoportokat, hanem a már alkalmazásban lévők bennmaradására is pozitív hatást gyakorolt.

4.5. A tanulmányi kiválóság szerepe a tanári karrierben

A tanári kiválóság szerepe a tanári alkalmazásban egyike a legfontosabb kérdéseknek, de egyúttal az egyik legkényesebb téma is. A történeti kutató helyzete annyiban előnyösebb a kortárs jelenségek elemzőjénél, hogy vizsgálatának alanyai többségében már nem élnek, így személyiségi jogok vagy érdekek kevésbé sérülhetnek, ha a középiskolai tanárok kiválósági jellemzőiről pontos statisztikai adatokat tesz közzé.

A tanári „minőség” mérésére adatbázisunkban háromféle jelzéssel is rendelkezünk: vizsgálhatjuk a tanulmányi idő felhasználásának módját, valamint a vizsgaeredményekben, illetve a kétféle diploma megszerzésében megnyilvánuló tanulmányi eredményességet. A könyv 3.3. fejezetében arra a következtetésre jutottunk, hogy *a tanulmányi kiválóság jelzéseként elsődlegesen a vizsgajegyek átlaga szolgál, s ehhez képest csak fokozati különbséget jelenít meg, ha a diplomák száma vagy a tanulmányokra fordított idő hossza is a rangsor felső szegmensébe helyezi az adott személyt.*

Így alkottuk meg a kiváló eredménnyel vizsgázókon belül a ‘legkiválóbbak’ csoportját, akik nemcsak a tanári képesítő vizsgán vagy a doktori szigorlaton tűntek ki átlagon felüli teljesítményükkel, de mindkét lehetséges végzettséget megszerezték, mégpedig optimális időn belül. Mivel az időfelhasználást az 1919 előtti korszakban adathiány miatt nem igen tudjuk tanulmányozni, e fejezetben az elemzést többnyire le kell szűkítenünk a Horthy-korszak tanárságára, illetve a doktorálás szerepének vizsgálatakor a dualizmus előtti időszakban a pesti bölcsészkar végzettjeire.

A továbbiakban először az alkalmazott tanárok kiválóságát vizsgálom meg a diplomás referenciacsoportok hasonló mutatóihoz képest, majd az egyes iskolatípusokat jellemzem az ott alkalmazott tanárok minősége szerint. Mivel a kiváló vagy legkiválóbb tanárok előfordulása egy-egy iskolatípusban az idő során is változott, egy diakrón összehasonlítással is kiegészítem az elemzést, valamint megkísérlem tisztázni a doktorátus szerepét a tanári karrierben. A fejezet második alfejezetében vizsgálódásaink előterébe természetesen újra a némettanárok kerülnek. A kérdés, amire a fejezet legvégén még választ keresek: Hogyan segítette, ha segítette egyáltalán, a doktorátus a jellegzetes német szakos tanári alcsoportokat a középiskolai elhelyezkedésben?

4.5.1. A KÖZÉPISKOLAI TANÁROK „MINŐSÉGE”

Az alkalmazásban álló tanárok minőségi jegyeit – vagyis: a záróvizsgajegyek átlagában, a kettős végzettségben és az optimális időfelhasználásban kifejeződő tanulmányi kiválóságot – ismét a frissen végzettek adataihoz viszonyítjuk. A kolozsvári népességet ennél az elemzésnél nem tudjuk figyelembe venni, mert esetükben nincs biztos adatunk a tanári vizsgálat eredményéről és a kettős végzettségről. (Az adathiányok egyéb jellemzőit a táblázatokhoz tartozó megjegyzésekben adom közre. E hiányok véletlenszerűek, torzító hatással legfeljebb egy korcsoportos vizsgálatra lennének – ilyen vizsgálatot azonban ebben a fejezetben nem végzünk.)

A 39. táblázat a Horthy-korszak három tanári mintaévében foglalja egybe az alkalmazott, illetve az adott mintaév előtti évtizedben végzett tanárok legfontosabb kiválósági jelzéseit.

39. táblázat. A frissen diplomázók és az alkalmazott tanárok kiválósági jelzései (a kolozsvári diplomások nélkül)

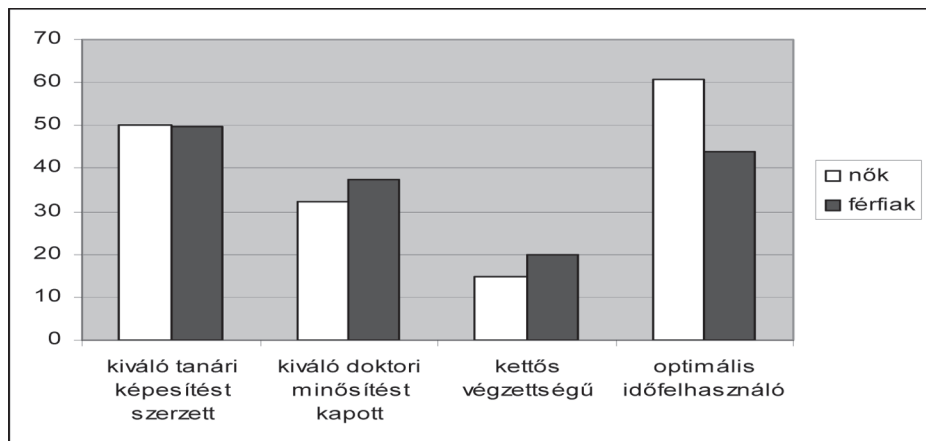
Tanári diplomát szerzett				
	Mind N =	Ebből*		
		kiváló eredménnyel végzett	doktorált	„királyi úton” Szerzett diplomát**
1918–1927 között	1556	15,2%	31,5%	33,8%
1926–1935 között	2565	21,7%	26,2%	51,3%
1932–1941 között	2965	26,0%	24,9%	54,3%
Középiskolai alkalmazásban volt				
1928-ban	481	16,1%	32,4%	33,8%
1936-ban	514	21,0%	33,3%	44,2%
1942-ben	872	29,5%	26,7%	47,8%

Adathiány a kiválósági jelzésekben (1920–1945): vizsgajegy – 53%; időfelhasználás (érettségi éve) – 36,6%.

* Az adathiányok miatt a százalékok mindig a 'valid percent'-et mutatják.

** „Királyi úton haladók” mindazok, akik nemcsak az egyetemi, hanem a középiskolai vagy az elemi iskolai tanulmányaikat is optimális időn belül végezték el, tehát 23–25 évesen diplomáztak. (Vö. a 3.3.1. fejezet 3. ábrájához tartozó kommentárral.)

A tanulmányi kiválóság első számú mutatója a záróvizsga eredménye, vagyis a 'jeles' avagy 'kiváló' minősítés. A két világháború között oktató bölcsészdiplomásokra egyre jellemzőbb, hogy „királyi úton” szereztek diplomát és kiváló eredménnyel zárták a tanulmányaikat, mely tendencia mögött a női részvétel erősödését kell keresnünk. A tanulmányi kiválóság „gender” aspektusáról eddig nem ejtettünk szót, mert az összefüggés majdhogynem közhelyszerűnek tűnt, pedig nem minden tekintetben az (lásd a 17. ábrán).

17. ábra. A tanulmányi kiválóság jelzései a férfi és női bölcsésztanároknál (1920–1945)

Ha a tanulmányi kiválóságot a tanulmányi idővel való gazdálkodásban mérjük, akkor a bölcsészdiplomás nők mutatói egyértelműen jobbak a férfiakénál, vagyis többen jutottak közülük „királyi úton” diplomához. Ez részben összefügghet a nők társadalmi helyzetével (magasabb státuszban lévő, stabilabb egzisztenciális háttérrel biztosító családok), részben magyarázható a nők önképével (az idevonatkozó pszichológiai elméletek szerint, a nők teljesítményüket inkább tulajdonítják szorgalmuknak, mint tehetségüknek).

A nők tanári vizsgálatokon mutatott teljesítménye egy leheletnyivel ugyancsak meghaladja a férfiak eredményességét, ugyanez azonban már nem mondható el a doktorálás valószínűségéről, illetve a doktori szigorlatokon kapott minősítésekről. A doktori cím megszerzése – mint ezt hamarosan látni fogjuk – a nők érvényesülését még erősebben támogatta, mint a férfiakét, így a nők „alulmotiváltságáról” nem beszélhetünk. Kiindulván a zsidó vallásúak minősítésénél tapasztaltakból, elképzelhető, hogy a női doktorjelöltek esetében sem volt a szigorlati értékelés minden esetben „elfogulatlan”, de ezt a nők tanári vizsgálatokon mutatott eredményei vagy az idősoros vizsgálatok nem támasztják alá olyan egyértelműen, mint az izraelita szigorlatozóknál. (Vö. a 3.3.4. fejezetben a 10. és 11. ábrákkal.) *A nők tehát szorgalmuknak, tehetségüknek és egzisztenciális helyzetüknek köszönhetően a férfiaknál valamivel korábban és jobb átlageredménnyel teljesítették az egyetemi tanárképzés követelményeit, a doktori szigorlatokon már ez a tanulmányi kiválóság nem mutatható ki, s talán ennek is betudható, hogy a nők közül kevesebben aspiráltak a doktori cím elnyerésére.*

A 39. táblázat számaiból azonban ennél több információt is kinyerhetünk. *A két világháború között a doktorálás valószínűsége általában is csökkent a bölcsészdiplomások körében, annak ellenére, hogy a doktorátus mind a dualizmus idején, mind a Horthy-korszakban pozitív hatással volt az alkalmazásokra (lásd még ehhez a 21. ábrát). Az egyes kiválósági mutatók szerepe nem minden időszakban jelentős: a konjunkturális szakaszokban (a húszas évek közepén/végén, illetve a negyvenes évek elején) a kiváló záróvizsga-eredmény előnyére vált az álláskeresőknél, a harmincas években pedig a kettős végzettség jelentősége nőtt meg, bár ez éppen a frissen diplomázottaknál érződött a legkevésbé. (Vö. a 41. táblázat adataival is.) Az optimális időfelhasználók jelenléte a középiskolák tanári testületeiben ugyancsak szignifikánsan javult, mindezzel együtt azt mondhatjuk, a „királyi úton” szerzett diplomának volt talán a legkevésbé hatása a középiskolai elhelyezkedésre, ezért ezzel a kiválósági jelzéssel a továbbiakban már nem foglalkozunk.*

Figyelmünket tehát a vizsgaeredmények és a doktorálás szerepének a tanulmányozására összpontosíthatjuk, a fenntartók szerinti iskolatípusok összehasonlításán keresztül (40. táblázat).

Kiemelkedő minőségi mutatókkal általában azon iskolák tanszemélyzete rendelkezett, melyekben viszonylag magas volt a nők, illetve a zsidó vallásúak részesedése, vagyis a városi és a magániskolák, valamint az izraelita gimnáziumok. (Elvileg idetartoznának az egyesületi középiskolák is, a tanári minőség szempontjából azonban ők a rangsor alján helyezkednek el, minek magyarázatára a későbbiekben még

kitérünk.) Az állami intézmények tanerői átlagosnak mondhatók; a keresztény egyházi iskolák között pedig a protestánsok, különösen a református tanárok tanulmányi kiválósága érdemel figyelmet.

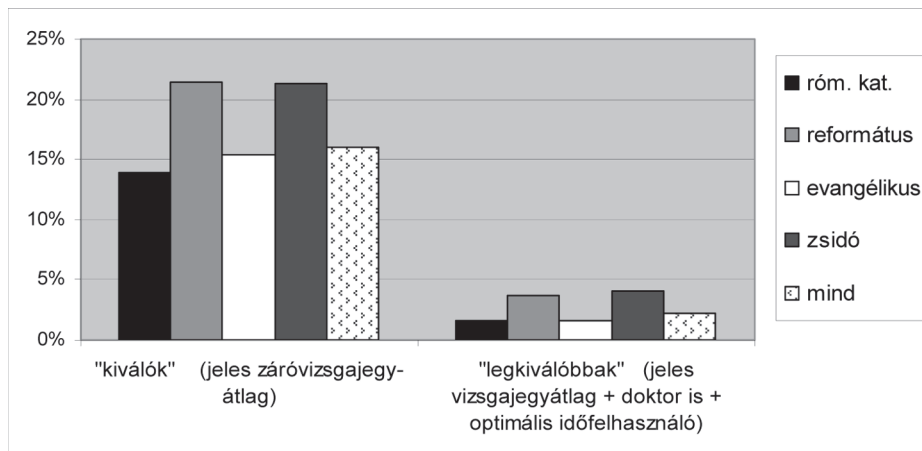
40. táblázat: Az alkalmazott tanárok „minősége” a tanulmányi kiválóság jelzései alapján a fenntartók szerinti iskolatípusokban* (a kolozsvári bölcsestanárok nélkül, 1922–1942)

	Alkalmazott tanárok összesen	Ebből			
		kiváló eredmény- nyel végzett		doktorált	
		N =	%	N =	%
Az állam rendelkezése vagy vezetése alatt álló iskolák					
Állami	1544	203	13,1	357	23,1
Városi	310	67	21,6	99	31,9
Királyi katolikus	189	28	14,8	37	19,6
Római katolikus	830	133	16,0	174	21,0
Zsidó	90	17	18,9	31	34,4
Magán	75	15	20,0	20	26,7
Társulati	64	7	10,9	13	20,3
Autonóm felekezetek főhatósága alatt álló iskolák					
Református	402	84	20,9	101	25,1
Evangélikus	155	24	15,5	38	24,5
Mind*	3659	578	15,8	870	23,8

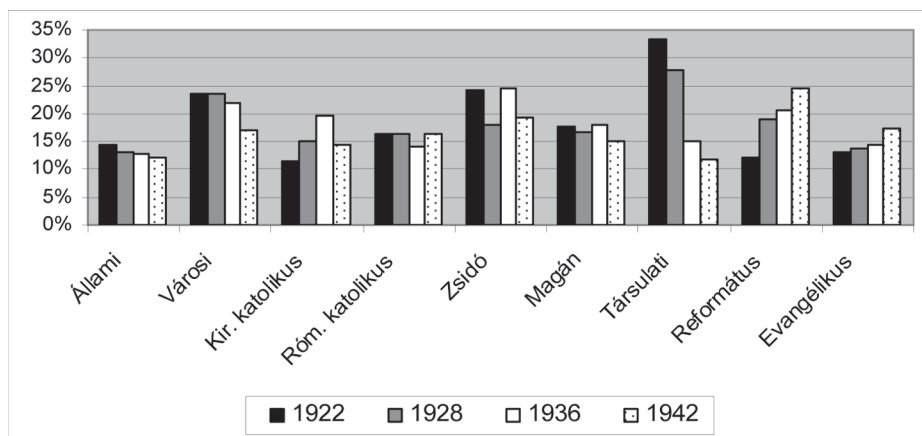
* Csak a korszak egészében fellelhető iskolatípusok.

A 18. ábra százalékos értékei alapján könnyen belátható, hogy itt nem csak iskolatípusokról van szó: bármely általunk megalkotott kiválósági kategóriában is vizsgálódjunk, az általános kép ugyanaz: az izraelita és református bölcse-szek teljesítménye messze átlagfeletti, az evangélikusoké átlaghoz közeli, a római katolikusoké pedig az átlag alatt marad.

Az evangélikusok helye e „rangsorban” talán meglepő. A történelmi emlékezet az evangélikus gimnáziumot úgy őrizhette meg, mint a Horthy-korszak elitiskoláinak ideáltípusát, mely rendkívüli pedagógiai eredményeket tudhatott a magáénak. A fenti adatok alapján azt kell mondanunk: ez feltehetően a fasori evangélikus gimnázium padjait koptató, majd később Nobel-díjjal jutalmazott zsidó tudósok történeteinek táplált mítosz – egy sajátos nézőpontból megkonstruált valóság. A tanárok kiválósági mutatóinak ismeretében csak annyi érvényes mindebből, hogy az evangélikus iskolák tanári testülete, mely a Horthy-korszak elején még viszonylag alacsony szintről indult, az idők során egyre jobb minőségű oktatókból tevődött össze. A javuló tendencia mind a kiváló diplomával rendelkező, mind a doktorátust szerzett tanárok arányszámaiban jól tükröződik (lásd a 19. és 20. ábrákon).

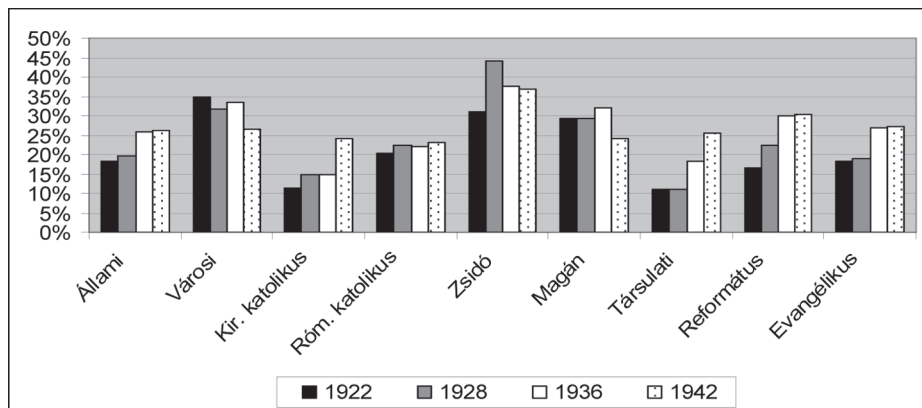
18. ábra. Kiváló tanárok aránya a nagyobb felekezeti csoportokban és átlagosan (a kolozsvári bölcsészdiplomások nélkül, 1922–1942)

19. ábra. Kiváló tanárok aránya a záróvizsgajegy-átlag alapján a fenntartók szerinti iskolatípusokban* (a kolozsvári bölcsésztanárok nélkül, 1922–1942)

* Csak a korszak egészében fellelhető iskolatípusok.

Amennyiben az időtengely mentén teszünk összehasonlításokat, akkor általában is megállapítható, hogy a keresztény felekezeti iskolák viszonylag alacsony szintről indultak a korszak elején. A legszembetűnőbb a reformátusoknál volt a tanári minőség javulása, de pozitív irányba változott az evangélikus intézetek és a királyi katolikus gimnáziumok tanári karának összetétele is. A római katolikus gimnáziumok egy kisebb hullámzástól eltekintve egyenletes színvonalon maradtak, ami magasabb szinten a zsidó iskolákról is elmondható.

20. ábra. Doktorátussal rendelkező tanárok aránya a fenntartók szerinti iskolatípusokban*
(a kolozsvári bölcsésztanárok nélkül, 1922–1942)

* Csak a teljes korszakban fellelhető iskolatípusok.

A zsidó vallású tanárok kétféle kiválósági mutatója (a 19. és 20. ábrákon) azért nem mond ellent egymásnak, mert az egyik változás a másiból következett: a húszas évek végén a zsidó gimnáziumokban a kiváló tanárok jelenlétének hirtelen csökkenése elsősorban nem a minőségromlás jele, hanem annak köszönhető, hogy hat év alatt 30%-ról 45%-ra nőtt a doktorátussal rendelkezők aránya. Amint ezt már korábban igazoltuk (3.3.4. fejezet), a zsidó jelöltek értékelése a doktori szigorlatokon koncepciózus volt: az egyetemi vizsgabizottságok tagjai *summa cum laude* minősítést az izraelitáknak ritkábban adtak, mint a vizsgákon megjelent keresztény jelölteknek, s ez az „alulértékelés” éppen a *numerus clausus* bevezetése utáni évtizedben, illetve a zsidótörvények idején volt a legjellemzőbb. A zsidó doktorok eredményei így nem tükrözték reálisan a diplomások tanulmányi teljesítményét, a doktorok gyarapodásával a kiválóan végzettek aránya pedig szükségszerűen csökkent.

A húszas, illetve a harmincas évek végén tapasztalható átmeneti minőségromlásra azonban magyarázatul szolgálhat még az értelmiségi piacon jelentkező konjunktúra is, ami a városi és magániskolák mellett a társulati/egyesületi intézetekben is erősíthette a fluktuációt – s mindez a kiválóbbak távozását inkább valószínűsítette, mint a kevésbé kiválóakét.

A korszak középiskolai tanári összetételére egyébiránt a doktorival rendelkező tanárok „felhalmozódása” a jellemző (41. táblázat). A doktori cím megszerzésének már a dualizmus korában megvolt a maga munkaerő-piaci értéke: az 1905–1918 között diplomázók körében csak egynegyed részben találkozhatunk kettős végzettségű bölcsésszel, az alkalmazottaknak azonban 35–40%-a e diplomás körből került ki. A harmincas években látszólag gyengül a doktorival rendelkező tanárok iránti kereslet. Valójában a tanárok iránti kereslet csökkent, ami a doktorik értékét épphogy emelte.

41. táblázat. Doktorátussal alkalmazott tanárok aránya a frissen végzettek között, illetve a teljes bölcsésztanári népességben belül (a kolozsvári diplomások nélkül, 1894–1942)

	Tanári diplomát szerzett			Doktorok a bölcsésztanárok között*	
	Mind N =	Doktorátu- sa is volt	Doktorival alkalmazott		
1906–1915 között	2229	21%	35%	1916	19%
1912–1921 között	1668	24%	38%	1922	23%
1918–1927 között	1556	31%	32%	1928	26%
1926–1935 között	2565	26%	25%	1936	31%
1932–1941 között	2965	25%	32%	1942	34%

* Azokat is beleszámítva, akik csak doktori végzettségűek voltak.

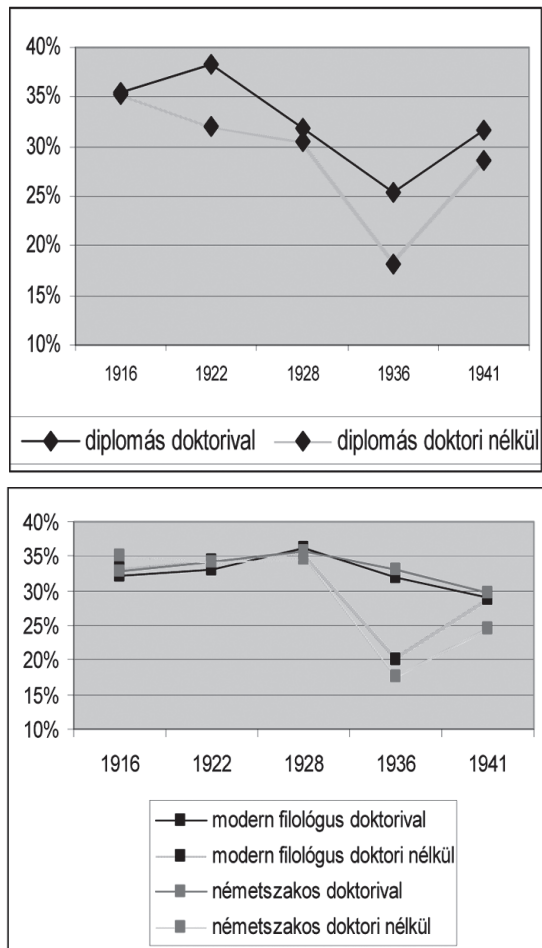
A harmincas évek közepén a férfiaknál 9 százalékponttal, a nőknél 6 százalékponttal esik vissza az alkalmazási ráta a friss diplomások körében (vö. a 4.3.1. fejezet 15. táblázatának adataival). A végzetteknek alig egyötöde helyezkedett el a középiskolai szférában – ehhez képest a doktorival rendelkezők közül minden negyedik állást talált magának. A doktori cím tehát az elhelyezkedési esélyek javítását szolgálta – eredményeként a 20. század első felében a középiskolák bölcsész-tanárai között megduplázódott a 'doktor' titulussal rendelkezők aránya. A negyvenes évekre a középiskolák tanári karában már minden harmadik oktató a bölcsész-doktori cím birtokosa – a „tudós tanár” alakja ily módon vált a gimnáziumok hosszú távon mértékadó tanárideáljává.

4.5.2. A DOKTORÁTUS JELENTŐSÉGE A NÉMETTANÁRI KARRIERBEN

A némettanárok kiválósága viszonylagos volt, de a doktori cím megszerzésében kiemelkedtek a modern nyelvszakosokon belül is. A 21. ábra jobb oldali grafikonjának segítségével azonban ezt a képet árnyalhatjuk: mint látható, a doktorival rendelkezők mutatójánál csaknem átfedik egymás a német és a modern filológusok értékei, a német szakosok viszonylagos előnye csak a tízes évek végén, valamint a harmincas évek közepétől figyelhető meg. Tehát: jellemzően nem a húszas években, amikor a modernnyelv-szakosok alkalmazását a leánylíceumok terjedése elősegítette.

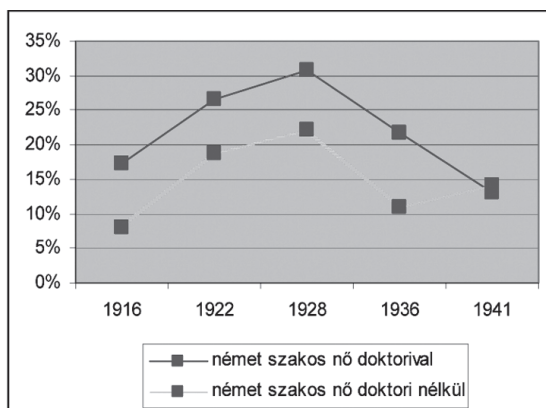
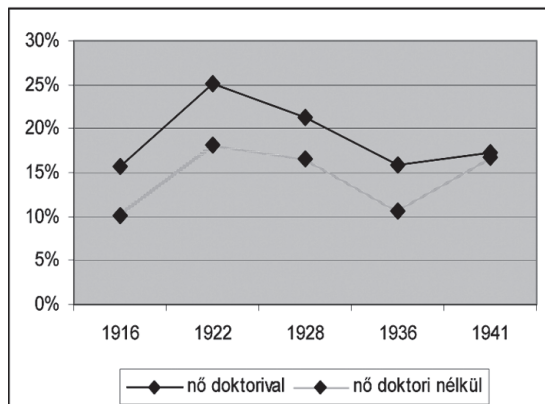
A bölcsészdiplomásokra általában ugyanez érvényes: a bal oldali grafikonon a doktorival rendelkezők elhelyezkedési esélye a harmincas évek közepétől, valamint az I. világháborút követő időszakban javul.

A bölcsésztanári végzettségűek körében a húszas évek elején 6, a harmincas években 7 százalékponttal emelkedett az alkalmazások aránya a doktorinak köszönhetően. A modern filológusok közül a doktorátussal is rendelkezők a harmincas években 12, a német szakon végzettek 15,5 százalékponttal javíthatták elhelyezkedési esélyeiket.

21. ábra. Alkalmazott friss diplomások aránya doktorival vagy a nélkül a német szakosok, a modern filológusok körében, valamint az összes diplomás között (a kolozsvári diplomások nélkül, 1916–1942)

A doktori cím elnyerése azonban még ennél is nagyobb jelentőséggel bírt a női pályázóknál. A 22. ábra grafikonjain az összes friss diplomás nő, illetve a német szakon végzetek adatait láthatjuk.

22. ábra. Alkalmazott friss diplomás nők aránya doktorival vagy a nélkül a német szakosokon belül és az összes diplomás között (a kolozsvári diplomások nélkül, 1916–1942)

A 22. ábra arányszámaiból kiolvasható, hogy az 1910-es évektől az 1940-es évekig minden vizsgált mintaévben jobb eséllyel jutottak a bölcsészdiplomás nők középiskolai állásokhoz, ha a tanári végzettségüket kiegészítették egy doktorátussal is. Ez átlagosan 5-6 százalékpontot jelentett a német szakosoknál éppúgy, mint a női bölcsészeknél általában – egészen a területi visszacsatolásokig. Akárcsak a német szakos diploma, a doktori végzettség sem javította a nők elhelyezkedési valószínűségét a harmincas évek végétől. Az alkalmazások szelekciós mechanizmusa egyre kiszámíthatatlanabbá vált, a korábban alkalmazott stratégiákat új stratégiáknak kellett felváltaniuk.

A doktorátus ugyanakkor a különböző vallási és nemzetiségi csoportokhoz tartozók karrieraspirációit különböző mértékben támogatta. A 42. táblázat a legfontosabb társadalmi csoportok feltüntetésével foglalja egybe a doktori szerepét kifejező értékeket úgy a tanári alkalmazás, mint a némettanári karrier

	Tanári végzettségűek*		Alkalmazott tanárok**		Német-tanárok		Repr. értéktanár		Repr. értéknémet-tanár	
	Tanár	Doktor	Tanár	Doktor	Tanár	Doktor	Tanár	Doktor	Tanár	Doktor
Magyar r. kat.	36,2	35,3	38,9	39,4	27,6	40,0	1,1	1,1	0,8	1,1
Német r. kat.	13,0	10,4	13,6	10,6	16,5	12,9	1,0	1,0	1,3	1,2
Református	16,6	17,3	16,7	21,2	14,2	20,0	1,0	1,2	0,9	1,2
Magyar ev.	4,0	3,7	4,2	4,1	5,5	2,9	1,0	1,1	1,4	0,8
Német ev.	2,6	2,0	2,9	1,8	3,9	2,9	1,1	0,9	1,5	1,4
Zsidó	10,8	19,3	5,0	12,4	9,4	11,4	0,5	0,6	0,9	0,6
Egyéb***	16,8	12,1	18,6	10,6	22,8	10,0				
Mind	100	100	100	100	100	100				
	2582	654	478	170	127	70				

* 1880 után tanári képzést nyertek (Kolozsvár nélkül).

** Az 1922-es, 1928-as, 1936-os és 1942-es középiskolai zsebkönyvek szerint.

*** Minden egyéb kombináció, a felekezeti adattal nem rendelkezőket kivéve.

Felvetődhet itt a kérdés, hogy mindaz, amit eddig a középiskolai érvényesülésben jelentkező hátrányos helyzetről írtunk, valójában nem egy önszelekciós folyamat eredménye-e, hiszen a doktori oklevéllel olyan karrierpályák felé is megnyílhatott az út, amelyekkel most nem foglalkozhattunk. A válaszom erre az, hogy az önszelekció az említett csoportoknál nem kizárható, de nem is ellenérv arra, hogy a németszak-választás motívumai között az elhelyezkedési esélyek optimalizálására irányuló törekvés kiemelt jelentőséggel bírt. A 42. táblázat reprezentációs értékei ennek eredményét, s nem folyamatát jelzik.

Az önszelekció az adott csoport munkaerő-piaci pozíciójával összefüggő jelenség. Amennyiben a németszakosság és a doktorival rendelkezők távolmaradása együtt jelentkezik a tanári pályán, úgy ezek közös eredőjét nem kereshetjük másban, mint az érintettek karrieraspirációinak negatív megítélésében.

A doktori végzettség a tanári alkalmazások valószínűségét erősítette – ez minden csoport számára adott volt, mint karrierépítési stratégia. Az általunk kiemelt csoportok is éltek ezzel a lehetőséggel, de számukra – ha középiskolai tanárként képzelték el jövőjüket – elsősorban nem a doktorátus, hanem a német szakos diploma megszerzése jelentette az érvényesülés biztos útját.

5. ÖSSZEGZÉS

Kutatásaim célja a középiskolai németoktatás társadalomtörténeti összefüggéseinek feltárása és bemutatása volt egy olyan korszakban, amikor a német nyelv az értelmiségi lét és az elitképzés elengedhetetlen műveltségi elemét jelentette. E korszak Magyarországon a polgári társadalmi berendezkedés megszilárdulásától, vagyis a 19. század végétől a II. világháború végéig húzódott. A könyv bevezető fejezetében felvázolt hat megközelítésmód közül a német szakon végzett bölcsésztanárok szakmai életútjának kollektív biográfiai elemzése nem véletlenül került a kutatói érdeklődés homlokterébe.

A tantárgytörténeti kutatások hagyományosan egy-egy szaktudomány iskolai tárgyként való megjelenését, a tudományos ismeretanyag közvetítésének módját és eszközeit, a szakmai dokumentumokban vagy diskurzusokban tükröződő didaktikai kérdéseket teszik vizsgálatuk tárgyává, s ezekről – többé-kevésbé – kimerítő leírásokat is adnak a legfontosabb középiskolai tárgyak vonatkozásában. A tantárgytörténeti elemzések alapvetően a kortárs dokumentumok (tankönyvek, tantervek, módszertani útmutatások, kézikönyvek, szakcikk stb.) elemzésére szorítkoznak, s ha személyi hivatkozások, esetleg egy-egy jelentősebb személy életútjának bemutatása része is a leírásoknak, a tantárgy iskolai oktatását meghatározó társadalom-, tudomány- vagy művelődéstörténeti kontextus ritkán épül be szervesen e tanulmányokba. Háttérbe szorulnak a történet ágensei, egyrészt azok az oktatók, akik az elemzett dokumentumok, módszerek, eszközök alkalmazói, a leírt ismeretanyag közvetítői és számonkérői, de háttérbe szorulnak maguk a középiskolai tanulók is, akik az őket ért szociokulturális hatásoktól függően különböző attitűddel, motivációval és jövőképpel rendelkeznek egy-egy tantárgy tanulása során. Bár az értekezés fókuszában a német szakon végzett bölcsésztanárok állnak, a szakválasztás mögötti szociokulturális tényezők mind olyan jelenségek, melyek az érintett felnőtt populáció szocializációjának hatásmechanizmusán keresztül érvényesültek. Tanuló és tanár szétválasztása tehát merőben önkényes – de esetünkben szükségszerű volt, hiszen az elemzésekbe bevonható adatokból jelen pillanatban a tanárok életútjának egészen korai szakaszairól (mint pl. az elemi vagy középiskolai tanulmányok) nem nyerhettünk információt.

A könyv tehát olyan új szempontok, kérdésfeltevések, elemző és leírási módszerek alkalmazását tűzte ki célul, melyekkel a tantárgytörténeti kutatások eszköztára is kiszélesíthető, miközben tudjuk, hogy egy tantárgytörténeti kutatás lehetőségein – empirikus adatállományok híján – mindez túlmutat. Elemzéseim alapját nem is egy tantárgytörténeti kutatás adta, hanem egy nemzetközi viszonylatban is egyedülállónak számító tudományos vállalkozás, melynek keretében KARÁDY VIKTOR és NAGY PÉTER TIBOR az elmúlt tíz évben minden nagyobb értelmiségi csoport teljes körű rekrutációs adatbázisát (diplomás adatfelvételét) elkészítette. Ennek eredményeként állt elő az a 17 122 személy adatait tartalmazó bölcsészadatbázis, melyre elemzéseim támaszkodhattak. A bölcsészadatbázis a középiskolai zsebkönyvek, illetve tisztí cím- és névtárak adataival is kiegészült, így már lehetőség nyílt arra, hogy az 1895 és 1945 között működő középiskolai némettanárok tanulmányi stratégiáit és karrierpályája-jellemzőit leírjuk.

Az elemzéseim középpontjába nem a német szakos bölcsész, mint a bölcsészdiplomások egy sajátos tudományos érdeklődéssel jellemezhető alcsoportja került, hanem egy ennél hol szélesebb, hol szűkebb csoport. Érdeklődésem egyszerre irányult annak megismerésére, mi jellemezte a korabeli bölcsészképzés és középiskolai tanári szakma egészét, mint annak feltárására, mely szociológiai vagy stratégiai jegyekben térnek el a német szakos tanárok a bölcsészek átlagától. Ezen az úton jutottam el a németszakosság társadalmi összefüggéseinek leírásához, minek eredményeként meghatározhattam, mely társadalmi csoportok voltak erősebben motiváltak a német szakos diploma megszerzésére. Ezzel a vizsgált népességben azokra került a hangsúly, akik a magyarországi germanisták jellegzetes alcsoportjait alkották, vagyis: a nők, a zsidó vallásúak és természetesen a német háttérrel rendelkezők. Felbukkantak azonban még más, kisebb német szakos alcsoportok is, mint az unitáriusok, a Monarchia egyéb területein született vagy a trianoni határon kívülre rekedt magyarok, a multikulturális közegekből származók és kisebbségi helyzetben élők szinte bármely nemzetiségi csoportja, a névjellegük vagy születési helyük alapján külföldieknek tekinthető személyek, stb. stb.

A németszak-választás számos alakzatban lehetett a választók szociokulturális helyzete által determinált – az érintett csoportok, illetve a lehetséges indikátorok száma azonban már túl magasnak tűnt, ezért az elemzések menetét meg kellett szakítanom, hogy a keresztáblákon kimutatott eredményeket egy regresszioelemzés segítségével is kontrolláljam. A regresszioelemzés nemcsak megerősítette az általam legfontosabbnak ítélt összefüggéseket, vagyis a nemi hovatartozás, a német nemzetiségi háttér, a zsidó vallás és a határ menti területeken élő magyar vagy más nemzetiségű diplomások németes orientációjának társadalmi meghatározottságát, de rangsorolta is e tényezőket hatásuk erőssége szerint, valamint egyértelműen kimutatta, hogy a németszak-választás társadalmi természete a Trianon utáni Magyarországon sokkal kisebb jelentőséggel bírt, mint az azt megelőző korszakban.

A német szakos diploma megszerzésére kiható szociológiai tényezők feltárása után a német szakos képzésben frekvenciált csoportok középiskolai karrierjére irányult a figyelmem. A feltevésem az volt – és nem több (!) –, hogy a szakválasztást nem csak bizonyos társadalmi tolóerők, hanem a szakmai karrierpálya során jelentkező munkaerő-piaci húzóerők is befolyásolhatták. E kettős hatás eredőjeként gondoltam leírhatónak a németszakosság társadalmilag determinált jellegét. Elemzéseim mindezt alátámasztották – bár az eredmények számomra is néha meglepőek voltak.

A nőknél és az izraelita felekezetű diplomásoknál várható volt, hogy gyakrabban választanak olyan szakterületet, amely úgy a tanári alkalmazásukat, mint a középiskolai szférán kívüli érvényesülésüket támogatja. Ilyennek tekintettem a germanista, és általában a modern filológiai tanulmányokat. A német nemzetiségi csoportokban elvégzett elemzések azonban rávilágítottak arra, hogy bármely diplomás alcsoport, amely karrierjét nem feltétlenül a tanári pályán képzeli el, avagy középiskolai alkalmazásához a feltételek nem éppen optimálisak, előszeretettel választ olyan szakterületet, amely elhelyezkedési esélyeit javítja. E törekvésnek tökéletesen megfelelt a német szakos diploma – akár a nők, a zsidó vagy az evangélikus férfiak, akár a német nemzetiségűek vagy a határon túli magyarok szempontjából.

Az elemzések további menetét tehát már ez az új felismerés hatotta át: azt szerettem volna igazolni, hogy a németszakosság elsősorban azért jellemez egyes társadalmi csoportokat inkább, mint másokat, mert általa az érintett csoportok karrierkilátásai statisztikailag is megragadható mértékben javulnak. Ez minden olyan diplomás alcsoport elhelyezkedési stratégiájára jellemző, amely a német szakos képzésben kiemelkedő részesedést mutatott, sőt sikerült két olyan – részben a tanári alkalmazással, részben a tanulmányi úttal összefüggő – mutatót is találnom, amelyben a jellegzetesen német orientációjú csoportok különállása ugyancsak tetten érhető. Az egyik ilyen mutató a tanári alkalmazás időtartama, ami a német szakot preferáló társadalmi csoportokra azon a módon volt jellemző, hogy némettanárként szignifikánsan hosszabb ideig voltak tanári állásban, mint egyéb végzettséggel. A másik mutató a doktorálás nyújtotta előnyök hiánya: miközben a német szakosok még a modern filológusokon belül is az átlagosnál gyakrabban szerezték meg a tanári képesítés mellé a doktorit, a jellegzetes németes alcsoportok ezt nem használták / nem használhatták ki tanári alkalmazásuk biztosítására – még némettanári minőségben sem.

Az imént bemutatott alapkérdések tisztázásán túl a könyvben a bölcsész-tanulmányok és a tanári szakma egyéb aspektusai is tárgyalásra kerültek, különösen azok, amelyek a tanulmányi kiválósággal álltak összefüggésben. A tanulmányi kiválóság jelzései – a jeles vagy a kiváló záróvizsgaeredmény, a kettős (tanári és doktori) végzettség vagy a tanulmányi idő optimális hossza – a szakmai életút minőségi mutatói, melyek minden értelmiségi pályán kihatással vannak az adott személy karrierkilátásaira, ezért ezek szerepével külön fejezetekben foglalkoztam mind a bölcsészdiplomásokkal, mind a tanárokkal kap-

csolatos elemzések során. A diplomásokkal kapcsolatban elsősorban a tanulmányi stratégiák (döntési helyzetek és magatartásmintázatok) foglalkoztattak, ezek tipologizálására, illetve leírására irányultak az elemzéseim. A tanároknál e stratégiai döntések hatását vizsgáltam – különös tekintettel a német szakon végzettek középiskolai elhelyezkedésére.

Az elemzés, illetve a kifejtés vezérfonala és motívuma tehát ez volt. Könyvem legfontosabb megállapításait tematikusan rendszerezve a következő módon foglalhatnám össze:

A bölcsészdiploma, illetve a tanári végzettség megszerzésének főbb tendenciái

A 20. század első felében a magyarországi bölcsészképzést a pesti egyetem túlsúlya jellemzi, és ez érdemben nem változik a két világháború között sem. (A dualizmus korának utolsó évtizedeiben a hallgatók 85%-a, a diplomázók háromnegyede, 1919 után a bölcsészhallgatók és a kiadott diplomák 70%-a a fővárosi bölcsészkarra esett.)

A bölcsészképzés jelentősége a magyar felsőoktatás egészében hullámzó. Felfelé ívelő szakaszoknak számítanak a századforduló, az I. világháború éveit, majd az 1920-as évek második fele. Ezekben az időszakokban az érettségizők közül egyre többen választják a bölcsészkarokat továbbtanulási szándékkal; minden ötödik egyetemi hallgató bölcsésztanulmányokat folytat; erősödik a diplomázási hajlandóság, miközben a bölcsészhallgatók száma egy évtizeden belül a századfordulón megháromszorozódik, a húszas években megkétszereződik. Általános tendenciaként jelentkezik 1915/16 után a nők egyre markánsabb jelenléte a bölcsészkarokon, ami a harmincas évekre a diplomázók között kiegyenlített nemi arányokat eredményez.

A bölcsészkarok képzés átmeneti „felfutásának” hátterében a középiskolázás extenzív és intenzív fejlődése áll, minek hatására a századfordulón, majd a területi visszacsatolások idején jelentősen javulnak a bölcsésztanárok elhelyezkedési lehetőségei. A húszas években is növekszik a kereslet a középiskolai szférában, de ez a piaci bővülés a bölcsészdiplomás kibocsátás ütemével már nem tud lépést tartani, ezért a középiskolai alkalmazások valószínűsége a friss diplomások körében a harmincas évek végéig folyamatosan csökken.

E hullámzásoktól függetlenül a századfordulótól kezdve a kiadott bölcsészdiplomák háromnegyed részben tanári képesítést jelentenek, a tanári oklevéllel végzettek arányában csak 1919 után tapasztalható tíz százalékpontnyi visszaesés, mígnem a 30-as évek második felében újra nőni kezd a bizalom a tanári diploma értékesíthetőségével kapcsolatban. A tanári és doktori kimenet összekapcsolása a harmincas évektől veszt népszerűségéből – függetlenül attól, hogy a doktori cím a tanári állások megszerzésében és megtartásában mindvégig fontos szerepet játszott.

A szakválasztás, szakpárosítás társadalmi meghatározottsága

A tanári pályára készülők a tanári képesítéshez kötött szakcsoportokban végezték a tanulmányaikat. Az egyes szakcsoportok (főszakpárok) népszerűségi listája a középiskolák igényeit tükrözi, s bár (a kolozsvári, illetve a szegedi egyetem kivételével) 1949 előtt a reál- és humánszakok is a tudományegyetemek „bölcsepszakarához” tartoztak, a tanári képesítő vizsgák szakcsoportrendszere (illetve az erre hivatkozó vizsgabizottsági döntések) intézményesítették a két nagy tudományterület elkülönülését.

A szakválasztás társadalmi meghatározottsága így nem elsősorban a szakcsoportokhoz, hanem az egyes főszakokhoz kötődő preferenciák alapján vizsgálható. A tudománysszakokkal kapcsolatban meghozott individuális döntések alapján (N = 16 737) a következő gender összefüggések állapíthatók meg: A felsőközépfokú intézmények tanrendjében rendes tárgyként szereplő szakok többségénél nem tudunk szignifikáns különbséget felfedezni a nők és férfiak szakmai orientációjában. Idetartoznak a magyar, a történelem, a földrajz, a biológia, a matematika és a fizika – mely tárgyak közös jellemzője tehát, hogy mindkét nem számára egyaránt fontos szakterületeknek számítottak. A nők által preferált szakirányok a modern filológia, valamint a kémia; a férfiak ezzel szemben a klasszika-filológia iránt mutattak nagyobb érdeklődést – de ezek a különbségek is fokozatosan elhalványulnak a negyvenes években. A nők és férfiak szakpreferenciái mögött összességében a fiú- és leányiskolák eltérő tantervi követelményei húzódnak meg.

Alapvetően más a helyzet a szakválasztás vallási-nemzetiségi meghatározottságával. A diplomások 90%-át adó keresztény bölcsesek preferenciái alapján megállapíthatjuk, hogy az egyes szaktárgyakkal szemben megnyilvánuló pozitív vagy negatív attitűd ideológiai-világnézeti elköteleződésekkel, érték-választásokkal hozható kapcsolatba. Ennek tudható be a magyar reformátusok távolságtartó magatartása a latinnal vagy a némettel szemben, de erős vonzódása a nemzeti tárgyak felé, a római katolikusok hangsúlyos jelenléte a klasszika-filológia és a francia filológia területén, vagy az evangélikusok vonzódása az angolszász kultúrához. A zsidó vallásúak és német háttérűek németes orientációja ugyancsak e témakörbe tartozik.

A németszakosság társadalmi természete

A németszak-választást motiváló társadalmi tényezők közül – az imént már említett gender különbségen kívül – mindenekelőtt a nemzetiségi hovatartozás játszik szerepet, kisebb mértékben a névjellegben hordozott ‘német’ marker, erősebben a bölcsestdiplomás szocializációs közegének nemzetiségi jellege, konkrétan: a születés helyén élő német ajkúak aránya, ami az esetek többségében sváb nemzetiségi területeket jelöl ki.

A másik alapösszefüggés a végzettek vallási hovatartozásával kapcsolatos, ahol pozitív viszonyban állnak a német szakkal az izraeliták (különösen magyar névjelleggel), az evangélikusok (különösen német névjelleggel), valamint az unitáriusok. A reformátusok viszonya a germanisztikai képzéshez egyértelműen negatív.

A német szakon végzettek – tekintettel a nők markáns felülreprezentációjára – általában gazdasági-társadalmi státusát tekintve jobb családokból származnak, ami a tanulmányi eredményeikben is tükröződik. A jellegzetes foglalkozási területek, amelyekben a német szakosok eltartói megtalálhatók: a fegyveres testületek tiszti kara (katonák, csendőrök, rendőrök), illetve egyes értelmiségi pályák, ahol a német és zsidó polgárság kitüntetett szerepet játszott (orvosok, ügyvédek, bankárok, kereskedők stb.). Sajátos negatív viszonyban állnak a német szakkal a kultúra területén működő, valamint az egyházi alkalmazásban álló apák gyermekei.

A regionális vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a környezeti tényezők közül a legfontosabb a mindennapi szintű nyelvhasználat volt. Ennek hatására válhattak németszakossá a magyarországi német kisebbségek tagjai, a Monarchia német nyelvű területein élő magyar nemzetiségűek vagy a német nyelvet „lingua franca”-ként használó magyar területen élő külföldiek. Fontos német szakos kibocsátó közeget jelentettek a történelmi iskolavárosok, melyek általában magasabb műveltségi igényekkel rendelkező és a világra nyitottabb hallgatókat juttattak a bölcsészkarokra. A környezeti hatások közül kiemelendő még a dualizmus kori határvidék multikulturális közege, illetve, Trianon után a határon kívülre rekedt magyar települések. A német szak preferálása igen jellemző mindkét korszakban a kisebbségi helyzetben élőkre, ami bizonyos területekről – mint pl. a Tisza–Maros köze – jelentősen gyarapította a magyarországi némettanári diplomák számát.

A bölcsésztanárok jellemző tanulmányi stratégiái és kiválósági mutatói, és ezek hatása a tanári elhelyezkedésre

Ha a képezési követelményekből indulunk ki, a tanári diploma megszerzéséig 5 évre, a doktori szigorlatig 4 évre volt szükség – ezt tekinthetjük a bölcsész-tanulmányok optimális időtartamának, de nem az átlagos időnek: a 20. század első felében átlagosan 5-6 év alatt jutottak el a bölcsészek a záróvizsgáig. Az időfelhasználás így mindenképpen releváns téma e korszakban, ezért többféle módszerrel is megkísértem a tanulmányi időhöz való viszony tipológiáját felállítani. Először jellemeztem a bölcsészdiplomásokat a tényleges egyetemi tanulmányi idő alapján (intenzíven – átlagosan haladók – halasztók – extrém halasztók), majd figyelembe vettem az egyetem előtti tanulmányi időt is, s egy differenciáltabb kategorizálást is elvégeztem (optimális időfelhasználók – halasztók az egyetemen – halasztók az egyetem előtt – „túlkorosak” – „útkeresők”).

A „királyi úton” haladókat e tipológiában az optimális időfelhasználók jelentették, vagyis azok, akik 23-25 évesen végezték el a bölcsészkart. A Horty-korszakban a teljes bölcsészdiplomás népesség 51,4%-a tartozott e kategóriába – a pesti egyetemen jelenlétük mindig jellemzőbb volt, mint vidéken. Mindkét vizsgálatban Budapest és Pécs ellentétes helyzete tűnt fel: a fővárosi bölcsészszkaron találjuk a legtöbb „királyi úton” haladót, míg a pécsi bölcsészszkar elsősorban abban volt érdekelt, hogy a „nem királyi úton” járók számára is jó esélyeket biztosítson a diploma megszerzésére.

A tanulmányi idő önmagában azonban nem tekinthető kiválósági mutatónak: az optimális időfelhasználás legfeljebb 28 éves korig áll szoros kapcsolatban a záróvizsgák eredményével, az ennél idősebb korban diplomázóknál nincs lineáris viszony az életkor és a tanulmányi teljesítmény között.

A kettős végzettséggel kapcsolatos döntések a 19. században még ingadozó magatartást mutatnak, csak a 20. században stabilizálódik az arányuk 20% körüli értékkel, majd a harmincas évektől visszaesik ez az arány 15%-ra.

A tanári és doktori diploma megszerzésének kapcsolata az időfelhasználáshoz rávilágít arra, hogy a kétféle kimenet mögött más és más motívumok keresendők: *a)* Akik egy éven belül tették le a kétféle záróvizsgájukat, nagyobb valószínűséggel választották a doktorit első próbatételül. Ez egy olyan stratégia, amely nem a hasznosságot mérlegeli, hanem halad a nehézségi vagy a teljesíthetőségi mérce szerint előre. *b)* Akik vártak egy-két évet, a dualizmus korában még mindig előbbre helyezték a gyorsabban teljesíthető doktori szigorlatot, 1919 után azonban már a tanári vizsgát tartották fontosabbnak. *c)* Akik több évet is kihagytak, már egyértelműen nem a doktorit, hanem a tanári vizsgát célozták meg elsőként. Ez a csoport a hasznosság elvét követte döntéseiben, és azt a képesítést választotta, amely karrieraspirációinak jobban megfelelt.

A kiválósági jelzések közül a legfontosabb a záróvizsgák átlageredménye volt. A „legszigorúbb” értékelést a pesti egyetemhez kötődő tanárvizsgáló bizottságok adták; ‘jeles’ és ‘kiváló’ eredménnyel Debrecenben végzett a legtöbb hallgató, majd Szeged és Pécs a sorrend. A doktori szigorlatok eredményeiben nincs lényeges különbség a négy intézmény között, a két vizsgatípus összehasonlításában a legjobb kategória (‘summa cum laude’) alapján csak Budapesten szignifikánsan jobbak a szigorlati jegyek a tanári vizsgálatok értékelésénél. (Kivéve az izraelita hallgatókat, akik „leértékelése” minden egyetemen szisztematikus bizonyos időszakokban.)

A kiválósági jelzések alkalmasak voltak arra is, hogy megállapítsuk, volt-e szerepe a tanári elhelyezkedésben a tanulmányi teljesítménynek. Általában azt mondhatjuk: a tanári kiválóság a konjunkturális időszakokban befolyásolta jobban a szelekciót. Az optimális időfelhasználók és jeles diplomával rendelkezők jelenléte a középiskolák tanári testületeiben fokozatosan javult, ami elsősorban a női oktatók arányának emelkedésével állt összefüggésben (a korszak végére már minden negyedik középiskolában dolgozó pedagógus nő). Mind-

ezzel együtt, a „királyi úton” megszerzett diplomának volt a legkisebb, a doktorátusnak pedig a legnagyobb jelentősége a tanári alkalmazásoknál.

A 20. század első felében a középiskolák tanári összetételére a doktorival rendelkezők „felhalmozódása” jellemző. A doktorik esélyjavító szerepe már a dualizmus korában is kimutatható. A doktori cím alapvetően az elhelyezkedési esélyek javítását szolgálta – eredményeként a 20. század első felében a középiskolák bölcsésztanárai között megduplázódott a ’doktor’ titulust viselők aránya.

A „legkiválóbb” iskolák azok voltak, melyekben viszonylag magas volt a női, illetve a zsidó oktatók részesedése, vagyis a városi és magániskolák, valamint az izraelita gimnáziumok. Az állami intézmények tanerői átlagosan kiválók. A keresztény egyházi iskolák között a református tanárok tanulmányi kiválósága figyelemre méltó. Az időtengely mentén is a reformátusoknál szembetűnő a tanári minőség javulása – bármiben is mérjük ezt –, de pozitív a változás az evangélikus intézetek és a királyi katolikus gimnáziumok tanári karának összetételében is. A római katolikus gimnáziumok egyenletes színvonalon maradtak, ami magasabb szinten a zsidó iskolákról is elmondható.

A német szakon végzettek tanulmányi stratégiái

A német szakosok értékei elsősorban abból a szempontból térnek el a bölcsész-átlagtól, hogy hányan szereztek a tanári mellé doktori oklevelet, s e tekintetben egyértelműen jobbak a mutatóik – nemcsak a bölcsészek körében, hanem némileg még a modern filológusokon belül is. A németes csoport azonban szinte soha nem a „legkiválóbb”, hanem a mainstreambe tartozó kategóriákban mutat felülreprezentációt. A német szakosok záróvizsga-eredményei a bölcsész-átlaghoz közeliak. Viszont, a német szakosokra még a modern filológusok átlagánál is jellemzőbb, hogy először a munkaerőpiacon könnyebben értékesíthető tanári képesítésre törekszenek, s csak azután fektetnek időt és munkát a doktori cím elnyerésébe.

A tanárok elhelyezkedésére kiható strukturális tényezők

Az 1945 előtti magyar iskolarendszerre alapvetően a felekezeti és nemi tagoltság jellemző.

Az elsődleges felvevőpiacot minden vallási csoport számára a felekezeti iskolák jelentették. A bölcsésztanárok a dualizmus idején kétharmad-, a két világháború között egyharmad- vagy felerészben a saját egyházi intézményeiben helyezkedtek el. A saját felekezeti iskoláiban erősebben felülreprezentált tanári csoportok a protestáns, illetve az ortodox közösségek tagjai. A tanárok között általában azok a felekezetek voltak alulképviseltettek, melyek nem rendelkeztek saját iskolákkal, és a szaktanár-utánpótlásuk is alacsonyabb szinten maradt.

A két világháború között ez érvényes a görögkeleti, a görög katolikus és az unitárius közösségekre, de csak részben igaz a zsidóságra. A zsidó vallásúak erős alulreprezentációja mégis mindkét korszakban kimutatható. A dualizmus idején ennek oka valóban a saját felekezeti iskolák hiánya, a Horthy-korszakban azonban már a zsidók ellen hozott diszkriminációs intézkedések adnak magyarázatot e jelenségre. A katolikus tanárok elhelyezkedési esélyei voltak a legkedvezőbbek: a dualizmus korában nemcsak a saját iskoláikban, de a királyi katolikus és állami iskolákban is domináns volt a szerepük.

A saját iskolákkal nem rendelkező felekezetek előtt kétféle út is nyitva állt: befogadás egy másik felekezet által, avagy érvényesülés a világi piacon. Befogadásra leltek 1919 előtt a görög katolikusok, akik mindössze két középiskolával rendelkeztek, miközben a diplomások 3%-át adták, így tanáraikat mind a római katolikus, mind a görögkeleti közösség alkalmazta iskoláiban; 1919 után a református iskolák nyíltak meg az evangélikusok előtt, akik intézményeik kétharmad részét korábban az elcsatolt területeken működtették, 1919 után pedig rákényszerültek, hogy alternatív alkalmazási utakat keressenek. A világi piacon – vagyis: az állami, városi vagy magániskolákban – való elhelyezkedés elsősorban a zsidók, az unitáriusok és a görögkeletiek érvényesülését segítette, de jelentős szerepet játszott a német evangélikus tanárok karrierje szempontjából is.

A középiskolázás másik strukturáló tényezője a nemek szerinti elkülönítés. A tendencia a 20. század első felében egyértelműen a nemi szeparáció irányába mutat, de mindez nem jelenti azt, hogy a bölcsészvégzettségű férfiak ne pályázhattak volna sikerrel leányiskolai állásokra. Ez a húszas évek második felétől egyes társadalmi csoportok számára (mint az izraelita felekezetű férfiak) egyike volt a „túlélési stratégiáknak”.

A nők elhelyezkedését elsősorban az határozta meg, hogy volt-e az adott felekezetnek leányiskolája, illetve hogy mely felekezetek számára jelentett az állami szektor biztos megélhetést. A katolikus nők helyzete mindkét korszakban igen kedvező volt: a dualizmus végén a leányintézetek egyötödét, a középiskolai tanárnők csaknem kétharmadát adták. A két világháború között az állami iskolák preferenciája a református nők alkalmazását is támogatta. Az izraelita nők esélye a tanári állások elnyerésére a dualizmus kori induláshoz képest alacsony szinten maradt – állami alkalmazásukra alig-alig volt példa, foglalkoztatásukról a zsidó gimnáziumok mellett a városi, társulati és magánintézmények gondoskodtak. Az evangélikus nők esete fordított, számukra az indulás volt nehéz, különösen a német evangélikus nők maradtak távol sokáig e pályától – állami alkalmazásuk pedig még a Horthy-korszakban sem összemérhető a református vagy a római katolikus nők lehetőségeivel.

A német szakos diploma szerepe a tanári karrierben

A tanárrá válás valószínűsége a német szakosok esetében is megfelelt a korabeli tendenciának: a 20. század első felében folyamatosan csökkent alkalmazási rátájuk az aktív népességén belül. Ugyanakkor: a német szakos diploma a frissen diplomázottak körében minden vizsgált évben az átlagnál jobb elhelyezkedési esélyekkel kecsegtetett.

A németszak-választás, illetve némettanárrá válás legfontosabb húzóérfője a 20. század első felében, de különösképpen az 1919 utáni Magyarországon a korabeli oktatási rendszer felekezeti széttagoltsága, melynek „ellensúlyozására” az állami szektor vagy az alternatív utakat jelentő iskolatípusok nem mindig voltak képesek. Ez a munkavállalási esélyeik optimalizálására készítette azokat a társadalmi csoportokat, melyek felvevőpiaca szűkös volt. Az elsődleges felvevőpiacot jelentő felekezeti vagy állami intézményekben ezért nem volt számottevő súlya a német szakos végzettségnek. Az alkalmazott tanárok kb. egyharmada volt német szakos – ennél csak azokban az iskolatípusokban találunk több némettanárt, melyek a zsidó vagy evangélikus bölcsesek primer foglalkoztatóinak számítottak, vagy ún. „befogadó” intézmények voltak. A karrieresélyek javításának eszköze tehát a német szakos oklevél, ami nemcsak az alternatív lehetőségek kiaknázásában segítette az érintett csoportokat, hanem javította a már alkalmazásban lévők esélyét is a bennmaradásra.

A Horthy-korszakban a német szakos frissen diplomázott nőknél kiemelkedő alkalmazási arányt találunk az 1928-as évben, mely mögött a középiskolai reformok hatását véljük felfedezni (leánylíceumok megjelenése); a férfiaknál az 1936-os évben érzékelhető a németszakosság esélyjavító ereje, ahol az 1930-as tanrendi módosítás lehetett befolyással a német szakosok munkavállalási valószínűségére (a német nyelv tanításának kezdetét ebben az időben szállították le a reálgimnáziumokban az első évre). A némettanári oklevél szerepe az elhelyezkedésben a bölcsestsztúdiók miatt előállt alkalmazási hullámvölgyekben mutatkozik meg a legtisztábban.

A németszakosság legfontosabb húzóérfője tehát az iskolai piac egyenlőtlenségeiből adódott. A német nyelvtudás egy olyan speciális „tudástőke” volt, amit viszonylag könnyen lehetett középiskolai (vagy más szabadbölcsest) állássá konvertálni. A különböző társadalmi csoportok közül a némettanári végzettség különösen a nők, a zsidó vallásúak és a német nemzetiségi hátterűek számára jelentett komoly előnyt.

A magyarországi germanisták jellegzetes csoportjainak érvényesülési lehetőségei középiskolai tanárként

A két világháború között a nők alkalmazásában az állami intézetek preferenciái egyértelműek: mindenekelőtt a magyar katolikusok és reformátusok javára döntenek. A városi iskolák alapvetően „befogadó intézmények”, de szerepük a Horthy-korszakban gyengül (a tanárnők 40%-át alkalmazták a korszak elején, és csak 14%-át a korszak végén). Átveszik helyüket a magán- és társulati iskolák, melyek az evangélikus és zsidó bölcészek elhelyezkedését nagymértékben elősegítették.

A 20. század első felében karakterisztikus az evangélikus és zsidó vallásúak hangsúlyos jelenléte a némettanárok körében. A női oktatóknál ez annyit tesz, hogy minden második zsidó vagy evangélikus tanárnő német szakos diplomával rendelkezik. Az unitárius nőkre (bár számuk rendkívül alacsony) ez ugyancsak érvényes. A német szakosok gyakoribb előfordulása a nők között általában is jellemző, a zsidó, az evangélikus vagy az unitárius háttér pedig ettől függetlenül is valószínűsíti ezt – e két pozitív hatás mögött azonban más tényezőket kell keresnünk. A nők szempontjából mindenekelőtt a német tantárgy oktatására fordított időnek van meghatározó szerepe. Az izraeliták, az evangélikusok vagy az unitáriusok szempontjából az a döntő, milyen szaktudományi profillal lesz lehetőségük elhelyezkedni. Vagyis: az a körülmény, hogy álláslehetőségeik szűkösek, s ezért a szakválasztásnál is racionálisabban kell eljárniuk, eredményezi, hogy igen nagy számban szereznek az izraelita, az evangélikus és unitárius nők német szakos diplomát.

A nők alkalmazási rátája az 1920-as évek végén a legmagasabb (25%), ami mindenekelőtt a leánylíceumok bevezetésének köszönhető. Ebben az időszakban voltak az élőlány-szakos tanárnők karrierlehetőségei a legkedvezőbbek. 1928-ban a nőoktatók csaknem 60%-a (a némettanárnők közel 70%-a) valamely leánylíceum alkalmazottja. 1936-ban már az új középiskolai törvény van érvényben, a leánylíceumok lassan átalakulnak leánygimnáziumokká – a korábban érintett csoportok számára egyre kisebb jelentősége van a német szakos végzettségnek. A negyvenes években a német háttérű nők, ha lemondanak német identitásuk szimbolikus jegyeiről, érvényesülhetnek az állami szektorban; az evangélikus nők számára is biztosított ez az út, különösen a visszacsatolt területek iskoláiban; a zsidó vallású nők az erdélyi, kárpátaljai, vajdasági zsidó gimnáziumokban vagy a fővárosi magánintézetekben találhatnak menedéket.

A zsidók viszonya a német szakos diploma megszerzéséhez a századforduló körül még „rapszodikus”, nincs benne rendszer, csak 1916 után lesz világos a mintázat, amit elsősorban a nők döntései alakítanak ki. A tanári alkalmazás a zsidó vallású nők szemében 1916 után pozitív életpályamodellként jelenhetett meg, a németszakossághoz fűződő viszonyuk is általában optimistább volt. A húszas évek alkalmazásuk felfelé ívelő szakasza, mivel a zsidó gimnáziumok

mellett a városi és magánlíceumok is előszeretettel foglalkoztatják őket. A német szakos képesítés ebben az időszakban kulcsfontosságú a zsidó vallású nők szempontjából (a húszas évektől lesz jellemző, hogy minden második zsidó vallású tanárnő német szakos oklevéllel rendelkezik). 1919 után a zsidó vallású férfi bölcsészdiplomások helyzete alapvetően más, mint a nőké: a németszakos végzettség nem válik különösebben előnyükre. A húszas évek sem hoznak pozitív fordulatot a számukra, pusztán annyi változik, hogy a zsidó gimnáziumok mellett néhány városi vagy társulati leány-középiskolában is alkalmazzák őket, ami a harmincas évek végéig „felértékeli” az izraelita férfiak német szakos végzettségét.

A német névjellegű csoportokban a némettanárok aránya minden korszakban viszonylag magas. Ez csak egyetlen alcsoportra nem igaz: a német nevű evangélikus bölcsésztanárookra a dualizmus idején. Alkalmazásukról alapvetően az erdélyi szász középiskolák gondoskodtak. A némettanári oklevél itt különösebb előnyt nem jelentett. 1919 után viszont igen, német szakos végzettséggel az állami szektorban jobb esélyekkel jutottak középiskolai állásokhoz, mint korábban. A német evangélikus részesedés egyébként az evangélikus tanárok között Trianon után radikálisan visszaesik – miközben a némettanárok aránya 18%-ról 41%-ra nő. Valamennyire bővül a némettanárok aránya általában is, de nem olyan mértékben, mint a német nemzetiségi csoportokon belül. Minél kisebb a német nemzetiségi hányad a középiskolai tanárságon belül, annál valószínűbb, hogy az iskolákban fellelhető német háttérű tanárok a német tantárgy oktatói lesznek.

A német névjellegű katolikus némettanárok helyzete is hasonló: szemükben is nő a német szakos diploma értéke. A dualizmus idején a német katolikus némettanárok a protestáns és a társulati iskolák jóvoltából találtak alternatív alkalmazási terepet, a Horthy-korszakban ez az út már nem járható, az állami iskolákban viszont a német szakos oklevél némi előnyhöz juttatja őket. Miközben a némettanárok aránya körükben is 25%-ról 37%-ra nő, a karrierkilátásaik az állami szektorban összemérhetővé válik a német evangélikusokéval.

A német szakos végzettség jelentősége a munkavállalói szempontból kritikus időszakokban a legjobban érzékelhető: a némettanári oklevél a német evangélikusok alkalmazási arányát a tízes években, a német katolikusokét pedig a húszas években 20 százalékponttal emelte meg, a harmincas években pedig a német evangélikusok elhelyezkedését segítette a területi visszacsatolások nyomán keletkezett konjunktúra előtt. Ebből a konjunktúrából a német háttérűeknek azonban már kevés haszna származott.

A német névjellegűek visszaszorulása a tanári népességben belül a 20-as évek végétől kimutatható. A német katolikusok aránya 1928-ig még emelkedik – köszönhetően a német szakos diplomával elért sikereiknek –, majd ütemesen csökkenni kezd: 1928 és 1942 között 15%-ról 9%-ra esik vissza. Ez már a némettanároknál is érezteti hatását – bár e szakmán belül a német névjelleg megszokott.

A fenti adatok alapján azt nem tudjuk megállapítani, hogy itt a német névjelleg elvesztéséről vagy egy nemzetiségi alapú szelekcióról van-e szó. Amit biztosan állíthatunk, hogy a német névjelleg nem jelentett előnyt a tanári állások megszerzésében – sem a városi, sem a falusi környezetből származóknál. A némettanárok között a német névjellegűek aránya a 20. század első felében jelentősen csökkent: a kisebb településekről érkezett férfioktatók körében 1919 előtt az alkalmazott német szakosok 43,2%-a, Trianon után már csak alig egyharmada német háttérű. Ez néhány nagyobb német nyelvű terület (Szászföld, Bánság) elcsatolásával, illetve a harmincas években megerősödő névmagyarosítási hullámmal magyarázható.

A nők, az izraeliták vagy a nagyvárosokban kisebbségi helyzetben élő német háttérűek alkalmazásának fele akkora volt a valószínűsége, mint a férfiaké, a keresztényeké vagy a hasonló helyen lakó magyar névjellegűeké. A szocializációs tényezők (nyelvi-kulturális környezet, műveltségbeli elvárások) mellett a szakválasztásban legalább annyira fontosak a húzó tényezők is, ami a középiskolai piac sajátos berendezkedésével és működésével áll összefüggésben. A munkaerő-piaci szempontból hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportok racionális módon reagálnak a piaci visszajelzésekre, s amennyiben egyes szakterületeken nagyobb esélyt látnak arra, hogy bölcsészdiplomájukat értékesítsék, akkor ezeket kezdik el preferálni. A német szakosok jellegzetes csoportjait az a körülmény konstruálta meg, hogy karrieresélyeik a némettanári diplomának köszönhetően jelentékeny módon javultak.

MELLÉKLET

I. tábla. Felső tanintézeti hallgatók (1895–1918)

	Mind	Egyete- mek	Jogi karok	Orvosi karok	Bölcsész- karok*	Műegye- tem	Jogi aka- démiai	Hittani intézetek
1895	7 663	5 240	2599	959	526	910	937	1486
1896	8 170	5 657	2910	905	652	978	1028	1485
1897	8 777	6 176	3251	819	755	1120	1180	1421
1898	9 349	6 669	3515	780	872	1248	1266	1414
1899	9 974	7 255	3910	716	1013	1365	1327	1392
1900	10 567	7 678	4069	667	1116	1570	1467	1422
1901	10 884	7 791	4052	683	1243	1565	1559	1534
1902	11 587	8 355	4337	740	1440	1564	1516	1716
1903	12 098	8 606	4392	824	1649	1467	1645	1847
1904	12 822	9 058	4687	898	1814	1343	1749	2015
1905	13 025	9 285	4842	1065	1773	1291	1618	2140
1906	13 182	9 502	4884	1271	1753	1233	1594	2086
1907	13 176	9 545	4700	1502	1668	1253	1547	2084
1908	13 276	9 754	4629	1670	1619	1300	1506	2116
1909	13 413	9 918	4640	1914	1521	1349	1453	2042
1910	13 814	10 369	4744	2186	1448	1508	1403	2042
1911	14 021	10 641	4619	2463	1364	1676	1380	2000
1912	14 233	10 987	4462	2791	1339	1868	1386	1860
1913	14 575	11 365	4170	3204	1341	2115	1350	1860
1914	15 414	12 082	4248	3524	1377	2450	1511	1821
1915	10 536	7 988	2868	2201	1101	1485	775	1773
1916	6 787	4 676	1640	1240	937	619	554	1557
1917	7 183	5 025	1539	1569	1032	661	715	1443
1918	19 084	16 628	5324	5716	1851	3115	1292	1164

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek – a felső tanintézetek alapadatai: II. félévében beiratkozottak.

* Kolozsváron a mennyiség- és természettudományi karral együtt.

II. tábla. A bölcsészképzésben résztvevők száma, illetve aránya 1895–1918 között

	A II. félévre beiratkozott bölcsészhallgatók száma					A bölcsészek aránya	
	Budapest	Kolozsvár	Debrecen	Pozsony	Mind	az összes hallgató között	az egyetemi hallgatók között
1895	402	124			526	6,9%	10,0%
1896	481	171			652	8,0%	11,5%
1897	557	198			755	8,6%	12,2%
1898	629	243			872	9,3%	13,1%
1899	737	276			1013	10,2%	14,0%
1900	827	289			1116	10,6%	14,5%
1901	950	293			1243	11,4%	16,0%
1902	1112	328			1440	12,4%	17,2%
1903	1293	356			1649	13,6%	19,2%
1904	1436	378			1814	14,1%	20,0%
1905	1349	424			1773	13,6%	19,1%
1906	1349	404			1753	13,3%	18,5%
1907	1287	381			1668	12,7%	17,5%
1908	1226	393			1619	12,2%	16,6%
1909	1161	360			1521	11,3%	15,3%
1910	1144	304			1448	10,5%	14,0%
1911	1078	286			1364	9,7%	12,8%
1912	1073	266			1339	9,4%	12,2%
1913	1076	265			1341	9,2%	11,8%
1914	1115	262			1377	8,9%	11,4%
1915	870	202	29		1101	10,4%	13,8%
1916	762	145	30		937	13,8%	20,0%
1917	884	111	37		1032	14,4%	20,5%
1918	1551	195	81	24	1851	9,7%	11,1%

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek – a felső tanintézetek alapadatai: II. félévében beiratkozottak.

III. tábla. Felső tanintézeteti hallgatók (1920–1943)

	Mind	Egyetemek	Jogi karok	Orvosi karok	Bölcsész- karok*	Műszaki és gazd.tud.-i képzés**	Jogi akadémiák	Hittani intézetek	Gazdasági akadémiák	Egyéb főiskolák***
1920	10 005	9 050	1436	2787	1107	3442	592	363		
1921	14 258	12 902	1997	4503	1304	4724	794	562		
1922	17 306	15 701	2686	5132	1391	5977	963	647		
1923	20 815	16 696	3311	5039	1393	6356	1037	637	1506	944
1924	17 329	13 868	3158	4092	1156	4838	705	546	1326	884
1925	15 582	12 113	3395	3382	1198	3549	859	536	1189	885
1926	15 200	11 566	3407	2954	1398	3309	1000	594	1315	725
1927	15 020	11 372	3655	2582	1693	2887	1048	674	1104	822
1928	15 459	11 916	4120	2381	2031	2762	921	726	932	964
1929	15675	12 262	4254	2231	2444	2702	806	747	866	929
1930	15 497	12 091	3962	2155	2227	2671	832	853	816	896
1931	16 053	12 611	4487	2202	2457	2824	914	942	795	791
1932	16 002	12 408	4061	2170	2502	2588	904	1088	726	876
1933	15 766	12 111	4526	2191	2466	2261	953	1151	700	851
1934	15 864	11 975	4597	2128	2430	2148	950	1150	747	872
1935	15088	12 202	4484	1997	2175	2401	931	1160	376	916
1936	14 216	10 843	4228	1845	1977	2184	888	1109	403	973
1937	13 821	10 443	3534	1709	1813	2306	847	1107	405	1019
1938	13 228	9 746	3830	1451	1576	2328	841	1093	458	1090
1939	13 219	9 683	3577	1530	1571	2480	778	1220	422	1107
1940	13 815	10 162	3591	1498	1484	3130	767	1196	360	1330
1941	17 328	13 221	4420	1460	1777	4594	824	1393	385	1505
1942	19 900	15 581	4706	2198	2020	6024	895	1369	546	1509
1943	21 782	16 972	4638	2439	2135	7133	1120	1349	841	1450

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek – a felső tanintézetek alapadatai: II. félévében beiratkozottak.

* A szegedi egyetemen a mennyiségtani és természettudományi karral együtt.

** 1935-ig a közgazdaságtudományi kar és a műegyetem adatai összevontan szerepelnek; 1935-től a József nádor műszaki és gazdaságtudományi egyetem adataival; 1941–43 között a kolozsvári közgazdaságtudományi kar adataival kiegészítve.

*** Országos magyar királyi képzőművészet főiskolai (Budapest), Polgári iskolai tanár- és tanárnőképző-főiskola (Szeged), Állami tanárképző főiskola (Szeged), Római katolikus tanárképző (Budapest), Magyar királyi testnevelési főiskola (Budapest), Gyógypedagógiai tanárképző főiskola (Budapest)

IV. tábla. A bölcsészképzésben résztvevők száma, illetve aránya 1920–1942 között

	A II. félévre beiratkozott bölcsészhallgatók száma					Mind	A bölcsészek aránya	
	Buda- pest	Debre- cen	Pécs	Szeged	Kolozs- vár		az összes hallgató között	az egyete- mi hallgató között
1920	873	138	21*	75*	–	1107	11,1%	12,2%
1921	1072	103	17	112	–	1304	9,1%	10,1%
1922	1153	90	64	84	–	1391	8,0%	8,9%
1923	1151	86	67	89	–	1393	6,7%	8,3%
1924	947	73	41	95	–	1156	6,7%	8,3%
1925	940	87	50	121	–	1198	7,7%	9,9%
1926	1065	113	82	138	–	1398	9,2%	12,1%
1927	1253	152	111	177	–	1693	11,3%	14,9%
1928	1511	175	140	205	–	2031	13,1%	17,0%
1929	1751	221	156	316	–	2444	15,6%	19,9%
1930	1510	247	159	311	–	2227	14,4%	18,4%
1931	1604	308	176	369	–	2457	15,3%	19,5%
1932	1640	322	167	373	–	2502	15,6%	20,2%
1933	1637	320	174	335	–	2466	15,6%	20,4%
1934	1619	307	166	338	–	2430	15,3%	20,3%
1935	1435	284	143	313	–	2175	14,4%	17,8%
1936	1268	281	142	286	–	1977	13,9%	18,2%
1937	1173	271	120	249	–	1813	13,1%	17,4%
1938	1065	197	101	213	–	1576	11,9%	16,2%
1939	1031	220	89	231	–	1571	11,9%	16,2%
1940	957	207	87	233	–	1484	10,7%	14,6%
1941	1001	190	–	271	315	1777	10,3%	13,4%
1942	1166	221	–	284	349	2020	10,2%	13,0%

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek – a felső tanintézetek alapadatai: II. félévében beiratkozottak.

* 1920-ban még Budapesten működik a két egyetem.

V. tábla. Bölcsészoklevelek száma a pesti és kolozsvári egyetemen a bölcsészadatbázis és a statisztikai évkönyvek alapján (1895–1918)

	BUDAPEST						KOLOZSVÁR						
	Tanárok		Doktorok		Mind			Tanárok		Doktorok		Mind	
	Adatbázis	SÉ	Adatbázis*	SÉ	Adatbázis	SÉ		Adatbázis**	SÉ	Adatbázis	SÉ	Adatbázis	SÉ
1895	52	na	28	30	80	30	1895	20	na	3	4	23	4
1896	47	na	39	35	86	35	1896	31	na	10	8	41	8
1897	70	na	24	32	94	32	1897	32	na	6	7	38	7
1898	73	na	1	28	74	28	1898	35	41	11	9	46	50
1899	57	53	1	29	58	82	1899	39	31	7	10	46	41
1900	82	71	0	29	82	100	1900	40	24	8	5	48	29
1901	95	92	0	31	95	123	1901	41	31	9	9	50	40
1902	111	103	1	48	112	151	1902	51	44	11	18	62	62
1903	136	141	0	40	136	181	1903	51	40	20	18	71	58
1904	96	109	0	47	96	156	1904	59	62	15	16	74	78
1905	136	110	0	53	136	163	1905	53	64	16	11	69	75
1906	168	154	7	64	175	218	1906	67	60	20	27	87	87
1907	190	185	81	74	271	259	1907	46	83	22	18	68	101
1908	239	229	67	65	306	294	1908	60	65	26	28	86	93
1909	232	217	106	94	338	311	1909	52	55	23	22	75	77
1910	256	243	92	96	348	339	1910	44	96	19	24	63	120
1911	203	199	102	83	305	282	1911	47	52	17	16	64	68
1912	199	164	77	90	276	254	1912	47	75	30	26	77	101
1913	189	183	98	91	287	274	1913	34	50	19	23	53	73
1914	173	195	89	106	262	301	1914	51	45	22	20	73	65
1915	110	113	44	39	154	152	1915	35	24	13	11	48	35
1916	85	92	44	51	129	143	1916	32	35	10	12	42	47
1917	103	107	48	39	151	146	1917	13	25	9	10	22	35
1918	130	124	79	45	209	169	1918	18	na	9	12	27	12
Mind	3233	2884	1028	1339	4261	4223		999	1002	355	364	1354	1366

Általános megjegyzés: A bölcsészadatbázisból külön lekértük az összes doktori szigorlatozó és külön az összes tanári képesítő vizsgát tett adatait, így ebben a táblázatban a doktori és tanári oklevelet szerzett személyek kétszer szerepelnek – akárcsak a statisztikai évkönyvek bölcsészkar diplomákat bemutató tábláiban.

* A budapesti bölcsészkaron doktoráltokról az 1897 és 1907 közötti években hiányoznak a szigorlati jegyzőkönyvek, ezért ezeket az éveket minden esetben, amikor a dualizmus ezen időszakáról nem évekre bontott adatokkal számolunk, hanem összesített számokat közlünk, a hiányokat – az elemzés céljától függően – vagy az 1894–1897 és az 1907–1911 évek felsúlyozásával, vagy a statisztikai évkönyvek számaival pótoljuk.

** A kolozsvári bölcsészkaron csak beiratkozási anyakönyvek maradtak fenn, melyekben a doktori szigorlatok évét regisztrálták, de a tanári vizsgákra vonatkozóan bizonytalanok az adatok, ezért a tanári diplomások számát Kolozsváron csak megbecsülni tudjuk. Az itt alkalmazott szorzókhöz a statisztikai évkönyvek tanári diplomákra vonatkozó adatait, valamint a végzett bölcsésztanárok felekezeti összetételének arányszámait használtuk fel egy kombinált szorzó formájában. Tehát: ebben az oszlopban minden szám a beiratkozottak súlyozásával jött létre.

VI. tábla. Bölcsészoklevelek száma a pesti, debreceni, szegedi és pécsi egyetemen a bölcsészadatbázis és a statisztikai évkönyvek alapján (1920–1945)

	BUDAPEST				DEBRECEN				SZEGED				PÉCS				MIND	
	Tanárok		Doktorok		Tanárok		Doktorok		Tanárok		Doktorok		Tanárok		Doktorok		Tanárok	Doktorok
	Ab*	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ		
1920	192	230	42	48	9	10	2	1	1	4	0	7	0	na	1	0	247	300
1921	118	144	76	53	8	8	2	3	11	10	0	12	2	1	8	7	225	238
1922	135	125	86	81	18	13	3	2	21	14	3	23	4	na	8	6	278	264
1923	121	138	120	116	18	21	6	1	8	10	13	17	1	1	8	15	295	319
1924	116	124	87	91	10	13	12	10	13	15	8	14	7	4	2	1	255	272
1925	36	114	105	113	10	9	7	10	6	8	12	13	2	3	4	5	182	275
1926	135	145	95	86	15	8	14	17	9	8	16	21	3	2	5	8	292	295
1927	125	126	51	60	13	15	10	8	14	15	20	23	5	3	3	3	241	253
1928	96	133	70	65	12	18	5	6	9	9	19	20	11	9	6	5	228	265
1929	2	171	70	56	12	9	9	13	16	13	14	16	3	7	6	8	132	293
1930	182	178	83	74	45	36	12	10	17	16	12	19	13	11	11	9	375	353
1931	253	254	59	80	30	35	14	15	28	28	16	11	21	14	7	6	428	443
1932	279	255	92	78	29	30	13	15	54	43	10	22	23	22	6	11	506	476
1933	323	316	78	78	40	34	21	26	40	47	37	22	31	33	9	3	579	559
1934	293	300	96	80	67	67	25	21	47	41	25	32	33	37	23	27	609	605
1935	67	293	117	97	71	69	26	24	46	52	35	51	15	32	11	15	388	633
1936	275	304	100	92	68	71	20	23	59	51	25	30	11	35	22	21	580	627
1937	1	292	149	120	55	57	15	20	54	57	23	33	16	29	21	29	334	637
1938	1	239	132	143	65	60	20	15	47	51	29	34	19	23	19	12	332	577
1939	2	238	94	101	51	59	22	32	39	46	30	25	27	20	22	23	287	544

	BUDAPEST				DEBRECEN				SZEGED				PÉCS				MIND	
	Tanárok		Doktorok		Tanárok		Doktorok		Tanárok		Doktorok		Tanárok		Doktorok		Tanárok	Doktorok
	Ab*	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ	Ab	SÉ
1940	214	218	102	95	74	60	23	18	36	29	16	22	23	23	35	20	523	485
1941	205	218	84	82	71	85	23	32	31	34	19	14	19	na	23	52	475	517
1942	176	177	103	110	44	45	38	38	33	39	39	0	1	na	2	0	436	409
1943	162	na	103	na	31	na	26	na	41	na	19	na	1	na	0	na	383	na
1944	136	na	148	na	36	na	15	na	23	na	31	na	0	na	0	na	389	na
1945	43	na	29	na	10	na	18	na	2	na	19	na	0	na	0	na	121	na
Mind	3688	4732	2371	1999	912	832	401	360	705	640	490	481	291	309	262	286	9120	9639

* A budapesti tanári diplomakönyvek részleges vagy teljes elpusztulásából adódó hiányokat 1925, 1928 és 1935 esetében az adott ében feltett személyek adatainak felszólózásául, az 1929-es, 1937-es, 1938-as és 1939-as éveknél a környező évek felszólózásául pótoltuk. A szorzókat lásd az 1.3.1. fejezetben.

VII. tábla. Az 1920–1945 között végzett bölcsésztanárok preferált szakpárosításai a négy tudományegyetemen

	Budapest			Debrecen			Szeged			Pécs		
	N	%	Valid %	N	%	Valid %	N	%	Valid %	N	%	Valid %
Matematika–fizika	970	20,7	22,3	117	12,7	13,8	143	20,2	21,2	2	0,5	0,6
Történelem–földrajz	523	11,2	12,0	177	19,2	20,9	136	19,2	20,2	76	20,5	23,1
Magyar–német	523	11,2	12,0	107	11,6	12,6	82	11,6	12,2	54	14,6	16,4
Magyar–latin	409	8,7	9,4	89	9,6	10,5	37	5,2	5,5	26	7,0	7,9
Német–francia	332	7,1	7,6	56	6,1	6,6	62	8,8	9,2	81	21,9	24,6
Biológia–földrajz	278	5,9	6,4	62	6,7	7,3	68	9,6	10,1	2	0,5	0,6
Történelem–latin	220	4,7	5,1	24	2,6	2,8	18	2,5	2,7	15	4,1	4,6
Fizika–kémia	207	4,4	4,8	30	3,2	3,5	33	4,7	4,9	2	0,5	0,6
Magyar–francia	225	4,8	5,2	80	8,7	9,4	29	4,1	4,3	39	10,5	11,9
Biológia–kémia	146	3,1	3,4	16	1,7	1,9	18	2,5	2,7	1	0,3	0,3
Magyar–történelem	145	3,1	3,3	30	3,2	3,5	19	2,7	2,8	10	2,7	3,0
Latin–görög	116	2,5	2,7	16	1,7	1,9	8	1,1	1,2	5	1,4	1,5
Latin–német	110	2,3	2,5	22	2,4	2,6	8	1,1	1,2	9	2,4	2,7
Német–angol	91	1,9	2,1	5	0,5	0,6	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0
Latin–francia	60	1,3	1,4	16	1,7	1,9	13	1,8	1,9	7	1,9	2,1
Összesen	4355	93,0	100,0	847	91,7	100,0	674	95,2	100,0	329	88,9	100,0
Egyéb szakpárosítások összesen (Budapest: 33, Debrecen: 27, Szeged: 8, Pécs: 9)	247	5,3		63	6,8		20	2,8		30	8,1	
Csak egy szakját ismerjük	38	0,8		3	0,3		2	0,3		2	0,5	
Adathiany	42	0,9		11	1,2		12	1,7		9	2,4	
Mindösszesen	4682	100,0		924	100,0		708	100,0		370	100,0	

VIII. tábla. A fontosabb keresztény csoportok szakpárvoalasztásai (1920–1945)

	Magyar névjellegű				Német névjellegű				Szláv névjellegű				Mind*
	r. katolikus	református	evangélikus		r. katolikus	evangélikus			r. katolikus	evangélikus			
Matematika–fizika	445 13,9%	220 15,6%	52 13,8%	0,9	133 14,0%	30 15,1%	1,0	1,0	121 15,4%	28 18,4%	1,0	1,3	1142 14,7%
Történelem–földrajz	380 11,8%	192 13,6%	45 12,0%	0,9	91 9,6%	16 8,0%	0,8	0,7	105 13,4%	14 9,2%			919 11,8%
Magyar–német	281 8,7%	153 10,8%	30 8,0%	0,9	108 11,4%	29 14,6%			57 7,3%	17 11,2%			726 9,3%
Magyar–latin	272 8,5%	116 8,2%	21 5,6%	0,8	45 4,7%	9 4,5%	1,2	0,6	50 6,4%	13 8,6%			559 7,2%
Német–francia	167 5,2%	58 4,1%	20 5,3%	1,0	80 8,4%	16 8,0%	0,7	1,5	50 6,4%	3 2,0%			429 5,5%
Biológia–földrajz	185 5,8%	73 5,2%	30 8,0%	1,0	45 4,7%	6 3,0%			34 4,3%	14 9,2%			419 5,4%
Magyar–francia	183 5,7%	75 5,3%	19 5,1%	1,1	25 2,6%	4 2,0%			27 3,4%	6 3,9%			372 4,8%
Fizika–kémia	93 2,9%	44 3,1%	11 2,9%	1,0	35 3,7%	0 0,0%	0,5	0,4	18 2,3%	2 1,3%			227 2,9%
Történelem–latin	141 4,4%	43 3,0%	11 2,9%	1,0	25 2,6%	4 2,0%	1,3	0,6	20 2,6%	3 2,0%			269 3,5%
Magyar–történelem	78 2,4%	46 3,3%	10 2,7%	0,8	27 2,8%	4 2,0%			21 2,7%	0 0,0%			201 2,6%
Biológia–kémia	66 2,1%	27 1,9%	4 1,1%	1,0	27 2,8%	7 3,5%	1,1	0,8	25 3,2%	8 5,3%			189 2,4%

	Magyar névjellegű				Német névjellegű				Szlovén névjellegű				Mind*
	r. katolikus	református	evangélikus		r. katolikus	evangélikus			r. katolikus	evangélikus			
Latin–német	54 1,7%	10 0,7%	0,4 0,8%	3	44 4,6%	2,6 3,0%	1,7		15 1,9%	0 0,0%	0,0		140 1,8%
Latin–görög	65 2,0%	28 2,0%	7 1,9%	7	10 1,1%	4 2,0%			12 1,5%	1 0,7%	1		140 1,8%
Német–angol	28 0,9%	13 0,9%	13 3,5%	13	4 0,4%	9 4,5%			8 1,0%	0 0,0%	0		84 1,1%
Latin–francia	61 1,9%	6 0,4%	1 0,3%	1	5 0,5%	1 0,5%			6 0,8%	2 1,3%	2		92 1,2%
Egyéb szakcsoport vagy adathiány	713 22,2%	307 21,8%	99 26,3%	99	246 25,9%	54 27,1%			215 27,4%	41 27,0%	41		1864 24,0%
Mindösszesen	3212 100%	1411 100%	376 100%	376	950 100%	199 100%			784 100%	152 100%	152		7772 100%

* A „mind” magában foglalja az összes egyéb keresztény csoport adatait is (a zsidókat nem).

IX. tábla. Nemi megoszlás a német szakkal kapcsolatos legfontosabb szakcsoportokban a négy tudományegyetem végzősei között (1920–1945)

	Budapest			Debrecen			Szeged			Pécs		
	Férfi	Nő	Női arány	Férfi	Nő	Női arány	Férfi	Nő	Női arány	Férfi	Nő	Női arány
Német–magyar	289	251	46,5%	67	41	38,0%	32	51	61,4%	25	33	56,9%
Német–francia	79	268	77,2%	17	40	70,2%	12	52	81,3%	28	61	68,5%
Német–latin	78	37	32,2%	17	5	22,7%	4	4	50,0%	8	2	20,0%
Német–angol	30	65	68,4%	4	1	20,0%	0	0	0,0%	0	0	0,0%
Német szakon összesen	524	682	56,6%	109	91	45,5%	56	117	67,6%	75	99	56,9%
Bölcsész-képzésben összesen	3521	2618	42,6%	723	363	33,4%	593	421	41,5%	294	229	43,8%

X. tábla. A dualizmus idején végzett humánbölcsészek megoszlása az apák vélelmezett iskolai végzettsége szerint

	Német szakos	Összes humánbölcsész	Reprezentációs érték
Elemi iskola	14,0%	18,5%	0,8
Polgári iskola	29,4%	27,1%	1,1
Középiskola	29,4%	25,8%	1,1
Főiskola	16,9%	21,2%	0,8
Orvos/jogász	10,3%	7,4%	1,4
Mind	100%	100%	
N =	136	650	

Elemzésből kizárt: 88,9%. A budapesti bölcsészkar adatai hiányoznak + a kolozsváriaknál azok, akiknek nincs szakmegjelölésük.

XI. tábla. A dualizmus idején végzett humánbölcsészek megoszlása az apák foglalkoztatottsági státusza szerint

	Német szakos	Összes humánbölcsész	Reprezentációs érték
Önálló	37,5%	33,5%	1,1
Magánalkalmazott	20,6%	20,3%	1,0
Közalkalmazott	41,9%	46,2%	0,9
Mind	100%	100	
N =	136	650	

Elemzésből kizárt: 88,9%. A budapesti bölcsészkar adatai hiányoznak + a kolozsváriaknál azok, akiknek nincs szakmegjelölésük.

XII. tábla. A dualizmus idején végzett humánbölcsészek megoszlása az apák foglalkozási ágazata szerint

	Német szakos	Összes humánbölcsész	Reprezentációs érték
Mezőgazdaság	20,4%	24,4%	0,8
Ipar	11,0%	13,7%	0,8
Kereskedelem	11,0%	7,1%	1,6
Közlekedés	5,1%	4,5%	1,1
Hitel, bank	1,4%	1,6%	0,9
Oktatás	12,4%	14,4%	0,9
Kultúra	0%	0,6%	0
Egészségügy	2,9%	1,4%	2,1
Közigazgatás	14,6%	13,5%	1,1
Védelem	2,9%	1,8%	1,6
Egyház	8,8%	11,8%	0,7
Egyéb	5,8%	3,2%	1,8
Nem tudjuk	3,7%	2,0%	1,5
Mind	100%	100%	
N =	136	650	

Elemzésből kizárt: 88,9%. A budapesti bölcsészkar adatai hiányoznak + a kolozsváriaknál azok, akiknek nincs szakmegjelölésük.

XIII. tábla. A dualizmus idején végzett humánbölcsészek megoszlása a diplomások névjellege és vallása szerint

	Német szakos	Összes humánbölcsész	Reprezentációs érték
Magyar róm. kat.	13,0%	21,0%	0,6
Magyar gör. kat.	0,2%	0,6%	0,3
Magyar református	4,5%	9,7%	0,5
Magyar evangélikus	2,3%	2,3%	1,0
Magyar zsidó	6,7%	4,4%	1,5
Magyar unitárius	0,4%	0,8%	0,5
Német róm. kat.	12,7%	7,7%	1,7
Német gör. kat.	0,1%	0,05%	2,1
Német református	0,9%	0,5%	1,9
Német evangélikus	7,2%	3,5%	2,0
Német zsidó	4,6%	4,3%	1,1
Szláv róm. kat.	5,9%	6,3%	0,9
Szláv gör. kat.	0,4%	0,5%	0,8
Szláv református	0,4%	0,9%	0,5
Szláv evangélikus	1,7%	1,6%	1,0
Szláv zsidó	0,3%	0,4%	0,7
Román róm. kat.	0,2%	0,3%	0,6
Román gör. kat.	0,2%	0,6%	0,3
Román református	0,1%	0,07%	1,4
Román evangélikus	0,1%	0,09%	1,1
Román görögkeleti	0,1%	0,3%	0,3
Egyéb* róm. kat.	1,5%	1,3%	1,2
Egyéb evangélikus	0,6%	0,4%	1,4
Egyéb zsidó	0,4%	0,2%	2,1
Egyéb görögkeleti	0,2%	0,07%	2,8
Egyéb unitárius	0,1%	0,05%	2,1
Bármilyen egyéb**	35,3%	32,1%	0,8
Mind	100%	100%	
N =	1001	4256	

Az elemzésből kizárt 27,6% – akiknél a szakos megjelölés hiányzott.

* 'Egyéb névjelleg' alatt a nem magyar és nem valamely honos nemzetiségi nyelvohez tartozó vezetékneveket értjük, tehát külföldi (angol, francia, olasz stb.) nevekről van szó.

** A 'bármilyen egyéb' kategóriái: a) magyar, német, szláv, román, egyéb névjellegű felekezet nélkül; b) magyar görögkeleti, német és szláv névjellegű görögkeleti és unitárius, román névjellegű zsidó, egyéb névjellegű görög katolikus és református. Az előbbieket azért hagytuk ki, mert a többi, felekezetiileg meghatározott csoporttól nem eltérő a magatartásuk; az utóbbiakat pedig azért, mert nem volt közöttük német szakos, és a teljes népességben való részesedésük is igen alacsony.

XIV. tábla. A dualizmus idején végzett humánbölcsészek megoszlása a születési hely rangja szerint

	Német szakos	Összes humánbölcsész	Reprezentációs érték
Kisközség	25,9%	28,9%	0,9
Járasszékhely	2,3%	1,8%	1,3
Nagyközség	19,4%	21,6%	0,9
Kisváros*	23,9%	24,2%	1,0
Város**	5,2%	4,6%	1,1
Nagyváros***	8,2%	7,6%	1,1
Vidéki egyetemi város	1,3%	1,5%	0,9
Főváros	13,8%	9,8%	1,4
Mind	100%	100%	
N =	984	4213	

Missing: 28,3% – akiknél a szakos megjelölés hiányzott + adathiány a születési helynél.

* Város már 1900-ban is, de 30 ezer főnél kevesebb lakossal.

** 30-40 ezer fős város 1900-ban.

*** 40 ezer főnél nagyobb város 1900-ban vagy 50 ezer főnél nagyobb város 1930-ban.

XV. tábla. A dualizmus idején végzett humánbölcsészek megoszlása a születési régiók szerint

	Német szakos	Összes humánbölcsész	Reprezentációs érték
Duna bal partja	12,8%	12,6%	1,0
Duna jobb partja	16,8%	20,3%	0,8
Duna–Tisza köze	11,5%	15,1%	0,8
Tisza jobb partja	12,5%	10,7%	1,2
Tisza bal partja	6,0%	9,1%	0,6
Tisza–Maros köze	11,7%	6,2%	1,9
Királyhágón túl	12,4%	14,6%	0,8
Fiume	0,3%	0,2%	1,4
Horvát-Szlavónia	0,3%	0,3%	1,0
Budapest	13,8%	9,7%	1,4
Monarchia	1,2%	0,7%	1,7
Külföld	0,7%	0,5%	1,4
Mind	100%	100%	
N =	989	4227	

Missing: 28,1% – akiknél a szakos megjelölés hiányzott + adathiány a születési helynél.

XVI. tábla. A dualizmus idején végzett humánbölcsészek születési helyének* nemzetiségi és felekezeti jellemzői az 1881-es népszámlálás alapján (a megadott csoportok lakossági arányának középértékei)

		Magyar anyanyel- vűek	Német anyanyel- vűek	Ró- mai kat.	Ref.	Ev.	Zsi- dó	Kül- földi
Német szakos	Mean	39,74	28,63	55,12	10,28	12,59	7,62	0,72
	N	935	935	935	935	935	935	935
	Std. Dev.	32,70	23,41	26,24	16,72	16,18	7,11	0,92
Humánböl- csészek	Mean	54,69	16,86	54,14	14,85	9,32	7,54	0,56
	N	4009	4009	4009	4009	4009	4009	4009
	Std. Dev.	34,16	20,47	28,34	20,02	14,36	7,14	0,81

Missing: 31,8% – akiknél a szakos megjelölés hiányzott + adathiány a születési helynél.

* Kisebb településeknél a járási adatokat, rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú városoknál a település adatait használtuk fel. Ahol nem volt település megnevezve, de megye ismert volt, a járási adatokat a megyei adatokkal helyettesítettük.

XVII. tábla. A Horthy-korszakban végzett bölcsészek megoszlása az apák vélelmezett iskolai végzettsége szerint

	Német szakos	Összes bölcsész	Humán bölcsész	Repr. érték _{összes}	Repr. érték _{humánbölcsész}
Elemi iskola	6,7%	8,6%	9,4%	0,8	0,7
Polgári iskola	19,8%	21,9%	22,3%	0,9	0,9
Középiskola	27,8%	28,8%	27,5%	1,0	1,0
Főiskola	33,2%	30,0%	30,0%	1,1	1,1
Orvos/jogász	12,5%	10,6%	10,8%	1,2	1,1
Mind	100%	100%	100%		
N =	1300	5585	3941		

Missing: 36,1% – akiknél a szakmegjelölés hiányzott + adathiány az apa foglalkozásánál.

XVIII. tábla. A Horthy-korszakban végzett bölcsészek megoszlása az apák foglalkoztatottsági státusza szerint

	Német szakos	Összes bölcsész	Humán bölcsész	Repr. érték _{összes}	Repr. érték _{humánbölcsész}
Önálló	21,1%	22,3%	22,3%	0,9	0,9
Magánalkalmazott	17,7%	17,4%	17,3%	1,0	1,0
Közalkalmazott	61,2%	60,3%	60,4%	1,0	1,0
Mind	100%	100%	100%		
N =	1306	5610	3957		

Missing: 36% – akiknél a szakmegjelölés hiányzott + adathiány az apafoglalkozásánál.

XIX. tábla. A Horthy-korszakban végzett bölcsészek megoszlása az apák foglalkozási ágazata szerint

	Német szakos	Összes bölcsész	Humán bölcsész	Repr. érték _{összes}	Repr. érték _{humánbölcsész}
Mezőgazdaság	9,1%	9,9%	10,8%	0,9	0,8
Ipar	10,4%	12,6%	11,7%	0,8	0,9
Kereskedelem	7,1%	5,7%	6,0%	1,2	1,2
Közlekedés	7,7%	9,0%	9,1%	0,9	0,8
Hitel, bank	3,3%	2,6%	2,8%	1,3	1,2
Oktatás	21,5%	20,0%	19,7%	1,1	1,1
Kultúra	1,5%	2,1%	2,3%	0,7	0,6
Egészségügy	1,6%	1,4%	1,3%	1,1	1,2
Közigazgatás	24,2%	23,6%	22,4%	1,0	1,1
Védelem	7,2%	5,5%	6,2%	1,3	1,2
Egyház	3,0%	3,3%	3,8%	0,9	0,8
Egyéb	0,9%	1,4%	1,3%	0,6	0,7
Nem tudjuk	2,7%	2,9%	2,7%	0,9	1,0
Mind	100%	100%	100%		
N =	1282	5425	3819		

Missing: 38,1% – akiknél a szakmegjelölés hiányzott + adathiány az apa foglalkozásánál.

XX. tábla. A Horthy-korszakban végzett bölcsészek megoszlása a diplomások névjellege és vallása szerint

	Német szakos	Összes bölcsész	Humán bölcsész	Repr. érték ^{összes}	Repr. érték ^{humánbölcsész}
Magyar róm. kat.	33,2%	36,6%	37,5%	0,9	0,9
Magyar gör. kat.	0,7%	0,9%	1,0%	0,8	0,7
Magyar református	13,6%	16,1%	16,1%	0,8	0,8
Magyar evangélikus	4,0%	4,3%	4,3%	0,9	0,9
Magyar zsidó	5,9%	3,9%	3,6%	1,5	1,6
Magyar unitárius	0,2%	0,3%	0,05%	0,8	2,3
Német róm. kat.	15,5%	10,8%	10,7%	1,4	1,4
Német református	1,0%	1,0%	0,9%	1,0	1,1
Német evangélikus	3,6%	2,2%	2,3%	1,6	1,6
Német zsidó	5,1%	4,6%	4,6%	1,1	1,1
Német görögkeleti	0,05%	0,03%	0,03%	1,6	1,6
Szláv róm. kat.	8,2%	8,9%	8,7%	0,9	0,9
Szláv gör. kat.	0,4%	0,6%	0,6%	0,6	0,6
Szláv református	1,3%	1,5%	1,3%	0,9	1,0
Szláv evangélikus	1,2%	1,7%	1,5%	0,7	0,8
Szláv zsidó	0,5%	0,5%	0,4%	1,0	1,0
Szláv görögkeleti	0,1%	0,1%	0,2%	0,8	0,6
Szláv unitárius	0,1%	0,03%	0,05%	3,3	2,3
Román róm. kat.	0,4%	0,3%	0,3%	1,2	1,2
Román református	0,06%	0,1%	0,1%	0,4	0,6
Egyéb* róm. kat.	1,9%	2,1%	2,0%	0,9	0,9
Egyéb gör. kat.	0,1%	0,1%	0,1%	1,0	1,0
Egyéb református	0,2%	0,4%	0,4%	0,5	0,5
Egyéb evangélikus	0,7%	0,5%	0,6%	1,4	1,3
Egyéb zsidó	0,2%	0,1%	0,2%	1,5	1,4
Egyéb unitárius	0,06%	0,01%	0,02%	4,9	3,4
Bármilyen egyéb**	1,6%	2,1%	2,6%	0,7	0,6
Mind	100%	100%	100%		
	1753	8693	5953		

Missing: 0,8% – akiktől a szakos megjelölés hiányzott.

* 'Egyéb névjelleg' alatt a nem magyar és nem valamely honos nemzetiségi nyelvhez tartozó vezetéknevet értjük, tehát külföldi (angol, francia, olasz, stb.) nevekről van szó.

** A 'bármilyen egyéb' kategóriái: a) magyar, német, szláv, román, egyéb névjellegű felekezet nélküli; b) román névjellegű görög katolikus és evangélikus, valamint egyéb névjellegű görögkeleti. Az előbbieket azért hagytuk ki, mert a többi, felekezetiileg meghatározott csoporttól nem tért el a magatartásuk; az utóbbiakat pedig azért, mert nem volt közöttük német szakos.

XXI. tábla. A Horthy-korszakban végzett bölcsészek megoszlása a születési hely rangja szerint

	Német szakos	Összes bölcsész	Humán bölcsész	Repr. érték _{összes}	Repr. érték _{humánbölcsész}
Kisközség	17,7%	18,9%	20,2%	0,9	0,9
Járasszékhely	1,3%	1,4%	1,4%	0,9	0,9
Nagyközség	18,9%	20,4%	20,6%	0,9	0,9
Kisváros*	19,7%	19,3%	19,8%	1,0	1,0
Város**	4,6%	3,9%	4,1%	1,2	1,1
Nagyváros***	7,0%	6,9%	6,6%	1,0	1,0
Vidéki egyetemi város	6,5%	5,6%	5,3%	1,1	1,2
Főváros	24,3%	23,6%	22,0%	1,0	1,1
Mind	100%	100%	100%		
N =	1742	8627	5896		

Missing: 1,6% – akiknél a szakos megjelölés hiányzott + adathiány a születési helynél.

* Város már 1900-ban is, de 30 ezer főnél kevesebb lakossal.

** 30-40 ezer fős város 1900-ban.

*** 40 ezer főnél nagyobb város 1900-ban vagy 50 ezer főnél nagyobb város 1930-ban.

XXII. tábla. A Horthy-korszakban végzett bölcsészek megoszlása a születési régiók szerint

	Német szakos	Összes bölcsész	Humán bölcsész	Repr. érték _{összes}	Repr. érték _{humánbölcsész}
Duna bal partja	5,6%	6,7%	6,5%	0,8	0,9
Duna jobb partja	22,9%	19,4%	21,2%	1,2	1,1
Duna–Tisza köze	14,7%	16,6%	16,1%	0,9	0,9
Tisza jobb partja	7,3%	8,8%	9,0%	0,8	0,8
Tisza bal partja	9,6%	11,9%	12,2%	0,8	0,8
Tisza–Maros köze	7,4%	4,8%	4,8%	1,5	1,5
Királyhágón túl	5,2%	6,2%	5,9%	0,8	0,9
Fiume	0,5%	0,4%	0,4%	1,2	1,4
Horvát-Szlavónia	0,5%	0,3%	0,3%	1,5	1,4
Budapest	24,3%	23,6%	22,0%	1,0	1,1
Monarchia	1,2%	0,6%	0,7%	1,9	1,8
Külföld	0,8%	0,6%	0,7%	1,3	1,1
Mind	100%	100%	100%		
N =	1747	8647	5910		

Missing: 1,3% – akiknél a szakos megjelölés hiányzott + adathiány a születési helynél.

XXIII. tábla. A Horthy-korszakban végzett bölcsészek születési helyének* vallási és nemzetiségi jellemzői az 1910-es népszámlálás alapján

		Magyar anyanyelvű	Német anyanyelvű	Róm. kat.	Ref.	Ev.	Zsidó	Kül- földi
Német szakosok	Mean	73,6	12,0	58,4	15,4	6,7	10,3	1,0
	N	1702	1702	1702	1702	1702	1702	871
	Std. Dev.	28,2	15,3	23,9	19,0	9,9	9,1	1,6
Bölcsészek	Mean	76,6	8,9	56,5	17,2	6,8	10,3	0,8
	N	8505	8505	8505	8505	8505	8505	4568
	Std. Dev.	27,0	12,8	24,8	19,7	10,3	9,0	1,4
Humán- bölcsészek	Mean	76,4	9,1	56,5	17,4	6,8	10,0	0,8
	N	5804	5804	5804	5804	5804	5804	3232
	Std. Dev.	27,2	13,1	25,05	20,1	10,8	8,9	1,4

Missing: 0,8% – 47,9% – akiknél a szakos megjelölés hiányzott + adathiány a születési helynél.

* Kisebb településeknél a járási adatokat, rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú városoknál a település adatait használtuk fel. Ahol gondot okozott a városnál kisebb település járások szerinti besorolása, a megyei adatokkal helyettesítettük a járás adatait.

XXIV. tábla. A Horthy-korszakban végzett humánbölcsészek megoszlása az apák foglalkozási ágazatai szerint a három vidéki egyetemen

	Debrecen			Szeged			Pécs		
	Német szakos	Humán bölcsész	Rep. érték	Német Szakos	Humán bölcsész	Rep. érték	Német szakos	Humán bölcsész	Rep. Érték
Mezőgazdaság	16,8%	19,3%	0,9	6,0%	8,8%	0,7	5,2%	10,2%	0,5
Ipar	7,1%	10,0%	0,7	8,6%	9,5%	0,9	11,0%	11,5%	1,0
Kereskedelem	5,8%	3,8%	1,5	9,9%	7,6%	1,3	13,0%	7,7%	1,7
Közlekedés	9,0%	7,7%	1,2	7,9%	13,0%	0,6	9,7%	12,6%	0,8
Hitel, bank	1,3%	1,5%	0,9	3,3%	2,1%	1,6	3,9%	3,6%	1,1
Oktatás	27,7%	23,9%	1,2	24,5%	20,6%	1,2	11,7%	15,4%	0,8
Kultúra	2,6%	1,1%	2,4	1,3%	1,9%	0,7	2,6%	1,9%	1,3
Egészségügy	2,6%	1,1%	2,4	0,7%	0,7%	0,9	1,9%	1,4%	1,4
Közigazgatás	16,1%	16,8%	1,0	21,2%	21,6%	1,0	28,6%	23,6%	1,2
Védelem	1,3%	3,8%	0,3	11,3%	8,1%	1,4	5,8%	6,3%	0,9
Egyház	6,5%	7,8%	0,8	2,6%	3,3%	0,8	3,9%	3,0%	1,3
Egyéb	1,3%	0,7%	1,8	0,7%	0,9%	0,7	1,9%	1,6%	1,2
Nem tudjuk	1,9%	2,6%	0,8	2,0%	1,9%	1,0	0,6%	1,1%	0,6
Mind	100%	100%		100%	100%		100%	100%	
N =	155	549		151	422		154	364	

Missing: 36,6% – akiknél hiányzott a szakmegjelölés + adathiány az apa foglalkozásánál.

XXV. tábla. A Horthy-korszakban végzett humánbölcsészek megoszlása a diplomások névjellege és vallása szerint a három vidéki egyetemen

	Debrecen			Szeged			Pécs		
	Német szakos	Humán bölcsész	Repr. érték	Német Szakos	Humán bölcsész	Repr. Érték	Német szakos	Humán Bölcsész	Repr. Érték
Magyar nincs fel.	0%	0,1%	0	0,6%	2,1%	0,3	0,6%	1,7%	0,3
Magyar róm. kat.	14%	14,9%	0,9	33,5%	42%	0,8	33,9%	43,6%	0,8
Magyar gör. kat.	2,5%	2,5%	1,0	0%	1%	0	0%	0,4%	0
Magyar ref.	50,5%	55,1%	0,9	11%	13,8%	0,8	6,9%	7,7%	0,9
Magyar evang.	1,5%	3,0%	0,5	5,2%	4,5%	1,1	3,4%	4,7%	0,7
Magyar zsidó	5%	2,2%	2,2	9,8%	4,5%	2,2	8,6%	5,1%	1,7
Magyar unitárius	0%	0%	n.é.	0,6%	0,5%	1,2	0%	0%	n.é.
Magyar egyéb	0%	0%	n.é.	0%	0%	n.é.	0,6%	0,2%	2,7
Német nincs fel.	1%	0,3%	3,8	0%	0,3%	0	0,6%	0,2%	2,7
Német róm. kat.	3%	2,7%	1,1	16,8%	10,5%	1,6	19,5%	15%	1,3
Német ref.	2%	1,8%	1,1	0,6%	0,6%	1,0	0,6%	0,6%	0,9
Német evang.	0,5%	0,5%	1,0	2,3%	2,3%	1,0	4,6%	3%	1,5
Német zsidó	4,5%	2,2%	2,0	6,4%	3,4%	1,9	12,1%	5,3%	2,3
Szláv nincs fel.	0,5%	0,3%	1,9	0%	0,3%	0	0%	0,2%	0
Szláv róm. kat.	5%	3,3%	1,5	5,8%	7,1%	0,8	6,9%	7,9%	0,9
Szláv gör. kat.	1,0%	2,0%	0,5	0,6%	0,2%	3,0	0%	0,4%	0
Szláv ref.	4,0%	3,8%	1,0	2,3%	1,5%	1,6	0%	0,2%	0
Szláv evang.	2,0%	1,4%	1,4	1,2%	2,1%	0,5	0%	0,6%	0
Szláv zsidó	0,5%	0,1%	3,8	0%	0,3%	0	1,7%	0,6%	2,7
Szláv görögkeleti	0,5%	0,3%	1,9	0%	0%	n.é.	0%	0%	n.é.
Egyéb* róm. kat.	0,5%	0,4%	1,3	1,7%	1,7%	1,0	0%	1,3%	0
Egyéb ref.	0,5%	0,8%	0,7	0,6%	0,2%	3,0	0%	0,2%	0
Egyéb evang.	0,5%	0,4%	1,3	1,2%	0,5%	2,4	0%	0,4%	0
Egyéb zsidó	0,5%	0,1%	3,8	0%	0,2%	0	0%	0%	n.é.
Bármilyen egyéb**	0%	1,7%	0	0%	0,3%	0	0,6%	0,6%	0,9
Mind	100%	100%		100%	100%		100%	100%	
N =	200	764		173	617		174	468	

Missing: 1,1% – akiknél a szakos megjelölés hiányzott.

* 'Egyéb névjelleg' alatt a nem magyar és nem valamely honos nemzetiségi nyelvhez tartozó vezetékneveket értjük, tehát külföldi (angol, francia, olasz, stb.) nevekről van szó.

** A 'bármilyen egyéb' kategóriába sorolt személyek adatai: Szegeden egy román nevű evangélikus és egy román nevű felekezeti nélküli – őket azért hagytuk ki, mert egyik vidéki egyetemen sem volt ezekben a kategóriákban német szakos. Pécsen: egy német szakos magyar névjellegű baptistát találtunk; a másik két személy, akik nem voltak német szakosok, román névjellegű római katolikus, illetve görög katolikus vallásúak.

XXVI. tábla. A Horthy-korszakban végzett humánbölcsészek megoszlása a születési hely rangja szerint a három vidéki egyetemen

	Debrecen			Szeged			Pécs		
	Német szakos	Humán bölcsész	Repr. érték	Német szakos	Humán bölcsész	Repr. érték	Német szakos	Humán bölcsész	Repr. érték
Kisközség	20,3%	24,7%	0,8	16,3%	19,7%	0,8	26,2%	28,1%	0,9
Járasszékhely	0,5%	1,2%	0,4	0,6%	1,0%	0,6	3,5%	2,8%	1,3
Nagyközség	30,5%	25,1%	1,2	16,3%	20,2%	0,8	17,4%	18,3%	0,9
Kisváros*	23,4%	25,2%	0,9	23,8%	19,6%	1,2	17,4%	17,5%	1,0
Város**	3,0%	3,3%	0,9	5,8%	4,5%	1,3	4,7%	4,8%	1,0
Nagyváros***	4,1%	4,2%	1,0	13,9%	14,4%	1,0	4,7%	5,0%	0,9
Egyetemi város	16,2%	13,3%	1,2	18,7%	13,6%	1,4	14,5%	13,5%	1,1
Főváros	2,0%	2,9%	0,7	4,6%	7,0%	0,7	11,6%	9,8%	1,2
Mind	100%	100%		100%	100%		100%	100%	
N =	197	757		172	603		172	458	

Missing: 2,1% – akiknél a szakos megjelölés hiányzott + adathiány a születési helynél (település).

* Város már 1900-ban is, de 30 ezer főnél kevesebb lakossal.

** 30-40 ezer fős város 1900-ban.

XXVII. tábla. A Horthy-korszakban végzett humánbölcsészek megoszlása a születés régiója szerint a három vidéki egyetemen

	Debrecen			Szeged			Pécs		
	Német szakos	Humán bölcsész	Repr. érték	Német szakos	Humán bölcsész	Repr. érték	Német szakos	Humán bölcsész	Repr. érték
Duna bal partja	1,5%	2,1%	0,7	2,3%	4,5%	0,5	3,5%	4,8%	0,7
Duna jobb partja	8,1%	7,9%	1,0	16,9%	14,2%	1,2	57,2%	55,8%	1,0
Duna–Tisza köze	13,1%	14,7%	0,9	39,5%	33,4%	1,2	8,7%	8,1%	1,1
Tisza jobb partja	16,7%	16,4%	1,0	3,5%	6,6%	0,5	3,5%	5,0%	0,7
Tisza bal partja	48,0%	46,6%	1,0	5,2%	9,4%	0,5	1,7%	4,4%	0,4
Tisza–Maros köze	3,0%	2,4%	1,3	16,9%	10,4%	1,6	5,2%	3,3%	1,6
Királyhágón túl	6,6%	6,0%	1,1	8,1%	12,7%	0,6	3,5%	5,0%	0,7
Fiume	0%	0,1%	0	0,6%	0,2%	3,5	1,7%	1,1%	1,6
Horvát-Szlavónia	0%	0%	n.é.	0%	0%	n.é.	1,2%	1,1%	1,1
Budapest	2,0%	2,9%	0,7	4,6%	6,9%	0,7	11,6%	9,8%	1,2
Monarchia	0,5%	0,1%	3,8	1,7%	0,7%	2,6	0,6%	0,9%	0,7
Külföld	0,5%	0,7%	0,8	0,6%	0,8%	0,7	1,7%	0,9%	2,0
Mind	100%	100%		100%	100%		100%	100%	
N =	198	760		172	604		173	459	

Missing: 1,8% – akiknél a szakos megjelölés hiányzott + adathiány a születési helynél (megye és/vagy település).

XXVIII. tábla. A dualizmus idején végzett humánbölcsészek születési helyének* egyes jellemzői az 1910-es népszámlálás alapján a három vidéki egyetemen

		Magyar anya- nyelvű	Német anya- nyelvű	Római katoli- kus	Refor- mátus	Evan- gélikus	Zsi- dó	Kül- földi
Debrecen								
Német szakos	Mean	82,0	5,1	33,6	39,7	5,7	7,5	0,6
	N	196	196	196	196	196	196	130
	Std. Dev.	27,5	10,8	24,9	28,3	12,0	7,0	1,3
Humán bölcsész	Mean	83,5	4,3	33,3	40,5	5,2	7,5	0,5
	N	753	753	753	753	753	753	513
	Std. Dev.	25,8	9,6	25,0	28,3	11,3	6,9	1,2
Repr. érték		1,0	1,2	1,0	1,0	1,1	1,0	1,2
Szeged								
Német szakos	Mean	72,9	11,5	61,0	15,1	6,4	5,8	0,7
	N	167	167	167	167	167	167	92
	Std. Dev.	30,9	17,5	27,6	21,2	11,3	5,8	1,6
Humán bölcsész	Mean	74,1	8,4	57,3	16,4	7,5	6,5	0,6
	N	594	594	594	594	594	594	325
	Std. Dev.	29,7	14,1	27,8	19,5	13,4	6,4	1,3
Repr. érték		1,0	1,4	1,1	0,9	0,9	0,9	1,1
Pécs								
Német szakos	Mean	70,2	15,9	68,2	9,5	6,4	7,8	0,8
	N	166	166	166	166	166	166	92
	Std. Dev.	27,4	16,5	22,3	12,8	9,2	8,2	1,2
Humán bölcsész	Mean	72,3	12,8	65,6	11,5	6,6	7,9	0,8
	N	446	446	446	446	446	446	258
	Std. Dev.	28,4	15,8	24,4	14,8	9,5	7,7	1,2
Repr. érték		1,0	1,2	1,0	0,8	1,0	1,0	1,0

Missing: 1,1% – 46,3% – akiknél a szakos megjelölés hiányzott + adathiány a születési helynél (megye és/vagy település).

XXIX. tábla. A németszak-választás magyarázó modellje a többváltozós regresszióelemzés alapján (1873–1919, humánbölcsészetre leszűkített elemzés)

Model Summary				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,348	0,121	0,121	0,391
2	,373	0,139	0,139	0,387
3	,383	0,147	0,146	0,385
4	,393	0,155	0,153	0,383
5	,403	0,162	0,161	0,382
6	,406	0,165	0,163	0,381
7	,409	0,167	0,165	0,381
8	,411	0,169	0,166	0,381
9	,413	0,171	0,168	0,380
10	,416	0,173	0,170	0,380
11	,417	0,174	0,171	0,379
12	,419	0,176	0,172	0,379
13	,421	0,177	0,173	0,379
14	,422	0,178	0,174	0,379
15	,424	0,180	0,176	0,378
16	,424	0,180	0,176	0,378
17	,425	0,181	0,177	0,378
18	,427	0,182	0,177	0,378

ANOVA(s)						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	58,762	1	58,762	384,866	,000(a)
	Residual	425,677	2788	0,153		
	Total	484,439	2789			
2	Regression	67,507	2	33,753	225,626	,000(b)
	Residual	416,932	2787	0,15		
	Total	484,439	2789			
3	Regression	71,235	3	23,745	160,099	,000(c)
	Residual	413,204	2786	0,148		
	Total	484,439	2789			
4	Regression	74,908	4	18,727	127,352	,000(d)
	Residual	409,531	2785	0,147		
	Total	484,439	2789			
5	Regression	78,559	5	15,712	107,77	,000(e)
	Residual	405,88	2784	0,146		
	Total	484,439	2789			

^a Predictors: (Constant), NEMETS

^b Predictors: (Constant), NEMETS, Dummynemetnevjellegu

^c Predictors: (Constant), NEMETS, Dummynemetnevjellegu, DummyTiszaMarosregiobanszule-tett

^d Predictors: (Constant), NEMETS, Dummynemetnevjellegu, DummyTiszaMarosregiobanszule-tett, DummySzepesmegyebanszule-tett

^e Predictors: (Constant), NEMETS, Dummynemetnevjellegu, DummyTiszaMarosregiobanszule-tett, DummySzepesmegyebanszule-tett, Dummyizraelita

Coefficients(a)						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta	B	Std. Error
1	(Constant)	0,109	0,009		11,543	0
	NEMETS	0,007	0	0,348	19,618	0
2	(Constant)	0,093	0,01		9,779	0
	NEMETS	0,006	0	0,302	16,206	0
	Dummysnemetnevjellegu	0,145	0,019	0,142	7,646	0
3	(Constant)	0,09	0,01		9,422	0
	NEMETS	0,006	0	0,287	15,269	0
	Dummysnemetnevjellegu	0,141	0,019	0,139	7,472	0
	DummyTiszaMaroskozen-szuletett	0,158	0,032	0,089	5,014	0
4	(Constant)	0,091	0,009		9,545	0
	NEMETS	0,005	0	0,266	13,932	0
	Dummysnemetnevjellegu	0,141	0,019	0,138	7,496	0
	DummyTiszaMaroskozen-szuletett	0,17	0,032	0,096	5,402	0
	DummySzepesmegyeben-szuletett	0,273	0,055	0,089	4,998	0
5	(Constant)	0,081	0,01		8,394	0
	NEMETS	0,005	0	0,266	13,953	0
	Dummysnemetnevjellegu	0,127	0,019	0,125	6,714	0
	DummyTiszaMaroskozen-szuletett	0,176	0,031	0,099	5,602	0
	DummySzepesmegyeben-szuletett	0,282	0,054	0,092	5,187	0
	Dummyizraelita	0,121	0,024	0,088	5,004	0
	...					
18	(Constant)	0,066	0,01		6,617	0
	NEMETS	0,006	0	0,281	13,985	0
	Dummysnemetnevjellegu	0,118	0,019	0,116	6,278	0
	DummyTiszaMaroskozen-szuletett	0,286	0,04	0,161	7,173	0
	DummySzepesmegyeben-szuletett	0,285	0,054	0,093	5,262	0
	Dummyizraelita	0,116	0,024	0,084	4,806	0
	DummyCsanadmegyeben-szuletett	-0,367	0,116	-0,058	-3,148	0,002
	DummyBacsBodrogmegye-benzuletett	0,094	0,041	0,04	2,281	0,023

Coefficients(a)						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta	B	Std. Error
	DummyAradmegyebenszuletett	-0,255	0,08	-0,065	-3,209	0,001
	DummyTemesvaronszuletett	-0,323	0,097	-0,067	-3,337	0,001
	DummyMosonmegyebenszuletett	-0,279	0,121	-0,04	-2,295	0,022
	DummySzebenmegyebenszuletett	-0,138	0,064	-0,039	-2,177	0,03
	DummyBarsmegyebenszuletett	0,204	0,072	0,049	2,841	0,005
	DummyTrencsenmegyebenszuletett	0,297	0,101	0,05	2,923	0,003
	DummyNyitramegyeberszuletett	0,18	0,06	0,052	3,005	0,003
	Dummynagyvarosbanszuletett	0,068	0,032	0,04	2,116	0,034
	DummyBiharmegyeberszuletett	0,118	0,059	0,034	1,994	0,046
a	Dependent Variable: nemetszakos					

XXX. tábla. A németszak-választás magyarázó modellje a többváltozós regresszioelemzés alapján (1920–1945, humánbölcsészetre leszükitett elemzés)

Model Summary				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,128	0,016	0,016	0,465
2	,165	0,027	0,027	0,462
3	,176	0,031	0,030	0,462
4	,186	0,035	0,034	0,461
5	,195	0,038	0,037	0,460
6	,202	0,041	0,039	0,459
7	,208	0,043	0,041	0,459
8	,214	0,046	0,044	0,458
9	,219	0,048	0,046	0,458
10	,225	0,050	0,048	0,457
11	,227	0,052	0,049	0,457
12	,230	0,053	0,050	0,457
13	,233	0,054	0,051	0,457
14	,236	0,056	0,052	0,456

ANOVA(o)						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	13,297	1	13,297	61,505	,000(a)
	Residual	800,778	3704	0,216		
	Total	814,076	3705			
2	Regression	22,05	2	11,025	51,544	,000(b)
	Residual	792,026	3703	0,214		
	Total	814,076	3705			
3	Regression	25,159	3	8,386	39,351	,000(c)
	Residual	788,917	3702	0,213		
	Total	814,076	3705			
4	Regression	28,31	4	7,077	33,334	,000(d)
	Residual	785,766	3701	0,212		
	Total	814,076	3705			

^a Predictors: (Constant), NEMETS

^b Predictors: (Constant), NEMETS, Dummynemetnevjellegu

^c Predictors: (Constant), NEMETS, Dummynemetnevjellegu, DummyTiszaMarosregiobanszulelett

^d Predictors: (Constant), NEMETS, Dummynemetnevjellegu, DummyTiszaMarosregiobanszulelett, Dummyizraelita

Coefficients(a)						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta	B	Std. Error
1	(Constant)	0,271	0,01		26,075	0
	NEMETS	0,003	0	0,128	7,842	0
2	(Constant)	0,252	0,011		23,523	0
	NEMETS	0,003	0	0,115	7,013	0
	Dummysnemetnevjellegu	0,123	0,019	0,105	6,397	0
3	(Constant)	0,248	0,011		23,07	0
	NEMETS	0,003	0	0,109	6,634	0
	Dummysnemetnevjellegu	0,123	0,019	0,104	6,361	0
	DummyTiszaMaroskozonszuletett	0,131	0,034	0,062	3,819	0
4	(Constant)	0,241	0,011		22,167	0
	NEMETS	0,003	0	0,109	6,68	0
	Dummysnemetnevjellegu	0,102	0,02	0,086	5,1	0
	DummyTiszaMaroskozonszuletett	0,139	0,034	0,066	4,042	0
	Dummyizraelita	0,1	0,026	0,065	3,852	0
...						
14	(Constant)	0,268	0,015		17,392	0
	NEMETS	0,002	0	0,093	5,421	0
	Dummysnemetnevjellegu	0,098	0,02	0,083	4,94	0
	DummyTiszaMaroskozonszuletett	0,148	0,035	0,07	4,284	0
	Dummyizraelita	0,107	0,026	0,069	4,133	0
	Dummyegyetemivarosbanszuletett	0,082	0,031	0,045	2,688	0,007
	Dummysnagyvarosbanszuletett	0,114	0,04	0,046	2,861	0,004
	Dummysapaiskolapolgari	-0,072	0,019	-0,064	-3,878	0
	Dummysapaiskolaelemi	-0,097	0,027	-0,06	-3,604	0
	DummyDunajobbpartjanszuletett	0,052	0,02	0,044	2,543	0,011
	DummyTrencsenmegyebenszuletett	0,544	0,155	0,058	3,502	0
	DummyBarsmegyebenszuletett	0,288	0,114	0,041	2,527	0,012
	TOTS	-0,001	0	-0,043	-2,487	0,013
	GORKATS	-0,002	0,001	-0,04	-2,382	0,017
	DummyGyormegyebenszuletett	-0,158	0,078	-0,033	-2,029	0,042
a	Dependent Variable: nemetszakos					

XXXII. tábla. A németszak-választás magyarázó modellje a többváltozós regresszióelemzés alapján (Pécs, 1920–1945, humánbölcsészekre leszűkített elemzés)

Model Summary				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,346	0,120	0,117	0,464
2	,383	0,147	0,141	0,458
3	,403	0,162	0,154	0,455
4	,420	0,177	0,166	0,451
5	,434	0,188	0,175	0,449
6	,447	0,200	0,185	0,446

ANOVA						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	9,318	1	9,318	43,187	,000(a)
	Residual	68,394	317	0,216		
	Total	77,712	318			
2	Regression	11,403	2	5,702	27,172	,000(b)
	Residual	66,308	316	0,21		
	Total	77,712	318			
3	Regression	12,618	3	4,206	20,353	,000(c)
	Residual	65,094	315	0,207		
	Total	77,712	318			
4	Regression	13,724	4	3,431	16,836	,000(d)
	Residual	63,988	314	0,204		
	Total	77,712	318			
5	Regression	14,615	5	2,923	14,5	,000(e)
	Residual	63,097	313	0,202		
	Total	77,712	318			
6	Regression	15,554	6	2,592	13,012	,000(f)
	Residual	62,158	312	0,199		
	Total	77,712	318			

^a Predictors: (Constant), Dummyizraelita

^b Predictors: (Constant), Dummyizraelita, Dummynemmetnevjellegu

^c Predictors: (Constant), Dummyizraelita, Dummynemmetnevjellegu, NEMETS

^d Predictors: (Constant), Dummyizraelita, Dummynemmetnevjellegu, NEMETS, DummyBacsBod-rogmegyebanszulett

^e Predictors: (Constant), Dummyizraelita, Dummynemmetnevjellegu, NEMETS, DummyBacsBod-rogmegyebanszulett, DummyTiszaMarosregiobanszulett

^f Predictors: (Constant), Dummyizraelita, Dummynemmetnevjellegu, NEMETS, DummyBacsBod-rogmegyebanszulett, DummyTiszaMarosregiobanszulett, DummyBaranyamegyebanszulett

Coefficients(a)						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	T	Sig.
		B	Std. Error	Beta	B	Std. Error
1	(Constant)	0,358	0,028		12,948	0
	Dummyizraelita	0,534	0,081	0,346	6,572	0
2	(Constant)	0,316	0,03		10,426	0
	Dummyizraelita	0,473	0,082	0,307	5,736	0
	Dummysnemmetnevjellegu	0,19	0,06	0,169	3,153	0,002
3	(Constant)	0,258	0,038		6,717	0
	Dummyizraelita	0,475	0,082	0,308	5,805	0
	Dummysnemmetnevjellegu	0,171	0,06	0,151	2,828	0,005
	NEMETS	0,003	0,001	0,126	2,424	0,016
4	(Constant)	0,244	0,039		6,292	0
	Dummyizraelita	0,492	0,082	0,319	6,036	0
	Dummysnemmetnevjellegu	0,157	0,06	0,139	2,596	0,01
	NEMETS	0,004	0,001	0,135	2,613	0,009
	dummyBacsBodrogrmegye-benszuletett	0,313	0,134	0,12	2,33	0,02
5	(Constant)	0,234	0,039		6,051	0
	Dummyizraelita	0,503	0,081	0,326	6,189	0
	Dummysnemmetnevjellegu	0,157	0,06	0,139	2,61	0,01
	NEMETS	0,004	0,001	0,132	2,567	0,011
	DummyBacsBodrogrmegye-benszuletett	0,323	0,134	0,124	2,417	0,016
	DummyTiszaMaroskozen-szuletett	0,32	0,152	0,107	2,102	0,036
6	(Constant)	0,208	0,04		5,17	0
	Dummyizraelita	0,51	0,081	0,331	6,307	0
	Dummysnemmetnevjellegu	0,153	0,06	0,135	2,56	0,011
	NEMETS	0,003	0,001	0,108	2,062	0,04
	DummyBacsBodrogrmegye-benszuletett	0,358	0,134	0,138	2,679	0,008
	DummyTiszaMaroskozen-szuletett	0,361	0,153	0,121	2,367	0,019
	DummyBaranyamegyeben-szuletett	0,125	0,058	0,114	2,171	0,031
a	Dependent Variable: nemetszakos					

XXXIII. tábla. Alapadatok a középiskolázás növekedési üteméről a dualizmus második felében

					A növekedés mértéke 1895-höz képest a/az			
	Középiskolai intézetek száma	Tanulók Száma	Érettségizők száma	Főiskolai hallgatók száma	középiskolai intézetek számában	tanulók számában	érettségizők számában	főiskolai hallgatók számában
1895	191	49 211	2584	7 663				
1896	195	51 716	2836	8 170	1,0	1,1	1,1	1,1
1897	198	53 157	2848	8 777	1,0	1,1	1,1	1,1
1898	201	54 676	3121	9 349	1,1	1,1	1,2	1,2
1899	202	56 441	3290	9 974	1,1	1,1	1,3	1,3
1900	204	58 022	3508	10 567	1,1	1,2	1,4	1,4
1901	205	59 302	3750	10 884	1,1	1,2	1,5	1,4
1902	205	60 496	3902	11 587	1,1	1,2	1,5	1,5
1903	205	61 500	4174	12 098	1,1	1,2	1,6	1,6
1904	206	62 201	4304	12 822	1,1	1,3	1,7	1,7
1905	207	62 489	4375	13 025	1,1	1,3	1,7	1,7
1906	209	63 739	4383	13 182	1,1	1,3	1,7	1,7
1907	205	65 513	4522	13 176	1,1	1,3	1,8	1,7
1908	209	66 146	4549	13 276	1,1	1,3	1,8	1,7
1909	210	67 699	4761	13 413	1,1	1,4	1,8	1,8
1910	210	69 176	4948	13 814	1,1	1,4	1,9	1,8
1911	210	71 301	5097	14 021	1,1	1,4	2,0	1,8
1912	216	72 987	5015	14 233	1,1	1,5	1,9	1,9
1913	222	75 221	5348	14 575	1,2	1,5	2,1	1,9
1914	229	77663	5690	15 414	1,2	1,6	2,2	2,0
1915	230	76 856	6081	10 536	1,2	1,6	2,4	1,4
1916	230	79 698	7295	6 787	1,2	1,6	2,8	0,9
1917	220	79 852	6009	7 183	1,2	1,6	2,3	0,9
1918	221	81 630	6426	19 084	1,2	1,7	2,5	2,5

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek: középiskolai intézetek, középiskolai nyilvános és magántanulók, érettségítettek, felső tanintézetekbe II. félévre beiratkozottak száma + számított értékek

XXXIV. tábla. Alapadatok a középiskolázás növekedési üteméről a Horthy-korszakban

					A növekedés mértéke 1921-hez képest a/az			
	Középiskolai intézetek száma	Tanulók száma	Érettségizők száma	Főiskolai hallgatók száma	középiskolai intézetek számában	tanulók számában	érettségizők számában	főiskolai hallgatók számában
1919	101	55 932	3824	18 449				
1920	137	55 674	4079	10 005				
1921	152	55 123	4697	14 258				
1922	153	54 235	4579	17 306	1,0	1,0	1,0	1,21
1923	151	56 766	4426	20 815	1,0	1,0	0,9	1,46
1924	151	57 769	4729	17 329	1,0	1,0	1,0	1,22
1925	152	60 842	4547	15 582	1,0	1,1	1,0	1,09
1926	152	61 757	4871	15 200	1,0	1,1	1,0	1,07
1927	156	61 017	4941	15 020	1,0	1,1	1,1	1,05
1928	157	60 286	5123	15 459	1,0	1,1	1,1	1,08
1929	155	59 541	5254	15 675	1,0	1,1	1,1	1,10
1930	156	60 795	5824	15 497	1,0	1,1	1,2	1,09
1931	161	64 218	6184	16 053	1,1	1,2	1,3	1,13
1932	163	65 128	6357	16 002	1,1	1,2	1,4	1,12
1933	165	65 327	6111	15 766	1,1	1,2	1,3	1,11
1934	166	66 772	5486	15 864	1,1	1,2	1,2	1,11
1935	167	67 791	5184	15 088	1,1	1,2	1,1	1,06
1936	168	68 969	5082	14 216	1,1	1,3	1,1	1,00
1937	171	69 770	5433	13 821	1,1	1,3	1,2	0,97
1938	173	69 993	6880	13 228	1,1	1,3	1,5	0,93
1939	263	79 435	7393	13 219	1,7	1,4	1,6	0,93
1940	283	83 725	7544	13 815	1,9	1,5	1,6	0,97
1941	416	115 004	8675	17 328	2,7	2,1	1,8	1,22
1942	438	130 739	8953	19 900	2,9	2,4	1,9	1,40
1943	374	128 701	na	21 732	2,5	2,3	na	1,52

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek: középiskolai intézetek, középiskolai nyilvános és magántanulók, érettségit tettek, felső tanintézetekbe II. félévre beiratkozottak száma + számított értékek

XXXV. tábla. Alapadatok a középiskolák tantervezetéről a dualizmus második felében

	Tanárok összesen	Főállású tanárok összesen	Az egyedüli vagy fő-életeltartatásuk közül a/az						Az egyedüli vagy fő-életeltartatásuk közül a/az				
			női tanerő száma	egyházi személyek száma	rendes tanárok száma	bölcsész- tanári oklevele van	Tanárok számának növekedése 1895-höz képest		női tanárok aránya	egyházi személyek aránya	rendes tanárok aránya	bölcsész- tanárok aránya	
1895	3345	na	na	na	na	na							
1896	3357	na	na	na	na	na	1,0						
1897	3454	na	na	na	na	na	1,0						
1898	3542	na	na	na	na	na	1,1						
1899	3556	na	na	na	na	na	1,1						
1900	3673	na	na	na	na	na	1,1						
1901	3731	na	na	na	na	na	1,1						
1902	3777	na	na	na	na	na	1,1						
1903	3877	na	na	na	na	na	1,2						
1904	3953	na	na	na	na	na	1,2						
1905	3999	na	na	na	na	na	1,2						
1906	4051	na	na	na	na	na	1,2						
1907	3999	3615	20	1014	2673	2385	1,2	0,5%	28,0%	73,9%	66,0%		
1908	4158	3319	13	647	2648	2430	1,2	0,4%	19,5%	79,8%	73,2%		
1909	4215	3409	20	661	2751	2538	1,3	0,6%	19,4%	80,7%	74,4%		
1910	4288	3429	17	649	2760	2600	1,3	0,5%	18,9%	80,5%	75,8%		
1911	4409	3538	18	662	2870	2712	1,3	0,5%	18,7%	81,1%	76,6%		
1912	4516	3628	14	628	3617	2796	1,4	0,4%	17,3%	99,7%	77,1%		
1913	4653	3487	19	637	3050	2825	1,4	0,5%	18,3%	87,5%	81,0%		
1914	4794	3597	20	644	3092	2915	1,4	0,6%	17,9%	86,0%	81,0%		

	Tanárok összesen	Főállású tanárok összesen	Az egyedüli vagy fő-élethivatásúak közül a/az					Az egyedüli vagy fő-élethivatásúak közül a/az			
			női tanerő száma	egyházi személyek száma	rendes tanárok száma	bölcsész- tanári oklevele van	Tanárok számának növekedése 1895-höz képest	női tanárok aránya	egyházi személyek aránya	rendes tanárok aránya	bölcsész- tanárok aránya
1915	3948	2835	32	664	2526	2303	1,2	1,1%	23,4%	89,1%	81,2%
1916	4015	2956	39	740	2563	2471	1,2	1,3%	25,0%	86,7%	83,6%
1917	3826	2903	2	759	2487	2403	1,1	0,1%	26,1%	85,7%	82,8%
1918	3564	2671	6	691	2401	2223	1,1	0,2%	25,9%	89,9%	83,2%

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek – középiskolai tanszemélyzet adatai + számított értékek

XXXVI. tábla. Alapadatok a középiskolák tanszemélyzetéről a Horthy-korszakban

	Tanárok összesen	Női tanerő száma*	Egyházi személyek száma	Rendes tanárok száma	Bölcsésztanári oklevele van	Tanárok számának növekedése 1920-hoz képest	Nők aránya*	Egyházi személyek aránya	Rendes tanárok aránya	Bölcsésztanárok aránya
1920	3102	365	502	2133	1909		11,8%	16,2%	68,8%	61,5%
1921	3383	380	527	2352	2115	1,1	11,2%	15,6%	69,5%	62,5%
1922	3397	405	591	2492	2166	1,1	11,9%	17,4%	73,4%	63,8%
1923	3319	396	638	2480	2112	1,1	11,9%	19,2%	74,7%	63,6%
1924	3309	402	662	2485	2121	1,1	12,1%	20,0%	75,1%	64,1%
1925	3269	384	702	2507	2151	1,1	11,7%	21,5%	76,7%	65,8%
1926	3278	400	706	2493	2238	1,1	12,2%	21,5%	76,1%	68,3%
1927	3327	430	712	2536	2268	1,1	12,9%	21,4%	76,2%	68,2%
1928	3362	416	743	2614	2261	1,1	12,4%	22,1%	77,8%	67,3%
1929	3359	449	752	2624	2336	1,1	13,4%	22,4%	78,1%	69,5%
1930	3374	459	740	2606	2350	1,1	13,6%	21,9%	77,2%	69,7%
1931	3498	527	na	na	na	1,1	15,1%			
1932	3547	555	na	na	na	1,1	15,6%			
1933	3622	595	na	na	na	1,2	16,4%			
1934	3748	678	na	na	na	1,3	18,1%			
1935	3788	722	na	na	na	1,2	19,1%			
1936	3899	758	na	na	na	1,3	19,4%			
1937	3970	807	na	na	na	1,3	20,3%			
1938	4026	847	na	na	na	1,3	21,0%			
1939	5463	1354	na	na	na	1,8	24,8%			
1940	5878	1485	na	na	na	1,9	25,3%			
1941	8296	2220	na	na	na	2,7	26,8%			
1942	9437	2514	na	na	na	3,0	26,6%			
1943	7274	2046	na	na	na	2,3	28,1%			

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek – középiskolai tanszemélyzet adatai + számított értékek.

** A nők adatait 1930-ig az egyedüli vagy fő-élethivatású tanárokon belül, 1931-től az összes tanáron belül ismerjük.*

XXXVII. tábla. A német nemzetiségű és nem német nemzetiségű férfi tanárok elhelyezkedése a dualista és a Horthy-korszakbeli Magyarország középiskoláiban (%)

1916-os mintaév								
	Római katolikus férfiak				Evangélikus férfiak			
	Német nemzetiségű		Nem német nemzetiségű		Német nemzetiségű		Nem német nemzetiségű	
	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár
Az állam rendelkezése vagy vezetése alatt álló iskolák								
Állami	32,1	40,7	44,9	35,7	45,2	31,6	28,2	29,1
Községi/városi	3,6	4,1	4,5	5,0	3,2	2,0	3,5	3,2
Királyi katolikus	12,5	13,1	12,4	9,5	3,2	1,0	0,0	0,8
Római katolikus	37,5	32,1	29,2	36,8	0,0	1,0	7,0	3,2
Erdélyi katolikus	1,8	5,0	3,4	7,7	0,0	1,0	0,0	0,0
Zsidó	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Magán	0,0	0,9	0,0	0,9	0,0	0,0	3,5	0,8
Társulati	3,6	0,9	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,8
Autonóm felekezetek főhatósága alatt álló iskolák								
Egyesült protestáns	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,8
Református	3,6	0,9	2,2	2,8	6,5	3,1	24,7	7,1
Evangélikus	3,6	1,4	3,4	0,9	41,9	60,2	21,1	53,6
Unitárius	1,8	0,5	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
N =	56	221	89	846	14	79	25	126
Némettanárok aránya	25,3%		10,5%		17,7%		19,8%	

1936-os mintaév								
	Római katolikus férfiak				Evangélikus férfiak			
	Német nemzetiségű		Nem német nemzetiségű		Német nemzetiségű		Nem német nemzetiségű	
	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár
Az állam rendelkezése vagy vezetése alatt álló iskolák								
Állami	42,4	41,1	50,4	44,9	43,8	30,8	28,1	38,1
Községi/városi	6,1	5,6	7,4	6,0	0,0	7,7	12,5	4,8
Királyi katolikus	9,1	11,7	7,4	8,0	0,0	0,0	12,5	0,0
Római katolikus	37,9	36,7	28,9	36,5	0,0	2,6	0,0	0,0
Magán	1,5	1,7	1,7	2,6	0,0	0,0	0,0	0,0
Társulati	1,5	0,6	1,7	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Autonóm felekezetek főhatósága alatt álló iskolák								
Református	1,5	2,2	2,5	0,8	12,5	7,7	18,8	11,9
Evangélikus	0,0	0,6	0,0	0,1	43,8	51,3	28,1	45,2
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
N =	66	180	121	833	16	39	32	126
Némettanárok aránya	36,7%		14,5%		41,0%		25,4%	

XXXVIII. tábla. A német nemzetiségű és nem német nemzetiségű női tanárok elhelyezkedése a dualista és a Horthy-korszakbeli Magyarország középiskolaiban (%)

1916-os mintaév								
	Római katolikus nők				Evangélikus nők			
	Német nemzetiségű		Nem német nemzetiségű		Német Nemzetiségű		Nem német Nemzetiségű	
	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár
Az állam rendelkezése vagy vezetése alatt álló iskolák								
Állami	0,0	9,1	28,6	18,5	0,0	50,0	0,0	0,0
Községi/városi	66,7	54,5	57,1	48,1	0,0	50,0	0,0	0,0
Királyi katolikus	0,0	0,0	0,0	3,7	0,0	0,0	0,0	0,0
Római katolikus	33,3	27,3	0,0	14,8	0,0	0,0	0,0	0,0
Társulati	0,0	9,1	14,3	14,8	0,0	0,0	100,0	100,0
Összesen	100	100	100	100	0	100	100	100
N =	3	11	7	27	0	2	1	1
Némettanárok aránya	27,3%		25,9%		0%		100%	
1936-os mintaév								
	Római katolikus nők				Evangélikus nők			
	Német nemzetiségű		Nem német nemzetiségű		Német Nemzetiségű		Nem német Nemzetiségű	
	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár	Német-tanár	Tanár
Az állam rendelkezése vagy vezetése alatt álló iskolák								
Állami	38,5	30,2	39,1	39,2	0,0	0,0	7,1	19,4
Községi/városi	38,5	39,5	21,7	16,3	0,0	10,0	14,3	12,9
Római katolikus	23,1	23,3	23,9	31,3	0,0	0,0	0,0	0,0
Magán	0,0	2,3	8,7	5,4	0,0	10,0	14,3	9,7
Társulati	0,0	4,7	6,5	7,8	40,0	20,0	0,0	9,7
Autonóm felekezetek főhatósága alatt álló iskolák								
Református	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	14,3	6,5
Evangélikus	0,0	0,0	0,0	0,0	60,0	60,0	50,0	41,9
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
N =	13	43	46	166	5	10	14	31
Némettanárok aránya	30,2%		27,7%		50%		45,2%	

IRODALOM

Tantárgytörténeti munkák (1.2.2. fejezet)

- Adamik Tamásné Jászó Anna (1990): *Az anyanyelvi tárgyak tanítása a magyar népiskolában 1868-tól 1905-ig*. Budapest, BTF. (A Budapesti Tanítóképző Főiskola tudományos közleményei VIII.)
- Albert B. Gábor (2006): *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középiskolai történelemtankönyvek a Horthy korszakban*. Pépa, Pannon Egyetem BTK Neveléstudományi Int. Ped. Kutatóközpont.
- Bakos József (1969): Az 1868-as népoktatási törvény és a magyar nyelvi, nyelvtani ismeretek népiskolai tanítása. *Magyar Pedagógia*, 1969/1–2., 164–172.
- Bárdos Jenő (1992): *A nyelvtanítás története és a módszerfogalom tartalma*. Veszprém, Veszprémi Egyetem Tanárképző Kar.
- Bárdos Jenő (2005): *Élő nyelvtanítás-történet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bellér Béla (1979): A Magyar Tanácsköztársaság irodalmi és nyelvi tanterveiről, *Pedagógiai Szemle*, 1979/3, 208–218.
- Bíró Sándor (1960): *Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bíró Zsuzsanna Hanna (2004): Az olvasmány szerepe a középfokú német nyelvi oktatásban a 19. század végi Magyarországon. *Magyar Pedagógia*, 2004/2, 143–162.
- Bíró Zsuzsanna Hanna (2007): Reformiskolai kísérletek és az élőnyelv-oktatás reformja. Mikro- és makrotörténeti adalékok egy rendszerszintű hatástanulmányhoz (Magyarország, 1929–1949). In Bíró Zsuzsanna Hanna – Pap K. Tünde (szerk.): *Posztmodern kihívások a pedagógiatörténet-írásban*. Budapest, Gondolat, 58–128.
- Bókay Antal (1983): Az irodalomtanítás, az irodalomtudomány és az irodalom társadalmi funkciója. *Pedagógiai Szemle*, 1983/4, 350–358.
- Bori István (1963): A magyar fizikatanítás fejlődésének vázlata. In Garami Károly (szerk.): *Tantárgytörténeti tanulmányok II*. Budapest, Tankönyvkiadó, 169–292.
- Cser Andor (1963): A hazai matematikatanítás vázlatos története. In Garami Károly (szerk.): *Tantárgytörténeti tanulmányok II*. 65–167.
- Csinády Ernő (1965): Egy európai hírű régi magyar földrajzkönyvről. *Pedagógiai Szemle*, 1965/7–8., 674–678.
- Erdélyi Mária (1968): Matematikaoktatási reformtervek a 20. század elején. *Pedagógiai Szemle*, 1968/6, 506–518.
- Erdélyi Mária (1970): Magyar matematikusok részvétele a Nemzetközi Matematikaoktatási Bizottság munkájában (1908–1914). *Pedagógiai Szemle*, 1970/9, 815–823.
- Földes Éva – Kun László – Kutassi László (1982): *A magyar testnevelés és sport története*. 2. jav., bőv. kiadás, Budapest.
- Garami Károly (1963): A hazai természettudományos oktatás történeti alakulásának néhány vonása. In Garami Károly (szerk.): *Tantárgytörténeti tanulmányok II*. 7–64.

- Garami Károly (1963): Az általánosan képző iskolai kémiaoktatás művelődési anyagának alakulása. In Garami Károly (szerk.): *Tantárgytörténeti tanulmányok II.* 293–408.
- Gordon Győri János (2005): Magyaratanárok a 20. század közepén és második felében. A személyes visszaemlékezések tükrében. *Új Pedagógiai Szemle*, 2005/1.
- Gömöri György (2002): Angolnyelv-tanítás a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. *Iskolakultúra*, 2002/8, 102–105.
- Karády Viktor (2003): Testnevelés, iskolai értékrend, asszimiláció. *Iskolakultúra*, 2003/1., 25–36.
- Kántor Sándorné (2009): *Tudós matematikatanárok Hajdú, Szabolcs és Szolnok megye középiskolaiban (1850–1948)*. 2. javított, bővített kiadás. Debrecen.
- Kézi Erzsébet (2004a): A nyelvvoktatás politikai összefüggései a két világháború között Közép-Európában. *Új Pedagógiai Szemle* 2004/4–5., 166–171.
- Kézi Erzsébet (2004b): Az angol nyelv oktatásának hatása az iskoláztatásra Sárospatakon: Egy iskolai profilváltás empirikus vizsgálata. *Iskolakultúra*, 2004/6–7., 39–46.
- Kiss Kálmán (1994): *Fejezetek a katonai és polgári orosznyelv-oktatásunk történetéből (1887–1945)*. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó.
- Kiss Kálmán (1995): *A magyarországi orosznyelv-oktatás első korszaka (1849–1949)*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Nyomda.
- Komár Pálné (1960): A hazai irodalomtanítás alakulásának vázlatos története a múlt század 60-as éveitől 1945-ig. In *Tantárgytörténeti tanulmányok I.* Budapest, Tankönyvkiadó, 19–176.
- Kovács Emőke (2006): A gimnáziumi történelemtankönyvek tartalmi és szemléleti változásai 1945 és 1962 között. *Educatio*, 2006/3, 630–644.
- Lajtai L. László (2004): *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben*. Pécs, Iskolakultúra – OSZK – OPKM.
- Makoldi Mihályné (1964): A környezetismeret hazai történeti előzményei a felszabadulásig. *Pedagógiai Szemle*, 1964/7–8., 708–723.
- Mészáros István (1960): Első magyar ábécéskönyveink. *Pedagógiai Szemle*, 1960/11, 1004–1014.
- Nagy Miklós Mihály – Sipos Anna Magdolna (1998): Földrajzoktatás a válságos évtizedekben. *Magyar Pedagógia*, 1998/1, 41–57.
- Nagy Péter Tibor (2000): Nyelvpolitika és elitképzés: történetiszociológiai közhelyek – az idegennyelv-oktatás és az elitképzés kapcsolatáról. *Educatio*, 2000/4., 743–759.
- Nóga Tibor (1963): A magyarországi gimnáziumi természetrajz-oktatás feladatának vázlatos története (1879–1959). In Garami Károly (szerk.): *Tantárgytörténeti tanulmányok II.* Budapest, 409–515.
- Oláhné Erdélyi Mária (1973): A népiskolai számtan-mértan tanításunk fejlődése 1790–1848 között. *Magyar Pedagógia*, 1973/1–2., 106–119.
- Oláhné Erdélyi Mária (1977): Az 1777-i Ratio Educationis és a matematika-oktatás. *Magyar Pedagógia*, 1977/3–4., 409–422.
- Oláhné Erdélyi Mária (1979): A Magyar Tanácsköztársaság matematika tantervei. *Pedagógiai Szemle*, 1979/3, 219–227.
- Orosz Sándor (1964): A fogalmazástanítás főbb irányai a felszabadulásig. *Pedagógiai Szemle*, 1964/1, 60–74.
- S. Hamar Mária (1978): A magyar nyelv népiskolai kötelező oktatását elrendelő 1879-i törvény. *Magyar Pedagógia*, 1978/2, 300–308.
- Szabó Sándorné (1978): Pestalozzi számtáblái egy 1822-i hazai tankönyvben. *Magyar Pedagógia*, 1978/2., 290–299.

- Szabó Lajos (1996): *A középiskolai testnevelés a polgári Magyarországon*. Pomáz, ADU Gmk.
- Szebenyi Péter (1990): A történelemmethodika kezdetei Magyarországon (1650–1848). *Pedagógiai Szemle*, 1990/2, 128–138.
- Szebenyi Péter (2001): A történelemtankönyvekre ható tényezők történeti változásai. *Iskolakultúra*, 2001/9, 13–21.
- Szebenyi Péterné (1973): Hazai törekvések a laikus erkölcsstan iskolai bevezetésére. *Magyar Pedagógia*, 1973/1–2., 132–144.
- Terényi Zoltán (1982): *A gimnáziumi filozófiaoktatás Magyarországon (1883–1943)*
- Udvarhelyi Károly – Göcsei Imre (1973): *Az alsó- és középfokú földrajztanítás története Magyarországon*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Vincze Tamás (2003): A német nyelv szerepe a magyar tanítóképzésben a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, 2003/3., 25–37.
- Vörös Imre (1976): A francia nyelv oktatása Magyarországon a XVIII. században. *Magyar Pedagógia*, 1976/1–2., 80–95.
- Xantus Gyuláné (1985): Olvasástanítási módszerek hazánkban 1945 után. *Magyar Pedagógia*, 1985/1, 79–89.
- Xantusz Gyula (1960): Hazai rajzoktatásunk története különös tekintettel a munkakerek rendszerének és összefüggéseinek alakulására. In *Tantárgytörténeti tanulmányok I.* Budapest, Tankönyvkiadó, 367–499.

Tematikus irodalom

- A középiskolai tanítás tervei. Kiadattak a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 1899. évi 32.818. sz. rendeletével*. Budapest, Franklin-Társulat, 1899.
- A szellemi munkások összeírása 1928*. Magyar Statisztikai közlemények. Új sorozat 79. kötet.
- Aubert, Vilhelm (1964): The Professions in Norwegian Social Structure. In *Transactions of the Fifth World Congress of Sociology, International Sociological Association*, 243–258.
- Apel, H. J. – Horn, K. – Lundgreen, P. – Sandfuchs, U. (szerk.) (1999): *Professionalisierung pädagogischer Berufe im historischen Prozess*. Bad Heilbrunn, Klinkhardt.
- Balogh Sándor – Szabolcs Ottó (1963): *Pedagógusok a két világháború között*. Budapest, Egyet. Ny.
- Bara Zsuzsanna (2010): *Tanári sorsok, tanári karrier*. A VI. ker. reáliskola tanárainak pszichológiai vizsgálata. PhD disszertáció, ELTE PPK Neveléstudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Bárdos Jenő (2005): *Az idegennyelv-pedagógia három aspektusa: nyelvtanítás-történet, kortárs elméletek és az értékelés*. Veszprém.
- Bencéné Fekete Andrea (2004): *Lux Gyula és korának nyelvpedagógiája*. PhD-disszertáció, PTE BTK. Pécs.
- Berend T. Iván (1983): *Válságos évtizedek. Közép és Kelet-Európa a két világháború között*. 2. kiad., Budapest, Gondolat.
- Békefi Remig (1904): *A középiskolai tanárképzés*. Budapest.
- Bíró Zsuzsanna (2002): Tanárok a 2002/2003-as tanévben. *Educatio*, 2002/2., 293–301.
- Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (2007): Nemi esélyek és nemi döntések a két világháború közötti bölcsészkarokon. *Educatio*, 2007/4, 565–589.

- Bíró Zsuzsanna Hanna (2008): A társadalmi nemek közötti különbségek empirikus kutatása a Horthy korszak bölcsészdiplomásainak példáján. In Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*, Budapest, Gondolat, 105–120.
- Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (2012): Bölcsészek szakválasztása és tanárrá válása. A vallás és az etnikai hovatartozás szerepe a két világháború közötti Magyarországon. *Educatio*, 2012/2. 190–212.
- Bíró Zsuzsanna Hanna (2012a): A németszakosság társadalmi természete (1873–1945). *Educatio* 2012/4. 578–593.
- Bíró Zsuzsanna Hanna (2012b): Zsidók a magyar bölcsészkarokon, a tanárképzésben és a tanári pályán (1890–1940). In Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Jubileumi kötet a 75 éves Karády Viktor tiszteletére*, Budapest, WJLF
- Bíró Judit (1990b): *Magántanárok a pesti tudományegyetemen (1848–1952)*. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 12. Budapest,
- Bourdieu, Pierre (1999): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 156–177.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (főszerk.) (2003): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, Osiris.
- Csengeri János (1900): Az egyetem szerepe a tanárképzésben. *Magyar Paedagogia*, 449–456.
- Csernus László (szerk.) (1985): *A pedagógus pályakutatás válogatott bibliográfiája*. Budapest, OPI
- Deák Zsuzsa (1990): A pedagógusok és a pedagóguspálya Magyarországon 1945–1985. In Nagy Mária (szerk.): *Pedagógusok, bérek, érdekek*. Budapest, *Educatio*, 53–94.
- Deák Gyula (1942): *A polgári iskolai irótanárok élete és munkái*. Budapest.
- Díószegi István (szerk.) (1989): *Az ELTE Bölcsészettudományi Karának története 1635–1985*. Budapest.
- Donáth Péter (2008): *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868–1958*. Budapest, Trezor.
- Donáth Péter – Preska Gáborné (2007): A magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti/nemzetiségi sajátossága 1868–1918. *Iskolakultúra*, 2007/2, 88–102.
- Eötvös Loránd a tudós és művelődéspolitikus írásaiból (1964). Sajtó alá rendezte Környei Elek. Budapest, Gondolat.
- Fekete Szabolcs (2009): *Az Erzsébet Tudományegyetem bölcsészhallgatóinak rekrutációs jellemzői 1921–1940*. PhD-értekezés, Társadalom és Oktatás Neveléstudományi Doktori Iskola. Pécs.
- Felkai László (1961): A tanárképzés történeti áttekintése a századfordulóig. *Pedagógiai Szemle*, 1961/5. 431–444.
- Felkai László (1972): A százéves gyakorló gimnázium a tanárképzés szolgálatában. *Felsőoktatási Szemle*, 1972/10., 602–605.
- Felkai László (1979): *Eötvös közoktatási tevékenysége*. Budapest, Tankönyvkiadó
- Felkai László (1983): A budapesti gyakorló gimnázium munkája és a tanárképzés története a 19. sz. második felében. In Felkai László (szerk.): *Neveléstörténeti dolgozatok*, 263–303.
- Ferge Zsuzsa – Gazsó Ferenc – Háber Judit – Tánczos Gábor – Várhegyi György (1972): *A pedagógusok helyzete és munkája. Az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a Fővárosi Pedagógiai Kutató Intézet vizsgálata*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet

- Friml Aladár (1913): *Az 1777-iki Ratio Educationis. Bevezető tanulmány.* Középiskolai Tanáregyesület, Budapest, 19–24. (Pedagógiai Könyvtár, 1.)
- Gazda István (főszerk.) (1997): *Százhuszonöt éve nyílt meg a kolozsvári tudományegyetem. Emlékkönyv.* Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Gyáni Gábor – Kövér György (2003): *Magyarország társadalomtörténete: a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, Osiris.
- Hajdu Tibor (1980): Az értelmiségi számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság*, 1980/7. 21–48.
- Hajdu Tibor (1981): Az értelmiségi számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság*, 1981/7. 2–22.
- Háber Judit (1975): Pályát elhagyó pedagógusok. *Szociológia*, 1975/4., 553–565.
- Háber Judit (1986): *Pedagógusok és iskola.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Héjja Julianna Erika (2010): *Vármegyei archontológiai és propozográfiai kutatások (XVIII. század – 1950).* Módszertani tanulmány. Gyula.
- Hanák Péter (1978): *Magyarország története 1890–1918. Magyarország története tíz kötetben (1828–1978) 7/1.,* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Herbst, Jürgen (1985): Professionalization in Public Education, 1890–1920: The American High School Teacher. In Conze, Werner – Kocka, Jürgen (szerk.): *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert.* I. Stuttgart, 495–529.
- Horváth Márton (főszerk.) (1988): *A magyar nevelés története.* I–II. köt. Budapest.
- Hóman Ottó (1895): A középiskolai tanárok képzéséről. *Magyar Paedagogia*, 89–97.
- Huszár Tibor – Tóth Pál Péter (szerk.) (1981): *Értelmiségszociológiai írások Magyarországon: 1900–1945.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- Huszár Tibor (szerk.) (1986): *A magyar értelmiség a nyolcvanas években.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- Huszár Tibor (1993): Tagválasztás az Akadémián és a tudás-elit. 1920–1943. *Valóság*, 1993/2., 20–38.
- Jarausch, Konrád K. (szerk.) (1983): *The Transformation of Higher Learning, 1860–1930. Expansion, Diversification, social opening and Professionalisation in England, Germany, Russia and the United States.* Chicago, Chicago University Press.
- Jarausch, Konrád K. (1990): *German Professions, 1800–1950.* New York, Oxford University Press.
- Jáki László (1962b): Nőhallgatók részvétele a felsőoktatásban 1894–1941. *Demográfia*, 1962/2., 219–228.
- Jánki Gyula (1933): A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1931/32. tanévben. Budapest, Stephaneum Nyomda.
- Jóború Magda (1963): *A középiskola szerepe a Horthy korszakban.* Budapest, Tankönyvkiadó, Neveléstörténeti Könyvtár.
- Kármán Mór (1895): *A tanárképzés és az egyetemi oktatás reformja.* Budapest, Eggenberg.
- Karády Viktor – Valter Csilla (1990): *Egy országos vonzáskörű szegedi főiskola: A Polgári Iskolai Tanárképző diplomásai, 1928–1950.* Szeged, Móra Múzeum.
- Karády Viktor (1995): A középiskolai elitképzés első funkcióváltása Magyarországon 1867–1900. *Educatio*, 1995/4., 639–667.
- Karády Viktor (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Budapest, Replika Kör.
- Karády Viktor (2000): Vallási szegregáció és iskolapiac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban (1867–1944). In *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek, 1876–1945: történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest, Replika Kör, 169–192.

- Karády Viktor (2001): Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1896–1914). *Korall*, 2001/3–4., 129–144.
- Karády Viktor (2002): A kolozsvári egyetem medikusai a magyar orvosi piacon (1872–1918). *Educatio*, 2002/2., 237–252.
- Karády, Viktor – Nastasa, Lucian (2004): *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty*. Ethnocultural Diversity Resource Center, Budapest/New York, Cluj és CEU Press.
- Karády Viktor (2007): A bölcsészkarok oktatói és az egyetemi piac szerkezete a dualista korban (1867–1918). *Educatio*, 2007/3., 393–417.
- Karády Viktor (2011): A numerus clausus és az egyetemi piac. Társadalomtörténeti eszszé. In Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve*. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 181–195.
- Karády Viktor (2012): *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban*. Budapest, WJLF. (Szociológiai dolgozatok 6.)
- Kelemen Elemér (1992): A Magyar Tudományos Akadémia és a neveléstudomány. *Magyar Pedagógia* 1992/2., 119–130.
- Kelemen Elemér (2002): *Hagyomány és korszerűség. Oktáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, OI-Új Mandátum. (Társadalom és oktatás: 18.)
- Kelemen Elemér (2003): A magyar pedagógustársadalom és a pedagógusképzés története a dualizmus korabeli Magyarországon. *Iskolakultúra*, 2003/3., 15–16.
- Kelemen Elemér (2004): Pedagógusszervezetek és -mozgalmak Magyarországon a 19. században. *Iskolakultúra*, 2004/6–7., 146–155.
- Keller Márkus (2010): *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. Budapest, L'Harmattan.
- Kékes Szabó Mihály (1994): A tanárképzés kereteinek kialakulása a kolozsvári egyetemen. *Magyar Pedagógia*, 1994/1–2., 81–94.
- Kékes Szabó Mihály (1996): Klebelsberg Kunó egyetempolitikai törekvéseinek főbb jellemzői. *Magyar Pedagógia*, 1996/3., 253–260.
- Kékes Szabó Mihály – Pukánszky Béla (szerk.) (1998): *Tanárképzés a kolozsvári-szegedi Ferenc József Tudományegyetemen (1872–1934)*. Budapest. (A tantervelmélet forrásai 20.)
- Kiss Istvánné (1988): *Eötvös Józseftől Eötvös Lorándig. Dokumentumok a budapesti egyetem tanárképző intézetének és gyakorló-főgimnáziumának történetéből (1870–1918)*. Budapest.
- Kota, Jaroslav (1995): Professionalisation of Teachers in The Czech Lands. In McClelland, Ch. – Merl, St. – Siegrist, H. (szerk.): *Professionen im modernen Osteuropa*. Berlin, 235–280.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor (2006): Az egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In Kövér György (szerk.): *Zsombékok*. Budapest, Századvég, 417–506
- Kovács Teofil (2012): *A német nyelv oktatása a Debreceni Református Kollégiumban (1769–1860)*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Kozma T. (2001): Paradigmáink. *Iskolakultúra*, 2001/10., 3–14.
- Ladányi Andor (1994): A numerus clausus törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994/6., 1117–1148.
- Ladányi Andor (1996): Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio*, 1996/3., 375–389.
- Ladányi Andor (1999): *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ladányi Andor (2002): *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Budapest, Argumentum Kiadó.

- Ladányi Andor (2008): *A középiskolai tanárképzés története*. Budapest, Új Mandátum.
- Laky Dezső (1931): *A magyar egyetemi hallgatók statisztikája. 1930*. Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat: 87.)
- Lengyel György (1993): *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között: fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból*. Budapest, ELTE.
- Maárné Molnár Csilla (2009): *A kaposvári állami gimnázium diákjai (1870–1910)*. PhD-értekezés, PTE BTK Társadalom és Oktatás Neveléstudományi Doktori Iskola. Pécs.
- Magyarország óvó- és oktatószemélyzetének statisztikája az 1934/35. tanévben. Budapest, 1937. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat: 103.)
- Makk Ferenc – Marjanucz László (szerk.) (2011): *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története, 1581–2011*. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó.
- Mann Miklós (1993): *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*. Budapest, OPKM.
- Mann Miklós (1997): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. Budapest, OPKM.
- Mann Miklós – Hunyadi Zoltán – Lakatos Zoltánné (1997): *A Pedagógiai Szeminárium története*. Budapest, FPI.
- Mann Miklós (2004): Középiskolai tanárok és képzésük a 19. század második felében. *Iskolakultúra*, 2004/6–7., 166–170.
- Mészáros István (1992): Magyar Peadagogia – Magyar Pedagógia 1892–1992. *Magyar Pedagógia*, 1992/1., 5–23.
- Mészáros István (1998): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mihalovicsné Lengyel Alojzia (2001): Gimnáziumi németnyelvoktatásunk történetének két évszázada (1750–1950), Pécs BTK, PhD értekezés.
- Mills, C. W. (1972): *Az uralkodó elit*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Mudrák József (2012): *A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története, 1914–1949*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Müller Ildikó (2001): A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914). *Korall*, 2001/3–4., 203–220.
- Nagy Mária (1994): *Tanári szakma és professzionalizálódás. Vázlat egy szakma politikatörténetéhez*. Budapest, OKI.
- Nagy Mária (1998): Jövedelem, keresetek, vagyoni helyzet. In Nagy Mária (szerk.): *Tanári pálya és életkörülmények*. Budapest, Okker Kiadó, 89–143.
- Nagy Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása*. Budapest, Educatio.
- Nagy Péter Tibor (1993): „Oktatásállamosítás a harmincas években”. *Világosság*, 1993/6., 26–36.
- Nagy Péter Tibor (1996): A történeti elitkutatások című sorozat köteteiről a neveléstörténet-sz szemével. *Magyar Pedagógia*, 1996/3., 299–304.
- Nagy Péter Tibor (2000a): *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Nagy Péter Tibor (2000b): Nyelvpolitika és elitképzés: történet-szociológiai közhelyek – az idegennyelv-oktatás és az elitképzés kapcsolatáról. *Educatio*, 2000/4., 743–759.
- Nagy Péter Tibor (2002b): *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, OI-Új Mandátum. (Társadalom és oktatás: 19.)
- Nagy Péter Tibor (2004): Az alternativitás formái a magyar oktatástörténetben. *Educatio*, 2004/1., 75–97.
- Nagy Péter Tibor (2006): A kolozsvári bölcsészkar és természettudományi kar hallgatóságának felekezeti rekrutációja (1872–1918). *Magyar Pedagógia*, 2006/6., 15–28.

- Nagy Péter Tibor (2009): Történészdiplomások a két világháború között. *Magyar Tudomány*, 2009/2., 143–152.
- Nagy Péter Tibor (2010): *Utak felfelé. Oktatás és társadalmi mobilitás a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Nagy Péter Tibor (2011): A numerus clausus és a bölcsészdiplomások. In Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület*. Budapest, 196–214.
- Nagy Péter Tibor (2012): *Oktatás – történet – szociológia*. Veszprém. (Iskolakultúra könyvek 44.)
- Nagyné Szegvári Katalin – Ladányi Andor (1976): *Nők az egyetemeken*. Budapest.
- Nagyné Szegvári Katalin (1988): *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Budapest
- Németh András (2002): *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete*. Budapest.
- Németh András (2003): A magyar középiskolaitanár-képzés fejlődése. *Iskolakultúra*, 2003/3., 53–68.
- Németh András (2004): Egyetemi neveléstudomány – reformpedagógia – magyar oktatásiügyi reformok. *Magyar Pedagógia*, 2004/1., 39–55.
- Németh András (2005): *A magyar neveléstudomány tudománytörténete*. Budapest, Gondolat.
- Németh András (2009): A magyar középiskolai tanárképzés és szakmai professzió kialakulása a 18–20. század. *Educatio*, 2009/3., 279–290.
- Németh András (2012): *Magyar pedagógusképzés és pedagógus szakmai tudásformák*. I. 1775–1945. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Németh András – Pukánszky Béla (1997): Paradigmatikus irányzatok a magyar neveléstudomány fejlődéstörténetében. *Magyar Pedagógia*, 1997/3–4. 303–317.
- Németh András – Szabolcs Éva (2001): A neveléstörténeti kutatások főbb nemzetközi tendenciái, új kutatási módszerei és eredményei. In Báthory Zoltán – Falus Iván (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Budapest, Osiris Kiadó, 46–77.
- Orosz István – ifj. Barta János (főszerk.) (2012): *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Pintér Jenő (1926): *A magyar középiskolák igazgatásának kézikönyve. A középiskolákra vonatkozó törvények, rendeletek, szolgálati szabályzatok és ügykezelési utasítások magyarázatos gyűjteménye*. Budapest.
- Pukánszky Béla (1989): A középiskolai tanárképzés 1924-es reformja Magyarországon. *Pedagógiai Szemle*, 1989/11., 1045–1055.
- Pukánszky Béla (1990): A középiskolai tanárképzés története a Kolozsvárról Szegedre átköltöző egyetemen, 1914–1922. In *Fejezetek a pedagógusképzés történetéből III. Csongrád megye*. Szeged, MTA-SZAB, 45–89.
- Pukánszky Béla (szerk.) (2008): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Budapest, Gondolat
- Rakaczkiné Tóth Katalin (1996): A szervezett tanárképzés kialakulása a budapesti tudományegyetemen. Mozaikok a középiskolai tanárképzés történetéből. *Magyar Pedagógia*, 1996/2., 157–168.
- Rácz Béla (és mások szerk.) (2006): *Szegedi Tudományegyetem: 85 éves a szegedi felsőoktatás*. Szeged, SZTE
- Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Siegrist, Hannes – Merl, Stephan (1995): *Professionen im modernen Osteuropa*. Berlin, Duncker & Humblot
- Simon Gyula (1979): *A polgári iskola és polgári iskolai tanárképzés története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Sinkovics István (szerk.) (1985): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*. Budapest.
- Somogyi József (1942): *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig*. Budapest, Eggenberger-féle Könyvkereskedés.
- Spitkó Lajos (1895): Tanárképzés és tanárképződés. *Magyar Paedagogia*, 162–179.
- Sturcz Zoltán (1991): *Nyelvoktatási viták, irányok, tervezetek Magyarországon 1910–1920. Nyelvoktatásunk első reformévtizede*. Kandidátusi disszertáció.
- Szabolcs Ottó (1964): Állásnélküli pedagógusok a Horthy rendszerben. *Pedagógiai Szemle*, 1964/4., 400–415.
- Szabolcs Ottó (1967): A magyarországi modern pedagógusréteg kialakulása (1840–1914). *Pedagógiai Szemle*, 1967/3., 263–276.
- Szabolcs Ottó (1968): A pedagógusok élete az első világháború előtti félszázadban. *Pedagógiai Szemle*, 1968/9., 830–839.
- Szentpétery Imre (1935): *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*. Budapest.
- Székelyi Mária – Barna Ildikó (2008): *Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára*. 4. kiad., Budapest, Typotex.
- Szoboszlay Miklós (1960): *Gimnáziumi tanterveink idegen nyelvi oktatási célkitűzéseinek elemzése*. 177–366.
- Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén I. 1790–1850*. Budapest, ELTE Levéltár.
- Szögi László (2000): *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken (1789–1919)*. Budapest, ELTE Levéltár.
- Szögi László (2001): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Budapest, ELTE Levéltár.
- Szögi László – Kiss József Mihály (2003): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849–1867*. Budapest, ELTE Levéltár.
- Szögi László (szerk.) (2003): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*. Budapest.
- T. Kiss Tamás (1987): Oktatáspolitikai a Horthy-rendszerben Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint miniszteri tevékenységének tükrében. 183–204.
- Tilkovszky Loránt (1989): *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Titze, Hartmut (1987): *Das Hochschultum in Preussen und Deutschland 1820–1944*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Tóth Gábor (1992): Az Apponyi Kollégium hallgatói (1906–1949). *Magyar Pedagógia*, 1992/4., 285–307.
- Tóth Gábor (1995): Az Eötvös József Collegium előtörténete. In Kósa László (szerk.): *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995*. Budapest, Gift Kft.
- Ugrai János (2006): *A Tiszáninnen Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a Milenniumig. Adattár*. Sárospatak–Tiszaújváros.
- Vincze Tamás (2003): A német nyelv szerepe a magyar tanítóképzésben a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, 2003/3., 25–37.
- Waldapfel János (1899): A gyakorló gymnasium feladatai. *Magyar Paedagogia*, 577–604.
- Wozniak, Peter (1995): Professionalisation and nationalism in a Career Group: Secondary School Teachers in Galicia, 1849–1914. In McClelland, Ch. – Merl, St. – Siegrist H. (szerk.): *Professionen im modernen Osteuropa*. Berlin, 235–262.

Bíró Zsuzsanna Hanna az 1890 és 1945 közötti németszakos bölcsészek rekrutációs bázisáról, nemi, vallási, nemzetiségi összetételéről, származási helyéről, apjuk iskolázottságáról s tanulmányi előmenetelükről értekezik új, revelatív, máskor vitára késztető, de mindig megalapozottan, árnyaltan kifejtett mondanivalójú kötetében. Szorosabban vett témáján túl érdemi adalékokkal szolgál a hazai intézmény-, ill. tantárgytörténeti kutatásokhoz, a hazai gender- és pedagóguskutatásokhoz, s a professzionalizáció-kutatásokhoz is. A mű terjedelmét, interdiszciplináris feldolgozásmódját és színvonalát tekintve egyaránt kiemelkedik a hasonló értekezések közül. Szerzője a téma szempontjából eddig nem hasznosított adatok rendkívül széles körét (többbezres, időnként többtízezres adatbázissal dolgozott) vonta be a tudományos kutatásba. Sokoldalú szakirodalmi tájékozottsága, a történeti statisztikai eszközök virtuóz használata, és egy – a nemzetközi tudományosság szempontjából is kiemelkedő eredményekkel jelentkező – rangos szakmai-tudományos műhelyben szerzett gazdag tapasztalatai révén érdemi új eredményekkel gazdagította a hazai nevelés- és társadalomtörténeti kutatásokat.

(A bíráló bizottság értékeléséből)

ISBN 978 963 693 575 7

3400 Ft